משו"אה

קובץ שנתי

כ

מ ש ו א ה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך כ׳

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוניות בשואה ובמרי

תל־יצחק — תל־אביב, ניסן תשנ״ב — אפריל 1992

העורך: אריה בראונר
מזכיר המערכת: מ. וירט
ועדת המערכת: יוחנן כהן, צבי הרמן, ד"ר דוד שערי,
א. בראונר, מ. וירט

אין המערכת אחראית לתוכן המאמרים ולניסוחם
ואין בפרסומם בקובץ זה כדי להעיד על הזדהותה עם תוכנם.

קובץ זה רואה אור בסיוע
הקרן להנצחת זכרה של יהדות פולין

©
כל הזכויות שמורות
משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוני בשואה ובמרי
קיבוץ תל־יצחק, ד.נ. השרון התיכון
תל־אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48

דפוס ומסדרה מ. שטרן, שד' הר־ציון 104, תל־אביב

התוכן

בשער

יוחנן כהן	עם הופעת הקובץ העשרים	7
יצחק גולן ז״ל	45 שנים לשחרור מחנות ההשמדה	10
צבי הרמן	יצחק גולן איש החובה	14
ד״ר משה בייסקי	לזכור ולא לשכוח!	18
גדעון האזנר ז״ל	אטימות לרגשותיהם של רבים	23
ד״ר אביהו רדנן	אלכס גתמון, לוחם	26

מחקרים ועיונים היסטוריים

פרופ׳ אנימה שפירא	שואה וכוח	42
פרופ׳ דב לוין	הדיוויזיה ה־16 ה״קלאיפדאית״	65
ד״ר דינה פורת	האגדה על מאבקם של יהודים מן הרייך בפורט התשיעי ליד קובנה, 1941—1942	72
ד״ר יעל פלד (מרגולין)	אירגון ״החלוץ הלוחם״ בקרקוב	96
יגאל בנימין	ההכשרות בהולנד בתקופת השואה — בירור הנתונים המספרים ומשמעותם	114
בלה גוטרמן	מיפגש הדמים — יהודי לבוב בימי פורענות ראשונים	128
יצחק ילון	שואת יהודי רומניה במספרים	140
צבי הרמן	הרהורים היסטוריים על האנטישמיות והתפתחותה	148
דוד כוכבי	הספרות האנטישמית בעת החדשה	160
פסח שינדלר	״תיקון״ כתגובה לחורבן: ״אם הבנים שמחה״ מאת הרב ישכר שלמה טייכטל, בודפשט, 1943	167
חנה שלומי	תולדות ה״איחוד״ — התאחדות ״ציונים דמוקרטיים״ בפולין, בשנה הראשונה לקיומו: אוגוסט 1944 — אוגוסט 1945 (ועד בכלל)	191

זכרונות ותעודות מימי השואה

גופטה דוידזון־דרנגר (הי״ד)	מבין חומות הכלא	200
יהודה אורנשטיין	דפי יומן	207
עוזיאל ליכטנברג	תנועת ״הנוער הציוני״ בפולין 1940—1944; פרק הונגריה (חלק שלישי)	218
ד״ר אריה באומינגר	ראשית דרכו של ה״איחוד״ בפולין (חלק שני)	231
עזריאל לוי	המסע לאוגוסטובו	240
יצחק ברקאי	המעגל נסגר — בעקבות ביקור בלבוב	244

ממדף הספרים

נתן גרוס	״בין צללי עיר״, מאת מאיר בוסאק	248
צבי שפט	״קשת בענן״, מאת נוח קפלינסקי	251
צבי הרמן	״בקומה זקופה״, בעריכת משה קלכהיים	253

ב"משואה"

מ. וירט

צרור ידיעות	256
פרסי "משואה"	256
המרכז להוראת השואה	261
המוזיאון לדואר השואה	264
מן המערכת	265

ב ש ע ר

יוחנן כהן

עם הופעת הקובץ העשרים

יש אומרים, כי כל ההתחלות קשות. אבל למען הדיוק, ההתמדה וההמשכיות קשות לא פחות. אלא שתוצאתן הופכת את הקושי והמאמץ לחדוות היצירה וזו ממלאת את לב העושים גאווה וסיפוק. על כן כל מי, שתרם ותורם להופעת קבצי "משואה", יכול היום להביט אחורה בסיפוק ולצפות קדימה בתקווה.

לפני עשרים שנה, עם תחילת פעילותו של מפעל "משואה", יצא לאור גם הקובץ הראשון ומאז נמשכת הופעת הקובץ השנתי מדי שנה בשנה לקראת יום השואה והגבורה.

בקובץ הראשון מגדיר משה קול ז"ל את יעדיו ותפקידיו של מפעל "משואה" במלים אלו:

"...להקים יד לחברי תנועתנו באירופה השדודה ולספר את האמת על עלילותיהם וחייהם עד בוא קיצם... מפעל "משואה" נועד לא רק לקיים את התיעוד ורישום ההיסטוריה והקמת היד לזכר הרבבות, חברי תנועתנו. מפעל זה, תפקיד נוסף לו: לשמש מרכז חינוכי לדור הצעיר בעמנו היום ולעתיד לבוא; דור אשר ילמד את פרשיות התקופה ההיא ויסיק את מסקנותיו לגבי קיום העם היהודי בעתיד, נוכח כל מה שעבר עליו בחורבן המחריד...

ואכן, במשך עשרים השנים, שחלפו מאז, הצדיק מפעל "משואה", על כל שלוחותיו ופעילויותיו, את התקוות, שתלו בו מייסדיו, הגשים את היעדים, שלמענם הוקם, ואף הגדיל עשות.

ואילו הקובץ השנתי לא זו בלבד שביטא נאמנה יעדים אלה, אלא אף נעשה לאוצר בלום של עדויות ומחקרים, העוסקים בתקופת השואה. ואמנם, יותר ויותר צעירים וחוקרים, המתעמקים בנושא, מסתמכים על החומר, אשר פורסם בקבצי "משואה".

מי שעובר, ולו אף ברפרוף, על רשימת הנושאים שנדונו בקבצים אלה, איננו יכול שלא להתרשם מרב גוניותם והיקפם. וכך, במדורים המוקדשים לדברי הגות ועיון, נמצא מאמרים, העוסקים באנטישמיות; בתופעת השואה ושורשיה; בנסיונות לגמד ואף להכחיש את עובדת התרחשותה; בחלקם של אינטלקטואלים בהפעלתה; בתופעת חסידי אומות העולם; בתגובה היהודית על כל צורותיה; בשאלת ה"יודען־ראט"; במושג "ההליכה כצאן לטבח"; במעשי ההתנגדות והמרי; בלחימה יהודית — בשורות הפרטיזנים וצבאות בנות הברית; במפעלי הצניחה, ההעפלה, הבריחה; בהשפעת השואה על ההתעוררות הלאומית של יהודי ברית־המועצות; בבעיות הכרוכות בלימוד השואה, בתכניות ושיטות ההדרכה; בסמינרים וימי העיון, המתקיימים במכון ללימודי השואה של "משואה".

ואילו במדורים, המוקדשים לתיעוד ורישום העדויות, נמצא מגוון עשיר של זכרונות וראיונות, המתארים בצבעים עזים ובאמנות את קורות היחיד והכלל היהודי בימי המבחן הנורא. נגד עיני הקורא נפרשת תמונה של הגיטו והמחנות, של חיים בבונקרים וביערות, בימי האקציות והטרנספורטים, ההתקוממויות והלחימה הפרטיזנית.

פרקים לא מעטים הוקדשו לפירסום זכרונותיהם ועדויותיהם של חברי הנוער הציוני, עקיבא ותנועות נוער אחרות — לוחמי הגיטאות, אנשי המחתרת הלוחמת בוורשה, קרקוב, ביאליסטוק, זגלמביה, הפורט התשיעי, פרטיזנים, צנחני הישוב, מעפילים, פעילי הבריחה — אשר גם בימים השחורים משחור לא איבדו את צלם האדם ואשר שאבו את תעצומות נפשם מהתקווה לשוב ולחיות בארץ ציון וירושלים.

בכך גם תוקן העיוות, שהשתרש במשך שנים בהיסטוריוגרפיה של השואה בשל נטייתם של אחדים מחוקרי התקופה, להבליט חלקן ההרואי של שתיים־שלוש תנועות נוער בלבד במעשי הצלה ולחימה, במקום להבליט את המשותף — את הסבל, ההקרבה והגבורה, שלא ידעו מחיצות מפלגתיות.

הדברים, שפורסמו במשך השנים מעל דפי "משואה", תרמו לאיזון התמונה ההיסטורית.

עשרות רבות, ואולי יותר, משתתפים תרמו מפרי עיטם ליצירת מצבור עתיר־תכנים זה. היו ביניהם כאלה, אשר עברו את השואה על גופם וכאלה, אשר ניסו להבינה מתוך עיון: צעירים ילידי הארץ, החוקרים את קורות השואה במסגרת לימודים ופרופסורים, המקדישים מחקרם להעמקת ידע השואה; חברי מפלגות ומבטאי השקפות עולם שונות, אנשי הגות ואנשי מעשה. כולם תרמו תרומה נכבדה להופעתם הסדירה ולרמתם הגבוהה של קבצי "משואה".

תודה והערכה מיוחדת מגיעות לשלושה אישים שאינם, לצערנו, עוד איתנו — שעמדו על עריסתם של הקבצים השנתיים, טיפחו אותם בהתמדה ותרמו תרומה מכרעת להופעתם. ואלה הם: משה קול, יו"ר "משואה" מאז ייסודה ועד ליום פטירתו, היוזם, המפעיל והתורם מפרי עטו; גדעון האוזנר, אשר שימש יו"ר הוועדה הפדגוגית של המפעל ואשר בזכות אישיותו והידע העצום שלו שימש

מקור לא אכזב לתוכנו ורמתו של הפירסום; שמואל מאירי — איש עט מחונן, אשר במסירות ובטעם רב היה עורכו הראשי.

תהא נפשם צרורה בצרור החיים ורוחם בצרור דפי "משואה".

קובץ העשרים מוגש לקהל הקוראים, לכל נאמני "משואה" וידידיה, בתוספת בקשה: אם שמורים עדיין אתכם זכרונות, תעודות, תצלומים, היכולים להעשיר את הידע של כולנו — אנא, אל נא תסתירו אותם בעליית הגג. חלקו אותם עם כולנו, כדי שנדע ונזכור.

יצחק גולן

45 שנים לשחרור מחנות ההשמדה

דברים בעצרת הזכרון ביום השואה ב"משואה", תל־יצחק, תש"ן (22.4.1990)

בליל־הזיכרון הזה אנו מציינים 45 שנים לשחרור מחנות ההשמדה, ארבעים וחמש שנים חלפו מאותו יום — שמחה מהולה בעצב, תוגה ושכול בכל בית ישראל. ארבעים וחמש שנים חלפו מאותו יום, בו נתגלתה לעין כל האמת הנוראה, על כל מה שהתחולל במחנות הללו. לאיזה שפל של רשעות ואכזריות ירדו המבצעים הגרמנים ועוזריהם בהשמידם מיליוני יהודים, תוך עינויים מחרידים ואכזריים, שהמוח האנושי אינו מסוגל להכילם. ביטוי לכך נתן חברנו יוסף צ'רני בעדותו הדראמטית במשפט דמיאניוק, שהיתה לזעקת שבר אחת גדולה. "מים, מים, מים" זעק צ'רני, זוהי המלה, שתלווה אותו עד סוף חייו — כך תיאר את העינויים בצמא, שגזרו הגרמנים על קורבנותיהם. אכן, רעב וצמא, הרג וחנק בתאי הגאזים, אלה היו מעשי יום־יום של הגרמנים במחנות, וכל זאת תוך כדי ביזוי והשפלה, כדי ליטול מקורבנותיהם את צלם האדם ורצון לחיים.

ארבעים וחמש שנים חלפו מיום, שהניצולים המעטים זכו להשתחרר מגיא־ההריגה, חולים ושבורים, ללא שמץ של שמחה ותקוה, כשבפיהם הצוואה של אחיהם שניספו ותביעתם הם: לזכור הכל ולא לשכוח דבר!!

ארבעים וחמש שנים חלפו מיום המפגש הראשון עם חברינו, חברי הנוע"צ בשארית הפליטה ובפיהם הסיפורים המופלאים על מאבקי הגבורה של חברינו במחתרות, בגיטאות ובפרטיזנים, מול האויב האכזרי.

בין הראשונים, שהגיעו למפגש היה משה קול ז"ל (היור" הבלתי־נשכח של "משואה"). אחרי המפגש הוא כתב: "נר הנוע"צ לא כבה באף אחד מן

המקומות בהם המשיכו יהודים לחיות ולהיאבק על קיומם. חברינו גרתמו לפעולות מחתרת והיו בין הלוחמים הנועזים נגד הנאצים ועוזריהם: השיגו נשק, אימנו פלוגות לוחמים והיכו באויב". אכן תנועה גדולה ומפוארת היתה תנועת הנוע"צ לפני המלחמה: גורם חינוכי ציוני־חלוצי רב־השפעה בחיים היהודיים בארצות מזרח אירופה. היא הנחילה לחניכיה ערכים לאומיים ואוניברסליים, אשר ינחו אותם לאורך כל הדרך; אהבת העם והמולדת, חלוציות והגשמה עצמית; עוז־רוח ונכונות להקרבה; עזרה הדדית ודאגה לזולת; גודל־נפש וחברות. כל אלה באו לידי ביטוי מוחשי בתקופה הנוראה של השואה ועמדו במבחן.

קבוצות הלוחמים של הנוע"צ היו פזורות בערים ובעיירות: קרקוב, וורשה, זגלמביה, וילנה, ביאליסטוק, לודז' ועוד. וכן בליטא ולטביה, ברומניה ובהונגריה. כל קבוצה והייחוד שלה. המכנה המשותף של כולן היה: החלטה נחרצת להתקומם נגד מזימות ההשמדה של הגרמנים ויהי מה. גם אם הסיכויים להישג במאבק בלתי שווה זה היו קלושים ביותר. הקו המנחה היה: מוטב למות בכבוד ובלבד לא להקל על הגרמנים את המלאכה.

היה זה, למשל, חברנו שלמה אנטין ז"ל, חברו ושותפו בהנהלת התנועה, ובפעילות מחתרתית ופרטיזנית בוילנה של ניסן רזניק (יבדל לחיים ארוכים), אשר יצא פעמיים בשליחות מסוכנת ביותר בסביבות ורשה, כדי לפעול למען רעיון המרד ולארגן את חברי התנועה לקראתו. בפעם שניה, בעת מסעותיו ממקום למקום, נתפס ונרצח תוך עינויים אכזריים.

היה זה אהרון (דולק) ליבסקינד ז"ל — איש "עקיבא" בקרקוב, המייסד והמרכז של "החלוץ הלוחם" בשיתוף עם תנועות אחרות — היה המפקד, ביחד עם לייבוביבץ, איש "דרור" ב־22.12.42, על פעולת "ציגנריה, זו ההתקפה הגדולה ורבת ההיקף על מועדון הקצינים הגרמנים בבית הקפה "ציגנריה" בלב קרקוב, שכתוצאה ממנה רבים מהגרמנים נפגעו ונהרגו. לאחריה, דולק ליבסקינד נתפס במחבוא בשל הלשנה, הוא נאבק עם מתנקשיו, ירה בהם ובעצמו כרע ונפל.

אהרון ליבסקינד, הוא זה שאמר במסיבת קבלת־שבת האחרונה לחבריו ("הסעודה האחרונה" בפי יוסטינה ביומנה): "אנחנו על סף האחרית שפירושה מוות. אנחנו נאבקים על שלוש שורות בהיסטוריה". את משמעות הדברים ביטא ידידו ושותפו למאבק שמשון דרנגר: לא רצינו, שבבוא היום תאמר ההיסטוריה: יהודים מתו מיתה עלובה ללא סימן של התנגדות. חשוב לנו כבוד העם, עליו נגן עד הסוף. לא יצאנו לנצח בנשק, כי לא לנו ניתן הניצחון. יצאנו להגן על הכוח ואת כוחנו לא קטל האויב.

אותה אווירה שררה בקבוצת הלוחמים המופלאה של הנוע"צ בזגלמביה, מופלאה, באשר הצעירים האלה, ללא גיבוי ומשענת, פיתחו אמצעי מאבק מופלאים. ראשית, נשק להשיג בכל דרך ולו גם המסוכנת ביותר. אם נגזר למות — אמרו — הרי בכבוד, עם נשק ביד. שנית, עזרה הדדית, אחד בשביל כולם, כולם בשביל אחד. שלישית, סלילת דרכי הצלה ובריחה, תוך דאגה מרבית לחלשים, לזקנים ולהורים של החברים, שנפלו במערכות שונות.

על הלוך המחשבה האידיאי עול אמונתם הציונית הלוהטת יעידו הדברים, שהשמיע האיש המרכזי שבקבוצה, עזריאל קוזוך, במסיבת פרידה לחברה שזכתה ברשיון עליה: "עלו ומסרו לישוב בא"י את צוואתנו ואת משאלת לבנו, שקצב

בנין הארץ יהיה מהיר יותר מקצב השמדתנו. ואם קורבננו כאן יתרום ולו גם לבנה אחת לבנין המולדת, יהיה זה שכרנו".

בקבוצות הללו של תנועות הנוער החלוציות נתגלו רבים רבים אנשי מופת, אשר רשמו דפים מזהירים במלחמת הגבורה מול הרוצחים הגרמנים. כאן אולי המקום והזמן לציין את מבחן הגבורה של חברנו הרי בלומפרוכט, אשר יצא עם חבריו לשדוד נשק מהגרמנים. הוא נתפס, עונה עינויים מחרידים ואכזריים, כדי שיגלה את שותפיו למיבצע. הוא סבל ושתק. גם כשהביאו את אמו הפצועה ושותתת דם, שהתחננה בפניו, שיספר כדי להקל על סבלו. הוא לא נענה ואמר: "אמא, את עצמי לא אציל, כי הם בלאוו־הכי יהרגוני" וכך נפח את נשמתו.

את הכוחות הנפשיים לעמידת גבורה זו שאבו הצעירים האלה מעוצמת החווייה של תנועת הנוער החלוצית, שהיא היתה כור ההיתוך, בו חושלו החוסן הנפשי, כוח העמידה והנחישות להיאבק וללחום ויהי מה. אנחנו, אשר שרדנו מהפורענות הנוראה הזאת, חשנו חובה קדושה להנציח את התנועה הזאת: חניכיה, מדריכיה, לוחמיה וגיבוריה, לא רק על־ידי אנדרטה ולא רק על־ידי מוזיאון, אלא על־ידי מפעל חינוכי חי ופעיל, אשר יהיה בו כדי למלא את הצוואה של קדושינו — חללי השואה — תוכן ממשי, כלומר, יגביר ויעמיק את תודעת השואה בציבור, ובייחוד בקרב בני הדור הצעיר.

"דור לדור יביע אומר" — זהו הרעיון המנחה של "משואה". עלינו החובה להעביר את המסר של השואה לדור הצעיר ולדורות הבאים, כדי להחדיר את התחושה של גודל האסון, שקרה לעמנו במאה הזאת. כאן, במכון להוראת השואה שב"משואה", לומדים במשך השנה אלפי בני־נוער מכל הסוגים, מהארץ ומהתפוצות, יהודים וגם לא יהודים, את הפרובלמטיקה של הנושא הרגיש והמורכב הזה. זאת אנו עושים בשיטה חינוכית מבוקרת, כדי להניע את המוח ואת הלב, את המחשבה ואת הרגש, לאפיקים חיוביים וקונסטרוקטיביים מבחינה לאומית ואנושית.

השנה תעלה הפעילות של "משואה" לשלב גבוה יותר עם פתיחת "המרכז הפדגוגי" ההולך וניבנה, בו יפעלו חוקרים, מורים ומחנכים, יגבשו תכניות לימודים, ירוכזו תעודות, עדויות ויומנים. כל זאת אנו עושים לא למען ספק את סקרנותנו ההיסטורית, אלא כדי שהמסר של השואה יעבור לדורות הבאים בצורה האוטנטית ביותר. אנו מנהלים מאבק של הזכרון נגד השיכחה וההשכחה. הזכרון חייב לנצח.

ככל שאנו מתרחקים בשנים מאותה תקופה נוראה, ככל שאנו מרבים לחקור וללמוד את הנושא המורכב הזה, עולות וצפות שאלות חדשות, תהיות ותמיהות, וכולן סביב השאלה, לכאורה פשוטה מאוד, אבל גם גדולה ונוקבת, איך זה קרה? מה דק היה הציפוי התרבותי של העם הגרמני והחברה הגרמנית ובאיזו קלות אפשר היה להסירו? מדהים ממש, באיזו מהירות יכלה מדינה, שנודעה כמרכז היצירה התרבותית, ליהפך לריכוז של רשע טרור ורצח? אכן, זה קרה. את הרצח ההמוני ביצעו אנשים וביניהם גם בעלי השכלה גבוהה, בעלי תארים אוניברסיטאיים. לפיכך אנו חייבים ללמוד מן העבר הנורא הזה, להיות קשובים לכל סימפטום של שנאת ישראל ויהיה לבושה ומקומה הגיאוגרפי אשר יהיה.

עלינו ללמוד את העבר הזה, כדי להבטיח את העתיד. שומה עלינו להסב את תשומת לב העם בכל אתר ואתר לקרוא נכונה את ההיסטוריה, כפי שקראו אותה הוגי הציונות, שלקחה היא: קיבוץ גלויות וריכוז מרב העם במולדת הריבונית. העלייה הגדולה, הזורמת עתה לארץ והנושאת בחלקה הגדול אופי של בריחה מפני אסון, גם היא הרי מסקנה של זכרון לאומי קולקטיבי, שאכן טמון בנו.

ביום הזכרון הזה, ארבעים וחמש שנים לשחרור מחנות השמד, אנו מרכינים את ראשינו בפני לוחמינו, אשר עמדו בגבורה למען כבוד העם מול כוחות רשע אכזריים.

יתגדל ויתקדש זכרם, שלא ימוש מאתנו לעולם!

צבי הרמן

יצחק גולן איש החובה

עברו כבר חודשים אחדים מאותו יום טעון תוגה, בו ליווינו את איז'ו־יצחק גולן בדרכו האחרונה. היגון והתדהמה הנושכים־מכאיבים על אובדן ידיד־אמת מפנים מקומם אט אט לזכרון מפוייס־חרישי, שקוף ומהורר. אין אדם פטור מניגוני הזכרון. נכון, השיט על נהרות הזכרון איננו בהכרח שיט רק על נהרות הכאב והעצבון. אתה נזכר והנה עומדת לפניך דמות אדם, חבר וידיד, באורו וזוהרו, בכל חסד אישיותו. תופי המוות נועלים דלתות; תופי המוות פותחים שערי זכרונות.

איז'ו היה אחד מן הגווארדיה התנועתית של תקופת הגבורה והרומנטיקה של הבראשית. היו אלה ימים סוערים, נסערים ומסעירים, עם צלילי חיים תוססים־מעוררים. בכוחו המוסרי־הנפשי ובטהרת רוחו סחף אתו המוני צעירים לדרך הציונות הנאבקת, היוצרת והמגשימה בארץ ישראל. עשרות רבות בשנים עמד במערכות התנועה והמדינה לאחר קומה, חולם את חלומותיהן, לוחם את מלחמותיהן, ומתרגם את מאוויי הנפש לשפת המעשה.

איז'ו היה אדם יפה תרתי משמע. הופעתו החיצונית נאה־מרשימה, נקיה ומצוחצחת, טבעית, על אף הלבוש החיצוני הצנוע תמיד ומבלי שהרואה ירגיש באיזה טיפוח מלאכותי. לא המלבוש עושה את האדם. מצחו הנקי הגבוה וסנטרו הגומחן הבולט קמעה — עוררו רושם של נחרצות. על פניו עם בת־צחוק קלה, מאופקת־מרפרפת, היתה איזו קרינה של פיקחות, של אינטליגנציה מעורבת בתום. רק עיניו, שסביבן נוצרו לעתים קמטים וחריצים דקים, גילו למשוחח אתו, שהן בודקות, שצפון בהן כוח התרכזות והן חודרות ושואלות בלי מלים. לא פעם היה לי הרושם, שעיניו משנות צבעים ולא רק בשל ההארה החיצונית. העיניים הפתיעו גם בצחוק המבוייש, שנשתקף בהן, גם בהתבזקויות של מצבי־רוח, בעיקר כאשר משהו או מישהו הטרידו או הרגיזו מעל למידה. גם

ברגעים כאלה העיניים הביעו, הפה שתק. לא להעליב, לא להתפרץ. אך לרוב מבטו היה סכוי, בהיר, מבט של אדם, שבעצמו אוהב בהירות. הן היתה בו התכונה הנדירה למדי של חתירה לעיקר, של אינטליגנציה, שחותרת לתוך ויחד עם זאת תופסת עם הדברים והאירועים מסביב; מין בושם נקי של אינטליגנציה רגישה ופעלתנית. איש יפה מבחינה רוחנית־נפשית. לא מאותם יפי־נפש המיופיפים, המחונחנים, שדואגים ליפעת נפשם על־ידי פירסומי מודעות בעתונות. איזו פשוט היה איש יפה. נקודה.

חושבני, שלאיזו היו חיים יפים, כמו לאחדים מבני דורו. וכי מה הם חיים יפים? לחלום בילדות, לעמול להגשמת החלום בימי השחרות ולראות בהגשמתו בימי הבגרות. ועם כל אלה בליווי בת־זוג אוהבת־דואגת ומבינה, וודאי, שהחיים לא רק יפים אלא גם נעימים. אין אלה חיים נוחים או קלים — הם חיים יפים. חייו היו רצף אחד, המשך טבעי, הארכה של חינוך מגיל הילדות ועד אותו יום בו, כבה פתיל חייו. ביקרתיו בבית החולים. פניו היו חיוורים, עור ידיו צמוק ולבן. העיניים היו ערות והשכל פעל כהלכה. היתה לי הרגשה ברורה, שידע בפני מה הוא עומד. אולם עמדה בו חיוניותו הרוחנית של אדם, שכל חייו היה רגיל לתבוע מעצמו, גם בעת שקיעת החיים המודעת ולפני רדת הווילון השחור. בשיחותינו בבית החולים דיבר על ענייני הארץ ועל "משואה" במיוחד. הוא חי עד יומו האחרון עם מיתרי האתמול והמחר שהתלחנו בנשמתו כל ימי חייו. היטיב לדעת, שהאדם חי בזמן, והזמן הוא הווה. אך ידע גם, שהמחשבה האנושית מצרפת את הרגעים, את השעות, את הימים — תדיר הווה — אולם בתוך ההווה המציאה המצאה גאונית: את העבר ואת העתיד. העבר והעתיד נשתרגו בהווה ומקנים לו סבר, מובן, תקווה ופחד. דל־רוח, מי שאין לו עבר, דל־רוח, מי שמתבונן בשמים ואיננו רואה שמש־תקווה, או כוכבים מנצנצים, שמשגרים סילוני תקווה משמי מרום בלילה.

מאז פטירתו של חברנו משה קול ז"ל היה יצחק גולן יושב ראש "משואה". בחודשי חייו האחרונים רצה להתפטר בגלל עייפות גוברת; התקרב לגבורות. לא קל היה בגילו להיטלטל בדרכים באוטובוסים מקיבוץ אושה, שבעמק זבולון, ל"משואה" שעל יד תל־יצחק ולתל־אביב, ולפעמים לירושלים, כפי שהתפקיד דרש. אך כאשר אמרו לו, שזו עמדת־חובה, שכח את נוחיותו ואת בריאותו והמשיך בתפקידו עד הרגע האחרון. גם בבית החולים. כי בחייו הציבוריים וכן בחייו הפרטיים היה איש החובה בהא הידיעה. שורש נשמתו היה המפעל, המעשה, כמעין ציווי מוחלט. ועל כן חובה ואחריות עמוקה. הן רקם יום יום, שעה שעה את מסכת המפעלים הקטנים — הגדולים. הוא קשר את גורלו בציונות, בדרכי הנוער־הציוני, בתנועה הקיבוצית מתוך רצונו שלו, חופשי מכל כבלים מלבד ציוויו הפנימיים. על כן החובה כצו עליון.

איזו מילא תפקידים חשובים גם בתנועה, גם בכנסת. אם מזכירים אותו במילוי תפקידיו — שלוש מלים עולות בלי משים על השפתיים: צניעות, הגינות, נאמנות. ברם, הוא מילא גם תפקידים לא חשובים ביותר. בעיניו לא היה תפקיד חשוב או בלתי חשוב. אם התפקיד היה כרוך במושגי עשייה ושירות — יצחק גולן לא דיקדק בין חשוב לפחות חשוב, בין גדול לזעיר. אותה התמסרות, אותו פקחון, אותו יושר, אותה צניעות, אותה נאמנות. לסרב

לאיזו עבודה או תפקיד, שאין בהם תהילה, מרכזיות או "עניין חיוני"? זה נראה בעיניו כמשגה מוסרי חמור. השירות לעניין לא היה בעיניו משהו חומרי, כי אם איזו התמשכות של חינוך נעורים ושל וויתור בכוונת מתכוון על נוחות והנאות חיים; דחיפה נפשית פנימית. ואין זו בושה לשרת גם עניין, שאיננו עומד ברומו של עולם. על כן מעולם לא הסתלק מאיזה תפקיד, הגם שידע, שיהיה כמשאוי כבד על כתפיו; קיבל אותו בפשטות, עם בת צחוק קלה ועם אותו מבט אינטליגנטי מהורהר, שכה איפיינו אותו. חייו יכולים לשמש שיעור לדוגמה של אחריות, יושר, הגינות וצניעות. ואין זו מילתא זוטרתא בחיים הציבוריים־הפוליטיים בישראל.

אולי סייעה בידיו גם הסקרנות האמיתית, שהיתה בו, לכל מקורות החיים ומאורעות הווי סביבו. זאת לא היתה סקרנות מופשטת, מנוכרת ומרוחקת, אלא, קרובה — אישית־נוכחת. דומני, סודה של נוכחותו האנושית בזהות המתמדת עם שלהבת החיים, שהאירה כבר בימי נעוריו. אין פירוש הדבר, שלא התלבט בלבטים. איש בעל כוח נפשי ועושר רוחני — טבעי, שמתלבט. אין כוונתי ללבטים, שנובעים מפגיעות ועלבונות אישיים — דברים שכיחים מאוד בחיים הציבוריים שלנו. בנושאי לבטיו ניהל ויכוחים ממושכים בראש וראשונה עם עצמו. לבו היה הומה לכל תקלה וקלקלה, גם בחיי התנועה, גם בחיי המדינה. בשיחתו — בהבדל מרוב הפוליטיקאים — לא פיזר פיטריות־רכילות ולא התיז נתזים קנטרניים. דעה מקובלת: נשים מרכלות. גם הגברים מרכלים, לא פחות מהנשים. כל הנשים וכל הגברים יחדיו אינם מגיעים לקרסולי הכת המפוארת הנושאת בתוו־האצולה: פוליטיקאים. חרף העובדה, שעשרות בשנים חי עם פוליטיקאים — לא נדבק בו המילמול היחף של הרכילות. חוסן נפשי. איז'ו היה מאותם אנשי ציבור מועטים, שאינם נעלבים, כשחולקים על דעותיהם המגובשות ולא נוטר טינה, אם מצביעים נגדם. בימי מלחמת המיפרץ היתה ישיבה חשובה ב"משואה". כמה חברים, בתוכם גם אנוכי, הצבענו בניגוד לדעתו הנחרצת של היושב־ראש. היינו ברוב. קיבל את "מפלתו" ברוח טובה, בחיוך קל, כאילו דבר לא קרה. והמשיך. גם בידידות וגם ביחסים הטובים, שבאישיותו המושכת ידע לארגם כתמיד.

הוויתור במודע על נוחות ועל הנאות חיים היה ויתור על הנאות חומריות, אך לא על הנאות רוחניות. ספר, תיאטרון, מוסיקה — קרע להם שעות בימים הקדחתניים ביותר של עיסוקים. הם היו צורך, מילוי מצברים, התרעננות נפשית־רוחנית, עליהם אסור לוותר, אי־אפשר לוותר. ה"פינה המגודרת" הזאת לא היתה דווקא כלכלית. גם מבחינה זאת היה איש יוצא דופן בחבורת העסקנים הציבוריים. אני חב לו חוב גדול. לא רק על הידידות החמה ללא שברים ומשברים במשך הרבה מאוד שנים, לא רק על נועם שיחות מרובות. כשהתמסרתי לכתיבה — הייתי זקוק ל"קורא טוב". הייתי נותן לו פרקים פרקים בכתב יד, של ספרים, שפירסמתי. היתה לו עין חדה, אוזן שומעת, הגיון שוקל ורוח בוחנת, שחותרת לשורשי דברים. בשקט, בטון מהוסס קמעה, היה מעיר את הערותיו. פעמים היו ביקורתיות, פעמים משבחות, תמיד עניינים. פעמים ההערות היו להארות. למרות עיסוקיו, שלרוב היו כלכליים, היו בו חוש ספרותי וחוש סיגנון. ומעל ומעבר — היה זהיר־מחשבה.

לפני שנים אחדות נפגשנו במיראנו, נקודת חמד ומקום מרפא באלפים האיטל־קיים. היה יום קיץ חם, זוהר־מבורך לפני סערת־פתאום הררית, ברגע של תמהון ודהמת, כאשר נראה שאש השמים נוטלת בכפותיה את העיר על כיפות הכנסיות והארמונות. הנהר פסיריה רימרם בעצלות קיצית־חרבונית והרחוב המתמתח לאורכו כאסיר מפרפר ברשת הרעשים. ישבנו על ספסל ושוחחנו. מחשבתנו היתה נתונה לנקודה קטנה על מפת העולם, נקודה רוגשת, פצועה־מצולקת, מבריקה־קוסמת — ישראל. שיחה שקטה, שלכתית, כאשר עלוות העצים במלוא אונה ובכל הדרה. כאילו רצינו שוב לחוש ב"מה שהיה"; נוסטלגיה חרישית. הן מאחורינו מצעד־חיים ארוך מאוד, רווי חלומות נועזים ותקוות שגיאות. אי־נוחות בלבו. הזדעזעות מפלישת החדוה של הפקרות זחוחה, שפשטה בהרבה שטחי חיינו; אי־שביעות רצון מהתנהגות השלטון במדינה. הרבה ביקורת עניינית־מהורהרת. שמים בוערים במיראנו ושמים אטומים בישראל. ספקות? אולי ספקות לגבי אנשים, שלדעתו, ראייתם לא היתה בהירה ושכלם אינו חריף דיו לחדור מבעד מסך הערפל של המאורעות. ספק לגבי הארץ וגורלה? מעולם לא חשתי, שאפילו כעננה קלה שבקלות עבר במחשבתו פסוקה של המשוררת: "למה כזבתם לי חופי הפלא?" חופי הפלא לא הכזיבו. האכזבה לגורלנו, מכה נפוצה דווקא בין וותיקי הישוב, לא כירסמה בלבו אפילו לשניה. אנשים הכזיבו; מנהיגים הכזיבו. הרגשתי, שאצלו אין זו רק נוסטלגיה נכנעת ומוותרת. "מה שהיה" עדיין איננו מעבר להשגה, כאיזה חזון עליון. הוא היה נכון עדיין להיאבק על אמונתו ואמיתותיו. קינאתי בו.

יצחק גולן היה אחד מאלה, שאותם תואם פסוקו של המשורר: "...ענוי עולם, צנועי הגות, ממעטי דברים ומרבי תפארת". הוא לא ביקש לא שכר ולא כבוד על מעשיו ופעולותיו; הם כגזירת־טבע היו לו. בני־אדם, חברים וידידים, קיבלו לתומם אותו ואת מעשיו כמתנת־טבע רגילה, כאווירו של בוקר רענן. בהעדרו בלבד מתעוררים לחוש בחסרון הגדול. מלח הארץ.

ד"ר משה בייסקי

לזכור ולא לשכוח!

דברים בעצרת הזכרון ביום השואה, תשנ"א (10.4.1991) ב"משואה", תל־יצחק

בעוד כחודשיים ימלאו 50 שנה מאז אותו יוני 1941, כאשר מכונת ההרס הגרמנית האדירה פלשה לתוך רוסיה ופתחה בחלק השלישי של המלחמה. עם כיבושם המהיר של חלקים גדולים מברית המועצות מצא את עצמו היישוב היהודי הגדול ביותר באירופה תחת השלטון הנאצי על כל המשתמע מכך, ואשר כבר כשנתיים היה מנת חלקם של היהודים בארצות הכבושות במרכז ובמערב אירופה. לא עברו חודשים רבים ומכונת ההשמדה הנאצית ניגשה למימוש התכנית השטנית של הפתרון הסופי וכבר ב־20 בינואר 1942 נתכנסה ועידת ונזה לתיאום פרקטי של הפעלת מכונת ההשמדה ההמונית, שסוכמה כבר ביולי 1941 בין היידריך וגרינג. אותו זמן כבר פעלו מחנות ההשמדה בחלמנו ובלז'ץ ורצח המוני של יהודים בוצע במתקני רציחה בגאז. כעת הונף גרזן הכורת על כלל היהודים בשטחי הכיבוש הגרמני ותוך זמן קצר הופעלו גיאיות ההריגה: טרבלינקה, סוביבור, אושוויץ, חלמנו, בלז'ץ, מאידנק ורבים אחרים וגם אתרי הריגה המוניים חדשים; באבי יאר, פונאר, הפורט התשיעי, המחנה ביאנובסקה ומאות אחרים.

גורל יהודי ברית המועצות לא שפר על גורל אחיהם במרכז ומערב אירופה. מאז עברו 50 שנה, שני דורות גדלו בעולם היהודי.

ניצולי השואה, שעוד נותרו לפליטה, נושאים עמם עד יומם האחרון את מוראות ומאורעות הסבל האיום, שהיה מנת חלקם במשך שנות האימה, ומי שנותר לפליטה, אחד ממשפחה ושניים מעיר, לעולם לא ישתחרר מהבלהות והזוועות, של הרעבה, דיכוי, עבודות פרך, הפחדים ומראות הגיהינום של

הגיטאות, מחנות העבודה והריכוז ומחנות ההשמדה. ואולם הטראומה של השואה היא מנת חלקו של כל העם היהודי, אף של אלה, שלא חוו על בשרם ממש את זוועותיה, ובעיקר של שני הדורות, שנולדו וגדלו לאחר מכן.

ביום השואה, בו אנו מתכנסים, כדי להיות עם עצמנו, עלינו לתת ביטוי לציווי: לזכור, לזכור ולא לשכוח את שעולל הצורר הנאצי לעם היהודי (ולששת המיליונים, שקפחו חייהם בעינויים, שאין בשפת בן־תמותה לתארם).

בחלוף 50 שנה מאז האירוע הנזכר מחייב הציווי "לזכור" להתעכב קמעה גם על לקחים מההתרחשויות והמציאות, בהן עמדו הישובים היהודיים בתקופת השואה והמציאות כפי שהתפתחה מאז.

דומה, כי אין צורך להרבות דברים לקטרג על העזרה האפסית כמעט, שהיו אומות העולם נכונות להגיש להצלת פליטים נרדפים בתקופה, שלא היתה שום מניעה לכך. עשרות אלפים התדפקו בשנות השלושים המאוחרות על שערי ארצות המערב בחיפוש מקלט מגרמניה הנאצית ומאוסטריה, אך העולם היה סגור ומסוגר בפניהם; ודווקא במצב קריטי זה מצאה בריטניה הגדולה שעת כושר לפרסם את הספר הלבן, המגביל את זכות ההגירה של יהודים לארץ ישראל. ועידת אויאן, שכונסה ברוב פאר ב־1938 ובה נציגים של 32 מדינות, כדי לחפש פתרון ומקלט לכ־130,000 פליטים מגרמניה, נסתיימה בקול ענות חלשה, והתוצאה המעשית נותרו לגורלם. תוצאות אף פחותות מזה היו לועידת ברמודה, שנפתחה בדיוק ביום, בו פרץ מרד גיטו ורשה ב־19.4.43, כאשר מכונת ההשמדה פעלה בכל עוזה. דרישות ההצלה נדחו בטענה, כי חסרים כלי שיט להובלת פליטים מאירופה, טענה ציונית ולא נכונה, באשר מרבית האניות, שהובילו מטעני מלחמה חזרו ריקות מאירופה.

אניית סנט לואיס התדפקה שבועות במאי־יוני 1939 עם 936 נוסעיה מהמבורג על כניסה לקובה או לארצות הברית ולבסוף הוחזרה להמבורג דווקא. 4 מדינות היו צריכות להתמקח, עד שהסכימו לקלוט כ־200 בני בלי בית. גורל דומה היה לאניה אחרת עם פליטים יהודיים, שהגיעה לנמל נורפולק בארצות הברית ולא הורשו לרדת. סטרומה טובעה ב־23.2.42 וכל 709 נוסעיה טבעו, משלא מצאו מקלט. אחד בלבד ניצל. מי יספור את הספינות, שהצליחו להימלט מגיא ההריגה, או טבעו, משלא מצאו נמל, שירשה לפליטים לרדת. סלבדור על 220 נוסעיה, 267 ניספו בפיגוע בפטריה, כדי למנוע גירושם של 1,600 נוסעי אטלנטיק לאי מאוריציוס, שם שהו כל המלחמה. גם אניית מפקורה טובעה באוגוסט 1944 ורק 5 מנוסעיה ניצלו; אלה רק דוגמאות מעטות של חוסר נכונות לתת מקלט ליהודים אף בימי הזוועה הקשים ביותר, ולו אפילו לתקופת מעבר עד יעבור זעם.

כאשר גלגלי הרכבות נעו לעבר מחנות ההשמדה, העזרה, שהיו מוכנים להגיש ליהודים אזרחי המדינות הכבושות, היתה אפסית. רוב האוכלוסין במדינות השונות הסתכלו בשיוויון נפש, כאשר הובלו היהודים לאומשלגפלץ ומשם לטרבלינקה ובלז'ץ. במקרה הטוב ביותר הזילה אי פה אי שם אשה דמעה, כאשר השכנים שלה עברו על פניה על מנת לא לשוב. ברוב המדינות, למעשה בכולן, לא חסרו משתפי פעולה עם הגרמנים, כדי להלשין על יהודי החי על ניירות אריים או מסתתר בבונקר וביער; לעניין גילוי יהודים מתחבאים

לא היו הגרמנים אוייב משותף לבני הארץ ולאוכלוסיה היהודית. אפילו לפרטיזנים לא נתקבלו יהודים, מלבד ליחידות, שהם עצמם הקימו, וגם אז היו צפויים לסכנה מיחידות של לא יהודים (כיום ידוע, כי יותר פרטיזנים יהודיים נפלו מידי יחידות לא יהודיות, מאשר בפעולות קרב נגד הגרמנים).

אכן נחטא לאמת, אם לא נזכיר את יחידי הסגולה אצילי הנפש, אשר לא הלכו עם הזרם ונחלצו לעזרת אזרחי מדינתם היהודים. יהא זה על ידי אספקת ניירות אריים מזוייפים, המצאת תלושי מזון, עזרה בהברחת גבולות ועד להסתרת משפחה או נפש אחת בבית המציל. אלה חסידי אומות העולם, אשר בתנאים דאז שמו נפשם בכפם כדי לקיים נפש יהודית, ובזאת קיימו עולם מלא והצילו את כבוד האנושות. אלא למרבה הצער הם היו מעטים, מעטים מאוד. בחיפוש במשך כ־30 שנה אחרי אלה, שמצפונם לא נתן להם לראות את העוול והרשע והיו מוכנים להגיש עזרה ליהודי תוך סיכון עצמי, הכירה עד כה הוועדה לציון חסידי אומות העולם ביד ושם כ־9,400 ראויים לתואר זה, וכדי לעזור ולהציל כל אלה עליהם גזר השלטון הנאצי כלייה, היו דרושים מאות אלפים המוכנים להיחלץ לעזרה למען האזרחים היהודיים. רק מדינה אחת עשתה זאת — היא דנמרק, אשר במבצע, לו נתגייס כל מי שנתבקש לכך, הצליחה להעביר בסירות דייג 7,000 מתוך 7,200 יהודיה לשבדיה במשך 3 לילות, כאשר בנמל קופנהגן כבר עוגנות אניות, שנועדו להעביר את היהודים למזרח.

ואפשרויות עזרה והצלה היו קיימות בכל מקום, שם רק נמצאו מוכנים לכך. אפילו במחנות ההסגר וההשמדה מצאנו מצילים, שהוכרו כחסידי אומות העולם. לרוב מדובר הוא בפעולות של יחידים בעלי לב רגיש ונפש אצילה. אך נמצאו גם יחידים, שביזמתם ובפעילותם הצילו רבים; ולנברג האגדי — שהודות לו ניצלו כ־30 אלף יהודי הונגריה; אריסטוד דה סוזה מנדס, קונסול פורטוגל בדרום צרפת, הפר הוראות ממשלתו והעניק אלפי ויזות כניסה לארצו החופשית; בדומה לכך קונסול יפאן בקובנו, סוגיהרה, שבניגוד לאיסור ממשלתו העניק אשרות מעבר דרך ארצו לאלפים. שניהם שילמו במשרותיהם ובזכויותיהם האזרחיות. השוטר השויצרי, פאול גרינינגר, מסנט־גאלן, איפשר למאות בורחים מאוסטריה לגנוב את הגבול. על פשע זה הועמד לדין בשוויץ. כל זכויותיו נשללו ממנו ועד סוף ימיו נגזר עליו לחיות בדוחק — כי עבר פשע חמור ואיפשר מקלט ליהודים בורחים מאימת המוות.

הנה כי כן, לא עזרה של ממש מצד האוכלוסיה המקומית ב־20 המדינות הכבושות, ועוד פחות עזרה ממסדית מבעלות הברית וממי שהיה בידו לעזור ולא עזר. לא נעשה אפילו החסד להפציץ את פסי הרכבת ואת מחנה אושוויץ, כדי להאיט את מכונת ההשמדה.

משתמה המלחמה, נתגלתה הזוועה במלואה. רק קומץ שלדים ומוזלמנים נותרו לפליטה במחנות ומעטים, שהצליחו להסתתר. מיליונים של פליטים, שנעקרו ממקומם בשנות המלחמה נדדו באירופה, אך כל אחד ידע את כיוונו ומטרתו: להגיע לביתו. היחידים, שלא היה להם כיוון ואף לא מטרה להאחז בה, היו האודים הניצולים מאש, היהודים. להם לא היה לאן לחזור. היו שסברו, כי בכל זאת ראוי לכוון צעדיהם לארץ מוצאם, מי בתקווה, שמא ימצא שם עוד בן־משפחה שניצל ומי באשליה, כי שם יצליח לתקוע יתד לחיים חדשים.

אך האשליה התנפצה מהר. לא רק בעויינות מופגנת נתקלו, אלא ברציחות ופוגרומים דוגמת קילצה בפולין. ושוב החלה הנדידה והבריחה לערי חופים בתקווה למצוא משם סיכוי הגירה. אלא העולם היה סגור ומסוגר בפני פליטים יהודיים; זיק תקווה יחיד היה בהימצאות הבריגדה והיחידות הארץ־ישראליות באיטליה, לשם כיוונו תנועות הנוער הציוניות והמוסד לעלייה את הבריחה ההמונית. ספינות מעפילים החלו לשוט בימים, אך לארץ ישראל לא הורשו להיכנס — ואת מעמד הפליטים המשיכו במחנות בקפריסין; שיא הציניות והאכזריות היה בהחזרת האניה אקסודוס לגרמניה לאחר תלאות של חודשים, כדי לשהות על האדמה הטמאה עד לאחר הקמת מדינת ישראל, שרק היא קלטה את ניצולי השואה. והיו ניצולים, שמסיבות שלהם לא נטו לעלות לישראל — על אלה נגזר לשבת שנים במחנות עקורים, וכך אנו מוצאים עוד בשנת 1952 פליטי־שואה במחנה פלדאפינג בגרמניה ובאחרים, תוך התרוצצות בקונסוליות להשיג ויזה לאחת המדינות, שלא בקלות העניקו אותן.

למרבה הצער זה היה היחס של העולם אל פליטי השואה, גם לאחר השואה עצמה, וגם זאת אין לשכוח היום, לאחר 50 שנה.

בהקמת המדינה לאחר חורבן יהדות אירופה עמד היישוב לבדו והמשיך להקריב קרבנות במלחמות הקיום מאז ועד היום הזה. מצפונו של העולם הנאור לא נקף אותו נוכח האיום המתמיד של ארצות ערב להשמיד את מדינת ישראל, בה נקלטו מרבית ניצולי השואה, ועל המדינה היה לעמוד לבדה נגד הנסיונות החוזרים לממש את האיום. גם במוסדות הבינלאומיים לא זכינו בתמיכת יתר, ועצם זכותנו להגן על עצמנו לוותה לא אחת בגינויים באומות המאוחדות ובמדינות שונות, המודרכות על ידי אינטרסים פוליטיים וכלכליים. רק כעת נתנסינו בנסיון נוסף, מר וקשה להתנכל לקיומנו, כשהיתה זו דווקא גרמניה, וגם מדינות אחרות, אשר סיפקו לעירק נשק השמדה, קונבנציונאלי ולא קונבנציונאלי, תוך מודעות, כי על פי הצהרותיה מתכוונת עירק להשתמש בנשק הלא קונבנציונאלי, כדי לשרוף את מחצית מדינת־ישראל ולפגוע באזרחיה בטילים חמושים בגזים מתוצרת גרמניה, שהתמחתה בכך לפני 50 שנה.

לא עברו שנים רבות מאז תמה מלחמת העולם השניה, משהחלו להופיע במדינות רבות בעולם פרסומים מסוגים שונים להכחשת השואה. תחילה בצורת פמפלטים, חוברות ומאמרים, ובהמשך גם ספרים ומחקרים פסאודו־מדעיים. ואין המדובר בתופעות בודדות. כיום מגיע מספרם למאות ומקורם במדינות שונות, החל בגרמניה, צרפת, שבדיה ואנגליה ועד אורגווי, ארגנטינה וברזיל. הגיעו הדברים לידי כך, שבמדינה כמו צרפת הוגשה לאחת האוניברסיטאות אף עבודת דוקטורט בנושא הכחשת השואה. הבדיקות מלמדות, כי אין המדובר ביד או גוף מכוון אחד לפרסומים אלה, אלא תופעה יותר נרחבת; נסיונות הכחשה אלו נעשים בזמן, שאנו, ניצולי השואה, שחווינו את הזוועות, עדיין חיים, הנסיונות להכחיש את השואה אינם מנותקים מתחייתם, או יותר נכון מחידושם של גלי האנטישמיות במקומות רבים בעולם. כעת תופעות האנטי־שמיות מעורבות באנטי־ציוניות, לה יש כביכול לגיטימציה פוליטית, שקיבלה אפילו הכרה של גזענות באומות המאוחדות.

הביטוי החדש של האנטישמיות מקבל צורות שונות, ושוב אין לדבר רק

על תופעות שוליות של יחידים, אלא על אידיאולוגיה מאורגנת, אשר למעשה לא פסקה מעולם. לא רק בקבוצות ואירגונים של ניאו־נאצים בגרמניה, אלא גם פאמיאט ברוסיה, לה־פן בצרפת, יורשי מוסלי באנגליה, ובפולין, שכבר אין בה יהודים, פועל אירגון גרונוולד ודומיהם. תקצר היריעה למנות את כל המדינות, בהן קיבלה האנטישמיות המתחדשת ביטויים מעשיים של חילול בתי קברות, תקיפת יהודים, חרם על בתי עסק וכדומה תופעות. הליגה נגד השמצה של בני ברית בארצות הברית הצביעה על למעלה מ־600 תופעות ואירועים של אנטישמיות בדרגות שונות במשך שנה אחת באותה מדינה.

העלייה הגדולה מרוסיה, אשר שנות דור ייחלנו לה, היא כיום עליית מצוקה, ולפחות בחלקה אינה מכוונת על ידי מניעים ציוניים מובהקים אלא בפחדים וחששות לאשר צפוי ליישוב היהודי שם. הנה כי כן, העולם לא למד כל לקח מהתוצאות הטרגיות והרות האסון, שהתרחשו לפני 50 שנה ומעלה.

חשבון גדול לנו עם רבות מאומות העולם. ודאי כי שונה הוא חשבון דמים זה עם גרמניה, אשר עוללה את השואה ונושאת לעולמים באחריות לתוצאותיה. אך אסור לנו לשכוח גם את אלה, אשר בשיוויון נפש עמדו מנגד ולא עזרו להציל, במקום שניתן להציל; ובוודאי שעלינו לבוא חשבון עם משתפי הפעולה עם הגרמנים.

למרבה הצער אין בידינו להיפרע מכל אלה על שנגרם לנו; אך המציאות המדאיגה מחייבת לזכור הכל ובמיוחד להיות מעוז, שיגן לא רק על בטחון המדינה, אלא יעצור וימנע את התופעות ההרסניות המתחדשות. ובסך הכל אנו עם לבדד ישכון.

"בזכרון טמון סוד הגאולה", אמר הבעל שם־טוב. והמשורר הישראלי אמיר גלבוע אמר בהתיחסו לשואה: "אם יכפר עמי לרוצחי עמי לא תהי כפרה לעמי".

נקיים הצו לזכור! לזכור ולא לשכוח!

גדעון האוזנר

אטימות לרגשותיהם של רבים

בעקבות הפולמוס מסביב לנגינת יצירותיו של ריכרד וגנר בקונצרט של התזמורת הפילהרמונית הישראלית, שהתנהל בשנה האחרונה, אנו מביאים להלן את מאמרו של גדעון האוזנר ז"ל, שהתפרסם ב־24.10.81 ב"ידיעות אחרונות" לרגל ויכוח ציבורי דומה באותו נושא.

המערכת

האזנה למוסיקה היא חוויה. אדם מניח לצלילים להיכנס לליבו ולהביאו לידי הנאה אסתטית, אשר רק האמנות יכולה לגרום.

אך אם יש סיבה לתעב את הקומפוזיטור, אי־אפשר שהמוסיקה שהלחין תערב לשומע, כי קיימת כבר מחיצה רוחנית. אנשים רבים אינם יכולים אז עוד להפיק כל הנאה מהנגינה, והללו אף מתמרמרים על האחרים הטוענים, שהם רוצים במוסיקה זו. כאן לב הבעיה: האם ייתכן להפריד בין הצלילים של וגנר לבין הנאציזם שלו ולהאזין ליצירותיו תוך ההתעלות הנפשית, כפי שמוסיקה משרה. אחדים אומרים, שהם מסוגלים לכך והאחרים משיבים להם: "איך אפשר?" זהו הרקע להתמרמרות ההדדית בקרב הקהל.

כמובן שהכל מתעבים את ההשקפות של וגנר, אף כי אין בטחון, שהכל אף מודעים לעובדות במלואן. מדוע וגנר הוא מוקצה מחמת מיאוס?

לא רק מפני שהיטלר שאב ממנו השראה; לא רק מפני שבספרו "יהודים במוסיקה" ובכתבים אחרים העביר את קנאתו־שנאתו המטורפת לקומפוזיטורים יהודים, מאירבר ומנדלסון, לכל עם ישראל; לא רק מפני שהיה מאבותיה המובהקים של הגזענות בטענו, שהיהודים הם יצורים נחותים, השואפים בלעדית לבצע; לא רק מפני שהאופירות שלו שזורות בעליונות ארית וממילא בשינאת ישראל חריפה. כל אלה היו מספיקים לעורר סלידה. אך הוא הרחיק לכת והטיף גם להשמדת יהודים בפועל.

היה זה בשנת 1881, לפני מאה שנה בדיוק. פוגרומים איומים התחוללו באוקראינה, ההמון המוסת התנפל על בתי־היהודים, רצח, שדד ושרף. סיסמתו היתה: "הכה ביהודים ותציל את רוסיה". באירופה התעוררה התמרמרות חריפה כל כך לזוועות, עד שגם המשטר הצארי, האנטישמי, נאלץ לשים קץ למעשי הזוועה, אך לא כן מר ריכרד וגנר התרבותי. במאמר, שפירסם ב"דפי ביירויט", קרא לגרמניה ללכת בעקבות המרצחים ולקבל את הפורעים כדגם של התנהגות. "זה עלה כה יפה בקיוב" כתב והוסיף, כי צריך לגרש את כל היהודים מגרמניה בתקווה, כי לא ימצאו מנוח בשום מקום ושלבסוף ייעלמו מעל פני האדמה. הפוגרום הנורא היה בשבילו מופת של התנהגות כלפי היהודים. כך כתב שמונה שנים לפני שהיטלר נולד. וגנר הקדים את תקופתו בשני דורות.

ביטויים וכתבים אלה היו אחר־כך ללחם חוקו של יוליוס שטרייכר הנודע לשמצה, עורך "השטירמר". על דיבורים אלה, ועליהם בלבד, נידון למוות בפסק־דין של בית הדין הבינלאומי בנירנברג, שקבע, כי תעמולה זו היתה ההכנה ההכרחית לרצח־עם ולכן היא מהווה פשע נגד האנושות. שטרייכר הוצא להורג.

אם מישהו טוען, כי הוא, אישית, מסוגל להפריד את המוסיקה של וגנר מכל האסוציאציות הללו, כי אז מנגנון רגישותו הנפשית שונה לחלוטין מזה של אנשים רבים אחרים, אפילו אם נכון הדבר — ואני מטיל ספק בכך — שרוב הציבור בארץ תומך בהשמעת יצירותיו של וגנר, כי אז חייבת התזמורת להתחשב גם ברגשות העמוקים של המיעוט, הנעלב על־כך עד עומקי נשמתו. זהו תוכנה האמיתי של דמוקרטיה, שהיא מתחשבת ברגשות כאלה.

בל ייאמר, כי מבחינה אמנותית וגנר הוא הכרח. התזמורת עצמה הוכיחה על ידי החרם על וגנר במשך למעלה מארבעים שנה, שמוסיקה זו אינה מקובלת עליהם. יתרה מזו: גם בלי לנגן את וגנר זכתה התזמורת לדרג גבוה בעולם המוסיקלי.

ההשוואה עם מוצרים גרמנים המצויים בשוק היא חסרת שחר מסיבה פשוטה: הסחורות הללו, המיוצרות בגרמניה של היום, אינן מעוררות בדרך כלל אסוציאציה עם השואה, בעוד שצלילי וגנר מעוררים זאת. מדוע צריכה התזמורת להכאיב לאנשים רבים במקום להביא לנו הנאה ולהתעלות רוח, כפי שעשתה עד כה? יש הטוענים "לחופש האמנות", כשיקול מכריע. האם מישהו היה מציע בשם חופש זה לערוך בארץ תערוכה של ציורי היטלר, אשר לפני שפנה לפוליטיקה היה צייר חובב? בקרב החוג שלו היו שטענו, כי אילו התמסר היטלר לציור היה מגיע לדרג אמנותי גבוה.

ולבסוף — תגובתם של ניצולי השואה, שהיו חשופים במשך חודשים לזרם בלתי פוסק של מוסיקה זו, שבקעה מקסרקטיני הס.ס. במחנות המוות ובפרט כל אימת שהמרצחים ביקשו לעצמם פורקן לאחר עבודת שעות נוספות, כלומר, לאחר שדחסו אלפי יהודים למלא את תאי־הגאזים. אצל שארית הפליטה מעלה המוסיקה של וגנר רפלקס אוטומטי של זכרונות איומים. השמעת צלילים אלה גורמת להם לא רק כאב בלתי נסבל; הם אף זועמים על כל אלה, שמסוגלים

ליהנות ממנגינה זו. מדוע צריך לגרום לשרידי החרב, כאב מיותר זה? הם עברו מספיק יסורים. הן ברוניסלב הוברמן הקים בשעתו את התזמורת מפליטי הנאציזם והאנטישמיות.

ולבסוף בקשה. ההתנגדות לוגנר היא נושא לוויכוח ציבורי, שיש להכריע בו על־ידי דיון ולא על ידי אגרופים. אדרבה, תברר נא התזמורת, כפי שהכריזה, את כל הסוגיה הוגנרית ואת כל העובדות הקשורות בכך. אם לאחר מכן תוסיף לגלות אטימות לרגשותיהם של רבים ותוסיף לנגן את וגנר, גם אז תהיה דרך התגובה הסולדת, מכובדת והולמת את נושא הדיון. יש גם תגובות נחרצות שקטות, המתאימות לנושא, המעורר רגשות עמוקים כל כך.

ד"ר אביהו רונן

אלכס גתמון, לוחם

במלאת עשר שנים למותו *

---

13. האצ"ל

בסתיו 1945 החליט האצ"ל לחדש את פעולותיו על אדמת אירופה. הידיעות על זרימת אלפי צעירים יהודיים, ביניהם פרטיזנים, יוצאי התנועה, לכיוון ארץ ישראל, וכן מצבורי הנשק הענקיים, שהיו פזורים ברחבי אירופה, הביאו את מפקדת האירגון להכרה, כי באמצעותם יוכלו לזכות בכוח אדם חדש ומחושל וכן יוכלו לרכוש בצורה נוחה יחסית נשק. לא ידוע, מתי בדיוק הצטרף אלכס לאצ"ל, אך בפעולת החבלה הראשונה, שנערכה באוסטריה, כבר נזכר שמו כאחד המשתתפים. ב־4.8.1947 העמיד אלכס לרשות הפעולה את מכוניתו ושימש כנהג. אלכס אמר: "בדרך זו אני ממשיך את הנקמה. אך הפעם על רקע הצלת המולדת." הוא עמד על זכותו לשנות את דרכו: "אינני יכול להיות תמיד באותה הדעה." על רקע התקופה החדשה האמין אלכס, כי דרכו של האצ"ל היא הדרך היחידה. לפי מנוס, כל דבר שעשה אלכס בחייו, עשה אותו באמונה שלמה וכך היה הדבר גם עם האצ"ל. ואילו לפי עדותו של שלום הרצברג, גיסו של אלכס, היתה נהייתו של אלכס אחר האצ"ל נעוצה בחיפושיו אחר דרך אקטיבית ומטרתו העיקרית בהצטרפותו לאירגון היתה להגיע כלוחם לארץ ישראל. בקיץ 1947 ביצעו אנשי אצ"ל בווינה עוד פעולות, אשר אין אלכס נזכר בין משתתפיהן. אלכס ביקש ללחום והאצ"ל נתן לו אפשרות זו. באמצעות אירגון זה גם התעתד לעלות לארץ ישראל בדרך, בה האמין כי ראוי לו לעלות: כלוחם.

* המשך המאמר מגליון י"ט, עמ' 22—62.

14. ישראל, לבסוף

פרשת עלייתו של אלכס לישראל ידועה למדי, הגם שלא נמצאה עדותו שלו בנידון: הוא היה אחד ממאות עולי "אלטלנה".

"אלטלטנה", כינויו הספרותי של זאב ז'בוטינסקי, היה שמה של נחתת אמריקאית, שהיתה אמורה להוביל לארץ ישראל אלף עולים אנשי אצ"ל, חמושים ונכונים לקרב. ההכנות להפלגה נערכו כבר במהלך הקרבות הראשונים של מלחמת העצמאות ואנשי האצ"ל קיוו לסייע בלוחמים ובנשק, שיביאו ארצה, להכרעת הכף. ה"הגנה" מאידך חרדה היתה, שאלה יחזקו בעיקר את כוחו של האצ"ל. ועוד לפני הפלגתה של "אלטלנה" התגלתה מחלוקת באשר לשימוש בנשק, שנשאה עימה. ב־11 ביוני הפליגה "אלטלנה" מנמל מרסיי שבצרפת ועל סיפונה כ־940 לוחמים, וכן 5,000 רובים, כ־500 מקלעים, 50 מרגמות ונשק נוסף. הלוחמים היו ברובם פליטי שואה, שאומנו במחנותיהם על ידי מדריכי האצ"ל. הקבוצה "האוסטרית", עליה נמנה אלכס, היתה אחת הגדולות שבהן: היא מנתה כ־250 אנשים. צאתה של הקבוצה התאפשר רק ברגע האחרון, לאחר שאשרות כניסה מיוחדות לצרפת הונפקו על ידי הקונסול הצרפתי בווינה. אליהו לנקין, מפקד "אלטלנה", תיאר לימים את צאת הקבוצה מווינה:

> "הקונסול עצמו ליווה את הבחורים לתחנת הרכבת, וכאשר עלו לקרונות המיוחדים, שהוקצו להם, הונפו דגלי ישראל מכל קרון והאנשים פתחו בשירת 'התקוה'. הרכבת זזה ממקומה בעוד שירת ההימנון בוקעת מגרונות 250 חיילי האצ"ל ועל הרציף עומד דום הקונסול הצרפתי, שוודאי התברך בליבו, על שנפטר סוף־סוף מבני העם הזה.
>
> מסע הרכבת המיוחד של בחורינו על פני אוסטריה היה ליום־חג לאומי בין הקהילות היהודיות באותה מדינה. הדבר נודע ברבים ובכל מקום בו נעצרה הרכבת והיו שם יהודים, יצאו כמעט כל בני הקהילה המקומית לקראת הנוסעים, כשהם מביאים פירות ומעדנים כשי מן הקהילה."

התרוממות הרוח של העולים נמשכה גם במהלך ההפלגה. בישראל בינתיים עוררה הפלגתה מתח רב בין הממשלה לבין הנהגת האצ"ל. ה־11 ביוני היה גם יום כניסת ההפוגה הראשונה לתוקפה ובגין, שחשש מפני הפרתה הזמין להתייעצות את נציגי הממשלה. אלה אישרו את בוא הספינה לחוף כפר ויתקין נקבע כיעד הנחיתה. אלא שבמהרה התגלה מוקד המתח האמיתי: האצ"ל תבע, שחלק מהנשק אותו נשאה "אלטלנה", יוקצה ליחידותיו בירושלים. על רקע חשדותיהם של אנשי משרד הבטחון, כי האצ"ל זומם הפיכה צבאית או לפחות הכרזה על מדינה נפרדת בירושלים, התפוצץ המשא ומתן ב־19 ביוני, כאשר הודיע ישראל גלילי לאצ"ל, כי "אנו מושכים ידינו ואתם תשאו באחריות".

בשעות הערב של ה־20 ביוני 1948 הגיעה "אלטלנה" לחוף כפר ויתקין ובשעה 20.20 הוחל בהורדת נוסעיה. במהלך הירידה לחוף, שאובטחה על ידי כ־200 מחיילי האצ"ל, שעדיין לא שובצו בצה"ל, לא אירעו תקלות מיוחדות. העולים, שירדו לחוף ללא נשק וללא ציודם, הועמסו על אוטובוסים

והועברו למקומות קליטה שונים, רובם לבית העולים בנתניה. אנשי האוטובוסים האחרונים כבר חשו במתח, שעלה מסביב: בדרך לנתניה הם נעצרו על ידי משוריין של צה"ל. כוחות מחטיבת אלכסנדרוני וחטיבות נוספות כבר החלו לחסום את הדרכים מכפר ויתקין. האוטובוסים עקפו את המחסום והמשיכו בדרכם, והזירה התפנתה למאבק על הנשק והתחמושת.

המשכה הטרגי של הפרשה כבר לא נגע ישירות לעולים: לאחר התנגשויות ראשונות בחוף כפר ויתקין ואולטימטום, שהוגש לבגין, כי ימסור מיידית את מטען האניה, הפליגה "אלטלנה" לחוף תל־אביב, כשבגין על סיפונה. בן גוריון, שחשש עתה מנסיון הפיכה צבאית, הורה להפגיז את האניה, ובשעות אחר הצהרים של ה־21.6.1948 טובעה "אלטלנה" מול חוף תל אביב. לשני הצדדים, לצה"ל ולאצ"ל היו מספר קורבנות בנפש.

על קורותיו של אלכס במהלך אירועים אלה לא נודע הרבה. ידוע אך זאת, כי ירד עם ראשוני הבאים בחוף כפר ויתקין ואחר כך התחמק והגיע לתל אביב. את לילו הראשון על אדמת ישראל בילה על ספסל ציבורי בשדרות רוטשילד. תמיהה היא, שאין לה פתרון, מה עבר עליו באותם ימים ראשונים. בוודאי לא היה זה האופן, בו חלם לצעוד את צעדיו הראשונים במדינה, שעליה נלחם זה מכבר. הוא נחת היישר אל ריב אחים, שלרגע נראה כמאיים על קיומה של הדמוקרטיה הצעירה. אך אם היו בו מרירות או ספקות כלשהם, הרי שאלה הושמו בצד. תוך פחות מחודש, ב־15.7.1948, התגייס לצה"ל, ושבועיים מאוחר יותר כבר מונה כפקד (דרגת קצונה שהיתה נהוגה אז) בחיל האוויר.

חיל האוויר היה אז חיל קטן — ערב המלחמה מנה רק כ־900 חיילים, ונראה כי אלכס התגייס לשורותיו במטרה להיות טייס. אלא שבבדיקות הרפואיות התגלה המום שבליבו והוא הוצב לתפקידים אחרים. לפי עדות סא"ל (מיל.) אלכס אלרון, הוצב אלכס בשנת 1948 לבסיס עקרון (תל נוף) כסגן מפקד פלוגה בגדוד חיל האוויר. גדודי חיל האוויר, שהוקמו אז, היו מעין יחידות חי"ר הכפופות לחייל, שהיו אמורות לאבטח את שדות התעופה. כל פלוגה כזו מנתה כ־150 חיילים. עד מהרה התפתחה חברות ביניהם: אלרון ידע מעט פולנית, והיה מקורב אל העולים החדשים, ואילו אלכס גתמון מבקש היה לו ידידים חדשים מקרב אנשי הארץ.

על קורותיו של אלכס במלחמה לא נודע הרבה. נראה, כי חלק ניכר ממאמציו השקיע בבניית היחידה, שהופקד עליה. מרביתם היו עולים חדשים והיה עליו להפעיל את כל השפות הרבות, בהן שלט, כדי ליצור ביניהם תקשורת תקינה. עד מהרה נודע בין חבריו הקצינים, כמפקד מסור, המטפל בפיקודיו יומם ולילה, וכמי שאינו מטיל עליהם משימות, שהוא עצמו אינו עומד בהן; איש אירגון מעולה, אדם, שניתן לסמוך עליו, שיבצע את המוטל עליו בזמן ובצורה הנאותים. לפי עדות חבריו ומפקדיו לא היו לו קשיי קליטה והסתגלות, מהר מאוד נעשה לאחד מחבורת הקצינים. הוא לא היה שקוע בעברו ואף לא הרבה לדבר עליו. כמדומה, שכאן מצא לו מעין משפחה חדשה.

ובכל זאת היה שונה מאחרים. בשנת 1949 החליטו אלכס וידידו הישן אמיל בריג, במעין החלטה פתאומית, לשוב לעברם הקרוב, לחדש את פעולות הנקמה. מלחמת השחרור הסתיימה זה עתה. אלכס כבר היה לקצין ואילו אמיל היה

ל"גיבור ישראל", כמי שפוצץ את גשרי הירדן ב־14 למאי 1948. לשנים הצטרף קובה שיינקמן, הסמג"ד בגדודו של אלכס ואיש לח"י לשעבר. באירופה היה אמור לחבור אליהם מכר נוסף, מנוס דיאמנט. על הפרק היתה תוכניתם לפגוע בכמה מהנידונים של משפטי נירנברג, שעונשם נראה לשלושת החברים קטן מדי.

"לא. היה זה מקרה, שאיש מאתנו לא התחתן עד אז... בזמנו נשבענו שלא נתחתן ולא נבנה לנו חיים פרטיים, לפני שנגשים את משימות הנקם, שהצבנו לעצמנו. עלינו לארץ, כי המאמץ להקמת המדינה חייב את השתתפותו של כל מי שיכול היה לשאת בנשק. עכשיו, משנסתיימה המלחמה, היה עלינו להשלים את המלאכה שהתחלנו בה."

התכנית אמורה היתה לממש את הנסיון הרב, שצברו תוך ניצול מערכת הקשרים הישנה. לאחר שקיבלו חופשות מצה"ל ומכרו את חסכונותיהם, יצאו השלושה לברלין. יהודים עשירים מימנו את פעולותיהם וסייעו להם בהשגת משרדים ומקומות תצפית. מטרתם היתה לפרוץ את כלא שפנדאו, בו הוחזקו נאשמי משפט נירנברג, ולהרוג באמצעות רובי צלפים את המנהיגים הנאציים, שהיו אסורים בתוכו. ההכנות התקדמו יפה וסדרי הבטחון של הכלא נלמדו ביסודיות. סבורים היו, כי ביכולתם לבצע את התכנית. אלא שאז התערב גורם נוסף, צפוי ובלתי צפוי כאחד. לשליחים רשמיים של מדינת ישראל נודעה התכנית, ולאחר התנגשויות חריפות עם חברי הקבוצה, נדרשו אלה להפסיק את הכנותיהם ולשוב מיד ארצה. הקבוצה, שנתקעה באותו עת לקשיי מימון, נאלצה להכנע. ומאוכזבים מהתנגדות רשויות המדינה חזרו אנשיה לישראל.

עבור אלכס היתה זו נקודת מפנה, שהכריחה אותו להציץ בבהירות אחורה אל עברו הקרוב וקדימה אל עתידו. לימים הודה בפני ברק זוהר באשר לסיבות הכשלון:

"מדוע? אומר לך בפשטות: נכשלנו. כן נכשלנו מבחינה אידיאולוגית, מוסרית. אני זוכר היטב את רגשותי באותם ימים. הייתי רחוק ממולדתי, מצוייד בדרכון ישראלי. במסמכים של קצין בצה"ל. זה לא היה קל לחזור אחורנית, למה שהייתי לפני בואי לארץ. המלחמה באירופה נסתיימה זה מכבר. ואני לא הייתי עוד פליט עקור, כי אם סרן בחיל האוויר הישראלי, המשתייך למבנה, לאירגון ממלכתי.

הושפעתי מאוד מהעובדה, שמדינת ישראל היתה עכשיו קיימת ושלא היתה לי זכות לבצע את משימתי, אלא אם כן הוטלה עלי על ידי המדינה. ניסיתי אפילו לבקש מהמוסדות המוסמכים בארץ אישור למיבצע שתכננתי. לא קיבלתי את האישור. אמרתי לעצמי, שלא אהיה לויאלי ונאמן כלפי המדינה, אם אעשה משהו שעלול להזיק לה. ועוד אמרתי לעצמי: יש אנשים שהם אחראים לכבודה הלאומי של ישראל. נקמה — כן, אך במסגרת אחרת. בפקודת המדינה. כל פעולה אחרת מצטיירת כפריקת עול משמעת, כהטלת אתגר בסמכות הממלכתית."

שתי נשמות היו מתרוצצות באלכס כל הימים: נשמת הילד הטוב, השואל להסכמת הוריו בכל אשר יפנה; ונשמת הילד, שאסור להרביץ לו מבלי שיגיב. על רקע הקמת מדינת ישראל, נמצאה לו לבסוף האפשרות ללכד את שתיהן לאחת.

15. חיל האוויר

בראשית שנות החמישים הפך חיל האוויר להיות ביתו של אלכס. עדיין היה מנותק ממשפחתו, ששהתה באירופה. רק ב־1951 עלו אחותו וגיסו ומעט מאוחר יותר הגיעה גם האם. ואילו בצבא מצא את מקומו. הוא התקדם בשורות החיל, בתפקידי מנהלה בעיקר: בין השאר היה סגן מפקד בסיס, קצין האימונים של מילואי החיל, מפקד בית הספר לקצינים של חיל האוויר וסגן ראש מחלקת השלישות. הוא הגיע לדרגת סגן אלוף, דרגה שבסוף שנות החמישים היתה מהבכירות בחייל, למי שאינו טייס. מקובל היה גם עתה על מפקדיו כאיש אירגון מעולה, כאדם שניתן לסמוך עליו, כקצין מסודר ונוח להתרועע.

כאן מצא את חבריו הטובים ביותר: מרביתם היו טייסים, בני קיבוץ: גדעון (גדה) שוחט, גלעדי והוא ניסה להיות כמותם. לימים סיפר לאשתו, כי שואף היה להיות פלמ"חניק. אך שלא כניצולי השואה עשה זאת לא מתוך תחושת נחיתות והרגשות אשם: פטור היה מאלה. הוא רצה בכך, משום שהאמין בזאת ומשום שמטבעו היה נוטה לעשות דברים בשלמות. הישראליות עבורו היתה אותה הוויה חדשה, בה רצה ואליה שאף זה מכבר.

הסתגלותו היתה מלאה: היו, שראו בו ישראלי מבטן; אחרים מזהים היו בו את האירופיות, אך לאו דווקא לשלילה: בגינוניו ובנימוסיו נבדל מהם, אך מבחינה חברתית הפך להיות אחד מהם. הוא לא התכחש לעברו, אך גם לא נשאר בו. דנקה פירסטנברג, שנשאה בפולין ליהושוע גלוברמן־גלבוע, זכרה, כי בשנתה הראשונה בארץ, והיא כבר אם לתינוקת בקיבוץ "ניצנים", הלכה לטייל ביום סתיו אחד בשבילי המשק. פתאום עצרה לידה מכונית ואלכס ואמיל יצאו ממנה נושאים זר שושנים אדומות: האם שכחת? היום ה־29 בנובמבר, יום השחרור מהכלא. מאז היו נפגשים כל שנה בתאריך זה. מאידך, מעולם לא נתפנה לשבת ולכתוב את זכרונותיו. שלא כניצולים אחרים, שהכתיבה היתה להם לתהליך קתרטי שבאמצעותו התמודדו עם עברם והעבירו את המסר שלהם לדורות הבאים, לא נזקק אלכס לכך. הוא ידע לדבר ולכתוב, אך מטבעו לא היה איש של מלים. העיקר מבחינתו היה בעשייה.

בשנת 1956 קיבל אלכס חופשת לימודים ויצא לבלגיה להשלים את לימודיו בקרימינולוגיה. במהלך לימודיו פגש בכריסטיאן לנץ, סטודנטית לתואר שני במדעי המדינה, בתם היחידה של אב גרמני ואם בלגית. ילדותה עברה עליה בהונג קונג ובשנחאי. היא זכרה, כי באחד הימים הוזמנו הוריה למסיבת קוקטייל בשגרירות הגרמנית בשנחאי. השגריר, בן למשפחת אצילים וותיקה, קד לפני אמה ואמר לה: "גבירתי, אני מצטער מאוד לומר לך, שזה עתה כבשה ארצי את ארצך". השנים פנו ללכת, והאם הספיקה לומר עוד לשגריר הנעלב:

"אחזור לכאן כשארצך תצא מארצי".

בין כריסטיאן ואלכס התרקמה אהבה. הוא בא לבית הוריה ולאחר שהלך, אמרה האם: "זה יהיה בעלך". באותה שנה נערך מיבצע סיני ואלכס חזר לארץ, כדי לקחת בו חלק. כריסטיאן הגיעה שנה לאחר מכן, וב־1958 התגיירה והתחתנה. מעתה נקראה בשם, שמצא לה אלכס: כרמית. הגיור היה כמובן מאליו עבור שניהם: אלכס מבקש היה, כי כרמית תלך בעקבותיו ותעשה צעד שלם ומלא אל העם, שבחרה לחיות בקרבו. אחד מחבריו שאף הוא התאהב בנערה לא־יהודיה, אמר לו: אתה דורש ממנה יותר מדי, אינך יכול לדרוש ממנה להתגייר. אך אלכס עמד על דעתו. מספר ימים לאחר בואה לקח אותה ל"מאה שערים" ואמר לה: גם אלה שייכים לעם שלי.

ובינתיים נמשכה התקדמותו בחיל האוויר. בשנת 1959 הצליח לבסוף לקבל תפקיד־שדה. הוא מונה למפקד יחידה, שנועדה להכשרת שדות תעופה, שנתפסו מידי האויב בעת מלחמה. באמצעות רופא ידיד הצליח הפעם להעלים את המום שבליבו ועבר בהצלחה מבדקי־צניחה. במסגרת אימוני יחידה זו הגיע אלכס, לדברי כרמית, ל־55 צניחות. נראה, כי בתקופה זו, אם לרגל תפקידו ועם בשל סיבות אחרות, גם נוצר הקשר עם "המוסד".

בשנת 1960 נתפס אייכמן. לאלכס לא היה חלק במיבצע, אך הוא חש, כי משימתו הושלמה. דינה גלבוע זכרה כי באותו יום הגיע אל ביתה. הם דיברו הרבה וחשו תחושת סיפוק. "היתה לנו הרגשה, שנצחנו אותו". פרק ארוך בחייו של אלכס נחתם סופית. באותם ימים עצמם כבר החל בחייו פרק חדש. הוא קיבל חופשה מחיל האוויר והושאל ל"מוסד". אמור היה לפקד על העלאתם החשאית של יהודי מרוקו.

16. ההעפלה ממרוקו

מאז שנת 1956 התנהלה עלייה חשאית ממרוקו. לאחר הכרזת עצמאותה של מרוקו ב־2.3.1956, אסרו השלטונות בספטמבר 1956 את ההגירה לישראל, שהתנהלה עד כה בצורה ליגלית. מאז הועברו ענייני העלייה לידי "המסגרת", אירגון להגנה עצמית של יהודי מרוקו, שהוקם בשלהי 1955 על־ידי "המוסד". "המסגרת", שפעלה בראשות קציני צה"ל ואנשי "המוסד", מבוססת היתה על צעירים מקומיים, שהוכשרו לתפקידם. היא כללה מספר זרועות, שהחשובות בהן היו "לביא", שמנה כ־600 צעירים, שהוכשרו להגנה עצמית; ו"מקהלה" שעסקה בעלייה הבלתי ליגלית. בשנים 1957—1960 התגבשו דפוסי הפעולה של "המסגרת": בתחילה היה נפוץ השימוש בתיעוד מזוייף או פספורטים צרפתיים ישנים, כדי להתחמק בדרך האוויר ממרוקו; מאוחר יותר הוחל בהברחת העולים המיועדים לטנג'יר הספרדית, משם באניית מעבורת לגיברלטר, למרסיי בצרפת ולארץ ישראל. אך למרות שמדי חודש הועלו מאות יהודים, עדיין היה הקצב רחוק מלהשביע רצון.

בדצמבר 1960 הגיע אלכס לקזבלנקה כמפקדה החדש של "המסגרת". בואו חל בתקופה של היערכות "המסגרת" לקראת הרחבת פעילותה ומינויו אמור

היה להעניק לה תנופה מחודשת. אלכס היה עתה גבר גבוה, נאה, בעל דיבור שקט ועמוק ומקרין סמכות על הסובבים אותו. חזותו האירופית, שליטתו בשפות, אך בעיקר נסיונו המצטבר — עשוהו מתאים לתפקידו. כמפקד "המסגרת" היה אמור להיות אחראי על ענייני ההגנה והעלייה במרוקו כאחד. את הכשרתו בענייני הגנה קיבל ב"מוסד", ואילו הכשרה בענייני עלייה קיבל משליחי הסוכנות. למרוקו הגיע מוסווה כתעשיין אנגלי נשוי, המתחמק עם פילגשו היפה מאימת אשתו ובמקביל תר אחר אפשרויות כלכליות חדשות. סיפור הכיסוי הסביר הן את נוכחותה של כרמית, הן את נסיעותיו התכופות לחו"ל, שהוצגו כביקורי משפחה.

החוויה, שנתנסה בה עתה, ככל שהיתה מוכרת לו כזכרון ימי המחתרת, היה בה משהו חדש ומסעיר. הוא, היהודי האירופאי והישראלי שהיה עתה, לא ידע עד כה דבר וחצי דבר על יהודים אלה. משהכירם, נלכד בקסמם. מן הסתם ראה את דמותו מלפנים משתקפת באותם נערים יהודים מרוקניים, חברי תנועות נוער ופעילי הגנה, הנכונים להבריח גבולות, לאחוז בנשק ואף לנקום בכל עת שידרשו לכך. ואולי השתקפה לו דמות הסב גראוברד, בלבטיהם הזכים של אותם זקני הכפרים החוככים בדעתם, האם מצוות העלייה מחייבת חילול שבת. ויותר מכך: יהודים אלה, שלא כיהודי הונגריה, שבשעתו היו אלכס וחבריו טורחים לשווא להזהירם מפני האסון, נכונים היו לקום וללכת. פעילי "המסגרת", אותם צעירים מקומיים, היו מסתובבים בכפרים הנידחים, בעיירות, ברובעי היהודים ומודיעים: "נוסעים. עכשיו!" והיהודים, היו קמים, אורזים את מעט חפציהם, עולים למשאיות, על נשותיהם, טפם, זקניהם ונוסעים. הנסיעה ארכה על פי רוב מאות קילומטרים. בדרכים הרריות, לעתים בשלג ובגשם, תוך סכנה מתמדת של גילוי על ידי השלטונות. אך הם קיבלו עליהם בהבנה את הדין. נחושים היו בדעתם לצאת ממרוקו.

אחד המיבצעים הראשונים, שנערכו תחת פיקודו של אלכס, היה "מיבצע מנוס", בו הובריחו בתחילת ינואר 1961, שישים וארבעה נערים יהודים. הוריהם של הנערים התנגדו בתחילה ליציאתם הנפרדת, אך לרגל החמרת המצב במרוקו (ב־3 לינואר התקיימה "ועידת קזבלנקה" בה השתתף גם נאצר), נתנו את הסכמתם. לנערים סופקו תלבושות של צופים מרוקניים, ובמסווה זה, כשהם מנצלים את החופשה שחלה אז, יצאו ל"מחנה צופי", שהיה אמור להערך על החוף, ליד טאנג'יר. לאחר נסיעה של מאות קילומטרים הגיעו למקום הכינוס ומשם הועברו בלילה, בטנדרים עטופים בברזנט, אל חוף הים. בשעת לילה מאוחרת הושטו בסירות משוטים אל ספינה, שעגנה בלב־ים ולעת בוקר הגיעו לגיברלטר.

הספינה, כך נראה הדבר, היתה "אגוז", ספינת ישנה וקטנה, שנרכשה על ידי פעילי "המסגרת" עוד בספטמבר 1960. את "אגוז" אייש צוות ספרדי, שצורף לו אלחוטן ישראלי מאנשי "המסגרת". בתקופת בואו של אלכס הופעלה הספינה מספר פעמים, כשהיא מעבירה על סיפונה כ־40 עולים בכל הפלגה. עיקר מאמצי "המסגרת" בתקופה זו התרכזו סביב הבאת האנשים בדרכים שונות ומשונות לקרבת הגבול עם המובלעות הספרדיות, העברתם בסיוע מבריחים ספרדיים אל מעבר לגבול, והשטתם באמצעות "אגוז" לגיברלטר.

אך סמוך לבואו של אלכס, היה עליו להתמודד עם משבר חמור. בלילה שבין ה־10 ל־11 בינואר 1961, בהפלגתה ה־13 ממפרץ אל חוסיימה לגיברלטר, טבעה "אגוז", ועימה 44 מנוסעיה: 42 מעפילים, פעיל "המסגרת" חיים צרפתי, ומלח ספרדי. האסון, שאירע בשעת סערה בים, הבליט בדיעבד את הסיכון הגבוה, שבתוכו פעלו אלכס ואנשיו. הספינה, למרות שנבדקה על ידי קציני חיל הים היתה קטנה ולא עמדה בסערת הים. רב החובל הספרדי, נטש את הספינה לאחר התבקעות דפנותיה, כשהוא נוטל עימו (יחד עם גיסו) את סירת ההצלה הבודדת.

אלכס ידע זה מכבר, עוד מימי המחתרת באירופה: בכל שלב ושלב של פעולת הצלה בלתי ליגלית, יכול להשתבש דבר מה, או יכול אחד המבריחים להפילם בפח. הוא עצמו עשה ככל שיכול, כדי להבטיח את מירב הבטחון בפעולה. ערב כל הפלגה היתה כרמית מצלצלת לשירות המטאורולוגי, ובהתחזותה כבעלת יאכטה היתה מביאה נתונים מדוייקים על מצב הים באותו לילה. תכנית הפלגתה של "אגוז" היתה נבדקת אישית בידי אלכס, שווידא את סדרי הבטחון והתקשורת. גם בהפלגה זו נערכו סידורים אלה. והנה, דווקא הפלגה זו, נראית היתה כמוצלחת מהרגיל. למרות התקלות הרגילות, הגיעו העולים בשעה היעודה אל החוף. חוליית שומרי החוף, שהשתייכה לזרוע "לביא" ההגנתית, איבטחה את איזור המפגש. בעזרת איתות פנס נוצר קשר עם חיים צרפתי על סיפון "אגוז" ותוך זמן קצר הועברו כל העולים אל הספינה והיא יצאה לדרכה. רק עם חזרתם של המפקדים לקזבלנקה, נודע להם, כי הספינה טבעה.

טביעתה של "אגוז" יכולה היתה להביא למפולת כללית של המיבצע. למחיר הכבד של הקרבנות עלולים היו להיות השלכות נוספות. העלייה הבלתי לרגלית נחשפה. בעתוני מרוקו התחולל מסע־תעמולה נגד יהודי מרוקו, שהואשמו בחוסר נאמנות למשטר ובעריקה. בטאון הממשלה האשים את היהודים ככפויי טובה, כמי שקיבלו שוויון אזרחי וגמלו בהקמת מרכזי ריגול וחבלה. הוא קרא לבדיקה מחודשת של מצב היהודים במרוקו. ברחוב המרוקאי השתררה אווירת טרור אנטי יהודית. יהודים נאסרו על ידי המשטרה ואחדים מקרובי הטבועים נחקרו באכזריות, כדי לנסות ולגלות את פעילי "המסגרת". סכנה ריחפה על ראשי פעילים אחדים, שבני משפחותיהם היו בין הטבועים. מנהיגות יהודי מרוקו היתה מזועזעת וקיים היה חשש, כי יחששו להמשיך בהעפלה הבלתי חוקית. גם במדינת ישראל עלו ספקות, ולמרות שבמישור המדיני הופנתה אצבע מאשימה כלפי ממשלת מרוקו, הרי שבפועל הופסקה פעולת ההעפלה. ועדת חקירה מיוחדת יצאה לחקור את נסיבות האסון. ולבסוף, אנשי "המסגרת" עצמם היו המומים מכובד האסון, לו היו אחראים.

והנה, כאן חזרה והופיעה פעם נוספת אותה עקשנות נושנה של אלכס: נחוש היה בדעתו להמשיך ולפעול. לימים, תיאר מפקד המיבצע את הדרך, בה הגיב אלכס לאסון. הוא הגיע לעת בוקר לקזבלנקה וניגש למטה לדווח, כי הכל עבר בשלום. ב"מטה" מצא את אלכס ועימו מספר מאנשי "המסגרת". היתה זו תופעה יוצאת דופן: מעולם לא נהגו אנשי "המסגרת" להתכנס יחדיו. פניו של אלכס היו חמורים: "הספינה טבעה", מסר ביבושת, "כנראה שאין ניצולים. גם חיים צרפתי בין הנעדרים..." לאחר מכן הציב בפני הבחורים ההמומים

שאלה ישירה: מה לדעתם יהיה גורל המיבצע? עלתה הצעה להפסיק את הפעולות. ועל כך הגיב אלכס בתוקף: "אנחנו נמשיך. נרכוש ספינה אחרת. נמצא נתיבים אחרים. לא תהיה הפסקה." כפי שהעידו לימים אנשים, שנכחו במקום, עמדתו החד משמעית של אלכס בזכות המשך המבצע, יכולתו להקרין שלווה ובטחון, נסכה בהם אמונה מחודשת. נראה, כי יכולתו להתגבר דווקא על אותו רגע קריטי כל כך של משבר, שהוא הוא מבחנו האמיתי של כל מנהיג, היא שעשתה אותו נערץ בעיניהם.

17. מיבצע יכין

וההעפלה נמשכה. אמת, חידושה לא היה תלוי רק בעמדתו של אלכס. נחוצים היו שני גורמים נוספים כבדי משקל, שלא היו תלויים בו: החלטה מדינית של ממשלת ישראל לאור המלצתה של ועדת החקירה ועמדתם של יהודי מרוקו. במהלך פעילות הוועדה הופסקה זמנית העלייה הבלתי לגלית. כמו כן נחוץ היה פסק־זמן, בו ניסו ראשי יהדות מרוקו המזועזעים והמודאגים להגיע לפיוס עם גורמי הממשל. אך בתום עבודת הוועדה ולאחר, שהושגה רגיעה ביחסי ערבים־יהודים במרוקו, התבררו שני דברים: למרות האסון סמכה ועדת החקירה את ידיה על פעולת "המסגרת", בציינה את דבקותם ומסירותם של אנשיה ונכונותם לפעול בתנאי סיכון גבוהים. הוועדה קבעה, כי דפוסי הפעולה שנוצקו מאפשרים את המשך הפעולה, ולכן, חרף האסון, יש להמשיך בעלייה הבלתי ליגלית ממרוקו. גם עמדתם של יהודי מרוקו היתה בזכות המשך העלייה: דווקא האסון גרם להם לדבוק בה ביתר שאת. ההמונים הצביעו ברגלים: כבר למחרת האסון התייצבו מועמדים חדשים לעלייה. המנהיגות, שתפסה עד כה עמדה מהססת, שנבעה מהקרעותה בין הרצון להבטיח ליהודי מרוקו שיווי זכויות בארצם לבין הזדהותם עם ישראל, הבינה עתה, כי עליה לבחור באחד מקרנות הדילמה. "להיות או לחדול", כתב בפומבי קרלוס נאסרי, הוגה דעות יהודי בעל מוניטין. האם על יהודי מרוקו להישאר בארצם או לעזוב את המדינה? בעצם הצגת השאלה כבר חבוי היה הפתרון.

אך בתוך כל זאת, עדיין היה מעמד מכריע לפעילותם של האנשים בשטח, של "המסגרת". אלה, לאחר שהתאוששו מההלם הראשוני, כאשר הם שרויים בתסכול בשל רדיפות המשטרה וההתעללות בחבריהם, הגו עתה רעיונות שונים, כיצד להגיב למצב החדש. ימים מעטים לאחר טביעת "אגוז" ומעצרי הקרובים, הציעו לאלכס תכנית נקמה: הם יתפסו את אחד מקציני המשטרה המרוקנים ויוציאו אותו להורג בתליה, במקביל יפזרו כרוזי מחאה. ושוב, כמבלי משים, החזירו נערים אלה את אלכס לימי נעוריו, לחלומות הנקמה שלו עצמו. אך עתה נמצא הוא עצמו בעמדת המנהיגות, ומעמדה זו דחה על הסף את הצעת הנקם:

> [אלכס] סבר כי מעשי 'המסגרת' מדברים בעד עצמם ואין הפעילים זקוקים למעשים הרפתקניים מעין אלה, כדי להפגין שרירים או כדי להעלות את

המורל. הוא חשש פן באווירת ההסתה השוררת בכל המדינה יביא מעשה קיצוני מעין זה לפרעות ביהודים ושכר הפעולה ייצא בהפסדה.

ובכן מה: הגנה או הצלה. נקמה כהרפתקת נעורים ואקט מחאה לדורות או הצלת העם... מקצת אותו קונפליקט ישן, בין מרין לבין אנשי המחתרת בבנדין, בין קסטנר לבין "נאשה גרופה" חזר ונשתקף כאן. אלא שבידי אלכס היה אותו כוח, שלא היה בידי המנהיגות היהודית בשואה: הוא היה נציגה של מדינה ריבונית. ועוד היתה בו אותה אמפטיה לנערים, שכה חסרה בשעתו אצל מנהיגי היודנראט. ככלות הכל אי פעם היה נער כמוהם גם הוא. את פעולת הכרוזים אישר אלכס, כהפגנת נוכחות של "המסגרת", כעידוד מורלי ליהודים החוששים להמשיך ולהסתכן. הוא השיג אישור מהממונים עליו אישור לפעולה, ואת הכרוזים ניסח במו ידיו:

"ארבעים ושלושה יהודים, ספוגים שאיפת־נצח לארץ הקודש ומלאי־תקוות לעתיד נטרפו בלב־ים. רק חלק מהם זכה לבוא לקבר ישראל, האחרים טבעו במצולות. אנו מבכים אותם מרה, יחד עם בני משפחותיהם וכל בית ישראל. הם לא הופקרו בסירה רעועה. יודעים אנו כמה חרדים אחינו לכל נפש מישראל, כמה מאמצים הם משקיעים להוביל את היוצאים בבטחון, לקראת עתידם החדש. דבריהם של אלה שהגיעו במשך שנים יוכיחו זאת.

דחף של 2,000 שנה מניע את היהודי לצאת לציון ולירושלים בכל הדרכים, מה גם שתקוותיו למצוא את מקומו במרוקו העצמאית נכזבו. ייתכן ויד החצר איננה בגלי הרדיפות החוזרים ונשנים. אין אלה עולות בקנה אחד עם מסורת האיסלם. אולם ישנם שונאי ישראל, שגמרו אומר לרדפנו ולהשפילנו עד עפר. לאלה ייאמר, כי מאז ימי עמלק והמן, עד היטלר ואייכמן — יד הגורל השיגה אותם תמיד. אין אנו בודדים. קהילות ישראל בעולם מבכים עמנו את הקורבנות ומתפללים לשלומנו ולזכויותינו. ראו את הסערה שקמה בעתונות העולם, בקרב המוסדות והאירגונים היהודיים והלא־יהודיים ואף בפרלמנטים השונים.

אל תיפול רוחכם, חיזקו ואימצו.

נגביר המאמץ לזכויותינו בכל הדרכים.

הניסוח היה זהיר ונועז בעת ובעונה אחת. הפיסקה הראשונה אמורה היתה לנטוע בטחון בלב יהודי מרוקו, ענין לא פשוט לבעלי משפחות, הנקראים לעקור ממקומם ולשים את מבטחם בנערים אלמונים, שגם עתה לא זיהו את עצמם כשליחי מדינת ישראל. הפיסקה השניה אמורה היתה לעודד אותם מפני המתנכלים לבטחונם, מבלי לזהות את האומה המרוקנית ככלל עם אויבי היהודים. אזכורם של היטלר ואייכמן לא היה מקרי לא מבחינת האיש ולא מבחינת השעה: הימים היו ימי משפט אייכמן. גם איום הנקמה המוסווה, לא היה בבחינת נקמנות לשמה, אלא הפגנת כוח זהירה. בכך, לא באובדן עשתונות רצה אלכס.

בלילה שבין ה־8 ל־9 בפברואר חולקו הכרוזים, על ידי 150 חברי "לביא"

ותנועות הנוער. כ־10,000 כרוזים הופצו בין היהודים, נתלו על קירות הבתים ואף הגיעו לעתונות. היה זה סיכון מחושב: הכרוזים עשו רושם עמוק על יהודי מרוקו ועודדו אותם להמשיך ולהאמין באנשי "המסגרת", אך במהלך המיבצע ובעקבותיו נעצרו כ־20 מפעיליה. שירות הבטחון המרוקני בראשות הקולונל אופקיר פעל בקשיחות: העצורים נחקרו בעינויים, ואחד מראשי הפעילים רפי ועקנין, מצא מאוחר יותר את מותו עקב עינויים אלה. אך למרות זאת, לא נפלה "המסגרת" ובפרט לא פעילי ה"מקהלה". המידור הוכיח את עצמו והפעילים שנעצרו לא ידעו על פי רוב את שמות חבריהם; ואילו פעילי "מקהלה" שאמורים היו להמשיך בפעולות העלייה, לא שותפו מלכתחילה בפעולת הכרוזים.

ההכנות להמשך העלייה הבלתי־ליגלית החלו במקביל. לקחי "אגוז" יושמו בהכנות אלה: הפעם נרכשה ספינה גדולה יותר, אניית משא איטלקית, שהיתה יכולה לשאת 100—120 אנשים. האניה, ששמה הוסב ל"קוקוס", היתה אמורה לפעול באוקיינוס האטלנטי, כדי להבטיח את קיצור הדרך היבשתית במרוקו עצמה, ואת אפשרות החזרת האנשים לקזבלנקה במקרה תקלה. כמו כן מונה איש ים ישראלי כאחראי על רב החובל וצוותו והוקמו חוליות־חוף חדשות. הפלגתה הראשונה של "קוקוס" בראשית מרס נסתיימה בכשלון: כ־100 עולים הגיעו אל החוף והיו אמורים להגיע אל האניה באמצעות חבל, שימתח בינה לבין החוף. אולם הסחף בקרבת החוף היה חזק מדי ואלכס נאלץ לבטל את ההפלגה. אך לאחר שנבחרה נקודת עגינה אחרת (מוחמדיה, כ־20 ק"מ מרבאט) ונרכשו סירות גומי להעברת העולים אל האניה, יצאה "קוקוס" לדרכה ב־26 במרס 1961. בחודשים הקרובים קיימה האניה 6 הפלגות, כשעל סיפונה מספר דומה של נוסעים. למרות תקלות בלתי צפויות עברו כל נסיעותיה בשלום.

אך בעוד "קוקוס" עושה את נסיעותיה הלוך ושוב, כבר היה אלכס שקוע במהלך חדש ונועז, בתקוה שיצליח ויחולל מפנה בכל העלייה. ב־25 בפברואר 1961, מת המלך מוחמד ה־5 ואת מקומו תפס חסן ה־2. עוד ערב מותו התרכזה במשהו מדיניותו של המלך הזקן. ואילו יורשו, חסן, חניך בית ספר מודרני, פעל מראשית דרכו במדיניות ליברלית ומתוך הסתייגות מנאצר. אלכס חש, שעתה נפתחו בפניו אפשרויות חדשות להגיע אולי להבנה עם המלך החדש. באמצעות סם בן אסרף, יהודי עשיר, המקורב לחוגי השלטון, הצליח להיפגש לאחר גישושים ראשונים עם אישיות מרוקנית המקורבת למלך. לפגישה הראשונה, שנערכה בפאריס, במאי 1961, הופיע אלכס מחופש: שפם היה דבוק לשפתו, נקודת חן על לחיו ומשקפיים כהים מכסים על עיניו. השיחה הראשונה היתה חשדנית ולא הביאה לתוצאות ממשיות. אך במרוצת החודשים הקרובים התקיימו 5 פגישות נוספות, שבהן הושגה לבסוף פריצת הדרך המיוחלת. באמצעות איש הקשר המרוקני אישרו שלטונות מרוקו את הגירת היהודים. לכך הוסיפו מספר סייגים: ההגירה לא תופנה לישראל אלא לארצות־הברית ולקנדה; היא תתנהל תחת מעטה סודיות; ישולם פיצוי כספי לשלטונות מרוקו; ובעיקר: על העלייה החשאית להיפסק.

השלטונות המרוקנים הוכיחו את כנות כוונותיהם: עוד ביוני הונפקו הדרכונים הראשונים ועד ספטמבר כבר עלה מספרם מעל ל־6,000. כן שוחררו מכלאם 50 יהודים, שנלכדו ובידיהם דרכונים לא חוקיים. בראשית נובמבר 1961 פתחה

מחדש "היאס" את משרדיה בקזבלנקה. באמצעות אירגון לא־ציוני זה היתה אמורה להתבצע ההגירה.

אך עוד לפני כן היה על אלכס להתמודד מצידו השני של המתרס עם אנשיו: כהוכחה לרצונם הטוב היה עליהם להפסיק את פעולות העלייה הבלתי ליגלית של "המסגרת". אך הם, שמזה זמן היו חשים, כי אלכס איבד את הענין בפעולה, סרבו. הפעילים המקומיים חששו מפני מלכודת מרוקנית וסרבו להשליך את יהבם על המו"מ, שניהל אלכס באותה עת. לראשי השלוחות נראה, כי אלכס מסכן את "המסגרת" בנטייתו לקבל את מה שקראו "ההימור המדיני". אך אלכס עמד על דעתו בכל תוקף וכפה משמעת על פקודיו. וגם עתה, כמדומה, היה עומד במצב מוכר עד כדי כאב, נושא עימו סיכונים וסיכויים: פעולה בלתי ליגלית, הנובעת מנסיון העבר המר, או פעולה ליגלית למחצה בחסות מי, שהוגדר עד כה כאוייב. לאלכס לא היו ספקות: הסיכוי שבתכנית החדשה היה רב בהרבה מהסיכון הטמון בו. וככלות הכל, זאת היתה מרוקו 1961, לא פולין 1943.

וכך היה. הסיכוי שבתכנית החדשה התממש ו"מיבצע יכין", כפי שנקרא, יצא לדרך. לרשות "היאס" הועמדו שדות תעופה ונמלים, שהופעלו בשעות הקטנות של הלילה. במשרדי החברה, שאוישו כמובן מאליו באנשי "המסגרת" הוחל באירגון המיבצע. ב־27 לנובמבר הונפק הדרכון הקולקטיבי הראשון ובין קזבלנקה במרוקו, ניצה בצרפת ותל אביב החלה לפעול רכבת אווירית. במקביל החלו אוניות מסחריות להעביר אלפי עולים המיועדים כביכול לארצות־הברית ולקנדה, לנאפולי באיטליה ומשם לתל אביב. עד סוף השנה פונו 59 כפרים מיושביהם היהודים ומספר העולים הגיע ל־11,478. המיבצע לא התנהל חלקות. למרות מעטה הסודיות עוררה נדידה מסיבית זו של היהודים את תשומת לב העתונות ובמהרה החל חסן להיות מותקף על ידי האופוזיציה השמאלית בארצו. בין השאר נטען נגדו, כי ההגירה אינה אלא "מהדורה חדשה של מיבצע אייכמן — משאיות תמורת יהודים." ב־18 לדצמבר הופסקה העלייה באמצעות היאס ורק לאחר הפעלת לחצים הן מצד יהודי מרוקו, הן מצד צרפת וארצות־הברית חודשה באביב 1962 ומיד תפסה תאוצה מחודשת: בחודש מאי בלבד עלו כ־7,000 יהודים ממרוקו.

ב־6 ביוני, כאשר שהה המלך חסן בכנס הליגה הערבית בקהיר, הופסק המיבצע פעם נוספת בפקודת השלטונות ושוב עלה החשש, כי המרוקנים שינו את טעמם. אך התברר, כי הפסקת העלייה לא היתה קשורה בשינוי המדיניות, אלא בפעולת־שוחד של אירגון חרדי, שניסה להבריח ילדים יהודים לישיבות בצרפת ובארצות־הברית. אלכס הציע לחרדים להשתלב בפעולותיהם ולחדול ממיבצעים פרטיים, ולאחר שהגיע להסדר עימם חוסלה אי ההבנה עם ממשלת מרוקו והעלייה נמשכה.

עד סיום המיבצע באביב 1964 עלו במסגרתו כ־76,000 עולים לישראל. בתקופה זו, ירד קצב העלייה, ושוב לא היתה בעיה ליהודים לקבל דרכונים כבודדים. באותה עת, שוב לא נמצא אלכס בקזבלנקה. הוא סיים את תפקידו בשנת 1963 ויצא עם כרמית לחופשה באיים הכנריים.

18. תעשיה ונוער השכונות

לאחר פעולתו במרוקו פשט אלכס את המדים. פרק זה צריך היה להסתיים באחד הימים וצריך היה לפתוח פרק חדש: הוא נעשה לתעשיין. בכך טמון היה אקט של בחירה. שכן, אם היה אדם, שעברו מכתיב את עתידו, ייתכן והיה הופך להיות לחייל מקצועי, לאדם, שאין לו חיים לבד מעולם הפקודות, הכוח והסיכון העצמי המתמיד. וייתכן גם, כי היה פורש לפינתו שבע ימים ומעללים. אחדים מחבריו הטובים ביותר לא עמד בהם הכוח למעבר זה. שניים מתוכם, אותם צברים בני הקיבוץ, שהיו עבורו בבחינת מודל לחיקוי, התאבדו.

ואילו אלכס בחר לפתוח פרק חדש לחלוטין ובאותה תנופה כבכל פרקי חייו הקודמים, לא מפני שעדיין צעיר היה לימים, כבן 38 היה אז, אלא משום שכזה היה: מחפש לו תמיד אתגרים חדשים. בשנת 1964 הפך להיות לתעשיין.

הוא עשה את צעדיו הראשונים בעזרת אחיו דב, שזה מכבר הפך להיות לאיש עסקים מצליח בבלגיה. המפעל הראשון, בו לקח חלק כשותף וכמנהל, היה "ברזל־און" באשדוד, בו ייצרו ברזל לבטון מזויין. הגבלות ממשלתיות, שהוטלו על המפעל, הובילו אותו לחפש יזמות חדשות והוא נכנס לשוק הגרו־טאות, שלא "נעכלו" בישראל בגלל "המיתון". למרות הסיכון, שהיה כרוך בכניסה לשוק חדש זה, הימר אלכס על העיסקה ורכש את הגרוטאות. באמצעות חברת "מינמטל", שהקים, אירגן קבוצות של אוספי גרוטאות וחותכיהן, שכר שטחים בתל חנן ובאשדוד, חכר אניות קטנות והתחיל לייצא את הגרוטאות ליוון, איטליה ומכסיקו. במסגרת זו הקים מפעל בכפר הדרוזי ירכא.

לאחר מלחמת ששת הימים נכנס ליוזמה חדשה. לצורך הנחת צינור הנפט אילת—אשקלון נחוץ היה להקים חוות מיכלים ענקיות לקליטת הנפט באילת ובאשקלון. בכל מיכל היה צריך להשקיע כאלף טון פלדה. הקמת חוות מיכלים כאלה תבעה התמחות מקצועית יוצאת דופן. עלות הפרוייקט אז כ־40 מיליון דולר. ושוב החליט להמר, הגם שידע, כי נגדו תתייצב במכרז חברת "כור". לאחר בדיקה התברר לו, כי בידי "כור" אין הידע המקצועי הנדרש להקמת חוות מיכלים כזו, וענין זה הציב אותה בעמדה שווה. מאידך, "כור" נהנתה מיתרון משמעותי אחר: ברשותה היה בית־חרושת "חמת", שמסוגל היה לייצר את חלקי המיכלים. לאלכס לא היה מפעל כזה. וכאן עשה צעד מפתיע: תוך שלושה חודשים, הקים מפעל חדש בחצר "ברזל־און באשדוד. כאשר נפתחו המכרזים, התברר, כי הצעתו זולה ב־3 מיליון מהצעת "כור" והוא זכה במכרז. אך עדיין היה חסר הצוות המקצועי, ושוב עשה אלכס צעד בלתי צפוי: הוא הביא ממספר ארצות בחול לארץ כ־140 מהנדסים, פועלים ורתכים ובני משפחותיהם ושיכן אותם באילת ובאשדוד. באמצעותם עמד בלוח הזמנים, שנקבע לו, ואף זכה בעבודות נוספות: הקמת מיתקני השאיבה של קו צינור הנפט.

ובינתיים הרחיב את עסקיו. הוא רכש מפעל בשם "מינ־מטל" לקונסטרוקציות ברזל, שעד מהרה החל להביא רווחים נאים וכן הקים שני מפעלים צדדיים כחברות בת של "מינעשת". עם הרחבת אחיזת צה"ל בסיני בסוף שנות הששים פנה לבניה טרומית וכשותף למפעל במיאמי בארצות־הברית החל לבנות מבנים טרומיים עבור חיילי צה"ל בסיני.

הצלחתו המרשימה, כמו גם הישגיו בפעילותו בצבא ובמרוקו, שמו אותו בשנות השבעים בעמדת זינוק חדשה. הוא קיבל את "אות הנשיא" בזכות פעילות במרוקו, היה פעיל בהתאחדות התעשיינים, במפלגת רפ"י ונואם מבוקש מטעם המגבית היהודית. כן דובר עליו כמועמד אפשרי לנשיא איגוד התעשיינים; הוצע לו לכהן כשגריר במכסיקו; להיכנס לפוליטיקה. אחדים מהכיבודים דחה, באחרים ביקש להתחלק עם שותפיו ("אות הנשיא"), אך בכל זאת נראה, כמי שנהנה מהכבוד וההערכה שרכשו לו, מתקדם לכיוון חדש.

ואולם העיקר היתה בעיניו גם עתה העשייה, והעשייה לשמה. נוהג היה להוציא כסף על תרומות למטרות חברתיות וכשנזפו בו שותפיו בשל מצב העסקים הרופף, בו היה נתון, היה צוחק: "אני צריך גם קצת הנאה". הנאה נוספת מצא לו כדרכו בחיק המשפחה, עם ילדיו, דינה ושלומי. "הוא היה אבא של ¾ שעה ביום", אמרה לימים כרמית, "אבל אבא נהדר".

עשייה בלתי פוסקת זו הביאה אותו עוד ב־1971 אל שולחן הניתוחים. הוא נסע לרוצ'סטר בארצות־הברית, כדי לעבור ניתוח לב פתוח. ערב הניתוח טייל עם כרמית ואמר לה: "מחר, כשאתעורר אחרי הניתוח, נא לדבר איתי עברית. לא צרפתית. לא אנגלית. תגידי לי רק דבר אחד: 'אתה עברת ניתוח לב פתוח ואתה נמצא במאי קליניק.' ותני לי נייר ועפרון." כשנכנס לניתוח ביקש מהרופאים שיצלמו אותו בזמן הניתוח. הם סירבו: זה לא מקובל. אמר להם: "שבע שעות מחיי משתייכות לכם. אני רוצה לדעת מה עשיתם בהם." וכשהסתיים הניתוח בשלום הגישה לו כרמית דף נייר ועפרון כמוסכם. רשם לה נוסחה של משוואה ריבועית ומתחתיה שורה נוספת: "אני אוהב אותך". הוא חזר לשלוט בחייו.

בשנת 1977, כבדרך מקרה, מצא הרפתקה חדשה בחייו. מזה שנים היה מתגורר בשכונת צהלה, בשכנות לקצינים בכירים אחרים. אך לצד צהלה המטופחת היתה נווה שרת, שכונת מצוקה תל אביבית. ושוב יכול אלכס לעבור לסדר יומו על ניגוד זה שבינו לבין שכניו, כפי שהיה מצופה מתעשיין מצליח. אך משהו באותה שכונה משך את ליבו: היו אלה אותם נערים מרוקנים, ואם לא הם הרי דומים להם, מארצות שכנות, שהוא עצמו הביא לישראל. הארץ המובטחת שכה היטיבה עימו, הפנתה מהם את פניה.

היה זה האלוף צבי זמיר, שכנו וידידו של אלכס, שיזם את ראשית ההתקרבות בין שוכני צהלה ושוכני נווה שרת. באחד הימים, הזדמנו לו אחדים מנערי השכונה במרכז המסחרי בצהלה. והתפתחה שיחה קשה על מצבם של אלה. זמיר החליט לעשות מעשה ולאחר פנייה לאחדים מידידיו נערכה פגישה בביתו של אל"מ מיקי כהן בין הנערים ובין אנשי צהלה. הוחלפו דברים קשים: הנערים ביטאו מרירות על הפער הכלכלי, על מעמדם הכלכלי הנחות, על הנחיתות החברתית וההשכלתית. הם חשו את עצמם תקועים, כמי שנמצאים בעמדת־מוצא נמוכה יותר, חסרי סיכוי לעמוד בתחרות. "פסולים" עוד לפני הזינוק. אנשי צהלה התריעו על העבריינות ודרשו מהצעירים שינוי.

ונוסדה קבוצה. מיקי כהן, צבי זמיר ואלכס גתמון מכאן, וחבורת צעירים מנווה שרת מכאן. הרעיון הבסיסי, שהיה מונח במטרות הקבוצה, היה חינוכי, לא פילנטרופי. אם ברצונם של צעירי נווה שרת לשנות את מצבם, עליהם

להשיג זאת בכוחות עצמם. אנשי צהלה מוכנים לסייע בידיהם בכך, אך האחריות הבסיסית היא של חברי הקבוצה. אברהם כהן, מראשוני הקבוצה, זכר, כי בתחילה לא האמין לשלושת הקצינים הבכירים. דעתו לגבי המימסד היתה שלילית באופן מוחלט. אבל ככל שנמשכו הפגישות וההתמסדות, נוצר האמון. אך העיקר היה באמון העצמי. הבעיה המרכזית, שעמדה בפני חברי הקבוצה, היתה חוסר האמונה, כי ביכולתם לשנות את מצבם החברתי, כי ניתן לצאת ממצב האומללות וכי עבריינות אינה דבר, שאינו ניתן לשינוי. התנהגותם של אלכס וחבריו היוותה בהקשר זה לא רק תקווה לאפשרות פריצת המעגל הסגור, אלא גם מודל לחיקוי. רושם עז עשה על אברהם כהן ביקורו ב"מינ־מטל". אלכס, תעשיין טרוד, התפנה מעסקיו, חיבק אותו: "שלום אברום!", יצא עמו לטייל במפעל והציג אותו בפני כל: "זה החבר שלי". ובכן, ככלות הכל קיים כבוד האדם, אפילו הוא נער מנווה שרת.

אחד מכללי היסוד, שנועדו לבסס את יצירת האמון ההדדי, היה אי חשיפת הקבוצה לפרסום. כלל זה הבטיח, שאנשי צהלה לא יהפכו את פעילותם בקבוצה למעין מעשה פילנטרופי, שניתן להשתבח בו במסיבות סלוניות, בבחינת "האנשים הטובים", המסייעים "לנערים הרעים"; ובעת ובעונה אחת הבטיח דיסקרטיות בטיפול בנערים, שאחדים מהם היו בעלי תיקים פליליים במשטרה. הדיסקרטיות היוותה תנאי מוקדם ליצירת שוויון בין אנשי צהלה ואנשי נווה שרת. למרות זאת, נודע דבר הפעילות, ובראיון עתונאי, שניתן ללא איזכור שמות אנשים ומקומות, תיאר אלכס שכונה בכתבה "יונתן" את דרכי פעילותה של הקבוצה:

> "הקבוצה מונה כ־30 אנשים, גילאי 18 עד 32, כולם בעלי תיקים פליליים... אנו נפגשים עם הקבוצה ערב אחד בשבוע, ואם צריך, גם לעתים קרובות יותר. הישיבה מנוהלת על ידי אחד מהבחורים, המכהן כיושב ראש, בהתאם לחוקים ולנוהלים, שקבענו ביחד. כל אחד בקבוצה יכול להביא את בעיותיו לדיון ולהתייעצות. לעתים אנו דנים בבעיות חברתיות כלליות. אם נער חדש רוצה להצטרף, הוא יכול לקחת חלק בשלוש ישיבות כצופה. לאחר מכן נערכת הצבעה, אך רק אם הוא רוצה להיעזר בקבוצה. יש חוק ברזל אחד: אם אחד מחברי הקבוצה חוזר לפשע, הוא מוצא מהקבוצה.

תקנון קבוצת "עוז", כפי שנתקראה, שיקף את דרכי פעולתה הייחודיים. בפרק הראשון, "מטרות הקבוצה" נאמר:

1. ליצור מסגרת חברתית, אירגונית ותרבותית לחבריה.
2. לסייע ליצירת תנאים לחיי אזרחות טובה וחיי עבודה ופרנסה.
3. לסייע בשיקום עבריינים.
4. לפתח יזמות בשטח ההשכלה, לימוד מקצוע וחיי תרבות.
5. לתרום לשיפור איכות החיים בנווה שרת וסביבתה.
6. לסייע וליזום פעילויות דומות בעתיד בקרב אוכלוסיית המצוקה בארץ.
7. הגשמה עצמית של המטרות היא הוכחה למימוש מטרות הקבוצה.
8. פיתוח מערכת יחסים ועזרה הדדית בין איש לרעהו בקבוצה.

התקנון הגדיר במדוייק את תנאי החברות בקבוצה, דרכי ניהולה וקבלת חברים

חדשים. זה לא היה משחק דמוקרטי בעלמא: חברי "עוז" ניסו לבנות כלים, שיאפשרו להם להתמודד עם מצבם בכוחות עצמם. בישיבות נוהלו פרוטוקולים, נדונו בעיות של פרטים בקבוצה. פרוטוקולים אלה נשארו חסויים עד היום: כאמור, חברי "עוז" לא רצו בחשיפה, הם רצו במאבק. והמאבק היה קשה: תחושת הקיפוח המשיכה להעיק. אחדים מהחברים התקשו לחדול ממה, שהוגדר בתקנון הקבוצה כ"עבריינות". הם חשו, כי המשטרה ומוסדות שונים מכבידים עליהם את ידם ללא הצדקה. לאחרים קשה היה להינתק מהסמים.

בין המלווים מאנשי צהלה חולקו תפקידים, זה "שר השיכון" וזה "שר המשטרה". בתפקיד האחרון נשא אלכס. לא אחת היה מתעורר בשעת לילה מצלצול טלפון. אחד מחברי הקבוצה נלכד במשטרה. היה הולך לשם ומשחרר בערבות. לעתים התברר, כי אמנם היה זה מעצר שווא. במקרים אחרים, היה מעיד עדות אופי לטובת הנערים בבתי משפט. אך אלכס היה דורש תוצאות. כאמור, המשך הפעילות העבריינית היה מביא לסילוק מהקבוצה. אלכס עמד על כך, כי מי שהסתייע בידו, יפסיק בעתיד את פעילותו העבריינית.

והיו תוצאות. רבים מחברי הקבוצה פרצו את המעגל, שהיה סוגר עליהם. שניים מהם סיימו לימודים אקדמיים. אחרים המשיכו את הפעלת המועדון והעבירו את תקנון "עוז" לדורות הבאים של צעירי נווה שרת. ודמותו של אלכס נחרתה בהם כאיש אוהב אדם, איש העשייה, חבר אמיתי. לימים, כשהיה אברהם כהן מתלבט בשאלות מעשיות בחייו, היה שואל את עצמו: וכיצד היה נוהג אלכס במצב הזה?

19. סיום

עולם זה של צעירי נווה שרת, הוא אולי העולם, שבו ניתן לסיים את סיפורו של אלכס גתמון. שכן בסיום זה יש משום שיבה לנקודת ההתחלה, אל עולמו של הרב גראוברד המכיר באחריותו, של סוקולוב ובזכותו ללכת בדרכו, אל עולמה של משפחת גוטמן, בהם הוכר הלכה למעשה כבודו ושוויונו של הילד, אל עולמה של תנועת הנוער הציונית בבנדין, שבה למדו הנערים את עצמם לבנות להם ארץ חדשה וזהות חדשה.

ויש בסיום זה גם מעין פיוס עם שיאו של הסיפור: חווית אובדן האב והעם; החיפוש הנואש של תגובה יהודית; תשוקת הנקמה המחפשת לה פורקן. ולא שהיה אלכס מטבעו אדם מסוכסך עם עצמו ועם עולמו. ההיפך הוא הנכון: מכל פרק ופרק של חייו נשקפת אלינו ההרמוניה של אדם השלם עם מעשיו, גם בשעה שאלה מגיעים עד לקצה גבול היכולת. אך בקורותיו טמון פוטנציאל, שיכול היה להתפתח בדרך אחרת לגמרי: הנקמה כמשימה בלתי נגמרת; הערצת הכוח באשר הוא כוח; הפיכת המלחמה לדרך חיים. אלכס לא היה כזה. הוא ידע לשרות עם עולם היסורים והמוות בו עברה דרכו, ולצאת מהם כאדם שלם, הבונה את עולמו כעולם, שניתן להאמין בו ולחיות בו. יסוד הלוחם שבו היה מופנה לאפיקים קונסטרוקטיביים, ועל כן יכול היה להיות איש מחתרת משנדרש לכך, נוקם משהאמין בכך, אך גם איש עלייה, תעשיין ומחנך, כאשר האמין, כי הנסיבות השתנו. הוא נפטר מהתקף לב ב־6.7.1981.

מחקרים ועיונים היסטוריים

פרופ' אניטה שפירא

שואה וכוח*

החל משלהי 1942 היתה השואה עובדה דומיננטית בהוויה הציבורית של היישוב. אין בכך כדי לומר, שהיא חדרה להכרת האנשים והיתה לגורם מעצב מבחינה פסיכולוגית, ערכית, אידיאולוגית. עוד יותר מסופקת היתה היכולת של האנשים להשלים עם התרחשות השואה ולהפנים אותה. ההתייחסות לשואה התקיימה בשני מישורים מקבילים: במישור העקרוני־תיאורטי — התייחסות לעצם התופעה של השמדת שליש מן העם היהודי. ובמישור האישי — פרגמטי — ההתייחסות לניצולי השואה, בשר ודם, בעת המיפגש עימם בארץ. בין שני מישורי ההתייחסות התקיים עוד מישור אחד, שגישר ביניהם, והוא, ההתייחסות למה שכונה בשם "יהודי הגולה".

בחברה בעלת מתח אידיאי גבוה, כמו שהיתה החברה היהודית בארץ ישראל, אפשר להניח, שחוויה טראומטית זו תטביע את חותמה על כל הלך המחשבה, תפיסת העולם, הבנת המציאות, של בני היישוב. ואומנם, במישור הרטורי־הצהרתי לא היה נאום, שבו לא נזכרה השואה כגורם בעיצוב תודעת הדור. אך למעשה קשה למצוא תחום, שבו היא באמת שימשה זרז לתמורה יסודית, לגישה אחרת, למיפנה בהתנהגות. במישור המדיני הוגדרו יעדי התנועה הציונית ועוצבו, עוד בטרם אומתו הידיעות על השואה. כאשר אושרה תוכנית בילטמור, מיליוני היהודים, שהיא נועדה לקלוט בארץ, כבר לא היו בין החיים. אבל היוודע האסון לא זו בלבד שלא גרם לשינוי בתוכניות הבסיסיות, אלא הוביל ללחץ גובר לביצוען. את מקומו של העם היהודי הניכחד באו לסמל היהודים, שנותרו לפליטה, שרידי המחנות והיערות, שבי הרפטריאציה מרוסיה וניצולי השואה בבלקן. במהרה נצטרפו אליהם יהודי ארצות האיסלם.

* מאמר זה הוא תת־פרק בספר "חרב היונה", האמור לצאת לאור ב־1992 בספרית אופקים בהוצאת עם־עובד.

מערכת היחסים בתוך המפלגות בארץ ישראל, או בינן לבין יריבותיהן, איננה חושפת "רעידות אדמה", לא בתחום הפוליטי־קונספטואלי, אף לא בתחום של יחסי אנוש, סדרי עדיפויות, מותר ואסור. השואה לא הביאה למיפנה בהשקפות עולם, במודלים של ההתייחסות ובזיקות אידיאולוגיות בסיסיות. מי שהיה "שמאל" — נשאר שמאל; ומי שהיה "ימין" — נשאר ימין. המקרים, שבהם מתועד מהפך רעיוני או פוליטי כתוצאה מן העימות עם מציאות השואה, הם בודדים למדי ובדרך כלל נוגעים לחוויה של פרט ולא של ציבור. תהליך הפילוג של מפא"י, שהסתמן כבר באוקטובר 1942, לא נעצר בעקבות השואה. כאשר הוקמה בינואר 1948 מפ"ם כתוצאה מאיחוד בין התנועה לאחדות העבודה ומפלגת השומר הצעיר, העלו מייסדיה על נס את הברית, שהוקמה בין מורדי הגיטאות, שהיו חניכי שתי תנועות אלה, והציגוה כאחד הגורמים לאיחוד. אבל האמת היתה אחרת. האיחוד הוקם בשל נסיבות והתפתחויות בארץ ישראל, שזיקתן לגולה היתה רופפת.

בחינת שיטות הפעולה של התנועות החלוציות במזרח אירופה, ובראש וראשונה בפולין שלאחר המלחמה, מגלה שם שינויים בהתייחסויות ובשיטות הפעולה. נסיונות של מנהיגי תנועות הנוער בפולין להתארגנות פוליטית חדשה, המושתתת על לקחי השואה, נתקלו בהתנגדות נמרצת מצד תנועות האם בארץ, שנשארו נאמנות לדפוסי האירגון והאידיאולוגיה הישנים.[1] אכן, נעשו התאמות מסוימות בשיטות הפעולה הציונית בעקבות השואה: ההעפלה, שלפני המלחמה נעשתה בקנה מידה יחסית קטן, קיבלה עתה חשיבות ומימדים שונים בתכלית. החלה התעניינות בעלית יהודית יהודי ארצות האיסלם, שעד השואה חשיבותם בתנועה הציונית היתה שולית. אבל על השאלה, אם וכיצד שינתה השואה את עולמו של היישוב היהודי בארץ בשנים שבין 1942 ל־1948, דומה שאין מנוס מן התשובה, שהיא שינתה מעט מאוד.

אין דברים אלה מתכוונים להיות דברי ביקורת. כדי להפנים תופעות היסטוריות בהיקף כזה נדרש מרווח של זמן, היוצר פרספקטיבה. כדי שהדברים יחלחלו מן המישור החיצוני — הצהרתי אל מישור פנימי יותר ויתורגמו, אם בכלל, למסקנות אידאיות ואופרטיביות, מוכרחות היו לעבור שנים. המאורעות של שנות הארבעים תכפו כל כך זה בעקבות זה, שלא נוצר פסק זמן, והתגובות לא ביטאו אלא את המישור הרדוד, החיצוני.

בשנים אלה השימוש בשואה נועד לחזק ולאשש אידיאולוגיות קיימות, תמונת עולם ודימויים עצמיים, שקדמו לה.

האידיאולוגיה של שלילת הגלות היתה אחד המרכיבים הדומיננטים אצל תנועת הפועלים הארצישראלית. הצורך של תנועה מהפכנית לשלול את כל מה שקדם לה, לשרוף גשרים אל העבר, כדי לאזור את כוחות הנפש הדרושים למיפנה המהפכני, התבטא בשלילה טוטאלית של דפוסי החיים היהודיים בגולה. "שלילת הגלות" התקיימה על שני מישורים: שלילת המעמד של היהודים כמיעוט נצחי בקרב עם־רוב; ושלילת המבנים הכלכליים, המבנים החברותיים והפוליטיים של החברה היהודית, והמאפיינים הפסיכו־חברתיים של הפרט היהודי. הוגי הדעות של הציונות הסוציאליסטית, החל מנחמן סירקין ובר ברוכוב ואחרים, קטנים מהם, חיו בתחושה עמוקה, שאם העם היהודי לא יעבור תהליך שיקומי בארץ

ישראל, הוא נידון לכליה. הכליה אמורה היתה להתרחש כתוצאה מתמורות מהפכניות במדינות אירופה, אשר יביאו לפליטת היהודים מן החברה האירופית הקיימת, ולשחיקתם במאבקים החברתיים והפוליטיים הצפויים. "הציונות הקטס־טרופלית", כלומר ההכרה, שהציונות חייבת להתממש, ומהר, שכן אסון ממשמש ובא על האומה היהודית באירופה, היתה תפיסה מקובלת בתנועה הציונית מראשיתה. ראייתה של האנטישמיות כתנועה דינאמית, הגוברת והולכת, היתה אחד החידושים האידיאיים של הרצל. המסקנות ממנה היו, שיש למהר ולהוציא את היהודים מן הגולה, בטרם בוא האסון. התפיסה הקטסטרופלית היתה מנוגדת לזו האוולוציונית, שראתה במפעל הציוני מפעל, המתגשם לאיטו, בגבולות הפוליטיים והכלכליים, שנגזרו עליו. בין הריאליזם ה"ארצי" של האוולוציוניזם לבין המתח המשיחי שבתפיסה הקטסטרופלית היתה תהום. אבל כמו במקרים אחרים, שבהם אנשים נאלצו לחיות בשלום עם מערכות קונסטפטואליות סותרות, כך קרה גם הפעם. באותם חוגים של התנועה הציונית־סוציאליסטית, שהתפיסה הקטסטרופלית היתה מקובלת עליהם, כמו "אחדות העבודה" של שנות העשרים, ורוב מפא"י עד לפילוגה ב־1944, חלה השלמה עם השיטה האוולוציונית, כהכרח לא יגונה, מבלי לזנוח את התפיסה הקטסטרופלית, שביטאה את החרדה הפנימית של התנועה לגורלו של העם היהודי. תפיסה זו נעשתה אקטואלית יותר ויותר בשנות השלושים, וכך גם חשו אנשים כברל, בן גוריון, טבנקין, ועוד רבים אחרים. אך הקטסטרופה שהם חזו לא היתה השואה. הם שיערו תופעות כמו התרוששות, רעב, חוסר תקוות עתיד לדור הצעיר, התפוררות החברה היהודית. איש לא חשב במושגים של השמדה פיסית.[2]

אחד המאפיינים הבולטים ביותר של היישוב היהודי בארץ היה הפלשתינו־צנטריזם, רוצה לומר, ראיית המפעל הציוני בארץ כמרכז הבריאה. תפיסה זו נבעה מההכרה הציונית הבסיסית, שכאן נבנה בית, שסופו להביא ישועה לעם היהודי כולו. ההתמקדות בהווה בבעיותיו של יישוב קטן זה, עד כדי התעלמות מבעיות בוערות אחרות של העם היהודי, מצאה את צידוקה המוסרי בטענה זו. לפיכך, כאשר פרצה מלחמת העולם, הדאגה הראשונה של קברניטי היישוב היתה, איך יעבירו את צאן מרעיתם בסערה זו הממשמשת ובאה. הדאגה ליהדות אירופה היתה במקום שני: הם הניחו שלא צפויות לה סכנות חמורות מאלה המצפות ליישוב. החשש מ"ליל ברטולומיאוס" ערבי, שיבוא בעקבות מפלה בריטית, נראה יותר ריאלי מאשר טבח של יהודי אירופה. כל עוד ניצב רומל בשערי מצרים, היתה הסכנה המיידית ליישוב בראש מעייניה של המנהיגות, והידיעות על הנעשה באירופה, שפורסמו בעיתונות, לא חדרו להכרה.[3] משהוכה רומל וסרה אימת הכיבוש הגרמני, מזה, ואומתו הידיעות על השואה, בנובמבר 1942, מזה, החל תהליך איטי של סיגול מציאות השואה למערכת המושגים והאידיאות הרווחים ביישוב.

אחת התגובות המקובלות היתה, שאסון זה היה צפוי מראש: זו התגשמות מהירה יותר, ברוטלית יותר מכפי שהניחו, של הציונות הקטסטרופלית. היה מי שטען (כנראה משה סנה), ש"היטלר" בשבילי איננו הפתעה... הוא לא זעזע אצלי את שיווי משקלי היהודי והציוני אף בחוט השערה. היטלר היה צפוי, הוא חוק לגבי היהדות הגלותית" הוא גרס, שהכליון של יהדות פולין ורומניה לפני

המלחמה, והטמיעה הנדרשת מן היהודים "בארצות החופש" אין ביניהם לבין ההשמדה בתאי הגזים ולא כלום...[4] לעומת זאת טבנקין הכה על חטא, שהוא וחבריו לא היו ערים יותר לכתובת על הקיר, למרות המודעות מאז ראשית ימי הציונות לכך, "כי אגב מהפכה יתמוטט הקיום היהודי. איך לא היתה הציונות הקטסטרופלית דגלנו יום יום." ב־1946, כבר הבין טבנקין את ההבדל בין מה שחזו ומה שאירע: "לכאורה חזינו את השואה. אבל היו וישנן בינינו דרגות שונות של נבואה קטסטרופלית. היינו אולי החלק הרגיש ביותר לוודאיותה של הקטסטרופה היהודית. לא יכולנו להירגע על ידי הסבלנות, שהטיפו לנו בלי הרף; ובכל זאת, כולנו, גם דוחקי הקץ, גם חסרי המנוחה, רומינו, הלכנו שולל".[5] בין ראיית הגלות כנידונה להתנוונות לבין צפיית הכחדה פיסית הבדיל אלמנט הזמן: במקרה הראשון, ולכן, הנסיון להשתמש במושגים מוכרים וידועים להסבר האירוע התברר עד מהרה כבלתי מספק.

המנהיגים הציגו את המסר הציוני הישן כתשובה היחידה הקיימת לשואה. כך טבנקין הכריז "שום דבר לא יציל חוץ מהמפעל הזה... התכנית היחידה זו הציונות. עצמאות העם הזה בארצו, בעבודתו, במשקו, בנשקו".[6] וגלילי הטיף לחברי הנוער העובד, כי "לשוא נחפש תשובות חדשות לשואת הגולה. התשובות חרותות על דגלי תנועתנו וקבועות בהחלטותיה וצוויה. התשובות נחצבו מעמקי חיי העם והארץ".[7]

גולומב ראה בהתגייסות לצבא הבריטי, שהיתה ילד טיפוחיו מאז ראשית המלחמה, את התגובה ההולמת לשואה. גלילי — בהתגייסות לפלמ"ח, ואילו טבנקין — בהתאזרות למשימות ציוניות, במיוחד להתגייסות. בן גוריון, השבוי בקסם רעיון המדינה מאז 1937, הכריז, שהשואה התרחשה, משום ש"אין ליהודים מעמד ממלכתי; אין צבא יהודי, אין עצמאות יהודית ואין מולדת בטוחה ופתוחה", וראה בעצמאות את האמצעי לכפרת העוול ההיסטורי, שנעשה ליהודים.[8] ביטוי קיצוני לפלשתינוצנטריזם זה נמצא בדברים הבאים: "השאלה העומדת בפנינו היא, אם אנחנו נדע, שלהלחם על הציונות זוהי מצווה לא פחותה מלהלחם נגד היטלר, וגדולה יותר".[9]

התגובה הספונטנית לשואה היתה ההתפרצות לעזרת היהודים שם. גולומב העלה את הסיסמה של פלוגות הורסי הגיטאות. הרעיון היה, שצעירים מארץ ישראל יוצנחו או יגיעו בדרך אחרת לקהילות ישראל באירופה הכבושה, יביאו את בשורת הארץ, ויארגנו את היהודים להגנה עצמית. בתשתית הרעיון היו כמה הנחות סמויות: שהארצישראלים מסוגלים לעשות מה, שיהודי הגולה אינם מסוגלים לעשות בעצמם; שהפעולה תיעשה בשיתוף פעולה עם הבריטים. העניין נכשל בשל נקודה אחרונה זו, שכן הבריטים היו מאוד מסויגים כלפי רעיונות הרפתקניים ממין זה, המחזקים את הטעון הציוני לקיומו של קשר אינהרנטי בין מצוקת היהודים בעולם לבין בעיית ארץ ישראל. אצל גולומב השתלבה הצעה זו בנסיונות אחרים להידוק היחסים עם הבריטים והעמקת השתתפות היהודים במלחמה.[10]

מול השאיפה לעזור ליהודי אירופה, הסתמנה העובדה, שאין בכוחם של יהודי ארץ ישראל להושיע. האפשרות להגיע לאירופה היתה מותנית בסיוע בריטי, וכל התוכניות והרעיונות נשברו אל הסלע הזה. הבריטים לא ראו בהצלת

יהודי אירופה אחת ממטרות המלחמה שלהם וסירבו להקדיש לה משאבים, אפילו ברמה סימלית. מכל התוכניות יצאה אל הפועל, ב־1944, התוכנית הצנועה של משלוח כשני מניינים צנחנים, שנועדו ליצור קשר בין לוחמי מחתרת בבלקן והבריטים, ובה בעת גם ליצור קשר עם שרידי היהודים. ערכם של הצנחנים היה יותר בתחום הסמלי מאשר בתחום המעשי. נשתררה תחושה עמוקה של אין אונים, של חוסר יכולת להציע תשובה ממשית לשאלה הבוערת של התקופה. "כל תגובה שהגבנו" אמר טבנקין "כולן יחד — חוסר אונים אחד גדול ונורא".[11]

חוסר האונים הקרין בדרך הטבע על בנות הברית. הן היו הכתובת היחידה, ממנה יכלה לצמוח עזרה וישועה, עד כמה שבכלל יכלה להיות ישועה. ההגבלות של הספר הלבן קיבלו משמעות שטנית (סיניסטרית), ביטוי לאי איכפתיותה של בריטניה כלפי מותם של יהודים, במקרה הטוב, וביטוי לקירבה אמוציונלית אנטישמית בינם לבין הנאצים, במקרה הרע. "זה אותו פילטוס הרוחץ את ידיו, שלא הם שפכו את הדם", קרא טבנקין במרי ליבו "לא פתחו פתח. לא פתחו שער. את א"י לא פתחו, את אנגליה לא פתחו. את אמריקה לא פתחו".[12] שירו של אלתרמן, "מכל העמים", שנכתב בסוף 1942, פתח במלים "בבכות ילדינו בצל גרדמים / את חמת העולם לא שמענו", והסתיים במונולוג של הילדים הנרצחים אל רבונו של עולם, האוסף את דמם "כי אין לו אוסף מלבדך". השורות האחרונות אמרו "ואתה תבקשנו מידי הרוצחים / ומידי השותקים גם יחד".[13] העובדה, שמה שכונה "העולם הנאור" גילה כה מעט עניין בגורלם של היהודים, שימשה ראייה מחודשת, מודרנית, לספקנות היהודית בכל הנוגע לעולם "הגויי". יחסם הספונטני של יהודי מזרח אירופה כלפי הגוי, שהתאפיין בזהירות וחשדנות במקרה הטוב, ובתחושת עימות מתמיד בין העולם היהודי לעולם הלא יהודי, במקרה הרע, קיבל הפעם אישוש, הוכחה והעצמה. התחושה של בדידות יהודית מוחלטת מול עולם, הנחלק לרודפים ולאדישים, היתה פועל יוצא טבעי, כמעט מובן מאליו.[14] "התנדפה האשליה בת תקופת האמנסיפציה, כי בני הגזע האנושי הנאור ערבים זה לזה ואחראים במידה שהיא לגורלו של השבט היהודי נטול המגן".[15]

אבל גם בנושא זה חלה התפצלות על פי קווים של זיקה אידיאית ונאמנות פוליטית. כשטבנקין בא לעשות את חשבונה של השואה, הוא טרח להבחין בין העולם של "כוחות המחר", שממנו יש תקווה לעתיד האנושות, לבין העולם האדיש של הדמוקרטיות המערביות. העובדה, שבברית המועצות מצאו מקלט מאות אלפי יהודים, שנסו אליה מאימת הצבא הגרמני המתקרב, שימשה לגבי חוגים אלה ראייה נוספת ליתרון הערך של המשטר הסובייטי על זה של הדמוקרטיות המערביות. לעומת זאת אלה, שעוינו מאז שנות העשרים את רוסיה הבולשביקית, דבקו גם עתה בעמדתם זו. הם הבליטו את העובדה, שרוסיה לא הניחה ליהודים להגיש סיוע לאחיהם בברית המועצות אלא במידה זעומה, והדגישו את שריפת הגוף והנשמה, שהקיבוץ היהודי עבר בברית המועצות. מציאות השואה לא שינתה אצל איש מהם גישה בסיסית, אלא שימשה גורם מחזק ומאשש של עמדות קיימות. עובדה זו בלטה במיוחד אחר המלחמה, כאשר מנהיגות השומר הצעיר דחתה וביטלה את העדות החיה של חבריה, שבילו את המלחמה במרכז אסיה וביערות ביילורוסיה, בדבר האנטישמיות בברית המועצות בפרט,

ומוראות המשטר בכלל.[16]

תחושת האין־אונים וחוסר היכולת להושיע, שחוזרת ומופיעה בדברי מנהיגי היישוב, והיבטה האחר — העולם האדיש והעויין, העומד על דמם של יהודים באשר הם יהודים, התנווטה לשני נתיבים, המשלימים זה את זה: האחד, היהודי כשה לעולה, קורבן התמיד החף מפשע של אלימות החברה האנושית. השואה נתנה גיבוי עצום לתחושת היהודי כצד הצודק במאבק על ארץ ישראל. היא הוכיחה, מה קורה לאומה, שאין לה בסיס פיסי לקיומה, שאין קולה נשמע במועצת האומות, שאין בניה יכולים למצוא בה מפלט, שאין לה צבא ועוצמה פיזית להגן על עצמה. בעימות בין מוראות חייהם של הפליטים היהודים, שרידי קהילות מפוארות, שאבדו ואינן, לבין התביעות הלגליסטיות של ערביי ארץ ישראל לגבי זכותם לשמור על מעמדם כעם־רוב, נראו טיעוני הערבים טפלים, קטנוניים וטריביאליים. בשיר סאטירי שכתב על הסרטיפיקט האחרון שנשאר, על פי כללי הספר הלבן, לזכותה של ההסתדרות הציונית, הפנה אלתרמן את תשומת הלב לכך "איך עם, בנפול התליינים, / גסס בידי הביורוקרטים:" הוא התייחס באירוניה להתנגדות הערבים למתן סרטיפיקטים נוספים "ואיך ערב, לאור היום, / מבלי תסמיק, חפזה־התריעה, / כי צר, כי צר לה המקום / מני אירן עד סעודיה".[17] אכן, עמדה זו הושמעה לעתים מזומנות גם בשנות העשרים והשלושים. אולם עתה, לאור השואה, היא נעשתה מובנת מאליה. הרגישות לצורכי הצד שכנגד ולזכויותיו נתרופפה, או אולי נכון יותר לומר, נעשתה פחותת ערך, בלחץ אירועי הזמן. אף בנושא זה אפשר למצוא אותם המחנות לפני השואה ואחריה: השומר הצעיר המשיך לגלות רגישות לזכויות הערבים. כמוהו אנשי "איחוד". עובדת השואה לא העלתה ולא הורידה לגביהם בנידון. האחרים, ובמיוחד המחנה הגדול של מפא"י, דבקו בעיקרו של דבר בעמדות בשאלה הערבית, שהיו מקובלות עליהם בשנים עברו. ההבדל היה בכך, שמידת תשומת הלב והעירנות האינטלקטואלית והאמוציונלית, שהופנו עתה לשאלה הערבית, הצטמצמה בהרבה. גילויי השואה והמאבק המדיני עם הבריטים לאחר המלחמה סחטו את האנשים והותירו אותם ללא מידת החסד והנדיבות, שנגזרה עד אז מהשקפת עולמם.

הנתיב המחשבתי השני היה, שהיהודי יכול לסמוך אך ורק על עצמו. העולם פירק מעליו את שאריות הצדק והתרבות, ואין בו שום כוח, שיעמוד לו, ליהודי, בשעת מצוקתו. לפיכך אל לו לצפות לעזרה ולא לבנות עליה. עליו לעשות הכל "במו ידיו", כפי שנקרא ספרו של משה שמיר, שהציג את דמות אחיו, אליק, כמודל של נער ארצישראלי. "אם אתם רוצים חווית אמת — רק אנחנו לנו!" הפליט טבנקין ברגע של כאב.[18] בביקורו במאי 1947 במחנות העקורים בגרמניה אמר גם שם: "את יהבנו נשליך על כוחנו אנו בלבד", מה שלא הפריע לו בנשימה שניה לדבר בזכות החינוך האינטרנציונלי לנוער.[19] את דעת הקהל בנידון הביע אלתרמן בשיר, שהוקדש לתינוקת, שנולדה בספינת מעפילים. כשהוא מתייחס לממשלות העולם, הכריז: "ידיהן לא עזרו לה. יעיד הרקיע. / עליהן היא חדלה כבר אפילו לשאל. / בעצמה היא נולדה, בעצמה היא הגיעה, / בקיצור, בעצמה היא סדרה את הכל".[20] גם רעיון זה לא נולד עם השואה. מקורו באוטואמנסיפציה של פינסקר ב־1881, שהזכיר סיסמה עתיקה של הלל, "אם

אין אני לי — מי לי", ותבע לאמצה בהווה. גם הטיעון, שהבריטים לא זו בלבד שלא סייעו לקידומו של הבית הלאומי, אלא אף הצרו צעדיו והפריעו להתפתחותו, שמשתמע משירו של אלתרמן, היה כמעט בגדר מוסכמה במשך שנות העשרים והשלושים. הרעיון של ההגנה, כאירגון מחתרת, נולד מן הרעיון של "אנחנו־לעצמנו". אף על פי כן, הלקח של השואה בעניין זה היה בעל חשיבות רבה.

אחד הלקחים המרכזיים מן השואה היה, שאסור להיות חלש: "אנחנו חשים את עצמנו בנים לעם אומלל ונרצח על חולשתו", התריס משה'לה טבנקין.[21] החולשה קיבלה מימדים של תכונה בלתי מוסרית: "עם רפה אונים במובן הפיסי אין לו זכות קיום ביולוגית; עם נטול־מגן, אשר כלי זינו להגנה עצמית אינם בידיו, אין לו לצפות לשום עזרה מאחרים; עם קל דעת, אשר שם את מבטחו בחישובים מצפוניים־מוסריים של האנושות ושל העולם — מאבד את עצמו לדעת", כתב אחד מחברי הקיבוץ המאוחד. "מיליוני היהודים הועלו על המוקד על חטא חולשתם — של כל היהודים כולם, הן של אלה שנלכדו ברשתות המוות באזורי ההרג הנאצי, הן של אלה, שנמצאו בתחומי־שלטונה של האנושות הנאורה".[22] המסקנה, שעלתה מכל אלה, היתה פשוטה, כוחנית וישירה: "מתוך המשרפות ומתוך הקברות בוקעת פקודה לכל איש מישראל — להיות לכוח... הדבר, אשר מצוה עלינו השואה, הוא להיות לכוח עברי בארץ ישראל." גלילי בדברים אלה לא התכוון למושג "כוח" במובן המצומצם של המילה. הוא התכוון לכל מרכיבי המעשה הציוני בארץ, "הקרקע, ההתישבות, ההגנה, העבודה והעלייה, המה הערובה לעתיד היהודים", קבע.[23] אבל הוא אמר אותם בקונטקסט של תביעת התגייסות של הנוער לפלמ"ח. האסוציאציה היתה ברורה. כמה שנים מאוחר יותר, בעת המיפגש עם צביה לובטקין, ממנהיגי מרד גיטו ורשה, הצהיר טבנקין: "אימת הגורל כופה עלינו להיות חזקים. להיות חלשים, לבלי היות כוח — זאת ידענו מאז ומתמיד; עכשיו אין לנו מנוס מלחתור להיות כוח".[24]

הכוח לא בא לענות על יצר פורקן ונקמה, למרות שנמצא מי שקרא "אין לנו כל שפה לגנות את מרצחינו זולת שפת הנקם והכח".[25] "תקומת עם גאה ובן חורין בארצו", זו אמורה היתה להיות הנקמה האמיתית.[26] דומה, שמהרגע הראשון, שנודעו הידיעות, עשו מנהיגי התנועה מאמץ מודע לכוון את רגשות האיבה והזעם אל כיווני פעולה קונסטרוקטיביים ולהנחות את הנוער למצוא את סיפוקו בפעילות במסגרות הצבאיות של היישוב, כתחליף לנקמה המתבקשת בגרמנים, שאיננה בת השגה. הזירה הארצישראלית נועדה לספוג את האנרגיה הנפשית, שיצרו הידיעות על השואה, ולהפנות אותה למאבק על השגת הריבונות היהודית על ארץ ישראל. היה חשש מנטיות ניהיליסטיות, שעלולות לסחוף רבים מבני הנוער אל אירגוני "הפורשים", כתגובת יאוש על עולם, שהתפרק מערכים מוסריים, שכדי לשרוד בו, עליך להיות זאב בין זאבים. לכן באה ההדגשה על המעשה הבונה, שהוצג כנצחון האמיתי על כוחות ההרס, שהיטלר הפעיל על העם היהודי. הצורך באידיאל חיובי רב עוצמה הפך את הסיסמה של בן גוריון וחבריו — עצמאות יהודית בארץ ישראל כמטרת המלחמה — לקוטב התקווה של התחיה הלאומית מול קוטב האבדון של רצח עם.

במידה מסוימת הפכו הבריטים להיות לסופגי רגשות התסכול והזעם, שיצרה השואה. האשמת ממשלת ארץ ישראל בכך, שבמדיניותה גרמה להשמדת יהודים, או לפחות לא איפשרה להציל את מי שאפשר היה להציל, לא היתה נטולת בסיס. החשש מהצפת הארץ על ידי פליטים יהודים, שיכרסמו במדיניות הספר הלבן, מילא תפקיד ראשון במעלה במדיניותה חסרת הלב של הממשלה. במישור של דעת הקהל קבעו העובדות של פטריה, אטלנטיק וסטרומה, הידיעות על קרובי משפחה וידידים, שנאבקו נואשות להגיע לחופי הארץ, והבריטים סירבו להתיר להם להיכנס בתואנה, שהם "אזרחי ארצות אויב", שעלולים להיות מרגלים נאצים. אך ברמת ההנהגה היו ידיעות מזעזעות עוד יותר, על מו"מ ללא סוף בדבר הצלת ילדים על ידי הבאתם לארץ, שנסתיים בלא כלום, על קשיחות לב מסביב לפרשת סטרומה, על הכשלת שליחות ברנד להצלת יהודי הונגריה, ועוד.[27] עם כל ההנחות, שהיסטוריונים נדרשים לעשות בשקלם מעשי שלטון ומחדליו תחת לחץ של ימי מלחמה, קשה למצוא נקודות בזכות שלטונות ארץ ישראל. האצבע המאשימה, שהופנתה כלפי הבריטים, לא היתה תוצאה בלבדית של היסטריה של ציבור חסר ישע, שהרגיש צורך נפשי לכוון את זעמו כלפי השלטון הקרוב לו, אלא היתה מעוגנת בעובדות הקשות.

האיבה לבריטים היתה, כזכור, חלק בלתי נפרד של מערכת היחסים המורכבת בין הישוב היהודי והשלטונות. היא התחזקה במיוחד בעקבות הספר הלבן של 1939. אך היא קיבלה עוצמה ועומק אחרים בעקבות השואה. כל התיסכול, היאוש, העלבון וחוסר האונים, שאיפיינו את התגובה הקולקטיבית היהודית לשואה, מצאו להם פורקן באיבה לגוי הקרוב, הבריטי. מקץ המלחמה, משהתברר, שאין בכוונת הבריטים לבטל את הספר הלבן ולהתיר לניצולים להיכנס לארץ, גאה הזעם לגבהים, שלא נודעו קודם לכן. היה הבדל מסויים בטרמינולוגיה, בה השתמשו יוצאי ההגנה והפלמ"ח כלפי הבריטים, לעומת זו שהיתה שכיחה אצל האצ"ל והלח"י: האחרונים היו קיצוניים בהבעת איבתם לבריטים, אותם הם נהגו להאשים בחורבן יהודי אירופה. הם גם לא היססו לעשות אנלוגיה בין הגרמנים והאנגלים ולהעמידם על בסיס אחד. אך מעבר להבדלים מסוימים בביטוי, גינוני נימוס, וויכוח מסויים על דרכים ואמצעים, היו האיבה כלפי הבריטים והמאבק כנגדם מוסמכים על רוב רובו של היישוב, ובמיוחד על הנוער מימין ומשמאל.

ספק אם השואה גרמה לשינוי מהותי בגישות בתוך היישוב לסוגיית המאבק. התפתחו שתי תפיסות, שלא בהכרח היו סותרות: האחת, שהיתה אופיינית לאצ"ל ולח"י, וגם לחוגי הנוער הקשורים אל תנועת העבודה, תיארה את המאבק במושגים השאולים מן המאבק האנטי־אימפריאליסטי של אומות משועבדות, כמו הודו, אינדונזיה, או במושגים האופייניים לתנועות שחרור לאומית אירופיות, כמו האירים, הפולנים, האיטלקים. בקונטקסט זה השואה היתה בעלת חשיבות מישנית. השניה, שרווחה ברובד המנהיגותי של היישוב, הבליטה את יחודיות המאבק היהודי, של עם שאינו יושב בארצו, לעצמאותו. בתפיסה זו ניתן יותר מקום לנושא השואה. אבל דומה ששתיהן ראו את המאבק כנגד הבריטים כמאבק, שמוקדו ארצישראלי, מונע על ידי מניעים ואינטרסים ארצישראלים. הוא קיבל מן השואה לגיטימציה, עוצמה אמוציונלית ותחושת התקוממות מוסרית,

שסייעה בגיבוש קונסנזוס לאומי סביבו. אבל המאבק היה נגד הספר הלבן ובעד פתרון פרוציוני בארץ ישראל. הבריטים התנגדו לשתי מטרות אלה. על כך, ולא על האמוציות, שהולידה השואה, התנהל המאבק.

אחד הלקחים המרכזיים מן השואה היה עצם התרחשותה. אחד הגורמים לקושי של אנשים לעכל ולהשלים עם מציאות השואה היה העדר התקדימים ההיסטוריים לאירוע כזה. אבל משהתרחש, הוא יצר נקודת התייחסות חדשה. קודם לכן הוא היה רעיון שלא ייאמן, עתה הוא נעשה חלק בלתי נפרד מן הדברים האפשריים, מן המירקם הנפשי והחברתי של אנשים ואומות. הלקח החמור מכך היה, שאם היא התרחשה פעם, היא עלולה לחזור ולהתרחש שנית. "נסיוננו ההיסטורי אומר לנו אפוא היום: אפשר להשמיד אותנו, גם באירופה, גם בשכנות כל עמי התרבות, גם כשאנו אוכלוסיה מרוכזת".[28] השואה לא הוסברה על ידי תכונות "גזעיות" כביכול של העם הגרמני, אלא על ידי המשטר הפאשיסטי, שורש הרע בעולם, המוליך אומות אלי אבדון. ראיית השואה כחלק מאפוקליפסה עולמית הקלה על ההתמודדות עימה. לא רק יהודים היו קורבנות הפאשיזם: כל הטוב והנאור בעולם נפל קורבן למשטר החושך. היתה בכך גם נחמה פורתא וגם תקווה לעתיד טוב יותר. אבל היה בכך גם כדי להציע נסיבות, שבהן השואה עלולה לחזור על עצמה: בעיתות מהפכה, עת נהרסים מוסדות ומתפרקות מסגרות, עלולים שוב לעלות הכוחות, אשר יעשו את היהודי, הזר הנצחי, לשעיר לעזאזל של החברה במשבר.

אם השואה לא נבעה מקונסטלציה ייחודית של נסיבות, אלא מההתפתחות של מערכת חברתית־פוליטית, הניתנת להסבר רציונלי, עולה הסיכוי של שואה נוספת עשרת מונים. כאשר סקר טבנקין ב־1946 את העולם שלאחר המלחמה, את המתחים הבינגושיים, סיכויי המהפכות והתהפוכות במזרח אירופה, הוא צפה את האפשרות של עוויות קטקליזמית נוספת דוגמת זו שהיתה. לנוכח סכנת מלחמת עולם שלישית, שנחשבה ריאלית בעיני אנשי שמאל, היתה החרדה מאפשרות הישנותה של השואה למרכיב קובע בתמונת העולם.[29]

הגם שהחוששים ממלחמת עולם שלישית התכוונו להתנגשות בין המערב האימפריאליסטי לבין כוחות המהפכה, היה לרעיון של השמדה טוטלית גם יישום לזירה הארצישראלית. כאשר בן גוריון דן בועד הפועל הציוני בקיץ 1947 בסכנת התקפה של ערביי ארץ ישראל ומדינות ערב כאחד, המאיימת על היישוב היהודי לקראת ההכרעה המדינית הממשמשת ובאה, הוא התבטא במושגים אלה: "אנו עומדים עכשיו לא לפני מעשי שוד וטרור להפריע לעבודתנו — אלא לפני תכונה לעקור את היישוב משרשו ולחסל בבת אחת את 'הסכנה' הציונית על ידי השמדתם של יהודי ארץ ישראל". הוא הוסיף וחידד: "ואל נהיה אופטימיים מתוך קלות דעת, ואל נאמר, שמה שקרה באירופה לששה מיליוני יהודים לא יוכל לקרות לשש מאות וחמישים אלף היהודים בארץ ישראל... יכול לקרות בארץ ישראל, מה שקרה באירופה, ובעתיד הקרוב." בהזכירו את רצח הארמנים בעת מלחמת העולם הראשונה ואת רצח האשורים בעיראק בשנות השלושים, הוא גרס, שתורת האלימות איננה נחלתם של גרמנים בלבד, ויש לה תקדימים במזרח התיכון.[30] האימפקט של האנלוגיות על המשמיע ועל השומעים ניתן אך להשערה, אך יש להניח, שבקונטקסט ההיסטורי ההוא

הוא היה אדיר.

החשש, שערביי ארץ ישראל זוממים להשמיד את יהודיה, הופיע לראשונה בעקבות מאורעות תרפ"ט. זעירותו של היישוב היהודי דאז וחולשתו, שהופגנה במאורעות, מזה, והטבח חסר הרחמים בחברון, בצפת, במוצא, מזה, וגם התבטאויות של ערבים ברוח זו, עוררו את התחושה, שהערבים מתכוונים, יום אחד, לקום על היהודים ולהשמידם. חששות מסוג זה לא נשמעו בעת המרד הערבי, העימות הרציני ביותר עם הערבים עד מלחמת העצמאות. היישוב היה אז גדול יותר, בעל בטחון עצמי רב יותר, וגם בעל כושר התגוננות טוב יותר. העובדה שהבריטים הגנו גם הם על היהודים, ובצורה אפקטיבית למדי, אף היא תרמה לבלימת הפחדים מחיסולו של היישוב. בעת מלחמת העולם התעוררו פחדים אלה מחדש, לנוכח שמחתם גלויית הלב של הערבים לכשלונות הבריטים בימי המתח, שקדמו לאל־עלמיין. הערבים גם לא נזהרו מלהשמיע דברים על כוונתם לבוא חשבון עם היהודים. יש לזכור, שעד 1947 לא עמדו היהודים אף פעם פנים אל פנים עם הערבים, ללא הבריטים, ששימשו כקו הגנה שני. החשש ממה שיקרה בעת נסיגה בריטית לא היה נטול יסוד. חזרו והופיעו החרדות בפני "ליל ברטולומיאוס" ערבי.[31] הנה כי כן לא השואה היא שיצרה את הפסיכולוגיה של אימת ההשמדה בקרב מנהיגות היישוב. אבל אין ספק, שהיא שימשה אילוסטרציה ושיעור היסטורי בל יישכח, שחלום הבלהות, שהילך עליהם אימים, לא היה המצאה של דמיון חולני, אלא שכבר היה לו תקדים במרחביה המתורבתים של אירופה.

הידיעות על השמדת יהדות אירופה סיפרו על מיליונים, שהלכו אל מותם ללא התנגדות. העדים הראשונים, שהגיעו מגיא ההריגה, כמו קבוצת נשים וילדים, אזרחים ארצישראלים, שהוחלפו באזרחים גרמנים והגיעו ארצה בנובמבר 1942, או חברים אחדים מ"החלוץ" בפולין, שהגיעו במרוצת 1943, לא רק תיארו את אכזריות הגרמנים, אלא אף את חוסר הישע המוחלט של היהודים, ואת העובדה, שלא התמרדו כנגד מר גורלם. מן הרגע הראשון, נתקשו יהודי ארץ ישראל לעכל עובדה זו. ככל שהיו רחוקים יותר מהוויית יהדי אירופה, ככל שהיו צעירים יותר בגיל, וככל שהיו מעורים בהוויה ארצישראלית אקטיביסטית, כן היתה הבנת הסיטואציה היהודית בתקופת השואה קשה וזרה להם. הפעם הראשונה, שהביטוי "כצאן לטבח" נזכר בהקשר להליכת יהודי אירופה אל מותם, היה בכרוז, שפירסם אבא קובנר בגיטו וילנה, שם התקיימה השמדת יהדים כבר ב־1941, ובו קרא ליהודים לא ללכת כצאן לטבח, אלא למרוד נגד הגרמנים. בארץ החל הביטוי להופיע כנראה בסוף 1942. בדצמבר 1942, כמה ימים לאחר שנודעו הזוועות, הופיע טבנקין במועצת ההסתדרות, והביע את תדהמתו מהעדר תופעות של התגוננות יהודית. בעתונות התפרסם אז סיפור השמדת יהודי ראדום, מפי אחת העדות, שהגיעו לארץ, ובו תואר, כיצד היהודים קיבלו אתים ונצטוו לחפור את קבריהם. השאלה, מדוע יהודי זה, שידע, שנחרץ גורלו וגורל משפחתו, לא הרים את האת והיכה בחיל הגרמני השומר עליו, חזרה ונשאלה על ידי אנשים, שהיו מעורים במציאות החיים במזרח אירופה, שהיו מודעים היטב לבדידות התהומית של היהודי בשעת מותו, לא רק כלפי הורגיו, אלא גם כלפי האוכלוסיה הלא יהודית האחרת.[32]

משעבר הזמן, השאלה הוסיפה וצברה תאוצה: הלא מכונת הרצח פעלה במשך למעלה משנתיים ימים. יהודים יכלו להספיק ולהתארגן להתגוננות עצמית, למצוא דרך להגן על עצמם?[33] ה"תמיהות" הללו עינו רבים מוותיקי היישוב, אך הם הקפידו תמיד לומר, שאין לשפוט את היהודים. הם אף הצביעו על אנלוגיה בין חוסר הישע של יהודי הגולה לבין הרפיון, שפקד את היישוב בקיץ 1942, נוכח האפשרות של כיבוש הארץ על ידי גייסות רומל.[34] אך כל כמה שההזדהות של המבוגרים עם היהודים ההולכים אל המוות היתה עמוקה, היא לא היתה שלמה, "עוד באותה ועידה עינתה אותנו השאלה: מדוע נהגו היהודים כך, וזה הטיל צל אימה", אמר טבנקין בהתייחסו לעדות חבר ה"חלוץ" "משם" בפני ועידת הקיבוץ המאוחד ב־1944.[35]

התנועה הציונית טיפחה מראשיתה דימוי של "היהודי החדש". חניך "בעיר ההרגה" של ביאליק ו"הוא אמר לה" של ברנר, המאפיין הראשון במעלה של יהודי זה היתה הנכונות לעמוד על נפשו, ולהגן על עצמו וגם על הערך המופשט, שנחשב כבעל חשיבות רבה, של "כבוד ישראל". הליכתם של היהודים "כצאן לטבח" פגעה עמוק בדימוי העצמי של מורי התנועה, עד כדי כך שנולד ספק, אם באמת הצליחה התנועה הציונית לחנך טיפוס אנושי יהודי אחר, שונה מן היהודי המסורתי, "הישן". הווית השמדה זו בלי התנגדות היתה נוקבת בנו ואוכלת: וכי לא פתחנו דף חדש בתולדות ישראל? האם לא יצרנו טיפוס יהודי אחר, חדש? הבאמת אין תקוה לעם, האין תקוה לשינוי ערכין? הבאמת נידון העם הזה לגלות ולעבדות־עד, עם עליונותו הרוחנית והמצפונית בלבד?".[36] כל הבנין האידיאי, שנבנה מאז הופעת ביאליק וברדיצ'בסקי וטשרניחובסקי, מאז שחל המהפך מיהדות הרוח ליהדות ארצית, נראה כקצף על פני המים מול כניעתם חסרת הפשר של המוני יהודים בפני צר.

הציפיה לגילויים של גבורה "שם" חיפתה על רגשות אשם (שכמעט לא דובר עליהם) בשל כשלון היישוב להחדיר ולו גם יהודי אחד לפולין בשנות ההשמדה; בשל הקשר הרופף מאוד, שהתקיים בינו לבין קיבוצי היהודים במזרח אירופה; בשל הניגוד התהומי בין שלוות החיים בארץ בשנות המלחמה המאוחרות, והשגשוג הכלכלי שלא היה כמותו, לבין חורבנה של הגולה; בשל העדרם של מעשי גבורה בארץ בשנות המלחמה.

אם כך חשבו והתבטאו וותיקים, שהזדהותם המוחלטת עם העם היהודי לא הוטלה בספק, על אחת כמה וכמה הצעירים. אלה חסרים היו מלכתחילה את האמפטיה כלפי יהודי הגולה ואת הסולידריות הספונטנית עמם. "שלילת הגולה", עליה חונכו בבית הספר ובתנועת הנוער, הופנמה על ידם לא כשלילת מעמד היהודים כמיעוט, או כשלילת הוויות הקיום של היהודי בגולה, אלא כשלילת היהודי עצמו, על תכונותיו, אורחות חייו, התייחסותו לסביבתו. בהתייחסויות ליהודי אירופה רווחה אצל בני הנוער הנטיה להשתמש בשמות עצם מופשטים, כמו בסיסמה "אם אשכחך, גולה!" ולא לתאר אנשים בשר ודם. מושאי ההתייחסות לא היו יהודי בריסק או פשיטיק או בנדין, אלא שם עצם מופשט, זר ולא אהוד.[37] הביטוי "יהודי גלותי" הקרין מיקבץ שלם של תכונות, שנחשבו דוחות בעיני נער ארצישראלי: רחוק מעבודה, מטבע, והעיקר: חלש וחסר כישורים גופניים. הוא סימל כל מה שהנוער היהודי בארץ ישראל לא צריך להיות.

הסינדרום של "כצאן לטבח" היה נפוץ יותר בקרב הנוער מאשר בקרב המבוגרים. הם הפנימו את העובדה, שההולכים למוות היו בני העם שלהם. הזעם, העלבון והכאב היו קיימים אצלם במישור המופשט של סולידריות לאומית. הם גם נתנו לכך אין סוף ביטויים במישור ההצהרתי־חיצוני. אבל משירדו מן ההפלגות המכלילות אל ההתייחסות הקונקרטית, הם הביעו ביקורת שוללת, רתיעה, ואפילו סלידה: היהודים הללו לא פעלו לפי קוד ההתנהגות המקובל על נער ארצישראלי. "יש צורות התעללות, שעליהן מוצדקת ההגבה ללא שיקול", קבע משה'לה טבנקין, בהנגידו בין ילידי הארץ וחניכיה לבין הסטריאוטיפ של "יהודי הגולה", "אני מאמין, שיש... איזו תכונות שבנפש מיוחדות לנו לכולנו, לדור היהודי העברי הפועלי, שחונך וגדל כאן בארץ, ...אשר היו מעמידות את כל אחד מאיתנו במחנה הנוקמים, ללא חשבונות, ללא חישובים, ללא תכלית. גם ללא תכלית".[38] טבנקין הצעיר העמיד את הניגוד בין חניכי ארץ ישראל וחניכי הגולה על התגובה הכוחנית הספונטנית של הראשונים במקרה של התעללות, לעומת קבלת הדין של האחרונים. בשיחה עם חניכי הנוער העובד התריע גלילי על כך, ש"בנוער בארץ רווחת התנשאות מה על הנוער היהודי בגולה. יש גם מדברי גבוהה־גבוהה הרואים את הנוער בארץ כצאצאי יהודה המכבי ושמעון בר גיורא". והוא התריס כנגדם "האם כבר עמד הנער העברי בארץ במבחנים דומים לאלה, שלתוכם הוטל הנער היהודי בגולה?". הוא תבע מהם שלא לדון את אחיהם לכף חובה בטרם עמדו במקומם. אך בעמקי ליבו, גם גלילי היה שותף לציפיה, שהיהודים יוכיחו את עצמם על ידי לחימה.[39] כאשר סיכם יגאל אלון, כמה שנים לאחר מעשה, את הוויות הפלמ"ח, אותו הוא הגדיר כ"גידול ארצישראלי מובהק", הוא קבע, בזהירות, ש"במשך שנים לא מעטות לקו רבים מילידי הארץ באי־הבנה לבעיות הגולה ואפילו ברגש כלשהו של עליונות כלפי יהודיה".[40] הקשר בין "רגש העליונות" לעובדה, שאלה לא היו לוחמים, מסתבר מהמשך דבריו. מטבע הדברים ניתן מעט ביטוי בכתב לאותה תחושת התנשאות וניכור.[41] אך היא היתה ללא ספק נפוצה. בעדויות מאוחרות של ניצולים חוזרת ונשנית תחושת העלבון מן המיפגש בגישתם המזלזלת של הצעירים, שלא היססו להטיח בפניהם האשמות בנוסח "כצאן לטבח". זאת ועוד: עובדה היא, שרוב אלה שבאו וסיפרו בפני פורומים שונים על חויותיהם בשואה, מצאו לנחוץ להתייחס לשאלה זו, בטון של התנצלות. אפשר למצוא לה עקבות גם בספרות התקופה, כמו למשל, בתיאור של משה שמיר ב"פרקי אליק" ("במו ידיו"), על רצונו של אליק להתגייס לצבא הבריטי: "צריך לעשות משהו באותו ענין מרגיז של היטלר ושחומי המדים שלו... אנחנו נקצץ בהם: ידעו הללו כי יהודים... אכן יש גם יהודים אחרים בעולם, יהודים העשויים לקצץ אפילו בפרוסים ממוכנים".[42] הלגיטימציה לתפיסה זו, גם בתקופה מאוחרת יותר, בולטת בעובדה, שקטע זה נכלל בספר הפלמ"ח, שהתפרסם ב־1952.

במיפגש של הנוער הארצישראלי עם שארית הפליטה ובאמצעותה עם חווית השואה, לא נוצרה "כימיה". המחנות העולים, למשל, לא יזמו אפילו פגישה אחת עם ניצול, שהגיע ארצה בימי המלחמה.[43] אחת הראשונות מבין חברות "החלוץ", שהגיעו ארצה וסיפרו את סיפורן, היתה רניה הרשקוביץ. היא הוזמנה

להופיע במפגשי נוער ופלמ"ח, ובקיבוצים. לפי דבריה, כאשר סיימה באחד מלילות ששי לספר את הנורא שבסיפורי ההיסטוריה, קמו החברים, הזיזו את השולחנות והכסאות, וכאילו לא קרה דבר, יצאו בריקודים.[44]

ב־1946 יצא קובץ ספרותי, "ילקוט הרעים", שהתיימר לייצג את רוחו של הדור הארצישראלי החדש. אחד הסיפורים בקובץ היה סיפור מאת משה שמיר "הגמגום השני", שהיה ביטוי ראשון להתייחסותו של צעיר ארצישראלי לחורבנה של יהדות אירופה. "במאבק", עתון "חוג ארץ ישראל הצעירה", שיבח את הסיפור, החושף לדבריו בכנות את זוועות מחנה הריכוז מנקודת המבט של "אדם ארצישראלי חופשי, גאה, בריא, המואס בכל חולניות". צעיר זה "רואה את הסאדיזם החולני של המענה הנאצי — אך גם את אופיו הכפוף, החולני של המעונה." גאולתו של היהודי הגלותי באה, כשהוא נקלט בקיבוץ בארץ ונעשה אדם חדש. "ואמנם, זהו הנצחון המפואר ביותר של הדור הארצישראלי" — הכריז כותב המאמר — "לראות בהבראתם ובהזדקפותם של בני הגולה, כשהם נקלטים בהווי שלו ומתבוללים בו. זוהי משמעות חדשה למושג 'עליה' — הם 'עולים' אלינו, אל רמת הבריאות והחרות הפנימית שלנו, מבלי שעל ידי כך 'נרד' אנחנו אל הכפיפות והעבדותיות של הגלות".[45] קשה להתעלם מההפנמה של מושגים אנטישמיים מסוימים בקטע זה. המונחים של "בריאות" ו"חולניות", מקבילים למושגים "ארץ ישראל" ו"גולה". נעשה שימוש באותו שם תואר להגדרת היהודי והנאצי. הסטריאוטיפ הארצישראלי של יהודי הגולה הציג יהודי זה לא רק כנחות מן הארצישראלי, אלא גם כבעל פתולוגיה פיסית ונפשית. זה היה הבסיס האידיאי לתביעה ל"התבוללות" בקרב הצעירים הבריאים של הארץ.

לא הכל היו שותפים ליחס קיצוני זה כלפי יהודי אירופה. אבל אין ספק, שהוא היה נפוץ כמין תשתית אמוציונלית ופסיכולוגית, לא תמיד מודעת, לא תמיד מבוטאת, אך קיימת, שעיצבה במידה רבה את היחס אל שארית הפליטה. אחת הרשימות המפורסמות ביותר באותם ימים היתה רשימתו של יצחק שדה "אחותי על החוף". היא נתפרסמה כמה פעמים בעלוני פלמ"ח, ולימים גם בספר הפלמ"ח. אפשר להגדירה כמבטאת היחס "הקאנוני" אל ניצולי השואה. הרשימה מתארת מיפגש על חוף הים בארץ, בין שדה לבין נערה צעירה. היא מאופיינת בכתובת קעקע על בשרה "רק לקצינים". אחר כך מתברר, שהיא גם עוקרה על ידי הגרמנים. היא בוכה ואומרת, וחוזרת ואומרת, "למה הביאוני הנה? הראויה אני, כי בחורים צעירים, בריאים, יסכנו את חייהם למעני?" שדה עונה לה בדברי אהבה וליבוב "נכונה לך אהבתנו, את אחות לנו תהיי, את כלה לנו תהיי, את אמנו תהיי", ומסכם את הרשימה במלים: "למען אחיותי אלו — חזק אני. למען אחיותי אלו — אמיץ אני. למען אחיותי אלו — גם אכזר אהיה. למענכן הכל — הכל!".[46] סימול השואה על ידי נערה, שנלקחה לזנות לא היה מקרי. הגם שתופעה זו היתה שולית במכלול זוועות השואה, היא גילמה השפלה ופרוורסיה בשיאן, במיוחד בעיני צעירים, הרגישים לנושא המיני. היא גם ביטאה את חוסר האונים של הגברים היהודים בשואה. דימוי זה היה בהמשך לסטריאוטיפ, שהיה רווח גם קודם לכן, לפיו הגולה היתה נשית וחלשה, ואילו הישוב היה גברי וחזק. הנערה היא הניגוד האומלל לבחורים הצעירים והבריאים, שסיכנו את חייהם למענה, כשהורידו אותה מספינת המעפילים אל החוף. היא

הפאסיבית, הם האקטיבים. היא המקבלת, הם הנותנים. היא זקוקה ללגיטימציה, ושדה, המסמל כאן את היישוב, ברוחב ליבו, מעניק לה אותה. נחיתותה כלפי בני הארץ עולה מכל מילה. לא פחות משמעותי אקורד הסיום: בסופו של דבר, האסון של יהודי אירופה מתיר לצעיר הארצישראלי לפרוץ מוסרות מוסר ומוסכמות "למען אחיותי אלו — גם אכזר אהיה". מן הסתם שדה ביקש לקרב את חברי הפלמ"ח אל הניצולים. אבל מה שיצא, היה אישור נוסף לסטריאוטיפים המקובלים ומתן צידוק מוסרי לאתוס האופנסיבי, המקובל על בני הנעורים.

לאחר הקונגרס הציוני הכ"ב, שהתקיים בבזל בדצמבר 1946, עלו ישראל גלילי ויגאל אלון, האחד — סגן מפקד המפקדה הארצית של ההגנה, והשני — מפקד הפלמ"ח, על נתיבי "הבריחה" והובחו לפולין. הם ביקרו באושוויץ ובקיבוצי הכשרה בסביבה וחזרו באותה דרך, כלעומת שבאו. אלון גילה התענינות בחיי היהודים בגולה, שהיתה מעבר לסיסמאות ההזדהות הכלליות המקובלות.[47] גלילי התבטא לא פעם בפני חניכי הפלמ"ח והנוער העובד כנגד התפיסה, המבזה את יהודי הגולה. לכן התגובה של שני מנהיגי לוחמים אלה למציאות ההשמדה היא מביכה וסתומה. אי אפשר למצוא דבר בכתובים, המורה על תגובתם המיידית, הספונטנית, למיפגש הבלתי אמצעי עם גיא ההריגה. אומנם אפשר לשער, שהדברים כה העיקו עליהם, עד שרק השתיקה יאתה להם. אך העובדה, שגם לאחר מכן, במרחק הזמן, הם לא התייחסו לכך, רומזת לכיוון אחר. לאחר שנים סיפר גלילי על התעצמות שינאתם לנאצים בעקבות הביקור. אך פרט לכך הוא לא הזכיר שום בדל התרשמות, שום פכים גדולים כקטנים, שום מיפגשים עם חוויות אנוש. לפי עדות המלווה שלהם, השניים גילו עניין רב בפרטים הטכניים של הבריחה, ותו לא.[48] חווית השואה נשארה זרה. היא נקלטה במישור החיצוני, ברמה הרטורית, אך לא הופנמה ולא נעשתה חלק מן הזהות הקולקטיבית של הנוער הארצישראלי.

במיפגש האחרון, שקיים ברל כצנלסון עם נוער בקיץ 1944, הוא התייחס לתופעה זו של היות הנוער מנוכר אל יהדות הגולה ובלתי מסוגל להזדהות עימה. הנוער, קבע ברל, מגלה ענין בפרטיזנים הלוחמים ביערות רוסיה. הוא מסוגל לחוש לעומק סיפור מימי "השומר", או מעשה של הפו"ש או וינגייט. הוא מזדהה עם סיפורים מימי המאורעות, התקפות של ערבים, טרומפלדור, אולי אפילו בר כוכבא. אך "הנער הארצישראלי איננו מסוגל לחיות את הגורל היהודי הכללי". כגדול מחנכי הדור, לא היו לו לכצנלסון אשליות: "הילד שלנו", קבע, "גדל כבן עם חדש, כבן עם מיוחד. מתקיים, מה שכתבו ודיברו לפני עשרות שנים מתוך גאווה ויהירות, שלא דור מדבר ולא בני גלות, אלא אנשים חדשים יצמחו כאן".[49]

כל הדוגמאות, שהביא ברל, של נושאים, שהרטיטו את ליבו של הנוער ויצרו הזדהות רגשית אצלו, עניינם היה לחימה. רובם המכריע עסק בארועים, שהתרחשו בארץ ישראל, ובדרך כלל במסגרות הקרובות מבחינה אידיאולוגית וחברתית למסגרות, שבהן פעיל הנוער. הדוגמה האחת החורגת נוגעת לפרטיזנים הרוסים. אבל אלה זוהו זה מכבר כבני דמותם של נערי הפלמ"ח, בעלי אותו עולם ערכים ודרכי תגובה. כאשר נפגשה רוז'קה קורצ'אק בינואר 1945, עם יצחק שדה, אמר לה: "אנחנו נהיה ידידים, גם אני פארטיזן".[50] לכן לא ייפלא

הדבר, שהנושא היחידי, הקשור אל השואה, שאיתו יכלו צעירי ארץ ישראל להזדהות, היה המרד בגיטאות והלחימה ביערות.

בי"א אדר ב' תש"ג, שלא כדרכו, הופיע בן גוריון בעצרת הנוער השנתית בתל חי. הוא פתח את דבריו במלים: "שוב נתאספנו במצדה — לא של אחרונים, אלא של ראשונים". תיאור תל חי כמצדה היה מפוקפק, ובן גוריון התגבר על הפירכה הלוגית על ידי המליצה של "ראשונים" ו"אחרונים". ניסוחו היה סימפטומטי לזיהוי השכיח באותה תקופה של שני מיתוסים אלה. כל דבריו היו שזורים מסר כפול: הוא דיבר על הצורך להיות מוכן למות גבורה נוסח מצדה, אבל חזר והדגיש, שהמטרה איננה מיתה יפה, אלא חיים יפים בנוסח תל חי. בכנס זה, בינות תיאורים סופרלטיביים של גבורת מגיני תל חי וסג'רה, מקום יסודו של "השומר", דיווח בן גוריון לראשונה על כך, שהתקבלו ידיעות על התקוממות בגיטו ורשה. בהתייחסו למורדים הכריז: "הם למדו את תורת המיתה החדשה, אשר מגיני תל חי וסג'רה ציוו עלינו — מות גבורה".[51]

כך מהרגע הראשון "נשאב" מרד הגיטאות אל תוך המיתוסים המקובלים ביישוב. היו בו כל המרכיבים הדרושים, כדי להפכו לסיפור גבורה ארצישראלי: סיפור גבורה נורא־הוד, שדלות הידיעות עליו באותו זמן לא פגמה ברוממות הרוח שגרם. הוא ריגש עד דמעות את וותיקי הדור ונתן תחושה של סיפוק וגאווה לצעיריו. "על עמידה ממין זה חשבנו, בשעה שדובר על סכנת פלישה לארץ ישראל", הגיב גולומב על הידיעות, ביוצרו זהות בין "שם" ו"כאן".[52] המברק, שהגיע מאנשי התנועה החלוצית בפולין ובו נאמר, כי "אנשי התנועה, אשר נותרו בחיים מוסיפים להלחם על כבוד שארית ישראל בפולניה", פרט על נימה רגישה מאוד: הכבוד הלאומי, אשר נמדד בנכונות הלחימה, שהוכפש על ידי היהודים, שהלכו "כצאן לטבח", מצא לו גואל במורדי הגיטו. הובלט הניגוד בין הראשונים והאחרונים: הראשונים ראויים אומנם לרחמים, אבל "הם לא קנו להם עולם ונצח כמו אותם היהודים, אשר עמדו על החומה במלחמה על כבודם". הקשר בין המורדים לבין התנועה החלוצית הוסיף עוד נדבך להזדהות: אין זה מקרה, שאלה עמדו אחרת — הרי הם היו אחים לתנועה בארץ, כוחם נבע ממנה, מחינוכה והשראתה. בהתייחסו לבית תנועת החלוץ בוורשה, קבע לובה לויטה, אינטלקטואל ממנהיגי הקיבוץ המאוחד, "כאן התרקמו חיים אחרים וחלומות אחרים, כאן נפלו אחרת...".[53] הם תוארו לא כנצר של יהודי הגולה, אלא כיהודי ארץ ישראל, שטרם הגיעו לארץ.

גבורת הלוחמים נתנה את התשובה לסוגיית חופרי הקברים בראדום. בדבר פיקוד הפלמ"ח לרגל הניצחון על הנאצים ב־8.5.1945, נאמר: "אך זאת אנחנו יודעים, כי לא כל היהודים חפרו לעצמם קבר במו ידיהם וכי התנועה החלוצית היא, שהרימה את נס המרד".[54] מרד הגיטו הוצג כמערכה ראשונה במלחמת היהודים, אשר תימשך לאחר שתיכלה המלחמה העולמית ותסתיים במלחמה לעצמאות.[55]

המרד שובץ בשלשלת הגבורה היהודית בת הדורות. לוחמי הגיטאות הושוו ללוחמי מצדה ולוחמי ביתר. הודגשה הסמליות בכך, שהמרד פרץ בראשון של פסח, היום שבו גם התאבדו אלעזר בן יאיר ולוחמיו. אומנם מעבר לידיעות כלליות והמברק הנזכר איש עדיין לא בא בקשר עם המורדים, אך מטרותיהם

הוסברו לנוער בנוסח הבא: "לנקום את נקמת דם ישראל השפוך, לכונן את המולדת העברית, ולהקים את מצדה־סמל לגבורת ישראל בכל הדורות".[56] מרד הגיטו עבר את ההיפוך האופייני בתנועות הנוער, ממיתוס של חורבן למיתוס של תחיה. הסיסמה "להקים את מצדה", או הנוסח השגור יותר "שנית מצדה לא תיפול", שבה השתמשו לתיאור הלקח ממלחמת הייאוש של הגיטו, ביטאו את גבולות ההזדהות: היתה כאן שימחה ופורקן מרגשות בוז ובושה, אך לאו דווקא הזדהות עם הטרגדיה.[57] הנוער דחה את מסר הייאוש, ואימץ את המסר של הגבורה והעמידה ללא חת בלבד. וכך היתה מערכה טרגית זו אף היא חלק מן האתוס של "במותם ציוו לנו את החיים".

האבחנה בין מוות ראוי למוות חינם, בין חלל במלחמת השחרור של האומה לבין קורבן שווא בגולה, היתה מוטיב שכיח ב"אתוס הדפנסיבי" מראשיתו. עתה היא שירתה את המגמה לייחד את המוות "כאן" מהמוות "שם". בשערה של חוברת "מבפנים", בטאון הקיבוץ המאוחד, בינואר 1946, הופיע קטע מהפואמה של יצחק כצנלסון על "העם היהודי ההרוג", שעיקרו במלים "הא אל ברמה' אקרא רתת: על מה ולמה עמי מת? / על מה ולמה מת לשוא? לא במלחמה, לא בקרב...". בהמשך החוברת מובא הספדו של טבנקין לשמונת חללי ההתיישבות העובדת, שנפלו כתוצאה מפתיחה באש על ידי הבריטים בעת חיפושי מעפילים ונשק. "אם נגזר למות בלא עת, מידי אדם — הרי כך למות" קרא טבנקין.[58] הניגוד בין המוות הראשון והשני נתן צידוק ופשר לאחרון. בהספד עלון פלמ"ח את חללי ההתקפה של ההגנה בשרונה (פברואר 1946), הופנו אל הורי הנופלים הדברים הבאים: "בניכם לא הובלו חסרי־אונים לטבח בידי משעבדים" ומותם בא "למען לא יבנו עוד כבשני שריפה לבית־ישראל".[59] בלדה של אלתרמן על התאבדות שאול המובס על הרי הגלבוע התפרסמה בעלון פלמ"ח. הלקח שלה היה, "אבל שבע יקום העם, / אם עלי אדמתו יובס".[60] כל מילה, שנכתבה באותם הימים, היתה טעונה אסוציאציות לשואה, חלקן מכוונות וחלקן שלא מדעת. הדגשת ההבדל בין קורבן במולדת לבין קורבן בגולה, כדרך שעשה אלתרמן, היתה בעלת משמעות, כשם שגם פרסום הבלדה בעלון הפלמ"ח לא נעשה במקרה.

מאז ראשית 1945 החלו להגיע ארצה שרידי הלוחמים בגיטאות וביערות. רוזיקה קורצ'אק, אליעזר לידובסקי, אבא קובנר. באוגוסט אותה שנה התקיים בלונדון המיפגש הראשון בין מנהיגות שארית הפליטה לבין המנהיגות הציונית. צביה לובטקין הגיעה ארצה בקיץ 1946 ושנה אחריה הגיע יצחק צוקרמן (אנטק), ממנהיגי האירגון היהודי הלוחם. מן הרגע הראשון של המיפגש נעשה מאמץ מודע על ידי האליתה האקטיביסטית ליצור אמפטיה והזדהות אצל הנוער הארצישראלי כלפי לוחמי הגיטאות. טבנקין נתן את הטון, בפתחו את בימת הקיבוץ המאוחד בפניהם, במיוחד בפני צביה, שעדותה בועדת יגור ביוני 1946 הפכה לתיאור הכמעט רשמי של התנועה של המרד בוורשה. היא ואנטק נישאו על כפיים והיו לדמויות סמל נערצות. יצחק שדה ויגאל אלון נפגשו עמם לשיחות נפש ארוכות, ונמצאה שפה משותפת ביניהם, במיוחד בין אנטק ואלון. הם דאגו להזמין את הלוחמים להופיע בפני כינוסי פלמ"ח, שיחות ומפגשים בכל הרמות.[61] במכוון ובמודע טופחה האגדה של אחוות הנשק של הלוחמים —

הם "שם" ואנחנו "כאן". הם הוצגו כפלמ"חניקים מבטן ומלידה.[62] "היתה זו פגישת אחים, פגישה של לוחמים, וידע לב את לב".[63] אלון, מפקד הפלמ"ח, הגדיר זאת כפגישת "אחים לנשק ולרעיון".[64] בעלוני פלמ"ח הופיעו כתבות על המורדים, פורסם שיר הפרטיזנים היהודים והודגשה הקירבה הנפשית עמם: "הרבה נלמד מהם — ויש להם גם מה ללמוד מאתנו".[65] המאמץ המסיבי להביא לתודעת הנוער, שאלה הם באמת "עצמנו ובשרנו" בעקיפין, נתן חיזוק נוסף להשקפה הרווחת, שהאחרים אינם "שלנו".

על אף אחדות הלבבות המופגנת, לא היו חסרים מתחים. הארצישראלים ציפו, שהבאים יפגינו את הקונפורמיזם שלהם כלפי האתוס הארצישראלי, ויכירו בעליונותו "וכשהם כך דוברים — נהרסות המחיצות בינינו לבינם",[66] רוצה לומר, שהמחיצות היו קיימות. באחד מעלוני פלמ"ח נתפרסמה רשימה אנונימית, "מפי מעפילה" כביכול, שציירה תמונה רומנטית של מיפגש הלוחמים: על החוף, לאחר הורדת הלוחמים־המעפילים מן הספינות על ידי הלוחמים העברים, נוצקה ביניהם הברית.[67] דומה, שרשימה זו חוברה על ידי עורכי העלון בתגובה להאשמה, שהובלעה בדבריה של צביה לובטקין ביגור, המובאים בפרפראזה ברשימה, ששליחי היישוב לא הבקיעו דרך אל היהודים בפולין בימי המלחמה. האשמה זו, שאנטק השמיע עוד בעת המיפגש בלונדון ב־1945, כמעט שלא זכתה להתייחסות, במיוחד לא על ידי הנוער.[68] המיפגש על החוף נועד לסמל, שהורדת המעפילים והדאגה להם מחקו כתם זה בשריונם המבהיק של לוחמי היישוב, ופתחו פרק חדש ביחסים בין אלה משם ואלה מכאן. לוחמי הגיטאות גם לא אהבו את הדיבורים על "כצאן לטבח". הם לא נטו לזרוק אשמה על היהודים, שלא יצאו להילחם, והתמרמרו על המגמה להדגיש את העליונות המוסרית כביכול של מי שיצא ללחום ביער לעומת מי שנישאר בגיטו.[69] נראה, שהמכנה המשותף בין הלוחמים מפולין לבין הנוער הארצישראלי נמצא ברובד של סיפורי עלילה וגבורה, תוך הימנעות מאיזכור של חוויות, כמו אקציה, אומשלגפלץ, השמדה.[70] בסופו של דבר אפילו המורדים לא היו פטורים מן ההרגשה, שהאהבה, שהם הרעיפו על היישוב, לא הושבה אליהם.[71]

כמו בכל נושא אחר, הקשור לשואה, גם המרד בגיטאות הובא כעדות מאששת עמדות במאבקים פוליטיים בארץ ישראל. אחד הלקחים המרכזיים של האקטיביסטים מהעובדה, ששרדו לוחמים מוורשה, מווילנה ומביאליסטוק, היה, שמי שמעז ונלחם, טובים סיכוייו להיוותר בחיים מזה, אשר חושש לעורו ומקבל בהכנעה את הדין. טבנקין טען זאת למעשה עוד לפני המרד כנימוק בזכות התגוננות יהודית.[72] כשהוא מתעלם לחלוטין מן הנסיבות היחידות במינן של השואה וגם מן העובדה, שבסופו של דבר רק בדרך המקרה נותרו לפליטה כמה ממנהיגי הלוחמים, הוא גזר גזירה שווה בין הלקח לכאורה של המרד בגיטאות לבין האקטיביזם בארץ. גם קודם לכן, למשל בפרשת פטריה, טענו האקטיביסטים, שנטילת סיכונים סופה מבטלת סכנות, ואילו השלמה וקבלת הדין גורמת בדיעבד לקורבנות גדולים יותר. עתה הובא המרד כהוכחה הניצחת לתיזה זו: "הבורח מהסכנה — הסכנה רודפת אחריו ומשיגה אותו. וההולך לקראת הסכנה — כובש אותה".[73] שיעור זה שימש ראייה לצידקת האקטיביסטים בפולמוס בינם לבין המתונים בשאלת המאבק המזויין. הלחימה הוצגה לא רק כחובת כבוד

וכתגובה אינסטינקטיבית הטבעית לנוער הארצישראלי, אלא גם כדרך שבסופו של דבר מובילה לנצחון.

היחס של הנוער הארצישראלי למרד ולמורדים סימל את מגבלות יכולת ההזדהות שלו עם העם היהודי בגולה. "את הסבל היהודי בגיטו איננו יכולים לחיות" אמר במרירות ברל. המרד"עושה את איש־הגיטו קרוב יותר אלינו, לפי המושגים שלנו, — זה מאפשר לנו למצוא איזו פורמולה ולהיאחז בה, או כפי שאמר מישהו, למצוא פורקן. כי כל כך הענין זר לנו".[74] התגובות היהודיות המסורתיות של קבלת הדין, קידוש השם, או מאמץ לשמירת צלם אנוש גם בנסיבות בלתי אפשריות, לא עלו בקנה אחד עם הדימוי העצמי של היהודי החדש. לכן רק המורדים יכלו להיכנס לפנתיאון הארצישראלי. הם השתלבו בתוך "האתוס האופנסיבי" והיפרו אותו, כסמלים וכמוקדי הזדהות אמוציונאליים.

ב־1945 התנהל ויכוח במחנות העולים. דומה, שהיה זה הויכוח היחיד, שהתנהל ביישוב על כך, אם צריך או לא צריך להוציא מסקנות חינוכיות מהעובדה, שהתרחשה שואה. לכאורה היה זה ויכוח על שתי תוכניות חינוכיות, למעשה היה זה שלב הכנה לקראת הפילוג של המחנות העולים לפי קווי הפילוג של המבוגרים בין מפא"י ואחדות העבודה. אך למרות הקונוטציות הפוליטיות התנהל הוויכוח בהתאם למסורת של תנועת הנוער, כשההתייחסות לערכים החינוכיים היא רצינית ונוקבת. הדיון נסב סביב שתי תפיסות חינוכיות: האחת, שהיתה מקובלת במחנות מאז שלהי שנות השלושים, יצאה מנקודת מוצא סוציאליסטית. היא סקרה את התפתחות האנושות על פי גירסת המניפסט הקומוניסטי, תיארה את ההווה והעתיד בהתאם למישנה המרכסיסטית והעמידה במרכז הדיון את מעמד הפועלים ואת הצפייה למהפכה. אחר כך עברה לדון בשאלה הלאומית בעולם ומשם הגיעה לשאלה היהודית. בסופו של התהליך, כמסקנה בלתי נמנעת מן הפן הסוציאליסטי ומזה הלאומי — היא הוליכה אל ארץ ישראל, כמיישבת כל הניגודים ופותרת כל הבעיות. התוכנית השניה החלה מניתוח ההווה, העמידה את השאלה המרכזית בתחום ההיסטוריה היהודית והלאומיות היהודית, הקדישה פרק נרחב לשואה, ואחר כך הגיעה לבעיות ההגשמה הציונית העומדות על הפרק. לסוציאליזם הוקדש בה פרק קטן וצדדי בלבד. מצד אחד של המיתרס עמדו "שומרי החומות": אלה גרסו, שלא זו בלבד שהשואה איננה מחייבת רביזיה בגישה ובהשקפת עולם, אלא שהתורה הסוציאליסטית עמדה במבחן, הציעה הסבר לתופעה, ואף הוכיחה, שבה ובאלה הנאחזים בה תקוות גאולה ליהודים. השואה הוסברה כתוצאה של הפאשיזם, שכל כוחות הסוציאליזם בעולם מקדשים עליו מלחמה. רוסיה הסובייטית הובאה כראייה, שהעולם אינו נחלק על פי עקרונות של לאומיות אלא על פי עקרונות מעמדיים: היא היחידה שהצילה יהודים. מהצד השני עמדו המערערים: הסוציאליזם איבד מהרלבנטיות שלו, גרסו, מול האירועים הקטקליסמיים. כל אומה מתמקדת בימים אלה בעניניה היא. גם רוסיה ידעה להשתנות לנוכח מציאות המלחמה ולהעלות מחדש גיבורים לאומיים נשכחים ולטפח מיתוסים, מבלי לתת את הדעת על ערכם המעמדי... העם היהודי עבר טראומה, שתמשיך לרדוף אותו, ואי אפשר להתעלם מן המסקנות הנגזרות ממנה והראשונה שבהן "סגר עלינו העולם": הסולידריות הפועלית לא הוכיחה כוחה ביום עברה. לפיכך עלינו להתרכז

בתוך עצמנו, ללמוד את תרבות עמנו ולעשות אותה לנקודה הארכימדית להבנת העולם. כנגד האינטרנציונליזם הישן, יש להעמיד סולידריות יהודית חדשה, להזדהות עם הגורל היהודי, וממנו להוציא מסקנות לגבי משימות השעה המוטלות על הנוער. הזיקה לתרבות הנוכרית — הרוסית — מופרזת ומזוייפת: הכל שרים בתאווה על "פרשים קוזקים", למשל, ומתעלמים מהעובדה, שאותם הקוזקים פרעו ביהודים.

חלק נכבד מן הוויכוח נסב סביב שאלת החינוך על "שלילת הגלות". הראשונים לא ראו בשואה סיבה לשינוי היחס למה, שנחשב כתופעות שליליות בהיסטוריה היהודית, והתנגדו לרומנטיזציה של העיירה ודפוסי החיים היהודים שאבדו. ההזדהות הלאומית איננה אמורה להיות מושתתת על סלחנות ורכרוכיות, התריסו, אלא על ראיה צלולה וחריפה של פגעי החברה היהודית ותביעה למהפכה בהם. זאת ועוד: ההתייחסות צריכה להיות לא לפי קריטריונים לאומיים, אלא לפי אלה המעמדיים: יש יהודים טובים וגרועים, והשואה לא שינתה עובדה זו. מצד שני, תובעי התמורה טענו, שמול חורבן העם היהודי חייבת להשתנות הגישה השוללת וחסרת ההבנה כלפי יהודי הגולה. וגם אם אין המדובר באידיאליזציה, הגיע הזמן ליחס מאוזן יותר, המעמיד במרכז הדיון את תולדות העם ויחסיו עם העולם הסובב, ולא תהליכים אוניברסליים.

אחד ממוקדי הדיון היה נושא המיתוס והסמל: תובעי התמורה שילבו בתוכניתם החדשה דיון על יבנה ומצדה, בטענם, שאלה הם שני הסמלים ההיסטוריים, אשר הזינו את רוח העם בגולה. אלה, שהיו בזכות התוכנית הסוציאליסטית, התנגדו לאיזכור השתים בנשימה אחת, בטענם בלהט, שקיים ניגוד בסיסי ועמוק ביניהן: יבנה מסמלת גבורה גלותית, הפסולה לטעמם, ואילו מצדה היא הסמל החיובי של האקטיביזם ואי ההשלמה עם השעבוד. הניסיון של תובעי התמורה להעמיד את מיתוס יבנה ומיתוס מצדה כמשלימים זה את זה אומר דרשני. דומה, שהוגיה של תוכנית זו ביקשו להעניק לגיטימציה לצורות המסורתיות של תגובה יהודית, המסתמלות ביבנה, כחלק מן הלגיטימציה, שחתרו לתת להיסטוריה של העם היהודי בגולה בכלל. מצד שני, המסקנות מהשואה והמרד לא הוליכו להשלמה ניכנעת נוסח יבנה. כך נוצרה תרכובת מוזרה זו, שמבחינה היסטורית לא היה לה שחר, ואשר לקתה בסתירה אינהרנטית.

בדיון זה הסתמנו שני מקורות יניקה של "האתוס האופנסיבי": הסוציאליסטי־מהפכני, והציוני־אקטיביסטי. האחד תיאר את מאבקו של העם היהודי לחירות בארצו כחזית אחת בין החזיתות בעולם, שבהן מתנהל מאבק איתנים בין משטר קפיטליסטי שוקע לבין כוחות המחר, היוצאים למרחב. סמלי הגבורה הארצישראליים השתלבו בסמלים הסוציאליסטיים: דגל אדום, אחד במאי, וינה הלוחמת, מדריד במצור, סטלינגרד ומלחמת הגבורה הרוסית. האקטיביזם המקומי נתפס כחלק מתנועה עולמית, המשנה את פני העולם. וממנה נגזרה הלגיטימציה למאבק שלנו כאן. השני תיאר את העולם, כמי שפנה עורף ליהודים, ולכן היהודים חייבים לעשות לביתם, לזנוח חזיתות רחבות, להקדים את האינטרסים הלאומיים על פני כל האחרים. הסמלים, שהוא ביקש לטפח, היו סמלים יהודיים מובהקים, המבטאים את העימות בן הדורות בין היהודים והעולם הגויי. הלגיטימציה שלו לאקטיביזם הציוני נגזרה מן הגורל היהודי, מן הצורך להבטיח,

שהשואה לא תחזור, ומן המשימה המיידית של הצלת שרידי החרב.

מקורות היניקה השונים לא הביאו למסקנות אופרטיביות שונות. אומנם, פה ושם מישהו היתרה בפני מגמות שוביניסטיות כתוצאה מן התפיסה של "סגר עלינו העולם". אך דברים ספורדיים אלה לא התייחסו לסיטואציה הארצישראלית וליחסי יהודים־ערבים, אלא למגמת ההסתגרות התרבותית כלפי ברית המועצות ועולם המחר, שהופיעה בדיון. הגם שנחלקו מבחינה פילוסופית, לא היו ביניהם חילוקי דעות במישור האקטיביסטי האקטואלי. בין חניכי טבנקין לבין חניכי ברל (זו היתה, בעצם, החלוקה, שהסתמנה במחנות העולים בויכוח הנ"ל) לא היה כל הבדל ביחס לאתוס האופנסיבי.[75]

השואה מילאה תפקיד משני בהתגבשותו של "האתוס האופנסיבי". אתוס זה, שהחל מופיע בעת המרד הערבי והתגבש במרוצת מלחמת העולם השניה ומוצאיה, צמח כתוצאה מאירועים ארצישראליים והתפתח בצל ציפיות לאירועים נוספים. אופיו עוצב על ידי תודעת העימות הבלתי נמנע עם הערבים והמאבק עם הבריטים. אם היה אירוע מחוץ לגבולות הארץ, שהיה בעל חשיבות ראשונה במעלה בצמיחתו של אתוס זה, היתה זו מלחמת העולם השניה, שנתנה דחיפה עצומה להתפתחות תפיסות כוחניות.

ככל שאנו מתרחקים מימי השואה, היא מסתמנת כאירוע כה גדול, עד שכל מה שבא בעקבותיו נמצא בצילו. כך, למשל, קיימת נטיה לתאר את הקמתה של מדינת ישראל כתוצאה של השואה. אין ספק, שבמאבק המדיני שלאחר מלחמת העולם היה לנושא השואה אימפקט על דעת הקהל היהודית־אמריקאית וגם על דעת הקהל העולמית. אבל הקביעה, שזה היה הגורם הדומיננטי להקמת המדינה, איננה עומדת במבחן העובדות. די אם נזכור, שכבר ב־1937 הוצעה ליהודים מדינה, ושעוד בטרם נודע על השואה, הוכרז, שמדינה יהודית היא מטרת המלחמה של העם היהודי. אפשר גם לשער, שאלמלא השואה, היה לחץ היהודים החיים לא פחות ניכר מלחץ היהודים המתים. נטיה זו, להסביר תופעות באמצעות השואה, ניכרת גם בהקשר להתגבשות האתוס האופנסיבי. אך בחינה זהירה מגלה, שכל מרכיביו הקשורים לשואה, היו קיימים בו גם קודם לכן. השואה גרמה להאצה ולהעצמה של הלכי רוח, נטיות נפש, גישות למציאות, אך לא יצרה חדשים. היא היתה מרכזית בהענקת צידוק מוסרי למאבק הכוחני, תוך שהיא מחזקת את הדימוי העצמי של היהודי כקורבן הנצחי. המסקנה, שאסור להם, ליהודים, להיכנס שוב לסיטואציה דומה, כשהם חסרי כוח, היתה חשובה ביותר בחיזוק הטיעונים בזכות המדינה.

היישוב הארצישראלי ברובו התקשה להזדהות עם היהודים, שהלכו "כצאן לטבח". היתה זו פגיעה בדימוי העצמי, שלא ניתן היה להתגבר עליה. תחליף חלקי לכך נמצא בהזדהות עם סמלי הלחימה בגולה, מורדי הגיטו. במקביל הופנתה האנרגיה הנפשית, שיצרה השואה, כלפי חוץ. חלה "החצנה" של השואה — היא היתה לחשבון פתוח, שאיננו מסתיים לעולם, בינינו לבין אומות העולם. השואה לא יצרה רגישות אנושית ומערכת יחסים אחרת בין יהודי ליהודי. היא לא גרמה לשינויים בהשקפת עולם, היא לא יצרה קונספציה סוציאלית או לאומית חדשה. כל אלה היו מחייבים הפנמה של הנסיון היהודי בשואה, מה שלא קרה, לפחות לא בטווח הקצר. רגשות הזעם, התסכול והאשם מצאו

את אפיקם אל הצהרות ריטוריות, אל תפיסה כוחנית־חשופה של יחסי אומות ואל המאבק על גורלה של הארץ.

הערות

1 ראה
A. Shapira, "The Yishuv and the Survivors of the Holocaust" Studies in Zionism, Automn, pp. 277—301.

2 ראה, למשל, דברי אליהו גולומב במועצה המ"ח של הסתדרות העובדים, 23.12.1942, חביון עז ב', עמ' 355—356.

3 ראה פרטים בענין זה בספרה של דינה פורת, הנהגה במילכוד, העוסק בתגובת ההסתדרות הציונית לשואה.

4 הרצאה, תיק משה סנה, את"ה 4717, כנראה 1943.

5 טבנקין, "עם העדות", מבפנים, נובמבר 1946.

6 טבנקין, סמינר הקומונות בגבת, לעיל.

7 גלילי, דברים בנוער העובד, ראשית 1943, פנקס עבודה 1943, אק"מ, ארכיון גלילי.

8 בן־גוריון, "אל המצפון האנושי", מושב מיוחד של אסיפת הנבחרים, 30.11.1943, במערכה, ג', תל־אביב, תש"י, עמ' 114—119.

9 כנראה סנה, הרצאה, תיק משה סנה, את"ה 4717, כנראה 1943.

10 ראה למשל, התיחסות לענין אצל נתן פרידל, הרצאה ללא תאריך [1942—1943], ג"ח 1.18F(22).

11 טבנקין, מועצת רמת הכובש, 2.1.1943, לעיל.

12 טבנקין, מועצת רמת הכובש, 2.1.1943, לעיל.

13 נתן אלתרמן, "מכל העמים", הטור השביעי, תל־אביב 1986, עמ' 9—11.

14 הדברים חוזרים ונשנים. ראה, למשל, מ. פראגר, "המהפכה הגורלית בהיסטוריה היהודית", מבפנים נובמבר 1946; טבנקין, מועצת רמת הכובש, 2.1.43, לעיל; טבנקין, "עם העדות", מבפנים נובמבר 1946.

15 משה פראגר, לעיל.

16 ראה,
A. Shapira, "The Yishuv and the Suhvivors of the Holocaust" Studies in Zionism, Automn 1986, pp. 277—301.

17 אלתרמן, "הסרטיפיקט האחרון", הטור השביעי, עמ' 54.

18 טבנקין, מועצת רמת הכובש, 2.1.43, לעיל.

19 טבנקין, ועידה עולמית של תנועת "דרור", מאי 1947, פרנוואלד, גרמניה, דברים, ד', תל־אביב 1976, עמ' 191.

20 אלתרמן, "עליה־ולנסיה", הטור השביעי, א', עמ' 95.

21 משה טבנקין, הכינוס הארצי של בוגרי תנועות הנוער של התנועה לאחדות העבודה, חיפה 28—29.7.1944, א.ע. חטיבה 456IV, תיק מס' 1.

22 משה פראגר, לעיל.

23 גלילי, דברים בנוער העובד, ראשית 1943, פנקס עבודה 1943, לעיל.

24 טבנקין, הועידה הט"ו של הקיבוץ המאוחד, יגור, 7—13.6.46, עין חרוד (אין תאריך), עמ' 7.

25 אבשלום צורף, המועצה הכ"ה של הנוער העובד, ירושלים 23.4.1943, א.ע. חט' 213IV, תיק 29.

26 "ברכה לאנסק בבואו", עלון פלמ"ח אפריל־מאי 1947, וראה גם דברי רוז'קה, עלון פלמ"ח פברואר 1945.

27 ראה דינה פורת, הנהגה במילכוד; דליה עופר, דרך הים.

28 טבנקין, "עם העדות", לעיל.
29 שם, שם.
30 בן־גוריון, דברים בועד הפועל הציוני, ציריך, 26.8.1947, במערכה, ה', תל־אביב תשי"א, עמ' 216—219.
31 מועצת הקיבוץ המאוחד בעין־חרוד, 5.7.1942, אק"מ, חטיבה 4, מיכל 6, תיק 6.
32 טבנקין, "לאפיקי הצלה", מועצת ההסתדרות המ"ח, דצמבר 1942, תל־אביב, דברים ד', עמ' 9—10. וראה גם לובה לויטה, "הזכרת נשמות", מבפנים יוני 1943.
33 משה פראגר, לעיל.
34 ראה, למשל, דברי משה טבנקין בכינוס הארצי של תנועות הנוער, 29.7.1944, לעיל, בנידון; "הגולה הלוחמת", עלון פלמ"ח, ינואר 1945; טבנקין, "נוכח השואה", כינוס נוער ינואר 1943, דברים ד', עמ' 19.
35 טבנקין, "עם העדות", מבפנים, נובמבר 1946.
36 טבנקין, "עם העדות", מבפנים, נובמבר 1946.
37 ראה א. שפירא, "דור בארץ", אלפיים, 2, 1990 — עמ' 178—203.
38 משה טבנקין, הכינוס הארצי של תנועות הנוער, 29.7.1944, לעיל.
39 גלילי, דברים בנוער העובד ראשית 1943, פנקס עבודה 1943.
40 יגאל אלון, "מגמות ומעש", ספר הפלמ"ח, א', עמ' 596.
41 ראה, למשל, את הערת יהודה יערי, שבחוברת "לעבודה" של המחנות העולים לא נזכר דבר על הגולה. י. יערי לבן־שלום, 14.7.1941, אצ"מ S32/435; וחחר של מזכירות הנוער העובד, המתיחס כבר למרד בגיטו ואומר: "חברינו שלא ידעו את הגולה והתיחסו בקרירות אל חיי היהודים בגיטאות...", תל־אביב 1.6.1943, אצ"מ S32/1137.
42 ספר הפלמ"ח, א', תל־אביב 1956, עמ' 352.
43 דברי בנימין גליקסון במרכז המחנות העולים תל־אביב, 19־20.1.1945, במבחן, פברואר 1945.
44 עדות רניה הרשקוביץ למחברת.
45 איתן רם "ילקוט הרעים", במאבק, ספטמבר 1946.
46 י. נודד, "סביב המדורה", עלון פלמ"ח אוקטובר 1945.
47 צביקה דרור, בנתיבי הצלה, תל־אביב 1988, עמ' 124.
48 עדותו של גלילי למחברת, וכן צביקה דרור, בנתיבי הצלה, תל־אביב 1988, עמ' 165—167.
49 ברל כצנלסון "שותפות הגורל היהודי כיסוד בחינוך" (בעקבות השיחה על הגולה), הר הכרמל 6.6.1944, א.ע. 104IV, ברל כצנלסון, תיק 16. הופיע בעיבוד בכתבים י"ב, תל־אביב תש"י, עמ' 217—225.
50 רוז'קה מתוך מכתב, עם מותו של יצחק שדה (21.8.1951), ספר רוז'קה, עמ' 221.
51 בן־גוריון, "צו תל־חי", י"א אדר ב' תש"ג, במערכה ג', עמ' 119—121. וכן ראה דברי יצחק גרינבוים בפני מועצת הנוער העובד, ירושלים 23.4.1943, א.ע. 213IV, תיק 29, שבה הוא בישר על המרד.
52 אליהו גולומב, מזכירות הועד הפועל של ההסתדרות 7.5.1943, אח"ה, גולומב, תיק 52.
53 לובה לויטה, "הזכרת נשמות", מבפנים, יוני 1943. ההתיחסות לזיקתם אל הארץ ול"תל־חי למראשותם" מופיעה אצל אשד, "מלחמת היהודים", מבפנים, יוני 1943.
54 דבר מטה הפלמ"ח, ספר הפלמ"ח, א', עמ' 525.
55 יעקב אשד, שם, שם.
56 במעלה, 1945. 26.3. וראה גם למשל, חוזר מזכירות הנוער העובד, 12.4.1945, א.ע. 213IV תיק 246.
57 חוזר מזכירות הנוער העובד, 1.6.1943, אצ"מ S32/1137.
58 מבפנים, ינואר 1946.
59 "להורים", עלון פלמ"ח מרס 1946.

60 עלון פלמ"ח, מרס 1945.
61 יגאל אלון "מגמות ומעש", ספר הפלמ"ח, א', תל־אביב 1953, עמ' 596.
62 ראה, למשל, "הגולה הלוחמת", עלון פלמ"ח, ינואר 1945. וראה עדות שוריקה ברוורמן בספר רוז'קה, עמ' 245, שציטטה את שדה כאומר: "אלה הם הפלמ"חאים שלחמו בגולה, אנחנו לחמנו כאן והם שם".
63 אליעזר שושני, "ערכי הפלמ"ח", במבחן הקרבות, שנתון דבר תש"ח—תש"ט, עמ' 151.
64 יגאל אלון, "מגמות ומעש", ספר הפלמ"ח, א', עמ'596.
65 "פרטיזנים יהודים", עלון פלמ"ח, אוקטובר 1945.
66 ראה, למשל "בפגישת הפרטיזנים בארץ", עלון פלמ"ח, אוקטובר 1945.
67 "הפגישה בחוף" (מפי מעפילה), עלון פלמ"ח, ספטמבר 1946.
68 קשה למצוא בסיס ריאלי למפגש כזה על החוף. מספר הספינות שהבקיעו לעצמן דרך לחוף, היה זעום, ובמיוחד כך בקיץ 1946. בענין האשמת אנטק ראה A. Shapira, *The Yishuv and the Survivors,* ibid
69 הרצאת טבנקין, יום עיון של הקיבוץ המאוחד, 6.1.45, אק"מ, כח המגן, מיכל הפורשים, תיק סזון 1944—1946.
70 "עם צנחנים", עלון פלמ"ח, אוקטובר 1945.
71 ראה א. שפירא, A. Shapira, *The Yishuv and the Survivors,* ibid
72 טבנקין, "נוכח השואה", בכינוס נוער, ינואר 1943, דברים, ד', עמ' 18.
73 הרצאת טבנקין ביום עיון של התנועה 6.1.1945, אק"מ, כח המגן, מיכל הפורשים, תיק סזון 1944—1946. הדברים בענין פטריה הושמעו על־ידי ברל כצנלסון, כתבים ט', תל־אביב תש"ח, עמ' 374.
74 ברל כצנלסון, "שותפות הגורל היהודי כיסוד בחינוך" (בעקבות השיחה על הגולה), הר הכרמל 6.6.1944, א.ע. 104IV. ברל כצנלסון, תיק 16.
75 מרכז המחנות העולים השני 19־20.1.1945, במבחן, פברואר 1945.

פרופ' דב לוין

הדיוויזיה ה־16 ה"קלאיפדאית"

(50 שנה להקמת הדיוויזיה הליטאית בצבא האדום ומשמעותה היהודית)

ברצמבר 1941, כחצי שנה לאחר פלישת צבאות הנאצים לברית־המועצות, ביצעו הכוחות הסובייטיים בכמה גיזרות התקפות־נגד מוצלחות, אולם המצב הכללי בחזית היה עדיין חמור למדי. צבאות האוייב, שהיו אז בשיא כוחם, שלטו בשטחים גדולים מאוד בתוך ברית־המועצות — בטווח ממוצע של כ־1,000 ק"מ מגבולה המערבי. כתוצאה מהאבידות הכבדות של הצבא האדום ירד מספר הכוחות המזויינים הסובייטיים בחזית האירופית למימד הנמוך ביותר ב"מלחמת המולדת הגדולה" (2.3 מיליון לעומת 5.5 באוקטובר 1943!). ביחידות רבות היתה מצבת כוח־האדם נמוכה הרבה מהתקן. כך למשל בארמיה ה־13 שבחזית בריאנסק מנו חמשת דיוויזיות חי"ר בסך־הכל 11,883 איש בלבד. כלומר כוח־האדם בארמיה, שכרגיל כללה 12 דיוויזיות חי"ר, היה אז פחות מהתקן בדיוויזיה חי"ר אחת. כדי להתגבר על מצב זה הוחשה תגבורת טריה מהדיוויזיות, שחנו באיזורים האסייתיים וכן על ידי הקמת דיוויזיות חדשות. לאחר תקופת אימונים קצרצרה נשלחו רובן בחיפזון ובתקן מקוצץ לחזית, כדי למלא פירצה מסוכנת או לשמש עתודה.

שונה מהן היתה הדיוויזיה הרזבאית ה־16, שעל הקמתה הוחלט אותו זמן בכוונה, שזו תהיה יחידה ליטאית־לאומית. אכן יחידות לאומיות היו קיימות בצבא האדום מאז הקמתו. ויותר מכך: דיוויזיה ליטאית פעלה כבר שם בתקופה הקריטית של 1918/19. כאז כן עתה נועדה במידה רבה למטרות פוליטיות מובהקות, שעיקרן: שחרור אדמת ליטא משלטון לאומני ו/או גרמני והקמתה של ליטא סובייטית. אין ספק, שליעודה זה היו השלכות על קצב התארגנותה

השיטתי, התקופה הארוכה של אימוניה, על מיבנה הפנימי וכן גם על היקפה המספרי, שבשיאו (מאי 1942) עלה מעל ל־12,000 איש. לכן גם — בנוסף לשלוש החטיבות הרוכאות (156, 167, 249) וחטיבה אחת חת"ם (224) ולמעלה מעשר יחידות־מטה ושירות — כללה הדיוויזיה גם מקהלה ותזמורת, מחלקה פוליטית גדולה יחסית, "פלוגה מיוחדת" וכו'. זאת ועוד. על אף המצב הקשה בחזיתות הוכנסה הדיוויזיה הליטאית לפעילות קרבית — מאוחר יחסית. היה זה בסוף פברואר 1943 באיזור אוריול. בטבילת־האש, שבמיתחם הכפר אלכסייבקה נפגע קשות חלק ניכר מחייליה שביחידות החי"ר. ואמנם מאז לא חזרה הדיוויזיה למימדיה הכמותיים. אולם לאחר חילופי־פיקוד והתארגנות־מחדש התאוששה והמשיכה תוך קרבות כבדים להתקדם מערבה ולהשתתף בשיחרור ליטא, כולל עיר הנמל קלאיפדה (ינואר 1945). על כך הוענק לה התואר "קלאיפדאית" ואלפי לוחמיה קיבלו ציונים־לשבח, אותות ועיטורים לרבות תואר "גיבור ברית־המועצות". במסעה הקרבי מערבה, שהתמשך על 386 ק"מ, שוחררו על־ידי חיילי הדיוויזיה לפי מקורות סובייטיים, 648 מקומות־יישוב ונפגעו כ־30,000 חיילי אוייב. עוד כ־12,000 נלקחו בשבי. הושמדו: 249 תותחים ומרגמות ו־116 טנקים ועוד.

שמה של הדיוויזיה הליטאית ומטרותיה חייבו, כמובן, שמרבית חייליה יהיו, לכאורה. בני־הלאום הליטאי אי לפחות יוצאי ליטא. אולם מספר החיילים והאזרחים הליטאיים, שפונו או ברחו מליטא, היה קטן (כ־7,000 מתוך כ־25,000) והספיק בעיקר לאיוש חלקי של חטיבת החת"ם, ושל הדרג הפיקודי העליון והבינוני. עוד פחות היה בדיוויזיה מספרם של הליטאים, שהתגוררו משך שנים ברוסיה.

לעומתם בלט שם חלקם הניכר של החיילים היהודים — רובם ככולם היו יוצאי ליטא, שהצליחו להימלט משם ברגע האחרון לפני הכיבוש הנאצי בסוף יוני 1941. מספרם נאמד בכ־15,000 נפש, כולל נשים וילדים. בעת בריחתם מליטא ברגל וברכב בעקבות הצבא האדום, הנסוג מזרחה תחת השמש היוקדת והפצצות של מטוסי ה"לופטוואפה", ניסו לא מעט מהגברים היהודים להשתלב גם במלחמת־המאסף הנואשת, שצבא זה ניהל בנסיגתו. גם לאחר שהגיעו לאיזורים הפנימיים של ברית־המועצות, צבאו רבים מהם על פתחי ה"וויינ־קומאטים" (משרדי הגיוס) שבערי רוסיה ואסיה התיכונה במטרה להתגרב לשורות הצבא האדום וזאת מתוך רצון עז להשתתף בצורה פעילה במלחמה. אולם פרט למקרים חריגים, רובם ככולם נידחו באותו זמן בנימוק מעורפל ש"טרם הגיע הזמן לגייס אתכם". מסתבר, שהסירוב לגייסם אז נבע מהמדיניות החשדנית של השלטונות הסובייטים אל ה"זאפאדניקים", יוצאי האיזורים המערביים של ברית־המועצות. בלית־ברירה התמקמו המסורבים המתוסכלים, כמו גם יתר הפליטים והמפונים, בקולחוזים וביישובים עירוניים. כמה מהם ניסו, בדרך כלל ללא־הצלחה, לחצות בחשאי את הגבול האירני או האפגני, כדי להגיע משם לארץ־ישראל.

אין תימה, שכאשר הוחל בראשית 1942 לזמן לתחנות־הגיוס גם את חייבי־הגיוס יוצאי ליטא ברחבי ברית־המועצות, הוכיחו היהודים היענות נלהבת. רוב רובם וגם כאלה שלא היו חייבי־גיוס התרכזו משך זמן קצר בעיירה

באלאכנא ובמקומות סמוכים שבפלך גורקי, שם החלה להתארגן הדיוויזיה הליטאית על מיכלול יחידות־המישנה שלה. במשך החודשים הראשונים היוו החיילים היהודים בדיוויזיה רוב ניכר. מרביתם היו מרוכזים בפלוגות הרובאיות ויחידות הסיוע, שבחטיבות חי״ר. כך למשל נודעה הפלוגה ה־6 בחטיבה 167 כ״פלוגה היהודית״. מספר ניכר של יהודים משני המינים שירת בגדוד חר״פ ושלוחותיו שביתר היחידות. כן היה ריכוז ניכר של יהודים ביחידות ההנדסה ובמחלקה הפוליטית. גם לאחר שהובאו לדיוויזיה אלפים אחדים של חיילים רוסיים להשלמת התקנים והיחידות, (בדרך כלל שולבו בפלוגה השלישית שבכל גדוד), היוו בה היהודים רוב יחסי מהבחינה הלאומית. למוסדות הסובייטיים הפוליטיים והצבאיים היה, כמובן, עניין רב להדגיש את הדומינאנטיות של המרכיב הליטאי ופירסמו נתונים בהתאם לכך. לפי נתונים אלה ההרכב הלאומי בכל היחידות של הדיוויזיה ב־1 לינואר 1943 היה כדלקמן: ליטאים — 36.3%; רוסים — 29.9%; יהודים — 29.0% ואחרים — 9.2. גבוה במיוחד היה שיעור הליטאים והרוסים בקרב הקצינים והסמלים. עם זאת מסתבר מהמשך הנתונים האלה, שבקרב הטוראים (בעיקר ביחידות קרביות של החי״ר) היוו היהודים את הגוף הלאומי הגדול ביותר דהיינו: 34.2%. ניתן להניח, שבמשך כל שנות פעילותה הקרבית של הדיוויזיה עברו בה יותר מחצי רבבה (5,000) חיילים יהודים.

מעמדם הפורמלי והממשי של החיילים היהודים בדיוויזיה הושפע בצורה חיובית משורה של גורמים כמו: מספרם הגדול, הריכוזיות הרבה ביחידות מסויימות, ידיעת שפות, רמה השכלתית ומקצועית, השגיות במישור הקרבי ומהימנות פוליטית־בטחונית. בעוד שחלק בולט מתיקני הדרג הפיקודי העליון וכן תפקידים מרכזיים בדיוויזיה היו למעשה משוריינים לליטאים, הרי הפכו חלק מהיהודים במשך הזמן גורם מתחרה עם לא־יהודים בדרג הפיקוד הזוטר וקצת למעלה מזה. עם זאת העובדה, שרובם ככולם דיברו ליטאית וחלקם גם רוסית — סייעה להפשרת היחסים עם חבריהם־לנשק הליטאים, שבתחילה רק מיעוטם הבין רוסית. זאת ועוד. באופן טבעי ראו הליטאים ביהודים כבני־מולדת משותפת (״זמליאקי״) בניכר וכאחים־לצרה, שגורל דומה הפרידם ממשפחותיהם ומבתיהם שבליטא. לא כך היו היחסים בין החיילים היהודים והרוסים, שחלקם היה טעון דעות אנטישמיות ועל רקע זה פרצו לא פעם תקריות. המדיניות של פיקוד הדיוויזיה לשמירת האיזון העדין בין שלושת הלאומים העיקריים שבתוכה טופלה בעיקר באמצעות הקומיסרים הפוליטיים היחידתיים ובראשם קומיסר הדיוויזיה, קומוניסט ליטאי וותיק מאז מהפיכת אוקטובר.

עצם קיומו של ריכוז יהודי גדול כזה, שהיה בעל מסורת לאומית־תרבותית מעולה עם סגל פיקודי מוכר וחביב (לפחות בדרג הנמוך) — גרם ליצירת הווי יהודי תוסס; לשון יידיש היתה השלטת בחיי יום־יום ולעתים גם בשפת הקשר הצבאית הרשמית; שהרי הן נותן הפקודה והן מקבל הפקודה — כולם היו יהודים! הודות לרקע התרבותי־העממי המשותף, וכתוצאה מהרכב דמוגרפי מיוחד, שכלל הרבה קרובי־משפחה, בני־עיירה, חברים־לשעבר לספסל־הלימודים ולתנועת־נוער — רווחו בין הלוחמים היהודים בכל הדרגים והרמות גילויי עזרה הדדית וסולידריות. אחד מהקריטריונים לטיב היחסים בין החיילים והמפקדים היה הדיבור ביידיש. כאן המקום לציין גם גילויי יצירה ספרותית ביידיש

ובעברית, ומכל שכן — כתיבת מכתבים, יומנים וכד׳. לא פעם קוימו בשפות אלה ערבי־שירה והווי, שכללו לעתים ריקודי "הורה". לעת מצוא הירשו לעצמם חיילים יהודים להתפלל בגלוי וכן נערכו בכמה מקרים טכסי־קבורה מסורתיים לחברים שנפלו.

מעובדות אלו, כמו גם ממיצאי ראיונות, שנערכו עם יוצאי הדיוויזיה, ניתן לקבוע, שעם כל מורכבותה של הבעיה הלאומית בדיוויזיה הליטאית, הרגשתם העצמית של היהודים ככלל היתה חיובית והוא הדין גם לגבי בטחונם־העצמי בחיים השיגרתיים יום־יום.

על אף זאת העיקה להלכה ולמעשה על החייל היהודי לפני כל קרב ובמהלכו — החרדה מהנפילה בשבי. נוכח הנסיון המר ממקרים, בהם נפלו יהודים בשבי הנאצי, שררה בין החיילים היהודים תמימות־דעים ש"יהודי לא ייכנע לאוייב". היו אף מצבי־חירום, בהם קיימו חיילים יהודים ישיבה סודית והחליטו, שברגע הקריטי "האחד יירה בחברו". הפיקוד היה מודע לתופעה זו וניסה לטשטש את ייחודה היהודי על ידי פירסום רחב להתעללות של הגרמנים גם בחיילים ליטאים מהדיוויזיה, שנפלו בשבי האוייב ועונו למוות.

נושא כבד נוסף, שאף הוא גרם לדאגה יתירה לחיילים היהודים והדיר שינה מעיניהם, היה קשור לגורלם של בני־משפחותיהם, שנותרו תחת שלטון הכיבוש הנאצי בליטא. דאגה זו היתה משותפת לכלל היהודים בדיוויזיה ללא הבדל דרגה, תפקיד ועמדה פוליטית והגבירה עוד יותר את יחסי הסולידריות ביניהם. תופעה זו התקשרה באופן טבעי עם מהות לחימתם כנקמה אישית ולאומית. על רקע זה התגבשה בקרב ציבור החיילים היהודים דעת־קהל, שהגיבה בחיוב למעורבות למאמץ המלחמתי וראתה בשלילה התרשלות בתפקיד ומכל שכן — התחמקות מפעילות קרבית, פציעה־עצמית וכד׳. כמובן, שגם בכך חפפה דעת־הקהל היהודית את המטרות המוצהרות של פיקוד הדיוויזיה ומוסדותיו הפוליטיים. ואם כי הם לא הכירו רשמית ביחוד של ציבור החיילים היהודים, הרי נאלצו להתחשב בו למעשה ולמצות את הפוטנציאל הייחודי הגלום בו.

כך למשל ניצל הפיקוד הפוליטי העליון של הדיביזיה את קיומה של מסורת הקומוניקציה המשפחתית של יהודי ליטא בכל תפוצות תבל; למרות ההגבלות הקיימות להתכתבות עם חוץ־לארץ עודד הפיקוד ואף דירבן כתיבת מכתבים לקרובי משפחה באמריקה, בדרום־אפריקה ואפילו בארץ־ישראל. המכתבים הללו נועדו בין היתר לתיזכורת על הצורך לפתיחת חזית שניה מצד בנות־־הברית נגד הנאצים — דבר שהיה אותו זמן חיוני ביותר לברית־המועצות ולצבאה.

בצורה זו או אחרת שימשה, אפוא, הדיוויזיה הליטאית גם כמוקד־קשר בין יהודים בתוככי ברית־המועצות ובעולם כולו, לרבות ארץ־ישראל. צנחנים יהודים, שעברו אימונים ב"פלוגה המיוחדת" של הדיוויזיה ושהגיעו בתוקף תפקידיהם לגיטאות ליטא ולמחנות הפארטיזנים שם, העבירו גם דרישות־שלום אישיים משני עברי החזית.

מעבר לייחודה של הדיוויזיה הליטאית במסגרת צבאית, שבה התאפשרה מעין־אוטונומיה מבוקרת לחיילים היהודים, התאפשר להם גם להוכיח בצורה מוחשית וללא־סייג את הישגיהם הקרביים. מההיסטוריוגרפיה הסובייטית, הישראלית וממאות עדויות של חיילי הדיוויזיה לשעבר — מתברר, שרבים מאוד מבין

הלוחמים היהודים, כטוראים וכמפקדים, שפעלו במסגרת היחידות הקרביות, רשמו דף נכבד מאוד בגילויי גבורה נעלים בשדות־הקרב המרובים, בהם לחמה הדיוויזיה הליטאית, החל מאיזור אוריול וכלה על גדות הים הבלטי.

יש יסוד סביר להניח, שבנוסף למניעים הערכיים, שמכוחם התגייסו היהודים מליטא לדיוויזיה, גרמה להם תקופת האימונים הממושכת לצפות בדריכות ובנחרצות רבה לקרב הראשון, גם כדי "להוכיח את עצמם". ואכן בהתקפת־הנפל, שנערכה במיתחם אלכסייבקה בחורף 1943 ושנכשלה בגלל תיכנון לקוי, הסתערו רבים מהם בקומה זקופה בשדה־השלג הגלוי לאש־האוייב המבוצר. התנהגות אמיצה ומרשימה זו הפתיעה מאוד את אנשי הפיקוד המתוסכלים למדי נוכח הכשלון הכללי. "בזמן האימונים לא יכולתי להקים את היהודים על הרגליים — הביע תדהמתו המפקד הליטאי של חטיבה 167 — ובקרב לא יכולתי להשכיב אותם. הם התקדמו בקומה זקופה!" רבים מאוד מבין אלפי החיילים היהודים, שהיוו, כאמור, את חוט־השדרה ביחידות החי"ר, נפגעו קשות. מאות נקברו בקבר־האחים הצבאי באותו איזור.

גם בקרבות הבאים עד לבוא הדיוויזיה לליטא מספר החללים היהודים היה גבוה מאוד. מספיק לציין שמתוך למעלה מ־7,000 חיילי הדיוויזיה, שנפלו באותה תקופה, למעלה מ־5,000 שירתו בשלוש חטיבות חי"ר, בהן שיעור היהודים היה, כאמור, רב מאוד.

התגבשות הערכה חיובית כללית לטיב הלחימה של החיילים היהודים הלכה וגברה בחוגי הפיקוד העליון בהמשך הקרבות, הודות לנסיונם האישי המצטבר של מפקדי־שדה בכירים עם פיקודיהם היהודים. מפקד חטיבה 249, אוקראיני, שהגיע לדיוויזיה הליטאית מגדוד קוזקים וזילזל בתחילה בכושרם הצבאי של היהודים "בעלי הרובים העקומים", שינה כעבור זמן את דעתו בצורה קיצונית ואף הציע שלושה מפיקודיו היהודים לתואר "גיבור ברית־המועצות".

לית מאן דפליג, שטיב לחימתם של הללו והאחרים נבע במידה רבה מתחושת הנקמה של הלוחם היהודי בעבור מעשי הזוועה, שביצעו הגרמנים ועוזריהם במשפחותיהם, קרוביהם ובני־עמם בליטא ובכלל. אולם, ככל שהתקרבו החיילים היהודים לליטא, הפכו הידיעות על חורבן בתיהם ורצח משפחותיהם — לתחושות ביותר. כתוצאה מכך הפכה גם תחושת הנקם שלהם — שעד כה היתה מעורפלת ומופשטת — לממשית יותר. כזו היתה, למשל, תגובתו הספונטנית של תותחן יהודי מחטיבה 156, לאחר שקיבל בחזית בביילורוסיה מכתב מאחותו, שהודיעה לו על רצח אימם: בו ביום הוא התנדב למשימה מסוכנת ביותר, בה נפצע קשה ועבור ביצועה הוענק לו עיטור "הכוכב האדום". ואמנם לא בכדי נשמעו בקרבות, לצד קריאת ההסתערות (ברוסית) "חברים, בעד המולדת, בעד סטלין — קדימה!" גם קריאת הזעקה (ביידיש): "ברידער, פאר אונזערע טאטעס און מאמעס!" ואכן קריאה זו נפלה על אוזן כרויה והלוחמים היהודים הפליאו להילחם.

אווירה זו היוותה, כמובן, רקע נוח לקליטת התעמולה השיטתית שהופעלה על ידי המנגנון הפוליטי בכתב ובעל־פה וכוונה במידה רבה אל החיילים היהודים, תוך מיצוי ההדזמנויות לתיאור הזוועות בליטא הכבושה ולעורר את החיילים "לצעוד מערבה לכיוון הבית". כך למשל באחת משורה של עצרות־

התעמולה, שאורגנו במיוחד לחיילים יהודים, הופיע קומיסר בנאום נלהב ביידיש ובו קרא "לנקמה בעד הדמעות של אמהותינו ובכי התמרורים של ילדינו ועבור דמם הנקי שנשפך". חייל יהודי פצוע, שהופיע בנאום לפני היציאה לחזית, הזהיר את חבריו־לנשק היהודים ש"הגרמנים עומדים לכלות את עמנו ואת כולנו" — וביקש להחזירו לחזית. על פי ניתוח תוכנם של מכתבים, שכתבו חיילים ונאומים של קומיסרים יהודים באותו זמן, מסתבר שבנושא הנדון היתה הזדהות רבה מאוד הן מצד המדברים והן מצד המאזינים.

הלהיטות היתרה למלא בכל מאודם תפקידים קרביים "שיגרתיים" וכן להתנדב למשימות קרביות "מיוחדות" — תופעה זו מצאה ביטוי גם במספר הרב מאוד של ציונים־לשבח, עיטורים ואותות־הצטיינות, שהוענקו לחיילים היהודים בדיוויזיה. זאת ועוד. מתוך כתריסר לוחמי הדיוויזיה, שקיבלו את התואר היוקרתי של "גיבור ברית המועצות", ארבעה היו יהודים: טוראי בוריס צינדל תותחן מחטיבת מת"ם 224 (לאחר נפילתו בקרב); טר"ש הירש אוזפול, כוון־תותח בחטיבה 249; סמ"ר קלמן שור, מפקד תותח בחטיבה 249 וכן רס"ן וולף ווילנסקי, מפקד גדוד בחטיבה 249. (אלה שני האחרונים זכו לעלות לישראל וזכו לכבוד מיוחד מטעם ראשי המדינה וצה"ל). לוחם יהודי נוסף בעל תואר כזה היה רס"ן ליאוניד בובר, שמוצאו מליטא ושפיקד בדיוויזיה זמן מה על חטיבה 167.

הפעילות הקרבית היתרה של החיילים היהודים בדיוויזיה גבתה מחיר כבד בהרוגים ובפצועים קשה. על מידת הפגיעות שבקרבם ניתן ללמוד גם מתוך העובדה שמתוך 120 החיילים היהודים שרואיינו (לצרכי מחקר והנצחה) באוניברסיטה העברית וביד־ושם — 84 (75%) נפצעו לפחות פעם אחת ואילו 48 (40%) נפצעו לפחות פעמיים. מחמת המספר הגדול של הנפגעים היהודים — מחד ובהעדר חייבי־גיוס יהודים מליטא — מאידך, הלך ופחת מספר החיילים היהודים מחודש לחודש בצורה משמעותית. לאחר שהגיעה הדיוויזיה לליטא ושיחררה את קלאיפדה נותרו בה 540 יהודים בלבד (כ־10%). רוב רובה של חייליה היו עתה ליטאים, שגויסו מערי ליטא ועיירותיה, שנותרו עתה ריקות מתושביהם היהודים, הרגשת הזעם והמרירות בלבותיהם של שרידי היהודים בדיוויזיה גברה במיוחד לאחר שגילו, שמרבית יקיריהם נרצחו בסיועם הפעיל של ליטאים. על אף האבחנה הברורה בין הליטאים הרוצחים לבין הליטאים — חבריהם לנשק עמם עברו מסע קרבי משך שלוש שנים, קשה היה, כנראה, להימנע מ"משבר־אימון" מסויים, שהשלכותיו באו לביטוי בצורת תופעות שונות וביניהן פעולות־עונשין ספונטניות ברוצחי יקיריהם. בוודאי אין זה מקרה, שרבים מהחיילים והקצינים היהודים לשעבר, חלקם נכי־מלחמה, מיהרו לעזוב את ליטא לארץ־ישראל ולמקומות אחרים סמוך לאחר המלחמה.

עוד בתקופת המלחמה נפוצו בעולם היהודי רסיסי ידיעות על קיומה של הדיוויזיה הליטאית כמסגרת־לחימה יהודית מיוחדת במינה. מטבע הדברים רבו גם ההגזמות על כמות היהודים שבה וכדומה. מידע מאוזן יותר וגם פרטים משלימים התפרסמו בנושא זה לאחר המלחמה ובעיקר בשנות ה־50 וה־60 עם הופעתם של ספרי סיכום וזכרונות מפרי עטם של מפקדי הדיוויזיה וחייליה.

הודות לכך וכן בעקבות הגעתם של מאות משרידי הדיוויזיה לישראל נתאפשרה כאן במסגרת האוניברסיטה העברית עריכת מחקר ראשון על משקלם הסגולי של היהודים ביחידה זו.

מעבר למיכלול העובדות, שפורטו לעיל על סמך מימצאי המחקר הזה, ניתן לקבוע בודאות, שבין אם היהודים היוו רוב כזה או אחר בדיוויזיה, הרי היוו הם את ריכוז הלוחמים היהודים הגדול והקומפקטי ביותר במלחמת־העולם השנייה, פרט לבריגדה היהודית (הארצישראלית) שבצבא הבריטי. אי לכך, מאוזכרת רבות הדיוויזיה הליטאית גם בהיסטוריוגרפיה העולמית, הדנה בלחימה היהודית בתקופת השואה הגדולה.

דווקא בארץ ליטא, ששוחררה מהכיבוש הנאצי בידי ילידי ארץ זו — חיילי הדיוויזיה הליטאית, הולכת וגוברת ההתנכרות לזכרם של החללים ולכבודם של השרידים. אכן פרדוקס היסטורי ומוסרי!

בישראל, לעומת זאת, זכו לוחמי יחידה זו להערכה ראויה גם מצד הציבור והמימסד הרוחני והממלכתי. בין היתר התבטא הדבר בהלוויה הממלכתית, שנערכה שם ב־1979 לעפרם של הלוחמים היהודים מהדיוויזיה הליטאית. עפרם הוטמן בהר הזיתים שבירושלים, במעמד רב־רושם של נציגי ממשלת ישראל, צה"ל, משרד הבטחון, אירגוני החיילים היהודים וקהל רב.

ד"ר דינה פורת

האגדה על מאבקם של יהודים מן הרייך בפורט התשיעי ליד קובנה, 1941—1942*

הריני מודה לאלתר (אלכס) פייטלזון, מבורחי הפורט התשיעי, על עזרתו באיתור חומר ובתרגומו מליטאית ועל הבהרות שהבהיר. תודתי נתונה גם לאיה בן־נפתלי, בתו של יצחק מיכאלי (גלבטרוונק) ז"ל, אף הוא מבורחי הפורט התשיעי, על סיועה בהשגת חומר. גם מרים לוין וגדליה ז'גוב סייעו בתרגום.

"בשלהי נובמבר 1941 זועזע הגיטו על ידי ידיעה, שהפורט התשיעי שוב התחיל לפעול בתורת מקום השמדה. לא יהודי קובנה היו הפעם חלליו, אלא יהודים מחוץ־לארץ, שהובאו קבוצות־קבוצות מכמה ערים: פרנקפורט דמיין, ברלין, וינה, ברסלאו ועוד". כך פתח עו"ד ליאון (לייב) גרפונקל, מי שהיה סגן יושב־ראש של מועצת היהודים בגיטו קובנה[1] (לרוב, כידוע, יודנראט, ובקובנה נקראה אלטסטנראט). את הקטע בזכרונותיו, הדן בגורלם של היהודים מן הרייך, שהובאו לליטא.[2]

הפורטים (Fort) היוו מערכת של מבצרים, שהקיפה את קובנה עוד מימי הצארים ונועדה להגן על האיזור מפני פלישה מגרמניה. בדרך כלל שימשו כבתי סוהר לאסירים פליליים, שנידונו לתקופות מאסר ארוכות, ובזמן הכיבוש הגרמני שימשו הן כבתי סוהר, הן כמקומות הוצאה להורג, בעיקר של יהודי קובנה. הידועים ביותר היו הפורט הרביעי, השביעי ובעיקר התשיעי, שהפך לשם נרדף לגיא הריגה, כמו באבי־יאר ליד קייב, יער רומבולי ליד ריגה, או

* המאמר פורסם באנגלית בכתב־העת
Tel-Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte, 1991, No. 20, pp. 363—392,
בעריכת שלומית מלקוב ופרנק שטרן.

פונאר ליד וילנה. הפורט התשיעי היה גם המבצר הראשי במערכת. הוא נמצא קילומטרים ספורים מצפון־מערב לקובנה, כך שהדרך אליו עברה קרוב לפרבר סלובודקה, שהיה מאוכלס יהודים מזה דורות. כשהוקם גיטו קובנה בקיץ 1941, בעיקר על שטח סלובודקה, עברה הדרך בין שני חלקיו, שהופרדו זה מזה.

בפורטים, ובעיקר התשיעי, נרצחו ונקברו בין סוף יוני 1941, ימים ספורים לאחר פלישת גרמניה לברית המועצות, לבין סוף אוקטובר אותה שנה, כ־20,000 מיהודי קובנה.[3] "האקציה הגדולה" ביותר בגיטו קובנה אירעה ב־28 באוקטובר 1941: במהלך יום אחד נלקחו מן הגיטו למעלה מ־9,000 נפש, וכולם נרצחו למחרת בפורט התשיעי.

שבועות ספורים לאחר מכן, לקראת סוף נובמבר 1941, החלה בפורט רציחתם של יהודים מן הרייך, ולדברי אחד הניצולים וההיסטוריונים של גיטו קובנה, יוסף גאר, נמשכה כחודש ימים.[4] לפי הערכתו של גרפונקל נרצחו במהלך חודש זה כ־30,000 נפש מן הרייך: כשיהודים אלה הורדו בלילות בתחנת הרכבת של קובנה והוצעדו ברגל אל הפורט, עמדו יהודי קובנה ליד גדר התיל וראו אותם מובלים באותה דרך, בה הובלו גם אלפי יהודים מקובנה רק זמן קצר לפני כן, וניסו לאמוד את גודל האסון.[5]

לפי הערכה אחרת, של ד"ר שמואל גרינהויז, שהיה אז מראשי משרד העבודה של מועצת היהודים בגיטו קובנה,[6] הגיע מספר הנרצחים ל־40,000 והם באו לדבריו מברלין, פרנקפורט, וינה ופראג.[7] להערכות אלה היתה, כמובן, השפעה קשה על המורל שלהם ועל הסיכויים, שנתנו לעצמם להשאר בחיים אחרי הקזת הדם הנוראה שלהם ושל יהודי גרמניה, אוסטריה וצ'כיה, שהובאו ממרחקים לחלוק את גורלם.[8]

פרטים נוספים על יהודי הרייך, שהובאו לפורט, נודעו לתושבי גיטו קובנה מתוך שיחות חטופות, שהצליחו כמה מהם לקשור עם ההולכים מעבר לגדר, ובעיקר מתוך תעודות, מכתבים ויומנים, שנמצאו בין חפציהם: יהודים מגיטו קובנה, שעבדו במיון החפצים בבנין הקסטאפו ובבנין העיריה בעיר, מצאו אותם והביאום אל מועצת היהודים בגיטו.[9] התברר, כי במקומות מגוריהם המקוריים ברייך הודיעו להם, שמסיעים אותם למקום, בו יחיו עם משפחותיהם ויעבדו ולפיכך כדאי, שיקחו עמם חפצים ככל יכולתם. ואמנם, רבים מיהודים אלה האמינו, שיקימו בשבילם "גיטו מיוחד". ("היכן הגיטו" – שאלו כמה מהם באותן שיחות חטופות), ויצאו לדרכם עמוסי מזוודות. אלה נלקחו מהם בתחנת הרכבת בקובנה בהבטחה, שיביאו אותן אל מקומות מגוריהם החדשים. ואולם — החפצים נלקחו ברובם היישר אל מטה הגסטאפו בקובנה, ולפי עדותו של גרפונקל היו כל כך רבים ובעלי ערך, שבכל תקופת הגיטו — שהתקיים עד קיץ 1944 — עבדו בעלי מלאכה יהודיים, חייטים, תופרות, סנדלרים, כובענים, פרוונים וכו', בפלוגת עבודה מיוחדת, והתאימו אותם לגרמנים הממונים על הגיטו, לבני משפחותיהם ובעיקר לאהובותיהם.[10]

רישומם של חפצים אלה נותר עוד זמן רב, וראייה לכך הוא קטע בצוואתו של יו"ר האלטסטנראט, הד"ר אלחנן אלקס, שנכתבה ב־19 באוקטובר 1943: "מקומנו היה אחד מגיאות ההריגה בהמזרח. לעינינו ולפני חלונות ביתנו עברו לפני שתי שנים בערך הרבה, הרבה אלפים יהודים מדרום גרמניה ווינה ביחד

עם רכושם וחבילותיהם הגדולות להפורט התשיעי, הנמצא במרחק איזה קילומטרים מאתנו. שם נהרגו כלם באכזריות קיצונית. לפי שנודע לנו אחר כך, בהחלט הוליכו אותם שולל ואמרו להם במקומות מושבותם, שמוליכים אותם לקובנה, כדי להתיישב אצלנו בהגטה".[11]

הקשר בין האשלייה, שהם מועברים למקום מגורים חדש, לבין החפצים המרובים, ברור: חלק מיהודי הרייך סברו, שהם נוסעים לגיטו קובנה; אחרים — לריגה; או לארצות־הברית, או לארץ־ישראל. על כך מעידים חילופי הדברים בינם לבין יהודי גיטו קובנה; תעודות שנמצאו בחפציהם ועליהם החותמת Wurde nach Riga evacuiert או: Wurde nach Osten evacuiert; שיחה בין אשה קשישה מגרמניה, שהתחבאה בערימת בגדים בפורט, לבין אחד האסירים היהודיים שם, ועוד.[12] ואמנם, המזוודות הכילו מאלבומי בולים ועד תמונות של הקיסר וילהלם, מתנורי חימום ועד לבגדי עבודה. לרובן היו מוצמדות רשימות חפצים הנחוצים במזרח־אירופה, כביכול.

את מרבית החפצים לקחו, כאמור, הגרמנים לעצמם. הנותר נלקח על ידי ליטאים, שומרים בפורט או עובדים בעיריה; וגם על ידי יהודים מן הגיטו, שכן בסוף 1941 נותרו יהודי קובנה מרוששים כמעט לגמרי. כן נראה, שהמינהל האזרחי הגרמני פתח מחסן, שבו אוחסנו בגדים, שהגסטאפו הותיר וממנו הוקצב ביגוד ליהודי הגיטו, שעבדו בעבודה יצרנית.[13]

ולסיום נקודה זו של מעברם של יהודי הרייך ליד הגיטו: משנשאלו היום יהודים, שניצלו מקובנה, האם ענו ליהודי הרייך על שאלותיהם — לאן הם מובלים ומדוע אינם נכנסים לגיטו — השיבו, שלא ענו להם, כי לא מצאו בעצמם כוח לומר להם, שהם מובלים להריגה.

כעבור כחודש ימים, ב־11 בינואר 1942, רשם עו"ד אברהם גולוב (אחר כך תורי), מזכיר מועצת היהודים,[14] ביומנו: "בשעה 12 בצהריים נקרא יושב ראש ה־א.ר. [האלטסטנראט] למשמר הגיטו. היו שם קראמר, יורדאן וטורנבאום. הם נתנו הוראה לפנות את איזור דימוקרטו מתושביו עד השעה 4 אחרי הצהרים, כדי ליישב במקומם יהודים, שיבואו מגרמניה. שוטרים ומכבי־אש עזרו בהעברת המפונים, והוקמה ועדה להעברת התושבים ולטיפול ביהודים מגרמניה. נאמר, שיקחו את הדרכונים ואת מעילי הפרוות. חיכו כל היום והם לא הגיעו. באותו יום שרר כפור של 30 מעלות מתחת לאפס".[15] מן הפקודה, שנאלצה מועצת היהודים לפרסם בחתימתה באותו יום, מתברר, כי המדובר היה בפינוי 2,000 מתושבי הגיטו, שהתגוררו באזור דימוקרטו — ויינוז'נסקיו.[16] רק ארבע שעות ניתנו, כדי לפנות 2,000 נפש בקור נורא מאיזור גדול בגיטו. האנשים המרכזיים משני הצדדים טיפלו בענין: מן הצד היהודי נקרא יושב ראש האלטסטנראט, הד"ר אלחנן אלקס[17] והוא הפעיל את משטרת הגיטו ואת מכבי האש והקים ועדה לפינוי וועדה לקבלת פני הבאים. מן הצד הגרמני הגיעו למשמר הגיטו (המשמר הגרמני בשער הגיטו, Ghetto־Wache) אוברפיהרר (תת־אלוף) קראמר (Hans Kramer), שהיה השטאדטקומיסר — ראש המינהל האזרחי (Zivil־verwaltung) ושליט הגיטו למעשה; יורדאן (Fritz Jordan), האופטשטורמפיהרר (רב־סרן) של ה־ס.א., והממונה על עניני היהודים מטעם המינהל האזרחי של קובנה, ורב סרן טורנבאום (Alfred Turnbaum), מפקד הפלוגה השלישית של

המשטרה הגרמנית בקובנה, שהגיטו היה בתחום פעולתה.[18]

ענין ההחרמה הצפויה של הדרכונים ומעילי הפרווה מן היהודים שיגיעו מעיד גם הוא על הכנות, שערך המינהל האזרחי הגרמני לקראת בואם: את הדרכונים צריך היה לקחת, שהרי יהפכו לתושבי הגיטו ויקבלו תעודות מקומיות. ואשר לפרוות: שבועיים לפני כן, ב־27 באוקטובר 1941, החרימו הגרמנים את שארית פרוותיהם של תושבי גיטו קובנה, והשאירו אותם במעילים קלים בחורף קשה.[19] יתכן שהגרמנים רצו להבהיר, שדינם של יהודי גרמניה שיבואו יהיה כדין כל תושבי הגיטו.

לפי גרפונקל וגרינהויז הודיעו הגרמנים באותו יום, ה־11 בינואר 1942, על בואם של 5,000 יהודים מוינה, ולא מגרמניה; והם תרצו את הבהילות בכך, שאותם יהודים מוינה כבר מחכים בתחנת הרכבת בקובנה. עוד הוסיפו הגרמנים, כי הם יצורפו לגיטו קובנה, אך יהיה להם ועד מיוחד משלהם.[20] למרות המהומה הצליחה הוועדה לקבלת פני הבאים להכין קפה חם ומעט אוכל לאלפי אנשים המגיעים ממרחקים, וניסתה להכשיר את הדירות, שהתפנו, לכניסתם. ראשי הגיטו חיכו להם כל היום, כולל ד"ר אלקס, שלא נענה להפצרות לעזוב את שער הגיטו בשל בריאותו הרופפת[21]: מאורע כזה, בואם של 5,000 יהודים אל גיטו, שצומצם כבר מ־30,000 ל־17,500 נפש, יכול היה להוות תפנית מכריעה בחיי הציבור. אלא שאיש לא הגיע.

מה השתבש, אם כן, ומה עלה בגורלם של יהודי וינה אלה? מה היו כוונותיהם המקוריות של הגרמנים ביחס אליהם? — שהרי לו רצו מראש לרצוח אותם, כפי שרצחו את יהודי הרייך בנובמבר 1941 בפורט, לא היה להם כל צורך להודיע על בואם ליהודי הגיטו. ועוד: אותו הרובע, שפונה עבורם בדחיפות, עמד ריק כחודש וחצי, ובסוף פברואר 1942 הוחזר לתחום הגיטו לשבעה חודשים. מעצם ההודעה, מפקודת הפינוי, מן הפרוט בענין הדרכונים, הפרוות והועד, שיקימו יהודי וינה (כפי שהקימו יהודי הרייך גם בגיטאות לודז', מינסק וריגה) — נראה, שאכן התכוונו להביאם לקובנה.

עדות נוספת לכך היוה מכתב, שהגיע משטוקהולם אל מועצת היהודים בגיטו, ב־30 באוקטובר 1942, בעניינם של "היהודים, שהועברו מהמבורג בשנה שעברה, וצריכים היו להגיע לקובנה", כפי שכתב מזכיר הגיטו ביומנו.[22] הוא לא כתב, ואינו זוכר היום, ממי נשלח המכתב. משטרת הבטחון, (ה־ס.ד., ה־Sicherheits Dienst) אסרה על המועצה לענות על המכתב, כנראה משום שיהודים מהמבורג נרצחו "בשנה שעברה" בפורט, בנובמבר 1941, מבלי שהגיעו לגיטו, ואילו יהודים אחרים מהמבורג נשלחו באותו חודש למינסק, ושוכנו בחלק מן הגיטו, שנקרא אחר כך על שמם "גיטו המבורג".[23]

נשאלת, אם כן, השאלה אם גם היהודים, שנרצחו בפורט התשיעי בנובמבר 1941, היו אמורים להגיע לגיטו קובנה, כאותם היהודים מוינה, שעל בואם הוכרז בינואר 1942 ועקבותיהם נעלמו. יש לבדוק, אם צדק גרפונקל בכותבו באכזבה על יהודי וינה: "כנראה הובלו בידי הגרמנים למקום אחר לגמרי ובוודאי בא עליהם הקץ באחד ממקומות ההשמדה.[24] כן יש לבדוק, כיצד בא סופם של יהודי הרייך, שנרצחו בנובמבר 1941 בפורט התשיעי; כמה מהם מצאו שם את מותם, ובידי מי.

המקורות לבחינתן של שאלות אלה הם משלושה צדדים — משלוש צלעותיו של המשולש הטרגי, שנוצר בפורט התשיעי: תעודות גרמניות, ובעיקר דו"חות של מפקדי האיינזץ־גרופן, הקבוצות, שעסקו ברצח היהודים בשטחים, שנכבשו מברית המועצות אחרי יוני 1941; עדויות ליטאים מסגל הפורט התשיעי, שנחקרו ונשפטו בשנים שאחרי המלחמה בידי רשויות סובייטיות, ועדויות וזכרונות של יהודים, שברחו או החזרו מן הפורט התשיעי. יש לומר, כי כל המקורות האלה דנים בפורט התשיעי בכללו, או אף ברצח היהודים בליטא כולה, וכל אחד מהם מתייחס לענין בואם או הריגתם של יהודי הרייך בשורות ספורות בלבד בדרך כלל.

הפורט התשיעי ובורות הקבורה

יהודי הרייך הורדו, כאמור, בתחנת הרכבת של קובנה, ועברו על פני הגיטו בדרך ראשית המובילה מן העיר אל הפורט התשיעי, מהלך כששה קילומטרים, וממשיכה אל הים הבלטי. ייתכן שהפורט הפך למקום ההשמדה המרכזי מבין יתר הפורטים, גם משום שהיה המבצר העיקרי מבחינת גודלו וביצוריו, וגם משום קרבתו לגיטו קובנה שבפאתי העיר — מהלך כשלושה קילומטרים.

הפורט היה בנוי בצלע אחת של הר גבוה, שפנתה דרומה־מזרחה כלפי הגיטו והעיר קובנה. היתה בו מערכת ביצורים, המיועדת בעיקרה לתאי מאסר ולסגל המקום, והקיפה חצר פנימית. הבנינים עמדו בתוך חצר גדולה דמוית טרפז, שמידותיו כ־200 מ׳ בחזית וכ־100 מ׳ בשלושת האגפים האחרים. החצר היתה מוקפת חומה בגובה של 6 מ׳, ומעליה עוד תוספת של גדר תיל. מחוץ לחומת המבצר, על שטח ישר, שגבעה מיוערת נשקפת עליו, בכיוון מערב, נמצא מקום ההשמדה, עשוי שורת בורות מקבילים. לגבי המסתכל מכיוון קובנה, הסתיר המבצר את המקום.[25] עוד יש לציין, כי מסביב למצודה היה שטח של כמה מאות דונמים, שהיה במקורו בבעלותה של ממשלת ליטא, ושם עבדו האסירים בעבודות חקלאיות שונות.[26]

באתר ההשמדה נחפרה שורה של בורות ענקיים, 14 במספר, אורכם כ־100 מ׳, (כאורך החומה), רוחבם כ־2 מ׳, ועומקם כ־3 מ׳. המקורות השונים נוקבים גם במידות שונות של הבורות — מ־50 מ׳ ואפילו עד 200 מ׳ אורך — ואולם נראה, שהמידות, שנקבנו, תואמות את רוב המקורות ואת התכנון הגרמני: אלתר (אלכס) פייטלזון, ממארגני הבריחה בליל חג המולד בדצמבר 1943, מעיד היום, ששרידי שבויי המלחמה והאסירים, שהובאו לפורט לחפור את הבורות, ספרו לבאים אחריהם, שקודם נחפרו 12 בורות, ל־36,000 יהודי קובנה — 3,000 נפש לבור, לפי הנסיון, שהחל להצטבר אצל האיינזץ־גרופן תוך כדי הרצח, שהחלו בו עם פלישת גרמניה לברית־המועצות. וכשעמדו להביא את יהודי הרייך, חפרו בורות נוספים, בין 12 הבורות, שכבר נחפרו, לבין חומת הפורט.[27] שני הבורות האלה נחפרו סמוך יותר לחומה מן האחרים, ולפיכך היו גבוהים ויבשים יותר מתריסר הבורות, שבתחתיתם נקוו מים. לפרט זה נודעת חשיבות מרובה לענינו, באשר לזיהויים ולמספרם של יהודי הרייך,

שנרצחו בפורט.

דברי האסירים בפורט מפי פייטלזון מתאשרים על ידי דו"ח מסכם, שהגיש קרל יגר (Karl Jaeger), שטאנדרטנפיהרר של ה־ס.ס. (בין אלוף משנה לתת־אלוף), מפקד הגסטאפו בליטא בשנתיים הראשונות לכיבוש הגרמני, ומפקד האייזנץ קומנדו 3, חלק מאיינזץ־גרופה A, שמונתה על הרצח בארצות הבלטיות. לפי עדות הממונה הליטאי על ההשמדה בפורט, סרן יונס וליאביצ'יוס ויליוס (Vilius), פיקד יגר בעצמו על הגדולים במעשי הרצח,[28] כך שהדו"ח שלו מבוסס על מראה עיניו ומעשי ידיו.

אחד הקטעים בתחילת הדו"ח, שנכתב ב־1 בדצמבר 1941, מתאר את בעיית ה"ארגון". ההחלטה לטהר מיהודים כל נפה באופן שיטתי, דרשה הכנה יסודית של כל פעולה בנפרד ולימוד התנאים השוררים בנפה המסויימת...

כפי מספרם [של היהודים] היה צריך למצוא את המקום בשביל הבורות הדרושים ולחפור אותם. מרחק ההליכה ממקום האיסוף הכללי עד הבורות היה בממוצע 4—5 קילומטר..."[29]. הפורט היה, אפוא, במרחק ההליכה המתאים הן מתחנת הרכבת, אליה הובאו יהודי הרייך, הן מן הגיטו; ולפי מספרם של היהודים בקובנה ומספר המובאים מן הרייך נקבעו מידותיהם של הבורות — בור של 100 × 2 × 3 מ' ל־3,000 איש בערך, על פי מידת אדם ממוצעת. אם יש גבול קיצוני לשיטתיות שבה תכננו הגרמנים את תעשיית הרצח שלהם ודווחו עליה — חפירת בורות מראש, מדודים לאלפי אנשים, היא גבול כזה.

אפשר להניח, שחפירת הבורות החלה ביולי 1941, משום שאיינזץ קומנדו 3 בפיקודו של יגר הגיעה לקובנה ב־2 ביולי אותה שנה, ובדו"ח איינזץ־גרופה A מן ה־6 ביולי נאמר ש"מחנה ריכוז נוסף עומד לקום בפורט התשיעי".[30] ובזכרונותיו כותב גרפונקל, שבמחצית השנייה של אוגוסט "רווחו שמועות אימים בגיטו וכן גם בין הליטאים בעיר. סיפרו, שבפורט התשיעי כורים בורות ארוכים ומכינים קברים גדולים בשביל כל יהודי הגיטו".[31] נראה, שלפחות חלק מן הבורות נחפר כבר לקראת האקציה הגדולה, שנערכה ב־28 באוקטובר בגיטו קובנה, ולקראת הבאתם של יהודי הרייך, שאירעה סמוך לסוף נובמבר 1941.

ייתכן שמלאכת החפירה נמשכה גם אחרי סוף 1941, כלומר — אחרי שנרצחו שם יהודי הרייך: ביוני 1942 הוחזר לגיטו קובנה יהודי בשם קאיידן, שהיה האדם הראשון והיחיד, שנכנס לפורט והוצא ממנו חי על ידי הרשויות הגרמניות. הוא שוחרר, לאחר שהיה אסור כ־5 שבועות בפורט, ובשובו מסר לד"ר אלקס, לגרפונקל ולעו"ד יעקב גולדברג, גם הוא חבר מרכזי במועצה, דיווח מפורט, שנרשם מפיו על ידי המזכיר, גולוב. היתה זו העדות הראשונה הישירה על הנעשה בפורט התשיעי, שהגיעה אל הגיטו.

קאיידן תיאר לפני ראשי הגיטו את הפורט ובניניו, ואת "בורות הקבורה הגדולים — שבעה במספר. לשלושה בורות הוטלו יהודים מליטא, לשני בורות אחרים — יהודים מגרמניה ומארצות אחרות". זוהי עדות מכלי ראשון, שכן עבודתו העיקרית היתה לסתום ברגבי אדמה את בורות הקבורה, שנשארו פתוחים מסוף 1941, יחד עם יהודים ליטאיים, שהובאו לשם אתו. לפי עדותו הועסקו כמה עשרות יהודים שבויי מלחמה, חיילים בצבא האדום, שהיו שם קודם לכן, גם בחפירת בורות נוספים וגם בכיסוים. נראה, אם כן, שבמאי

1942 עוד חפרו בורות בפורט התשיעי: אם חלק מ־14 הבורות הגדולים, ואם בורות קטנים נוספים, שנכרו, לפי עדויות אחרות, במהלך 1942 ו־1943 ליד הגדולים.[33]

קאידן לא ידע, שאת הבורות הראשונים כרו, החל מיולי 1941, כאלף שבויי מלחמה סובייטיים, בעיקר אוקראינים לא־יהודים, שכמחציתם מתו שם מרעב, מחלות, עבודת הפרך והתעללות מתמדת של השוטרים הליטאים, שהופקדו עליהם. אלה, שנותרו בחיים, נרצחו כולם לקראת סוף אוקטובר 1941: לפי עדותו של שרגא קוליש, שבוי מלחמה יהודי, שהובא באותו חודש לפורט, אמר לו שוטר ליטאי, כי הם נרצחו "כדי שלא יישאר זכר לאלה, שחפרו את הבורות",[34] ומכאן ניתן להסיק, שמלאכת החפירה נשלמה עד אז. האם עדותו של קאידן, שנמסרה על סמך מראה עיניו מיד עם שובו מן הפורט, עדיפה על זו של קוליש (שברח בכוחות עצמו מן הפורט במאי 1943, ומסר עדות בארץ בשנת 1975?).

שאלה זו של זמן חפירת הבורות, שהיא לכאורה ענין טכני ושולי, התלוי בתנאי הקרקע הקופאת בחורף, יש לה קשר ישיר לשאלת תכנונו וביצועו של "הפתרון הסופי" בברית המועצות: אם צדקו קוליש ופייטלזון, שקודמיו מסרו לו על חפירת כל 12 הבורות ליהודי קובנה לפני השניים, שנועדו ליהודי הרייך (עמ' 10 כאן), כלומר — עד נובמבר 1941, הרי זו עדות לכך, שכוונת המתכננים היתה לרצוח את כל יהודי ליטא מיד בחודשים הראשונים להשתלטות הגרמנים על שטחים רחבים בברית־המועצות, וזוהי כוונתו של יגר בדו"ח שלו על הערכות לחפירת בורות, בהתאם למספר היהודים באיזור. ואולם דו"ח של ה־ס.ס. מקיץ 1942 מבהיר, שבורות נחפרו סמוך לבואם של משלוחים מן הרייך למינסק.[35] ולכן אם צדק קאידן — הרי שלמרות קיומו של תכנון כולל, כדברי יגר, התנהלה החפירה במציאות בהתאם להחלטות מקומיות ומאוחרות יותר, כמו החלטתו של נציב הרייך (Reichskommissar) באוסטלנד, היינריך לוהזה (Lohse), בתחילת דצמבר 1941, להפסיק את השמדתו של כוח אדם מקצועי בתחום אחריותו.[36] ואמנם, בחודש זה מתחילה בגיטו קובנה תקופת "השקט היחסי", שנמשכה כשנתיים, ובהן לא נערכו יותר אקציות ומספר היהודים היה יציב למדי.

על כל פנים נראה, שעד סוף אוקטובר 1941 חפרו שבויי מלחמה סובייטיים, בפיקוחם של שוטרים ליטאיים, שני בורות ליד חומת הפורט מחוצה לה, שנועדו, לפי התכנון הגרמני הכולל בביצועה של איינזץ קומנדו 3, לכ־6,000 יהודים מן הרייך.

עוד יש לומר לסיכום ענין זה של הכנתם של הבורות ליהודי הרייך, שאלף השבויים הסובייטיים מתו או נרצחו בפורט. ואולם 500 האחרונים שבהם עוד פגשו את הקבוצה הבאה — 124 יהודים שבויי מלחמה (וקוליש ביניהם), שהגיעה באוקטובר 1941. אלה הועסקו בעבודות שרותים ותחזוקה בעיקר (ולפי קאידן גם בחפירת בורות), וגם הם גוועו ברובם. קבוצות נוספות של שבויים ואסירים הובאו גם במאי 1942 וגם אחר כך, עד סתיו 1943, שאז הובאה קבוצה לתכלית אחרת — לשריפת הגופות שבבורות. וכך, למרות שרוב השבויים והאחרים, שהובאו לפורט לעבוד בו, מתו בו עקב התנאים — נשמר כנראה רצף, שאיפשר

את העברתן בעל פה של תולדות הפורט מקבוצה אחת לשניה: השבויים הרוסיים, שבאו ביולי 1941, פגשו את היהודיים, ומן השבויים היהודיים, שבאו באוקטובר אותה שנה, נותרו ספורים — כנראה 10 — עד שהגיעה בסתיו 1943 הקבוצה, שנאלצה לשרוף את הגופות.[37]

במהלך 1942 ו־1943, שנות "השקט היחסי" בגיטו קובנה, נרצחו בפורט קבוצות קטנות של יהודים מן הגיטו, קבוצות ממקומות אחרים בליטא, וכן יהודים מבלגיה, הולנד ומצרפת. יהודים נוספים הגיעו לפורט מדרנסי שבצרפת במאי־יוני 1944. כן נרצחו בו לא־יהודים, בעיקר מברית־המועצות.[38]

מספר יהודי הרייך שנרצחו בפורט התשיעי

גרפונקל העריך את מספר יהודי הרייך שנרצחו בפורט התשיעי ב־30,000, וגרינהויז אפילו ב־40,000. הפרטיזנית וההיסטוריונית שרה נשמית, גם היא מקובנה, הולכת בעקבויתהם, וד"ר אלקס מציין בצוואתו — "הרבה הרבה אלפים".[39] יוסף גאר, שכתב את ספרו על חורבן קובנה ב־1948, וההיסטוריון ישעיהו טרונק במאמר חלוצי על יהודי הרייך במזרח בכלל משנת 1953, נזהרים וכותבים "אלפים".[40] והצדק עם הנזהרים: יש בידינו היום עדויות מדויקות יותר, שמקורן בפורט התשיעי עצמו. ראשית, התיעוד הגרמני: דו"ח יגר, שהוזכר לעיל, מקיף את הזמן שבין תחילת יולי, אז הגיע עם פיקודיו לליטא, ועד סוף נובמבר 1941. לפי הפירוט שלו נרצחו בפורט התשיעי ב־25 לנובמבר 1941, 1159 יהודים, 1,600 יהודיות ו־175 ילדים, יחד 2,934 — כולם "Umsiedler" — עקורים מברלין, מינכן ופרנקפורט. וארבעה ימים לאחר מכן, ב־29 בנובמבר, נרצחו שם עוד 693 גברים, 1,155 נשים ו־152 ילדים, יחד 2,000 בדיוק, מוינה ומברסלאו. כולם יחד, 4,934 נפש, נרצחו, לפי דו"ח זה, תוך יומיים, בסוף נובמבר 1941. בדו"ח נוסף, קצר יותר, שכתב יגר בתחילת פברואר 1942, לא נזכרת כלל אבחנה בין יהודים שמוצאם מליטא לבין מי שהובאו אליה מחו"ל.[41]

הפיתוי להאחז במספרים מדויקים אלה, שמוסר יגר, הוא גדול, מחמת חלקו המכריע ברצח ועקב הדקדקנות הגרמנית, שהם משקפים. בכל זאת יש טעויות בדו"ח יגר בנושאים אחרים, כמו מספרי יהודים בגיטאות ותאריכי אקציות. היהודים מהמבורג אינם מופיעים בדו"ח שלו; והוא נוקב במספרים גדולים יותר של נשים שנרצחו, בשעה שמקורות יהודיים וליטאיים מוסרים, שנרצחו יותר גברים מן הרייך מאשר נשים, וזו היתה הרי המדיניות בחודשים הראשונים לרצח בברית־המועצות, והעיקר — הליטאים שהיו בפורט בכל מהלך המלחמה, מוסרים, שהפיקוד הגרמני לא מסר שום פקודה בכתב, שלא היו מראש רשימות של הנרצחים וגם ספירה מדויקת שלהם לאחר הרצח לא נערכה. נאמרה להם בעל פה מכסה כללית, מספר עגול בדרך כלל, וגם על מספר זה לא עמדו בדיוק[42]: ספירה לאחר הרצח, או תוך כדי בואם של הקרבנות, היתה כמעט בלתי אפשרית במהומה, שהשתררה במקום, תוך כדי נסיונות הבריחה של אנשים, הצעקות, ההשכבה בכוח בתוך הבורות, חיים על גבי מתים, והרעש ממכונות היריה.

המספר, שמוסר יגר, מתיישב, עם זאת, עם תעודה גרמנית נוספת — עם אחד מדו"חות המצב המפורטים (Lageberichte), ששלחו האיינזץ־גרופן לברלין ושם הוכנו מהם סיכומים: בדו"ח מס' 151 מתחילת ינואר 1942 נאמר, כי 5 המשלוחים הראשונים של מגורשים מן הרייך "המיועדים לריגה נשלחו לקובנה".[43]. ככל הידוע, מנה כל משלוח מ־20 המשלוחים מן הרייך ללודז' כ־1,000 איש כל אחד; וכך גם בכל אחד מ־15 המשלוחים מן הרייך למינסק.[44] נראה, אם כן, שמשלוח מן הרייך מנה ככלל כ־1,000 איש, ופירושו, שנשלחו לריגה והגיעו לקובנה, ובעצם הגיעו לפורט התשיעי — כ־5,000 נפש, וזהו כמעט המספר, שנוקב בו גם יגר.

מספר זה מתיישב בערך עם עדויות הליטאים מן הסגל הקבוע של הפורט התשיעי וממשטרת העזר הליטאית, ששוטריה התנדבו לסייע לסגל הקבוע בשמירה על המקום, באירגון הרצח וברצח עצמו. יש לציין, שהסגל נמצא במקום שנתיים; כמה מהמשפחות גרו ליד הפורט, וכל הניהול והאחזקה של המקום היו בידי הליטאים. הגרמנים הופיעו רק בזמן ההוצאות להורג. הם סמכו על הליטאים, שיבצעו מלאכה נאמנה — כולל רצח מי שנפצע ולא מת, וניסה לצאת מן הבורות ולברוח. בשכרם קיבלו הליטאים גם משהו מבגדי הנרצחים ומחפציהם.[45]

כמה ממפקדי הפורט הליטאיים נשפטו אחרי המלחמה בידי רשויות סובייטיות כפושעי מלחמה. ברור, שחקירתם נעשתה תחת לחץ כבד, כמקובל במשטר הסובייטי, ומה גם שחלקם ברח עם הגרמנים הנסוגים, והסתנן אחר כך חזרה, כדי "לבצע השמדה נגד העם הליטאי", כדברי העתון Tiesa (אמת), שיוצא לאור בוילנה. עתון זה פירסם את חקירתם של הממונה עם ההשמדה בפורט, ויליוס, ושל מפקד בית הסוהר של הפורט יואוזס שלסוראיטיס (Juozas Slesoraitis), שנערכה ב־1946 וב־1949. אולי בגלל לחץ החקירה ואולי בשל הרציחות הרבות, שביצעו פראי־אדם אלה, הם מבלבלים תאריכים ואירועים, ויש לבחון את דבריהם בזהירות. מתוך חקירתם עולה בכל זאת, שבאותו תאריך שנקב יגר, ה־25 בנובמבר 1941, נרצחו בפורט כ־3,000 עד 4,000 נפש, (יגר נקב ב־3,000) "מבני לאומים שונים" וכן נורו למעלה מאלף אסירים פוליטיים, אוסטריים וגרמניים, כפי הנראה קומוניסטים, שעודדו את הקרבנות בחצר הפורט, לפני הוצאתם לבורות, (פרט לאסירים הפוליטיים, כנראה) שכן הכתיבה הסובייטית עד לימים אלה ממש דיברה על "אזרחים סובייטיים" בלבד בכל הנוגע לרציחות, שביצעו הנאצים ועוזריהם בשטחי ברית המועצות, ולסבל שהמיטו על תושביה.

גם שומר ליטאי, שנתפס ונאסר מיד עם שחרור ליטא, אינו מציין, שהנרצחים היו יהודים. הוא מסר לחוקריו על רצח של כ־4,000 אנשים, זקנים נשים וילדים מאוסטריה, צ'כיה וצרפת, ועל עוד רצח של כ־3,000 כעבור ימים ספורים: 2 קבוצות בהפרש ימים קטן, כפי שמתאר דו"ח יגר. ויומנו של המזכיר הראשי של המפלגה הלאומית בליטא, זינונאס בלינאס (Zenonas Blynas) מאשר את שני התאריכים, שמוסר יגר, וזאת מפי המפקדים הליטאיים של הפורט. שומר ליטאי נוסף מדבר על רצח של 2,000—3,000 "אנשים מחו"ל".[47]

ואולם המספר, שנוקבות התעודות הגרמניות, מתיישב עם המקור המדויק ביותר שיש בידינו — הדברים שכתבו הבורחים מן הפורט התשיעי: בחג המולד, ב־25 בדצמבר 1943, ברחו מן הפורט כל 64 האסירים, שהועבדו בו,

60 מהם יהודים, חלקם משרידי שבויי המלחמה היהודיים מן הצבא האדום, חלקם יהודים מגיטו קובנה, שהיו אסורים מסיבות שונות, וחלקם, 14 במספר, פרטיזנים, שיצאו מגיטו קובנה ליערות ונתפסו בדרכם. היתה זו אחת הבריחות הנועזות ביותר בתולדות מלחמת העולם השנייה, בייחוד בהתחשב במבנה המבצר, בגובה חומותיו ובשמירה הקפדנית על האסירים, שרגליהם נקשרו בשלשלאות בלילות: התעמולה הסובייטית הפכה את הפורט התשיעי לאתר גבורה לאומי, אליו באים חיילים ובני נוער לראות את המקום, ממנו ברחו "גיבורי ברית המועצות", "בפקודת המפלגה הקומוניסטית".[48] יהדותם של הגיבורים, כאמור, אינה נזכרת.

לאחר הבריחה התחלקו הבורחים לקבוצות, ואחת מהן בת 19 איש הצליחה לחדור לגיטו קובנה. לאחר טיפול ראשוני חתמו 11 מהם במחבואם בגיטו ב־26 בדצמבר על "אקט" — הצהרה תמציתית בדבר האירועים בפורט התשיעי ומקומו במערכת ההשמדה, ובדבר בריחתם.[49] אחד המרכזיים שבהם, הסרן וסילי ואסילינקו (ישראל וסלניצקי) מסר דו"ח מפורט, שנרשם מייד מפיו.[50] הבורחים מסרו למפקד המחתרת בגיטו, חיים ילין, מסמכים, שאספו מן ההרוגים בפורט, ותעוד נוסף, כמו ציורים שנעשו בפורט.[51] כמו כן כתבו כמה מן הבורחים את זכרונותיהם. יצחק גלבטרונק (אחר כך מיכאלי) כתב כבר במחנות העקורים ב־1945; ברל גמפל כתב בקנדה בסוף שנות ה־50; אלכס פייטלזון כתב בברית־המועצות ב־1956, ואחר כך פירסם מאמר בארץ לאחר עלייתו, ב־1983.[52]

מדברי הבורחים מסתבר שב־20 בספטמבר 1943 העבירו שלטונות הגסטאפו של קובנה את הפורט התשיעי, שהיה עד אז בפיקוחה של המשטרה הליטאית, לידיהם, במטרה להעלים את עקבות הרציחות, שבוצעו בו במשך למעלה משנתיים.[53] לשם כך הובאו לפורט עוד שבויים, פרטיזנים ואסירים, ואותם אילצו לפתוח את הבורות, להוציא מהם את הגופות, לשרוף אותן, לכתוש את העצמות, שנותרו אחרי השריפה, ולפזר את האפר. בעבודה מחרידה זו עסקו שלושה חודשים, אוקטובר, נובמבר ודצמבר. הם שרפו עד 300 גוויות ליום, לפי הספירה המדוקדקת, שנאלץ אחד מהם, "הברנדמייסטר" — "רב השריפה", לנהל, בפיקוחם של הגרמנים.

לפי עדותו של פייטלזון החלה פתיחת הבורות מחומת המבצר ואילך, ולפיכך היו שני הבורות, שנחפרו עבור יהודי הרייך, הראשונים להפתח. וכיוון שהבורות האלה עמדו במקום גבוה ויבש יותר מן האחרים — נשמרו הגופות טוב יותר. נוסף לכך, נקברו מרבית יהודי הרייך בבגדיהם, ובכיסיהם נמצאו תעודות שונות. נראה, אם כן, שקבוצת שורפי הגופות, שהוציאה את יהודי הרייך מקברותיהם, זיהתה אותם ומנתה אותם, היא המקור הנאמן — והטרגי — ביותר, למספרם ולמוצאם.[54]

באקט, עליו חתמו הבורחים, נאמר, שבתוך 12,000 הגופות, ששרפו עד לבריחתם, היו כ־5,000 יהודים, שהובאו מוינה, פרנקפורט, דיסלדורף, המבורג (כדברי המכתב משטוקהולם) וערים אחרות בגרמניה, שנורו ונקברו בבגדיהם. לפני בריחתם הספיקו לפתוח ארבעה וחצי בורות, ותשעה וחצי נשארו עדיין מכוסים. לפי הערכתם נהרגו ונקברו בפורט התשיעי עד לבריחתם כ־40,000 נפש.[55] יחד עם אלף האסירים הפוליטיים הלא־יהודיים היו כנראה בשני הבורות

כ־6,000 גופות. וסילנקו מסר, שבפורט התשיעי נרצחו "10,000 יהודים מגרמניה, צ'כיה, אוסטריה ועוד".[56] בורח נוסף, ברל גמפל, כותב בזכרונותיו, שהאנשים באו מפראג ומעוד ערים בצ'כיה, ממינכן, פרנקפורט, דיסלדורף, דרזדן, קלן, "וכן יהודים רבים מווינא".[57]

נראה, אם כן, ש־5,000 יהודים מן הרייך נרצחו בנובמבר 1941 בפורט התשיעי שליד קובנה. ישנן עדויות ספורות על רצח יהודים מן הרייך גם בדצמבר אותה שנה, ואולם אין אלה עדויות חד־משמעיות.[58]

ומה באשר ליהודי וינה, שהיו אמורים להגיע בינואר 1942? מקור אחד בלבד, חוברת ליטאית המתבססת על חומר מארכיון המדינה בקובנה וממוזיאון הפורט התשיעי, מונה את רשימת הרציחות ההמוניות בפורט, ומציינת בין היתר "5,000 אזרחים אוסטריים", שנרצחו בו בתחילת ינואר 1942.[59] אם צודק מחבר החוברת ואתו ברל גמפל המדבר על "יהודים רבים מווינא", ייתכן שיהודי וינה מוטלים באחד או שניים מן הבורות, שהבורחים לא הספיקו לפתוח; או שטעו — שהרי אינם מוזכרים במקורות אחרים, יהודיים, גרמניים וליטאיים — והם נלקחו, כדברי גרפונקל, למקום השמדה אחר. ואמנם, מחקר המונה את גירושי היהודים מאוסטריה בתקופת השואה, מצביע על טרנספורטים מוינה, שהגיעו לריגה ב־19 בינואר 1942 ולא הוכנסו לגיטו, אלא נרצחו מיד בביקרניאקי, חורשה סמוכה, שהפכה לאתר הרג (Bikernieki ובגרמנית — Birkenwaeldchen)[60]; ואולי אלה הם היהודים, ששבוע קודם לכן היו אמורים להגיע לקובנה, ובמקור נועדו להישלח לגיטו ריגה, כפי שמוסר דו"ח האיינזץ־גרופה 151 (עמ' 17 כאן).

האגדה על מאבקם של יהודי הרייך בפורט התשיעי

בסוף נובמבר 1941 פשטו בגיטו קובנה שמועות, שבזמן שהוציאו את יהודי הרייך להורג בפורט התשיעי — הם נאבקו עם תלייניהם ולא התפשטו לפני הרצחם. השמועות היו מבוססות על דבריהם של יהודים מן הגיטו, שעבדו במטה הגסטאפו בעיר: הם ראו אחדים מאנשי הגסטאפו, ששבו אז מן הפורט העירה, פצועים וזבי דם, ומדבריו של אחד הפצועים אפשר היה להסיק, שבזמן ההוצאה להורג של יהודי חו"ל הם התנגדו "במאבק מר". ידיעה משמחת זו הובאה מיד לגיטו ופשטה בו מפה לאוזן כנחמה פורתא.[61]

שמועות אלה, שנחרתו בזכרונם של תושבי הגיטו, קיבלו אישור כעבור שנתיים, כאשר הגיע חלק מקבוצת הבורחים אל הגיטו. לדברי וסילנקו נמצאו גופותיהם של יהודי ליטא ערומות לגמרי או כמעט לגמרי, ואילו גופותיהם של יהודי הרייך נמצאו, כשהם לבושים ונעולים "וסימנים של מאבק קשה לפני המוות" נראים בהם. רק גופותיהן של חלק מן הנערות והנשים הצעירות נמצאו ערומות, ועליהן סימני אלימות.[62] בורחים נוספים, כמו אהרון מנייסקין וברל גמפל, כתבו או מסרו אחר כך דברים דומים.[63]

ואולם בורחים אחרים מפריכים את השמועות האלה מכל וכל: פייטלזון, למשל, קורא להן "אגדה". אהרון וילנצ'וק מסביר היום, שהבורחים לא ידעו,

שהיתה התנגדות, אלא שהסיקו זאת מן העובדה, שיהודי הרייך נקברו לבושים.[64] השופט סגלסון, שעסק אז במיון החפצים בעיר, מסביר היום, שאנשי הגסטאפו לא נפצעו, אלא חזרו מרוחים בבוץ ובדם רב, שניתז עליהם בזמן ההוצאות להורג ושאיש מן הבורחים הרי לא ראה שנתיים קודם לבריחתם כיצד נורו יהודי הרייך.[65]

ובכל זאת, היה מי שראה: קוליש, שברח מן הפורט במאי 1943 לפני שהגיעה קבוצת הבורחים הגדולה. קוליש הוא האדם היחידי, שלא רק היה בפורט בזמן הוצאתם להורג של יהודי הרייך, אלא גם ראה אותה בעיניו; נשאר בחיים אחרי המלחמה, ומסר על כך עדות. דבריו בנושא זה הם חד־משמעיים: "לא היתה התנגדות", והוא אף לא ידע על השמועה, שפשטה בגיטו קובנה בדבר התנגדות. למרות נסיונותיהם של הליטאים להפריד בין שבויי המלחמה לבין המוצאים להורג, הצליח קוליש לראות רצח של חלק יהודי הרייך, שנעשה תוך כדי הונאה עד לרגע האחרון כמעט: אנשי הגסטאפו והליטאים סידרו את האנשים בשורות, בקבוצות של כ־80 איש, התחילו לעשות אתם התעמלות בוקר, בתוך חדר המבצר, ואחר כך הריצו אותם לכיוון הבורות. קרוב לבורות החלו להכות בהם, כי החלו להתפזר. את הרוב הרגו ביריה. כשנפלו כבר לתוך הבורות, בעזרת מכונות יריה, שהוסתרו בגבעה המיוערת, שחלשה על הבורות. ומי שלא רץ, או רץ בכיוון אחר — נורה במקום על ידי הליטאים והגרמנים, שהריצו את הקבוצות.[66]

משנשאל קוליש על התנגדות מצד יהודי הרייך, ענה לא רק בתיאור, אלא גם בהשוואה, שיש בה משום קל וחומר: הוא היה עד להוצאתם להורג של קצינים רוסיים. "הידים היו כבולות בחוטים דקים. אמרו להם לעמוד בתור ולשכב. עמד גרמני אחד והסתכל על הרגליים אם היו בשורה ישרה. נתן פקודות — כמה סנטימטרים יותר גבוה, יותר בצד — "חזרה", "יותר גבוה" — אחר כך ניתנה פקודת אש. הרגו. את כולם... לא היתה כל התנגדות".[67]

השומרים והסגל הליטאי בפורט התייחסו לענין זה במשפטיהם אחרי המלחמה. אחד מהם העיד, שהחזיקו את יהודי הרייך בתאי המבצר, ואחר כך, בקבוצות של מאה, הובילו אותם בתואנה, שעליהם לקבל זריקות חיסון, כביכול, או להתרחץ וכך הביאו אותם עד לבורות.[68] שומרים אחרים סיפרו למזכיר המפלגה הלאומית בליטא, שנאמר לאנשים מן הרייך, שהם בקרנטינות, עד לנסיעה הלאה.[69] מאיר ילין, אחיו של חיים ילין, מפקד המחתרת בגיטו קובנה, מוסר בספריו מפי ליטאים, שתואנות נוספות היו טיול, בדיקה רפואית, ויציאה לעבודה. בשיחה אתו היום הוא מעיר, שדז"ח יגר מונה באיזה מקומות היתה התנגדות של יהודים, ואפילו מפריז, כדי להדגיש את הקשיים, שעליהם התגברו אנשיו. לו היתה התנגדות במקום שמור כמו הפורט, לא היה יגר נמנע מלהוסיף אותה לרשימתו.[70]

הליטאים, שרצחו את יהודי הרייך, הם המקור הנאמן לפרטים על רגעיהם האחרונים. מתוך כלל עדויותיהם עולה, שמערכת ההטעייה, שהופעלה על יהודים אלה עוד טרם צאתם (עם ההבטחות של נסיעה לברית־המועצות, לגיטו קובנה או ריגה, לא"י ולאמריקה, לעבודה כביכול), המשיכה עם רדתם בתחנת הרכבת (החפצים יובאו למקומם החדש — ומי שלקח בכל זאת את חפציו, או חלקם,

הורשה לעשות זאת, כדי שהאשלייה לא תפגם[71]) ובפורט עצמו: הם הוכנסו לתאים, שמהם פונו השבויים והועברו זמנית לבית הסוהר בקובנה, חלקם שהה כמה ימים במקום עד שהגיעו האחרים: לפי עדות קאידן הם עבדו אז בשדות שמסביב הפורט, ולפי עדותו של שומר ליטאי, וכן לפי יומנה של ד"ר קוטורגיניה (חברת מחתרת אנטי־נאצית ליטאית) שראתה את יהודי חו"ל, הם לא חשדו בשום דבר רע העתיד להתרחש: בערבים היה הנוער רוקד ושר. וכך גם סיפרו לפייטלזון שבויי המלחמה, שהיו בפורט לפניו.[72]

גם השמירה עליהם וההקפדה על ההפרדה בין השבויים שבמקום לבינם היו חלק מההונאה, כדי שלא יימצא להם מי שיוכל לגלות בפניהם את האמת: השבויים דיברו רוסית, יידיש, ורק לפעמים גם גרמנית, ואילו עם השומרים הליטאים לא יכלו יהודי הרייך להידבר כלל. ולא זו בלבד, אלא כדי שיתרגלו לקולות היריה, היו אנשי הגסטאפו באים לפורט ויורים במכונות יריה כמה יריות באוויר במשך כמה ימים, עד שהתאספו כל המשלוחים של יהודי הרייך. וכשהתחילה הוצאתם להורג הפעילו מנוע של משאית בסמוך למכונות היריה, כדי שאלה, שעדיין נמצאו בחצר הפורט, ישמעו פחות.[73]

נראה, אם כן, שהגרמנים אכן חששו, שיהודי הרייך יתנגדו. אולי סברו שדווקא הם, שרבים מהם השתתפו במלחמת העולם הראשונה, ואחוז גבוה מביניהם קיבל עיטורי גבורה; שהיו עדיין במצב פיזי טוב, כי רק הגיעו למזרח; שדווקא הם יבינו דבר מתוך דבר ויתקוממו על רוצחיהם. ואולם — האמת המרה היתה, שיהודי גרמניה "לא ידעו באיזה עולם הם חיים", כדברי הביטוי ביידיש, שבו משתמשים היום לגביהם כמה מן היהודים ניצולי גיטו קובנה. הם הוטעו בכל שלב בדרכם, ועד הבורות ממש החזיקו בטעותם, וקיוו לטוב.

הגרמנים חששו שהם יתנגדו, ויהודי קובנה האמינו, שהם אמנם התנגדו: יהודי הגיטו, שבסוף 1941 מנו רק מחצית ממספר יהודי הקהילה ערב המלחמה והיו כבר מדולדלים ופסימיים אחרי אקציות חוזרות ונשנות, ושרויים בניתוק מן העולם, ברעב ועבודת פרך — נאחזו ממש בידיעה, שיהודים אחרים אזרו כוח להתנגד. ומה גם שיהודי הרייך הצטיירו להם כאנשים תקיפים, בעלי תרבות, נעלים על יהודים רבים אחרים. יהודים אלה, המכירים את הגרמנים, כנראה לא נתנו להוליך אותם שולל עד הסוף, וקמו על רוצחיהם.

לסיכום ייאמר, שיהודי קובנה היו זקוקים לאגדה שיצרו — ולכן נוצרה — לתת לעצמם קורטוב של נחת ושמץ של נקמה.

יחסם של יהודי קובנה לבואם של יהודים מן הרייך

כבר הוזכר לעיל, כי יהודי קובנה התכוננו לבואם של היהודים מאוסטריה בינואר 1942, מינו לצורך זה ועד, שהכין קבלת פנים וניסה להכין מקומות דיור, וראשי הגיטו עמדו וציפו לבואם, והכל היה לשוא. אירוע זה השאיר כנראה רושם עמוק על תושבי הגיטו, שכן מזכיר המועצה שב ומזכיר אותו עוד פעמיים ביומנו. ובהקשר הרחב יותר — יחסם של יהודי קובנה לבואם

הצפוי של יהודים מן הרייך הוא אך קטע במערכת היחסים בין יהודי מזרח אירופה ליהודי מרכזה בתקופת השואה.

ב־5 באפריל 1943 רשם המזכיר ביומנו, כי שוב הופיע בגיטו קצין גרמני השייך למינהל האזרחי, והפעם היה זה האוברשטורמפיהרר של ה־ס.א. (סרן) מילר (Mueller, שם פרטי אינו ידוע) ושוב מסר לראשי הגיטו, כי בקרוב יובאו אליהם 3,000 יהודים, וכי זו "ידיעה חשובה שיש לשמור אותה בסוד". הוא לא ידע למסור מניין יבואו יהודים אלה, ובגיטו שיערו, שקיימות שלוש אפשרויות: ממחנה כלשהו; משטחי בריה"מ; או "יהודים מגרמניה, אשר רוצים להשמיד אותם כאן": לא ברור, אם יהודי קובנה ידעו, ששילוח היהודים מן הרייך למזרח, בייחוד למינסק ולריגה, נמשך באמת עד אמצע 1943.[74]

כאן שב בעל היומן ונזכר באירועי ינואר 1942. הוא שאל את מילר, האם אין בהבאת היהודים האלה משום סכנה לגיטו. שוב — קשה לדעת איזה מידע היה בגיטו קובנה על יהודי הרייך בגיטאות אחרים, אך שאלתו של המזכיר היתה בהחלט במקומה: בלודז' נהרגו 44,000 נפש החל מינואר 1942, זמן קצר לאחר שהושלמה הגעתם של 20,000 יהודים מן הרייך, שהחלו להגיע מאוקטובר 1941.[75] במינסק נרצחו זמן קצר לפני בואם של היהודים מגרמניה, בנובמבר 1941, כ־20,000 נפש וקצין ס.ד. התפאר בפני הבאים, שנהרגו 28,000 "כדי לפנות להם מקום".[76] בריגה נרצחו כ־30,000 נפש, רוב יהודי המקום, זמן קצר לפני שהגיעו כ־15,000 יהודים מן הרייך, החל מדצמבר 1941.[77] המזכיר שאל, אם כן, למעשה, את מילר, האם לא יהרגו ביהודי קובנה, כדי לפנות מקום ליהודי הרייך, או ליהודים אחרים? מובן שנענה בשלילה ובדיבורי ארגעה, שהשיגו את ההיפך, שהרי יהודי הגיטו ידעו יפה, כי תכניות להעברת אלפי אנשים "אינן נולדות במוחו של מילר", קצין נמוך יחסית במינהל האזרחי, אלא באות מן הצמרת הגרמנית.[78]

כאשר ניתחו ראשי הגיטו את המצב, שאלו את עצמם, מה יקרה, אם יאמרו לשלטונות הגרמניים, שאין מקום בגיטו עבור יהודים נוספים. אמנם, מילר הבטיח ש"הלוא לא נהרוג אותם!" אך הגיטו אינו יכול לקחת על עצמו אחריות כזו לחייהם של יהודים. "אדרבא, שיבואו אלינו יהודים רבים, יהיה שמח יותר. אנו נצטופף: איכשהו נמצא בתוכנו מקום עבורם".[79] כאן המקום לציין, שצפיפות האוכלוסין בגיטו קובנה בתקופת "השקט היחסי" היתה פחות או יותר קבועה, ועמדה על ממוצע של 2,95 מ"ר לנפש.[80]

כאשר נצטוו להכין מקום ליהודים שיבואו, שאל מזכיר המועצה, מניין יבואו אותם שלושת אלפי היהודים, ממזרח או ממערב, שכן בכך תלויים רבים מסידורי קליטתם. כעבור שנים נשאל המזכיר במה אמורים היו סידורי הקליטה של יהודים ממערב להיות שונים מאלה של יהודים מן המזרח. תשובתו היתה, כי במועצת היהודים בקובנה רווחה השקפה חד־משמעית, שאם באים יהודים מן הרייך, יש להכין עבורם תנאי מגורים טובים יותר מאלה, שהיו מכינים עבור יהודים מליטא או מברית־המועצות.[81]

מעניין, שאוסט־יודן מובהקים כיהודי ליטא סברו כך. אולי פחות מפתיע, שיהודי הרייך עצמם היו שותפים לדעה זו, כפי שמעיד יהודי יליד ברלין, שהגיע לגיטו מינסק: "התיימרנו בלבנו, כי לעומת יהודי רוסיה נזכה אנחנו

ביחס טוב יותר" מצד הגרמנים.[82] ואמנם, יהודי מפראג, שהגיע לגיטו לודז', העיד, כי "ביהודי חוץ־לארץ נהגו ביתר נימוס והגינות" בזמן השילוח.[82] ובמינסק סבר יהודי רוסי, שאל יהודי המבורג התייחסו "כמו אל אינטליגנטים".[84] לדברים אלה יש אישור בפנייתו של וילהלם קובה (Kube), נציב מחוז ביילורוסיה, אל לוהזה, נציב הרייך באוסטלנד, לקבל ממנו הנחיות רשמיות בקשר ליהודי הרייך במינסק, שהיו ביניהם "לוחמי חזית עם צלב הברזל בדרגה ראשונה ושנייה, פצועי מלחמה, אריים למחצה ואף לשלושה רבעים, ושנבדלו לדבריו מהיהודים הרוסיים גם בנקיון אישי, גם בתפוקת עבודה; הם היו חשופים להדבקות במגיפות "בדיוק כמונו הגרמנים מן הרייך"; ובכלל "אנשים הבאים מהחוג התרבותי שלנו הרי שונים מהעדר החייתי של המקומיים".[85] גם אם ייתכן מאוד, שקובה כתב כך לא מחיבתו ליהודי הרייך, אלא משום שרצה למנוע שילוחים נוספים שלהם לשטח שעליו הופקד,[86] הרי לא היה מסתכן בכתיבה כזו לו היה יחיד בדעתו. נראה, אם כן, שההשקפה על עליונותם וצרכיהם המיוחדים של יהודי הרייך בהשוואה ליהודי מזרח אירופה היתה דעה כללית ורווחת — שלא שינתה את גורלם בסופו של ענין.

ההכנות והסידורים בגיטו קובנה לכבוד הבאים הושלמו לקראת סוף מרץ 1943, תוך כדי חרושת שמועות אופייניות לחיי גיטו, עד אשר התברר סופית, כי הכוונה היתה בכלל ליהודים מעיירות בסביבת וילנה, וכי הם נרצחו כולם — 5,000 נפש — בפונאר, אתר ההריגה שליד וילנה, ב־5 באפריל 1943. ושוב עבר את הגיטו גל של כאב, ושל חרדה לגורלו הוא. ומה גם שהתברר, כי אותו מילר, שהיה הממונה על הגיטו מטעם המינהל האזרחי, הודה גלויות שלא ידע כלל על הרצח בפונאר; וב־6 באפריל, למחרת הרצח, עדיין סבר ש־5,000 היהודים עומדים להגיע ועדיין לא ידע מניין, וכל היתר, כדבריו, "הוא ענינו של ה־ס.ד.". כלומר — לא זו בלבד שהמאבק בין הרשויות הגרמניות על עבודת יהודים מול השמדת יהודים התנהל בכל התוקף גם בשעה קשה לרייך השלישי כמרץ 1943, חודש לאחר מפלתו הגדולה בסטלינגרד; אלא שמשטרת הבטחון, שצידדה בהרג, לא טרחה כלל להודיע למינהל האזרחי, שצידד בעבודה, על רצח 5,000 יהודים מתחת לאפו. ופירושו ועיקרו של דבר, שהגיטו היה מופקר לחסדי משטרת הבטחון — הגסטאפו — ושהמינהל האזרחי היה משענת קנה רצוץ.

ביוני 1943 שוב התבשרו בקובנה על בואם של יהודים, והפעם ממחנה ז'ז'מר (Ziezmariai) הסמוך לוילנה. ושוב נזכר מזכיר המועצה באירועי ינואר 1942, כאשר "יצאה נפשנו לראות בקרבנו אנשים נוספים, כדי להתחלק אתם ביגוננו... חיכינו כל היום לבואם... היינו אומללים: כמו אותה אם חולה המחכה לבנה לאחר שנים של בדידות — ולפתע מודיעים לה, כי הוא מת בדרכו אליה".[87]

האם היה יחס חיובי וחם זה ליהודי הרייך, המתבטא בכל הקטעים והאירועים שנזכרו, עומד בעינו גם לו באמת הגיעו יהודים אלה לגיטו קובנה, וחיו בו זמן מסויים? אין אפשרות לענות על שאלה זו באופן ישיר, שכן הדברים לא אירעו. אך אפשר לבחון מפגשים בין יהודי קובנה לאחרים, ובין יהודי הרייך ליהודי מזרח אירופה במקומות אחרים: יהודי ז'ז'מר, היהודים היחידים, שצורפו לגיטו קובנה בשנות קיומו, התקבלו בזרועות פתוחות וזכו לטיפול

מסור.[88] שתי קבוצות של יהודים מקובנה נשלחו לגיטו ריגה, ושם שהו ועבדו עם יהודים לטביים מקומיים, גם תחת מרותה של מועצת יהודי הרייך מן הגיטו הסמוך. העדויות מעידות, כי למרות הניכור הראשוני והכעס על כניסתם של יהודי הרייך לתוך דירותיהם של יהודי ריגה שזה עתה נרצחו, ונסיונות הגרמנים לסכסך את אלה באלה מתוך העדפה גלויה של יהודי הרייך — נוצרו גם שיתוף פעולה ותחושת אחדות גורל.[89] במינסק היו שני גיטאות נפרדים, שלא נוצרו ביניהם אלא קשרים "קלושים ביותר"[90] ובלודז' התקבלו ברחמים, "בהרגשת שותפות חזקה הנובעת מתוך ערכי היהדות", ובכל זאת הידרדרו היחסים להיעדר הבנה הדדית, זרות ויחס חשדנות, ולאירגון פנימי נפרד בתוך אותו גיטו.[91]

השאלה, לפיכך, נשארת פתוחה. ברור גם, שהתנאים הקיצוניים, שבתוכם הביאו הגרמנים למפגש כפוי בין יהודי הרייך ליהודי מזרח אירופה, לא איפשרו כלל התפתחות של יחסים תקינים בין שני הצדדים; וגם לו הובאו יהודי הרייך אל גיטו קובנה, צריך היה לראות את מפגשם, כמו גם את המפגשים, שהיו בגיטאות לודז', מינסק וריגה, כאירוע המאפיין תקופה חריגה, ולא כחלק מן היחסים בין יהודי הרייך ליהודי מזרח אירופה בתקופות אחרות.

רצח יהודי הרייך בפורט התשיעי ומקומו ב"פתרון הסופי"

רצח כ־5,000 מיהודי הרייך בפורט התשיעי שליד קובנה בנובמבר 1941 והעלמם של עוד כמספר הזה של יהודים מוינה, אם בבורות בפורט ואם בחורשה ליד ריגה, קשורים לכמה מן הנקודות הנתונות בויכוח מתמיד בין היסטוריונים באשר להתפתחות "הפתרון הסופי".

ראשית, רצח זה של אלפים מיהודי הרייך, ולא רק העברתם לגיטאות במזרח אירופה כבר בנובמבר 1941, תחילתו — כמעשה ולא כמחשבה — במכתב של הימלר מאמצע ספטמבר אותה שנה, שבו הוא מדבר על רצונו של הפיהרר לשחרר את הרייך מיהודים מוקדם ככל האפשר.[92] עובדה זו מחזקת את הטיעון המושמע לאחרונה על ידי כמה היסטוריונים, שהמחשבה על רצח כולל של יהדות אירופה הפכה לענין אופרטיבי לא מיד אחרי הפלישה לברית־המועצות, כפי שטענה הגישה המסורתית של היסטוריונים קודם לכן, אלא באמצע ספטמבר 1941.

שנית, יהודי הרייך היו הראשונים מבין יהודי מרכז, מערב ודרום אירופה, שנשלחו אל מזרחה, וחלקם נרצחו בבורות בפורט התשיעי או בחורשה ליד ריגה; או במלי־טרוסטיניץ (Maly Trostinec) ליד מינסק, ואפילו בביילורוסיה המזרחית, ליד בוברויסק וויטבסק.[94] הם נרצחו לפני הקמתם והפעלתם של ראשוני מחנות ההשמדה, חלמנו ובלז'ץ. נראה, אם כן, ששאיפתה של צמרת המפלגה הנאצית לראות את הרייך "נקי מיהודים", כלשונם, גרמה לשילוחם של יהודי הרייך בלי לברור לאן, ואם יש מקום לקליטתם, אפילו הזמנית; וגם כשהתכוונו לקלוט אותם זמנית, ולא היה מקום לכך — רצחו אותם מיד, או רצחו ביהודי המקום, כדי לפנות שטח מינימלי עבורם — הכל כדי להגשים

מיד את חלום הרייך ללא יהודים. ייתכן, אפוא, שיש לראות את שילוחם של יהודי הרייך מאוקטובר 1941 היישר מזרחה כשלב מעבר, שהתרחש בין התחלת השמדתם של יהודי ברית־המועצות ביוני 1941, לבין התחלת השמדתם של יהודי אירופה כולה במחנות השמדה, החל מדצמבר 1941.

ושלישית: בספטמבר 1941 כתב, כאמור, הימלר אל גרייזר (Artur Greiser) מושל איזור הורתה (Warthegau) החלק הצפון־מערבי של פולין שסופח לרייך, ש"הפיהרר מבקש לרוקן ולשחרר מיהודים את הרייך הישן והפרוטקטוראט ממערב למזרח מוקדם ככל האפשר", על ידי העברתם לאיזור שלו כשלב ביניים, עד להעברתם מזרחה. אלא ש"הצורך בכלי תעבורה רבים" עיכב אותם, ולפיכך החלו יהודי הרייך נשלחים היישר מזרחה בעשרות אלפיהם, מאוקטובר 1941.[95]

תכנית השילוחים המהירים, הכוללים את כל יהודי הרייך, נתקלה בקשיים בשטח: התנגדות הורמאכט והמינהל האזרחי, שביקשו הפסקת חיסולם של בעלי מקצוע, בין מתוך יהודי הרייך ובין מיהודי המקום, שרצחו בהם כדי לפנות מקום למובאים. והם נימקו את בקשתם להפסיק את השילוחים בכלל, בכך שזהו גורם המערער את הסדרים שהושגו בגיטאות, ומפריע לייצור המתנהל בהם.

בנובמבר 1941 גברה ההתנגדות לשילוחים נוספים: לוהזה הודיע שאין מקום; הצבא — שאין רכבות; הקומיסר של מינסק — שאין אוכל; קובה, בין יתר נימוקיו — שאי אפשר לחפור בורות באדמה הקפואה בחורף, ובכלל, משלוחים שלא הודיעו עליהם מראש, שהם מטרד גמור ובעייה קשה למינהל האזרחי, וגם זלזול בו, שכן ה־ס.ד. לא טרח בדרך כלל להודיע לו על הבאים ולכן "נחסל כל משלוח יהודים, שלא נשלח אלינו על פי פקודת הממונים עלינו [מן המינהל האזרחי — ד.פ.] או על פי הודעתם".[96] השילוחים נפסקו, בשלב זה, בפברואר 1942.

מתוך ניגודי רשויות אלה ניתן אולי להבהיר את גורלם של יהודי הרייך בפורט התשיעי: ייתכן שמראש נועדו להריגה בפורט, והבורות הוכנו שם לקראת בואם, כפי שכבר הובהר לעיל. וייתכן גם שאותם 5,000 נפש, שנרצחו בפורט בנובמבר 1941, נועדו לשילוח לריגה, כפי שהיה מוטבע בכמה מדרכוניהם, אלא שה־ס.ד., כדרכו, לא הודיע למינהל האזרחי על בואם. בריגה לא היה מקום; המינהל האזרחי מחה על בואם למרכז בברלין, ואז הופנו האנשים לקובנה, כדברי המכתב משטוקהולם. גם לגיטו זה לא יכלו להכניסם, שכן זה עתה צומצם בשטחו לאחר "האקציה הגדולה". הפתרון היה, לפיכך — הפורט התשיעי.

ובאשר להעלמם של 5,000 יהודי וינה, שהגיעו לתחנת הרכבת של קובנה בינואר 1942: לאותו דו"ח של ה־ס.ס. מקיץ 1942, המוסר, שהבורות נחפרו ככלל בסמוך לבואם של משלוחים מהרייך, יש המשך במכתב של מפקד משטרת הבטחון המקומי: אם הבורות לא היו מוכנים בזמן, היה מודיע להנהלת הרכבות, שיעכבו את המשלוחים ליום או למספר ימים, לפי הצורך, באחת התחנות שבדרך.[97] ייתכן, אם כן, שיהודי וינה הגיעו לתחנה בקובנה, מבלי שנודע למינהל האזרחי על כך מראש; בורות בפורט לא היו באותו רגע והמינהל ניסה לדחוס אותם במהירות לתוך הגיטו. יש גם לזכור, שבינואר 1942 כבר הוציא לוהזה את ההוראה על הפסקת הרצח ללא אבחנה בשטחי אוסטלנד, וייתכן שהמינהל

חשב להעביד אותם בגיטו, שהחל אז את תקופת "השקט היחסי" שלו. אלא ששוב גברה ידן של רשויות ה־ס.ד., ויהודי וינה נשלחו למקום הריגה אחר, ככל הנראה, כפי שנשלחו יהודי העיירות שסביב וילנה — מתחת לאפו של המינהל האזרחי.

גורלם של יהודי הרייך הוכרע, כגורלם של כלל יהודי אירופה, מגבוה, מתוך כוונותיה הכוללות של הצמרת הנאצית ושל היטלר בפרט. ואילו הפרטים — המקום והתאריך והאופן, נקבעו בשטח עצמו, ובפרט כך בברית המועצות על מרחביה העצומים. הנסיבות המקומיות — מזג האוויר, האדמה הקפואה, מצב האספקה והרכבות, המקום בגיטאות ובעיקר החיכוכים בין הרשויות, שחלקן התנגד לגירושים — הן שקבעו את הביצוע.

גורלם של כ־5,000 יהודים והעלמם של עוד כמספר הזה הם לכאורה אירועים קטנים בתוך הרצח הכולל של ששה מיליון. ואולם רצח יהודי הרייך בפורט התשיעי והעלמם של יהודי וינה, שאולי היו בדרכם לשם, טרם תועדו וטרם נחקרו עד כה במכלול המחקר העוקב אחר מהלכי "הפתרון הסופי". ייתכן שהמציל נפש אחת, ולו רק משכחה, מעלה הכתוב גם עליו שהציל עולם שלם.

הערות

1 עו"ד ליאון (לייב) גרפונקל היה מנהיג מוכר ביהדות ליטא: לפני המלחמה היה מזכיר כללי של המועצה הלאומית של יהודי ליטא, חבר מועצת העיר קובנה, חבר הפרלמנט הליטאי, ועוד. בזמן הגיטו היה סגן יושב הראש של האלסטנראט (היו"ר היה. ד"ר אלחנן אלקס). אחרי השחרור היה יושב ראש ארגון הפליטים היהודיים באיטליה. עלה ארצה ונפטר בה ב־1976.

2 ל. גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, יד ושם, ירושלים, תשי"ט, עמ' 122 (להלן: גרפונקל, קובנה היהודית).

3 6000 נפש עונו ונרצחו בקובנה ובפורט השביעי בין ה־25 ביוני 1941 לבין ה־8 ביולי אותה שנה על ידי ליטאים. ב־7 באוגוסט 1941 נתפסו ונהרגו כ־1200 יהודים, ביוזמת הגרמנים ובביצוע הליטאים. ב־15 באוגוסט נסגר הגיטו. ב־18 באוגוסט 1941 נהרגו למעלה מ־500 גברים בפורט השביעי; עוד 1200 גברים, נשים וטף נרצחו בפורט התשיעי ב־26 בספטמבר; באוקטובר נרצחו 1800 נפש, בעיקר חולים, זקנים וילדים, ובסוף החודש נרצחו למעלה מ־9000 נפש בפורט התשיעי — הכל בניצוחם של הגרמנים ובסיועם הפעיל של הליטאים. ראה סקירת "האירועים החשובים ביותר בגיטו", **ביהדות ליטא**, כרך רביעי: השואה, 1941—1945, הוצאת איגוד יוצאי ליטא בישראל, תל־אביב, תשמ"ד, עמ' 63—72. (להלן: יהדות ליטא).

4 לפי יוסף גאר, **אומקום פון דער ידישער קאהונע**, מינכען, 1948, עמ' 85, נמשכה רציחתם מאמצע נובמבר עד אמצע דצמבר. רוב העדויות האחרות מדברות על סוף נובמבר ועל כך בהמשך. (להלן: גאר, אומקום פון קאוונע). ראה גם דבריו ב־*Vernichtung der Juden in Litauen*, Tatsachen aus den Jahren 1941—1945, Tel-Aviv, 1959, p. 24 (להלן: Vernichtung)

קובץ זה המתאר את האירועים בגיטו קובנה בסדר כרונולוגי, חובר בארץ על ידי כמה מניצולי הגיטו לפי בקשת משרד המשפטים במערב־גרמניה.

5 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 122. ראה גרפונקל גם ביהדות ליטא, עמ' 67.

6 ד"ר שמואל גרינהויז היה שופט וחבר מועצת הקהילה היהודית בממל לפני המלחמה. גורש מגיטו קובנה לדכאו, ולאחר השחרור נעשה אחד ממנהיגיה המובהקים של

שארית הפליטה בגרמניה, וערך את אחד מעתוניה המרכזיים, לאנדסבערגער לאגער צייטונג. היגר ב־1947 לארצות־הברית.

7 Vernichtung, p. 24 וכן בפון לעצטן חורבן, מינכען, מאי 1948, נו. 7, ז. 18.

8 יוסף גאר מתאר את מצב הרוח בגיטו בסוף דצמבר 1941 כ"אויסערסט־פעסימיסטיש". אומקום פון קאוונע, עמ' 85.

9 שם, שם, הערה 1. עדותו של ד"ר אהרון פרץ, שהיה רופא בגיטו קובנה, בתוך: משפט אייכמן: עדויות א', ירושלים, 1974, עמ' 375; וגרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 122, ושם הערה 4, על יומן של עלמה שנוהל עד הגיעה לקובנה.

10 שם, שם. וכן ביהדות ליטא, עמ' 151.

11 צוואה זו, היחידה במינה ששרדה, נמסרה בידי ד"ר אלקס לאברהם תורי (אז גולוב), ערב בריחתו של האחרון מן הגיטו בסוף מרץ 1944. הוא מסרה בארץ, בשנת 1948, לידי אלמנתו של ד"ר אלקס, מרים. המקור נמצא היום בידי הבן, פרופ' יואל אלקס. הצוואה, שהיא מסמך אנושי ולאומי נדיר, פורסמה במלואה בספר גיטו יום יום, עמ' 604—608 (ראה בהערה 14).

12 שיחה עם השופט אריה סגלסון, בן אחיו של משה סגלסון, שהיה ממונה על בתי המלאכה הגדולים בגיטו קובנה. אריה, אז נער בן 17, עבד במיון החפצים בבית העיריה הליטאית. הוא אסף את המסמכים, שמצא בחפצים ובמעילים העליונים, וקבר אותם בגיטו, בידיעת דודו. השיחה נערכה ב־13.10.1990. שיחה עם סימה פייטלזון, אז בגיטו קובנה, ששוחחה עם יהודים מגרמניה מעבר לגדר, ב־29.9.1990. ד.פ. דברי האשה מגרמניה — ראה אצל ק. שרגא, 'בגיא צלמות, ספורו של הבורח הראשון מהפורט התשיעי'. משואה ו', אפריל 1978, עמ' 185 (להלן: קוליש, בגיא צלמוות); ודברי אשה אחרת אל שומר ליטאי בפורט, בשם נאודז'יונאס (Naudjunas) על נסיעה לרוסיה לעבודה:

Hitlerine okupacija Lietuvoje, Vilnius, 1961, p. 75.

השומר מצוטט גם ב־*Masines Zudynes Lietuvoje,* (רצח המונים בליטא), 1941—1944, חלק ראשון, עמ' 6—Vilnius, 1965, 275. נראה שגם ליהודים, שהגיעו מן הרייך למינסק, נאמר, שיישלחו לארצות הברית או לארץ: שלום חולבסקי, בסופת הכליון, יהדות ביילורוסיה המזרחית במלחמת העולם השניה, ת"א, 1988, עמ' 213 ו־218.

13 בשיחה עם אריה סגלסון, 13.10.1990, ד.פ. וכן בדאם שוואַרצע בוך, יד ושם, ירושלים, 1984, אספו; איליה אהרנבורג ווסילי גרוסמן, עמ' 444 (להלן: הספר השחור). על המחסן ראה בגיטו יום־יום, עמ' 527, 536 ועוד.

14 עו"ד אברהם גולוב (תורי), איש הציונים הכלליים, היה סגן מזכיר המועצה ואחר כך המזכיר בשנות הגיטו. כתב יומן ואסף מסמכים רבים. רוב החומר שרד ופורסם בעברית בגיטו יום יום, יומן ומסמכים מגיטו קובנה, מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל־אביב, 1988, עריכה מדעית: דינה פורת, ובאנגלית:

Surviving the Holocaust, The Kovno Gehtto Diary, Harvard University Press, 1990.

לאחר השחרור היה פעיל ב"מרכז לגולה" באיטליה. ב־1947 עלה ארצה. חבר הוועד הפועל הציוני ומזכיר כבוד של אגודת המשפטנים היהודיים. (להלן: תורי, גיטו יום יום).

15 תורי, גיטו יום יום, עמ' 78.

16 שם, בקובץ הפקודות הגרמניות, פקודה מס' 58, עמ' 510. גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 124, הערה 7, מדבר על 1800 תושבים.

17 ד"ר אלחנן אלקס, רופא ידוע בליטא, נבחר על ידי הציבור היהודי בקובנה להיות יושב ראש מועצת היהודים, והפך למנהיגו הנערץ של הגיטו. ביולי 1944 שולח עם שרידי הגיטו לדכאו, שם נפטר כעבור זמן קצר. פרטים נוספים: תורי, גיטו יום יום, עמ' 603.

18 פרטים נוספים עליהם אצל תורי, גיטו יום יום, עמ' 546—548.

19 יהדות ליטא, עמ' 67, ותורי, גיטו יום יום, עמ' 22. האירוע כונה "אקצית הפרוות".

20 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 124. וגרינהויז ב־Vernichtung, עמ' 30, ובפון לעצטן חורבן, מיכנען, 1948, נו. 7, ז. 23. ליהודי הרייך בריגה, במינסק ובלודז' היו ועדים משלהם, ועל כך להלן.

21 ראיון עם תורי ב־25 בפברואר 1987. ד"ר אלקס היה אז בן 63, וזמן קצר לאחר מכן חלה והיה מרותק למיטתו במשך כשמונה חודשים.

22 תורי, גיטו יום יום, עמ' 120, רישום ב־30 באוקטובר 1942.

23 חולבסקי, בסופת הכליון, 206—207.

24 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 122.

25 תאור מפורט של הפורט ראה אצל א. פייטלזון, 'הפורט התשיעי', בתוך: יהדות ליטא, עמ' 151—158; הבהרות נתן לי בשיחתי עמו, ב־29.9.90. (להלן: עדות פייטלזון). וכן אצל קוליש, בגיא צלמוות, והכיבוש ההיטלרי בליטא, עמ' 67—69.

26 לפי מאמר, שפרסמו עובדי מוזיאון "הפורט התשיעי" בליטא:
D. Kuodyte & K. Kasparas, 'Apie IX Forta' (אודות הפורט התשיעי), *Atgimimas*, קובנה, ינואר 1990, עמ' 5—12.

27 עדות פייטלזון.

28 עדות ויליוס ראה בפורטי המוות, עדויות ליטאים, שפורסמו על ידי העתון היומי *Tiesa* (אמת), בוילנה, ב־25.5.59—26; תורגמו בידי משה סגלסון, עמ' 3 (להלן: פורטי המוות).

29 ראה צילומו של הדו"ח במקורו (בגרמנית) ובמלואו, 8 עמודים, ביהדות ליטא, ליד עמ' 369. תרגומו באנגלית פורסם במלואו ב:
Documents Accuse, compiled and commented by B. Baranauskas & K. Ruksenas, Vilnius. 1970, pp. 230—238.
קטעים מתוכו בעברית ראה בהשואה בתיעוד, מבחר תעודות בעריכת י. ארד, י. גוטמן וא. מרגליות, יד ושם, ירושלים, תשל"ח, עמ' 319—321. הציטוט: בעמ' 319.

30 לפי יוסף גאר, 'פרטים על חורבן ליטא בדו"חות של "עוצבות במבצע (Einsatzgruppen) ב"דו"ח ואלטר שטאלקר" וב"רשימה המסכמת" של קרל יגר', יהדות ליטא, עמ' 22, מתוך דו"ח מס' 14 של האיינזץ־גרופן, ב־6 ביולי 1941.

31 גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, עמ' 63.

32 קוליש, בגיא צלמוות, עמ' 186.

33 גיטו יום יום, עמ' 88—89, ובנוסח האנגלי עמ' 93—96. על עוד "הרבה קברי המונים קטנים יותר" ראה זכרונותיו של ברל גמפל, מצוטטים אצל צבי א. בראון ודב לוין, תולדותיה של מחתרת, הארגון הלוחם של יהודי קובנא במלחמת העולם השנייה, יד ושם, ירושלים, 1962, עמ' 155. על כך שהבורות נשארו פתוחים (והכלבים סחבו מהם אברים) ר' גם קוליש, בגיא צלמוות, עמ' 182.

34 שם, עמ' 177.

35 לפי חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 213.

36 השואה בתיעוד, עמ' 317—318.

37 לפי פייטלזון, בעדותו ובמאמרו ביהדות ליטא, עמ' 152, שרדו 3 כאלה. לפי תולדותיה של מחתרת עמ' 153, שרדו 10; וכך גם אצל יצחק גלבטרונק (מיכאלי), 'די פעסטונג פון טויט' (מבצר המוות), פון לעצטן חורבן, מינכען, דעצעמבער 1948, נו, 10, ז. 38. נראה שנותרו עשרה עד בואה של קבוצת השורפים, אלא ששבעה מהם נורו בנובמבר.

38 על יהודים מבלגיה ומהולנד מעידים כמעט כל העדים. על רצח קצינים רוסיים, קוליש, בגיא צלמוות, עמ' 186—187. על יהודים מצרפת, במאמר עובדי מוזיאון הפורט התשיעי, עמ' 2, וכמה פעמים בכיבוש ההיטלרי בליטא; כתובות בצרפתית על קירות הפורט תורגמו אצל (פורטי המוות) M. Eglinis, *Mirties Fortuose Vilnius,* 1957.
מאיר ילין הוא אחיו של חיים ילין, מפקד המחתרת בגיטו קובנה. אחת מהן אומרת: "כאן נהרגו 900 צרפתים".

39 גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 122. גרינהויז ב־Vernichtung, p. 24. שרה נשמית, 'לאחריותה של יהדות קובנה', ידיעות בית לוחמי הגיטאות, מס' 2—3, אפריל 1956, עמ' 40. אלקס בגיטו יום־יום, עמ' 605.

40 גאר, אומקום פון קאוונע, עמ' 85. י. טרונק, 'מערב אייראפעישע יידן אין די מזרח אייראפעישע געטאס, די גאלדענע קייט, 15, 1953, עמ' 82.

41 דו"ח יגר מתחילת פברואר 1942 ראה בגיטו יום יום, מול עמ' 481. המקור בלשכה 06 של משטרת ישראל. מספרי ההרוגים מבין יהודי הרייך ראה בעמ' 4 בדו"ח יגר מדצמבר 1941.

42 יגר קובע שבדצמבר 1941 נשארו בוילנה ובקובנה 15,000 בכל גיטו. למעשה היו כ־23,500 בוילנה, ו־17,500 בקובנה, כן הוא קובע את תאריכה של "אקציית האינטליגנ־טים" בגיטו קובנה ל־9 באוגוסט, ולמעשה התקיימה ב־18 בו. דברי הליטאים: בכיבוש ההיטלרי בליטא, עמ' 70—74, ובפורטי המוות, עמ' 4 ו־6. באשר לרצח גברים בתחילת הכיבוש, ראה אצל יצחק ארד, וילנה היהודית במאבק ובכליון, תל־אביב, 1976, עמ' 72. על רצח יותר גברים מן הרייך — ראה הספר השחור, עמ' 444 ו־ Vilnius, 1963, p. 50, *Kultina Nuzudytieji*. (הנרצחים מאשימים).

43 גאר ביהדות ליטא, עמ' 23.

44 חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 206. אברהם ברקאי, "'בין מזרח למערב' — יהודים מגרמניה בגיטו לודז'", יד ושם, קובץ מחקרים ט"ז, ירושלים תשמ"ה, עמ' 225 ו־ Jonny Moser, *Die Judenverfolgung in Oesterreich* 1938—1945, Wien, 1966, p. 34.

45 פורטי המוות, עמ' 8. הנרצחים מאשימים, עמ' 25. וכן:
S.S. Tarnyboje (משרתי ה־ס.ס.) Vilnius, 1961, p. 43.

46 פורטי המוות, עמ' 4 ו־5. וברצח המונים בליטא, עמ' 260—265.

47 שם, עמ' 6—275, מפי השומר Naudziunas. הוא מדבר על דצמבר "בערך". קטעים מיומנו של המזכיר ראה בסדרת החוברות *Fakai Kaltina* (עובדות מאשימות), בחוברת זאב הברזל *Glezinis Vilkas*, Vilnius, 1965, בתאריכים 29 ו־26 בנובמבר 1941, על רצח יהודי הרייך ב־29 וב־25. השומר הנוקב ב־2000—3000 הוא סטאטיס יקובאוסקאס (Statys Jagubauskas). ראה עדותו ב־ *Teisingumas Reikaalavja, Vilnius* 1984 (האמת דורשת). עמ' 62.

48 O. Kaplanas, *The 9th Fort Accuses*, Vilnius, 1978, pp. 27—28.

49 האקט נכתב במחבוא בגיטו: על פי מכתב מן ה־30.11.90, שכתב לי מליטא דימה (דימיטרי) הלפרין, סגנו של חיים ילין, מפקד המחתרת בגיטו, נכתב האקט בכתב ידו, בהתייעצות עם וסילנקו, בשני עותקים: האחד הועבר עם קבוצת פרטיזנים ליערות רודניצקי, ליד וילנה, למטה הפרטיזנים, שהעבירו אותו במטוס למוסקבה. כעבור ימים ספורים פירסם רדיו מוסקבה את הדברים בלי לציין, שהבורחים היו יהודים, ומאז הפכה הבריחה מן הפורט למופת של הירואיזם סובייטי — ד.פ. את דבריו של הלפרין מאשרים הספר השחור, עמ' 446, חוברת קפלנס (Kaplanas), עמ' 27 ועדות פייטלזון. העותק השני נקבר בארכיון המחתרת בגיטו, ולאחר המלחמה נמסר לוועדה הסובייטית לחקר פשעי מלחמה בליטא, והוא נמצא היום בארכיון המדינה בקובנה. צילומו נמצא במוזיאון הפורט התשיעי, והעתק ממנו נשלח אלי בידי דימה הלפרין עם מכתבו — ד.פ. האקט כתוב רוסית. הוא מופיע במלואו ביידיש בספר השחור, עמ' 446—448, וקטעים ממנו התפרסמו גם בספרם של מאיר ילין ודימיטרי הלפרין, פארטיזאנער פון קאונאסער געטא, מוסקבה, 1948. בעברית פורסמו הקטעים שאצל ילין והלפרין בתולדותיה של מחתרת, עמ' 172—173, ובספר הפרטיזנים היהודיים, ספרית פועלים, 1959, כרך א', עמ' 222.

50 קיימות שתי גרסאות על זהותו של רושם הדברים מפי וסילנקו. לדברי המזכיר, גולוב, הוא שכתב דו"ח זה לראשונה בהערות קצרות, והרחיבו כעבור ימים ספורים (ב־9 בינואר 1944). נוסח זה קיים ביידיש בידי גולוב, ופורסם בנוסחו האנגלי של היומן, עמ' 508—519. בעברית פורסם נוסח זה בידיעות בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד, מס' 18—19, אפריל 1957, עמ' 83—91.

לעומת זאת מוסרת חברת המחתרת בגיטו, שרה זקובה, כי הביאו אותה למסתורו של וסילנקו, ושם כתבה את הדברים מפיו בכתב יד, וצבי לוין (אחד מפעילי המחתרת ומועצת היהודים, קודם יו"ר המפלגה הרביזיוניסטית בליטא) מסר את הכתוב ללוסי לבון (לימים רעייתו של פנחס לבון), שעבדה במזכירות המועצה, להדפסה. מכתבה של זקובה נמצא היום בארכיון משואה.

51 גם חומר זה נקבר בארכיון המחתרת. חלק מן הציורים פורסמו ביהדות ליטא. אחד הדרכונים מוינה, של הלנה ווייס, נשמר במצב טוב, ופורסם בליטא אצל ילין, פורסי המוות, עמ' 39, ובספר יהדות ליטא, מול עמ' 145.

52 מיכאל גלבטלרונק, 'די פעסטונג פון טויט' (מבצר המוות), אונזער וועג, מס' 16 ב־18 בינואר 1945, ומ' 17 ב־25 בינואר 1945. נדפס שוב בפון לעצטן חורבן, מינכען, דעצעמבער 1948, נו. 10, ז. 38—41. ברל גמפל, 'דער אמת וועגן דעם טרויעריק בארימטן 9־טן פארט' (האמת על הפורט התשיעי העצוב המפורסם), זכרונות בכתב־ידו, בארכיון יד ושם, נכתבו בונקובר בסוף שנות ה־50 לפי בקשתו של פרופ' דב לוין. קטעים מזכרונותיו מופיעים בתולדותיה של מחתרת, פרק 6. פייטלזון כתב ביהדות ליטא, עמ' 151—158, על 'הפורט התשיעי'. מאמרו, שפורסם בברית־המועצות, זכה להדים רבים, ותרם, בין היתר, להקמת מוזיאון בפורט.

53 טשטוש הרצח ההמוני בפורט התשיעי נעשה במסגרת מבצע 1005, בפיקודו של גנרל ה־ס.ס. פון בלובל (Blobel), שקיבל בקיץ 1942 מידי היידריך הוראות להעלים את עקבות הרצח בכל השטחים, שכבשה גרמניה מברית־המועצות, על ידי פתיחת הקברים ושריפת הגופות. ראה עדות בלובל בנירנברג בשואה בתיעוד, עמ' 375—376. הפורט התשיעי נקרא B1005. ועל עבודות הטשטוש בו מונו אוברשטורמפיהרר (סרן) רודולף רדיף (Radif), וסגנו אונטרשארפיהרר (סמל) ואלטר וליס (Wellis).

54 עדות פייטלזון.

55 הערכתם של עובדי מוזיאון הפורט היא, שנרצחו שם כ־25,000—20 נפש. בהיסטוריו־גרפיה של שנות ה־40 וה־50 היתה מקובלת הערכה גבוהה בהרבה: 70,000, כותב ד' קובנאי (כנראה דב לוין), במאמרו 'במצודת המוות של קובנה', שהוא סקירה על ספרו של מאיר ילין, פורט המוות: ידיעות יד ושם, ירושלים, מאי 1959, עמ' 29—30.

56 כך בנוסח ביידיש שבידי מזכיר המועצה, בתרגום לעברית, בידיעות בית לוחמי הגיטאות, עמ' 85, ובתרגום היומן לאנגלית, עמ' 528.

57 תולדותיה של מחתרת, עמ' 155.

58 השומר הליטאי המצוטט ברצח המונים בליטא, עמ' 275, מדבר על שני מועדים בדצמבר וייתכן שהחליף אותם בשני המועדים של נובמבר. שאלה היא, אם דו"ח האיינזץ־גרופן מתחילת ינואר 1942 על העברת 5 משלוחים שנועדו לריגה — לקובנה, פירושו שהועברו בדצמבר: חלק מהדו"חות היו גם סכומים של כמה שבועות.

59 חוברת קפלנס, עמ' 9. עדות ויליוס — ועדויות אחרות של ליטאים — מצוטטות שוב ושוב בקבצי עדויות, שפורסמו בליטא. במקום אחד אומר ויליוס, שב־11 בדצמבר 1941 "חיכו לו לרצוח" בפורט 3000 יהודים מאוסטריה. במקומות אחרים נעדר קטע זה מעדותו. רצח המונים בליטא, עמ' 260—265.

60 Moser, Verfolgung, p. 35.

61 הספר השחור, עמ' 445; גאר, אומקום פון קאוונע, עמ' 85; Vernichtung p. 25. ד"ר פרץ, משפט אייכמן, עדויות א', עמ' 375.

62 כך בנוסח שביידיש, שבידי המזכיר. בעברית בידיעות בית לוחמי הגיטאות, עמ' 84, ובנוסח היומן האנגלי, עמ' 509, והערה 3 עמ' 519.

63 ברל גמפל (תולדותיה של מחתרת, עמ' 155) דיבר על מעשי "התנגדות מסוימים". יתכן שאהרון מנייסקין הוא שמסר את העדות על "המאבק המר", שמופיעה בספר השחור, עמ' 445.

64 בשיחה אתי, ב־7.10.90 — ד.פ.

65 בשיחתו אתי, ב־13.10.90 — ד.פ. דבריו מתחזקים על ידי יומנו של מזכיר המפלגה הלאומית הליטאית, שפורסמו בחוברת זאב הברזל, עמ' 89 ועמ' 100, על הרוצחים

החוזרים מלוכלכים בדם, כי ירו באנשים ממרחק קטן.

66 קוליש, בגיא צלמוות, עמ' 184—187. מרוב העדויות מתברר, כי השכיבו את האנשים בבורות בכוח ותחת האיום של כלי הנשק. אליעזר ירושלמי, פנקס שאבלי, יומן מגיטו ליטאי, 1941—1944, ירושלים, 1958, עמ' 345, מוסר ב־30 בדצמבר 1943 תאור של הפורט ושל הבריחה ממנו, ואומר, שהאנשים הוכרחו לרוץ, וכיוון שהשטח לא היה ישר ממש, אלא גלי מעט, הבורות נסתרו מעיניהם והם נפלו לתוכם זה על גבי זה, ואז נורו. יתכן שעד ה־30 בדצמבר 1943 הצליח אחד הבורחים להסתנן לתוך גיטו שאבלי, ולמסור שם את התיאור.

67 קוליש, בגיא צלמוות, עמ' 187.

68 הספר השחור, עמ' 444, וברצח המונים בליטא, עמ' 6—275, עדות השומר נאדג'יונאס. ראה עדות שומר נוסף, מאטיוקאס (Matjukas) בהנרצחים מאשימים, עמ' 48.

69 מזכיר המפלגה הלאומית הליטאית, בלינאס, מספר ביומנו (זאב הברזל, עמ' 105) ב־29 בנובמבר, 1941, שכך נאמר בייחוד לבעלי ויזות לארצות אחרות, כמו לארגנטינה ולברזיל.

70 ילין, פורטי המוות, עמ' 38. ובשיחה אתי, ב־29.10.90 — ד.פ.

71 ביומנו של מזכיר המפלגה הלאומית בליטאית, בלינאס (בזאב הברזל, עמ' 104) ב־26 בנובמבר, 1941, מפי ויליוס.

72 עדות פייטלזון. וציטוט מיומנה של ד"ר קוטורגינה, שכתבה מהיום הראשון למלחמה, בתוך: בשרות ה־ס.ס., עמ' 51. לקאיידן אמרו השבויים, שהגיעו לפניו לפורט, שעבור יהודי הרייך הקימו הגרמנים תזמורת מיוחדת: השירה והריקודים הם כנראה מקורה של שמועה זו.

73 פורטי המוות, עמ' 4. רצח המונים בליטא, עמ' 6—275. עדות פייטלזון.

74 גיטו יום יום, עמ' 223. הקצין הופיע בגיטו ב־3 במרץ 1943. על השילוח למינסק ולריגה: ברקאי, בין מערב למזרח, עמ' 220. וכן:
A. Barkai, 'German-speaking Jews in Eastern European Ghettos, *Leo Beack Institute Yearbook*, XXXIV, 1989, pp. 247—266.

75 ברקאי, בין מערב למזרח, עמ' 221 ו־231.

76 חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 209. לפי שלום חולבסקי, 'יהודי הרייך בגיטו מינסק', קובץ מחקרי יד־ושם, י"ז—י"ח, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 226, התפאר קצין, שחיסל "35,000 רוסים" לכבודם.

77 Barkai, Jews in Eastern Ghettos, p. 257.

78 על פרשה זו ראה גיטו יום יום, עמ' 223 ואילך.

79 שם, עמ' 224.

80 ראה טבלה, שנערכה ב־31 בדצמבר 1942 בידי אנשי משרד הדיור בגיטו קובנה, גיטו יום יום, עמ' 304. לפי יהדות ליטא, עמ' 181, היו שם 2.4 מ"ר לנפש. (לשם השוואה: בלודז' היו 3 מ"ר, ובורשה ובשאבלי — כ־1,5 מ"ר לנפש).

81 בשיחה בינינו תוך כדי הכנת הספר גיטו יום יום, בפברואר 1987 — ד.פ.

82 חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 209.

83 ישראל טאבאקסבלאט, חורבן לאדזש, 6 יאר נאצי־גהינום, בואנוס־איירס, 1946, עמ' 118—127.

84 חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 218.

85 השואה בתיעוד, עמ' 326—327.

86 חולבסקי סבור, שלמעשה היה אנטישמי קיצוני, ואת דבריו אל לוהזה יש לראות כחלק במאבק בין הרשויות הגרמניות באוסטלאנד: 'יהודי הרייך בגיטו מינסק', עמ' 239.

87 גיטו יום יום, 6 ביוני 1943. קטע זה מופיע במקור שביידיש, ולא בטקסט שהוכן בעברית, מחמת החזרה — ד.פ.

88 שם, עמ' 308—312.

89 ישראל קפלן, 'ההגליות ללטביה ולאסטוניה', יהדות ליטא, עמ' 377—386.
Barkai, Jews in Eastern Ghettos.

ברקאי סבור, שהניכור הכריע יותר משיתוף הפעולה, המודגש על ידי קפלן.

90 ספר הפרטיזנים היהודיים, ספרית פועלים, 1959, כרך א', עמ' 510.

91 ברקאי, בין מזרח למערב, עמ' 234 ו־258.

92 הכוונה למכתבו של הימלר אל גרייזר, מושל הורתגאו, ב־18 בספטמבר. מכתב זה מצוטט בכמה מקומות. ראה בייחוד אצל
Martin Brozgat, 'Hitler and the Genesis of the 'Final' Solution': An Assessment of David Irving's Theses, *Yad Vashem Studies,* XIII, Jerusalem, 1979, pp. 88—90.

93 באשר לגישה המסורתית, ראה
Raul Hilberg' *The Destruction of European Jews* (revised edition), New York, 1985; Helmut Krausnick, 'Hitler und die Befehle an die Einsatzgruppen im Sommer 1941', in: Eberhard Jaeckel und Juergen Rohwer (hg.), *Der Mord an den Juden im zweiten Weltkrieg,* Stuttgart, 1985; Christopher Browning, *Fateful months:* Essays on the Emergence of the "Final Solution", New York, 1985.

ולגישה המצדדת בספטמבר 1941:
Uwe Dietrich Adam, *Juden Politik im Dritten Reich,* Dusseldorf, 1972; Eberhard Jaeckel, *Hitlers Herrschaft:* Volzug einer Weltanschauung, Stuttgart, 1989; Phillippe Burrin, *Hitler et les Juifs, Genesse d'un génocide,* Paris, 1989.

את עדותו של ויסליצ'ני ראה בהפתרון הסופי, תעודות על השמדת יהודי אירופה בידי גרמניה הנאצית, בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד, תשכ"א, עמ' 139.

94 חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 224—227.

95 ראה הערה 84.

96 חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 81—84.

97 ארכיון יד ושם, 053/F1, מכתב מן ה־23 במאי 1942. (לפי חולבסקי, עמ' 96).

תיקון טעות, ראה עמ' 265.

יעל פלד (מרגולין)

אירגון "החלוץ הלוחם" בקרקוב*

שני אירגונים לוחמים יהודיים פעלו בקרקוב ועל אף היות קווים משותפים ביניהם, רב גם השוני ועל כן מן הראוי לעמוד על כל אחד בנפרד.

אירגון "החלוץ הלוחם"

הגדול שבשני האירגונים היה "האירגון הלוחם של הנוער היהודי החלוצי" ובקיצור "החלוץ הלוחם", כשהדגש על הנוער החלוצי היהודי, ולא בכדי. על חבריו נימנו חברי אגודת הנוער העברי "עקיבא", "דרור — "פרייהייט", חברים בודדים מקרב "השומר הצעיר", "הסתדרות הנוער החלוצי" (עקיבא ב'), "הנוער הציוני" ו"חוג הסופרים היהודים הצעירים" (חריגים מבחינת אי השתייכותם לתנועת נוער חלוצית).

אולם עד להקמת אירגון לוחם ומגובש, כפי שהגדיר עצמו בתור שכזה בראשית אוגוסט 1942, קדם שלב של לבטים, התארגנות, מגעים בין התנועות שהרכיבוהו, חיזוק הקשרים עם הקינים שמחוץ לעיר כדי לתגבר את כוחו, רכישת נשק, כספים, תעודות מזויפות וכיו"ב.

בהיות "עקיבא" התנועה הדומיננטית בין תנועות הנוער בקרקוב, הטביעה חותמה במידה רבה על אופיו של האירגון הזה ובמיוחד בשלב ההתארגנות, שקדם למאבק המזוין, שכרוך היה בקונספירציה עמוקה.

דולק ליבסקינד, מעמודי התווך של התנועה, נתקבל לעבודה בז'.ס.ס., (עפ"י עדותו של ד"ר וייכערט, המליץ להעסיקו הד"ר חיים הילפשטיין, שהיה חבר

* פרק מתוך "תנועת ההתנגדות בקרקוב בתקופת הכיבוש הנאצי, על רקע החיים בקהילה ובגיטו" — חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסינט האוניברסיטה העברית בירושלים — 1989—תשמ"ט.

בנשיאות הז׳.ס.ס. ופטרונה של תנועת "עקיבא"), ומאז דצמבר 1940, קיבל את התפקיד של האחראי מטעם ז׳.ס.ס. על הפועלים החקלאיים היהודים, המועסקים בשכר, על הכשרתם החקלאית, על החוות החקלאיות, ששם העסיקו יהודים בהסכמת הגרמנים ועל תשלום שכרם. בתוקף תפקידו זה אירגן חוות הכשרה חקלאית לצעירי תנועתו בקופאליני (Kopaliny) שליד וישניץ. תפקיד זה העניק לו היתר נסיעה ברכבת (צריך היה לחדשו מידי שלושה חודשים) והוא ניצל זאת יפה, כדי להגיע לערים שונות מחוץ לאזור קרקוב (למרות שהאישור ניתן למחוז קרקוב בלבד), כדי להיפגש עם חברי תנועתו, ועד ורשה הגיע. על נסיעותיו דווח לבאו"פ וכך הן קיבלו לגיטימציה.

ליבסקינד אף ניצל את המעטפות הרשמיות של הז׳.ס.ס. ושלח בהן חוזרים והוראות של מפקדת האירגון הלוחם לקינים השונים.

א. החווה בקופאליני ותרומתה לגיבוש רעיון המאבק המזוין

להכשרה החקלאית בקופאליני תפקיד חשוב בתהליך הקמת הגרעין הלוחם בתנועת "עקיבא" בפרט ומכאן של האירגון החלוצי הלוחם בכלל. ועל כן ראויה היא, שנעסוק בה בקיצור.

יוסף וולף, שנימנה על "חוג הסופרים הצעירים" ועל הקבוצה שישבה בקופאליני (בין השאר שימש גם הוא נציג הז׳.ס.ס. בוישניץ), מספר, כי ב־12 בדצמבר 1940 (צ"ל 1941), שלחה המועצה היהודית לעזרה עצמית בוישניץ׳ נובי (Wisnicz Nowy) (8 ק"מ דרומית מבוחניה) מכתב למפקד הגסטפו, שבו נאמר בין היתר: "אנו מבקשים אישור לאירגון קורסים לחקלאות עבור הנוער היהודי ואנו מבקשים אישור לקבלת חווה חקלאית בקופאליני". האישור ניתן ודולק ליבסקינד דאג, שיהיו אלה חניכי תנועתו, שיאיישוה. העבודה החקלאית וההכשרה החקלאית בצידה, שאושרו על ידי הגסטפו, שימשו כיסוי לפעילות בלתי לגלית, שנתקיימה בה. כמרצים בנושאים שונים במקום שימשו: שמשון דרנגר, ששימש בו זמנית גם כנציג הז׳.ס.ס. בחווה וכמנהלה מטעמם, אשתו גוסטה, הסופר יוליוס פלדהורן ויוסף וולף. החווה בקופאליני היתה (במחתרת כמובן) מרכז לימודים לצעירים יהודים, שעבדו אצל איכרים בסביבה וגם אצל יהודים מוישניץ׳, שהיו להם גינות פרי וירק. לאחר שעות עבודתם היו מתכנסים בחווה. מספרם הגיע (לפי עדותו של יוסף וייס, שנימנה על הפועלים החקלאיים בוישניץ׳ ועל המרצים בחווה) ל־125 צעירים (בחווה עצמה התגוררו בתקופת השיא כ־40 צעירים, אך בדרך כלל כ־22 חברים).

פרט לחקלאות, שחובה היה ללמדם, כללה תכנית הלימודים סוציולוגיה, עברית ותנ"ך (המרצה: שמשון דרנגר), תולדות הציונות, ההתיישבות בא"י וידיעת הארץ (גוסטה דוידזון־דרנגר), דברי ימי התרבות (פרופ׳ פלדהורן), דברי ימי ישראל (פולה המר־וייס ויוסף וייס), כלכלה (עו"ד מוישניץ׳), עבודת אדמה, הלכה למעשה (חקלאי, יהודי מפוזנה), אנטומיה של בהמות וגידולן (הלל ודז׳סלבסקי, מפעילי "עקיבא" הבכירים מהעיירה וישניץ׳ ולימים חבר המיפקדה). בשבת שבתו ממלאכה ובמקום זאת עבדו ביום ראשון. הם המשיכו במסורת

הנהוגה ב"עקיבא" מקדמת דנא, דהיינו, קיום"עונג שבת" מידי יום שישי בערב, שכלל שיחות, שירה וריקודים. כיון שבנין החווה רחוק היה מהכפר קופאליני, יכלו להרשות זאת לעצמם, מבלי שקול שירתם נשמע ברבים "ויש שנדמה היה כאילו נמצאים בא"י".

משך ימיה של החווה והפעילות החקלאית בוישניץ' ארכו מדצמבר 1941 עד סוף יולי, ראשית אוגוסט 1942 (ב־22 באוגוסט גורשו יהודי וישניץ' לבלז'ץ).

אך החיים בקופאליני לא נמשכו כל העת הזאת על מי מנוחות. החל להגיע מידע באמצעות ביולטינים, שיצאו בוורשה, על הרצח בגז בחלמנו, וכן על פעולות רצח המוניים, שבוצעו בידי האיינזצגרופן בשטחים הכבושים במזרח, במלחמת גרמניה נגד ברית המועצות.

באפריל 1942 מגיע דולק ליבסקינד לוישניץ' נובי בתוקף תפקידו, כביכול, הוא נפגש עם היודנרט המקומי, עם אנשי מועצת הז'.ס.ס. המקומית וכיו"ב. אך בלילה, בחדרי חדרים, מתכנסת בקופאליני הישיבה הראשונה, בה דנים במצב היהודים ומחליטים לפנות אל הנוער, לארגנו בקבוצות, למסור פרטים על המתרחש וליצור בו מודעות לקראת הבאות.

זהו שלב מכין לקראת הצעד העומד לבוא — שיכנוע פנימי, כי הדרך היחידה, שנותרה, היא דרך המאבק המזוין. השיחות המתנהלות ברוח זו אינן פתוחות לכל. הן מתנהלות בחשאי גם במסגרת התנועתית ומספר המשתתפים בהן מוגבל. דנים על המדיניות הנאצית והצפוי ממנה ליהודים, ולשם הסוואה, למקרה של "ביקור פתע", מונחים על השולחן ספרי בוטניקה, זואולוגיה וכיו"ב.

ביוני כבר פועלת קבוצת צעירים נבחרת בת 10 חברים ואחרי יום עבודה ובשעות הלילה היא עוסקת בהכנה ובשילוח ביולטינים ליעדים השונים, הקוראים להתעוררות והכנה לקראת צעדים, המתחייבים מכך.

בו זמנית, אף הוחל להתאמן בנשק. דרנגר מרבה בנסיעות לקרקוב, שם הוא נפגש עם ליבסקינד, על מנת ללבן את המשך דרכם (קרקוב אחרי אקציית יוני). הלבטים קשים, כי ההכרעה כרוכה באחריות רבה והם חסרים לחלוטין נסיון בפעילות צבאית חשאית. גם חסרים היו מידע ואוריינטציה באשר לאירגונים הקיימים במחתרת הפולנית, העשויים להיות בעל ברית פוטנציאלי.

"מנהיגי התנועה לא חונכו ולא חינכו מעולם לפעול במחתרת ולאחוז בנשק", כותבת יוסטינה, "הרי שלמנהיגות שלהם היה כל הזמן אופי רוחני בהחלט. בנסיבות החיים הקשות ביותר ידעו לשמש לחניכיהם מופת של מסירות נפש ורוח לוחמת, אבל תמיד היה במנהיגותם יסוד רוחני... המפעל הממשי ביותר היה לגביהם ההגשמה והבניה. ומאחר וקצינים לא היו מעולם, לא ראו את עצמם בני סמכא להוליך את הנוער שלהם לקרבות בנשק". על כן, בחווה בקופאליני לא נשמעה עד הרגע האחרון אף מלה אחת על מאבק מזוין, על אף שנפלה ההחלטה לאחוז בנשק כבר בחודש יולי.

"מוכנים היו לשרת כחיילים פשוטים מן השורה, לסור לפיקודו של מצביא גדול, שיהיה לו נסיון צבאי, שחסר היה להם ולראות בן ברית אפילו במפלגת הפועלים הפולנית (P.P.R.), אשר מבחינה רעיונית רחוקים היו ממנה כרחוק מזרח ממערב".

ואכן, היתה זו גולה מירה (Gola Mire)[1], שהמפגש עמה הכריע את הכף

בזכות המאבק המזוין והתחברות עם בעל הברית בדמות הפ.פ.ר. וכך הושם קץ להתלבטויות ולחיפושי הדרך.

בבית שפינר נפגשת גולה עם דולק ליבסקינד, שמשון דרנגר ומאוחר יותר מצטרף לחבורה המצומצמת אברהם לייבוביץ־לאבאן. הרבה ויכוחים התנהלו בינה לביניהם. הויכוחים הביאו לליבון רעיון המאבק המזוין וסייעו לאמצו. הדיונים התנהלו במשך המחצית הראשונה של 1942, בטרם יצאה גולה את הגיטו. כתוצאה ממפגשים ושיחות בהן היה משקל לכוח השכנוע של גולה וסברה, שמאחוריה עומד כוח צבאי מחתרתי פולני, נתקבלה ההכרעה לאמץ את דרך המאבק וההתנגדות המזוינת.

ב. חיפוש קשרים עם תנועות אחרות

משגמלה המחשבה והתגבשה הדעה בין ראשי התנועה, שיש לעבור למאבק מזוין ולרדת למחתרת עמוקה, היה זה דולק ליבסקינד, שגרס, כי מן הדין ליצור בשלב זה אירגון כולל, שיפעיל את מירב בני הנוער השייכים לתנועות החלוציות.

לפיכך הוחל במגעים עם חברים בולטים בתנועות הנוער האחרות. ליבסקינד ודרנגר באו בדברים עם אברהם לייבוביץ־לאבאן מ"דרור", עם מאנייק (מלאכי) אייזנשטיין מעקיבא ב' או בכנויה המלא "הסתדרות הנוער החלוצי", עם נפתלי (טולק) ראב, מאיר גרינוואלד ורחל שפריצר, הדמויות הבולטות ב"השומר הדתי", עם "השומר הצעיר", כשנציגם בנק הלברייך ואחר כך מצטרף גם השיק באומינגר; אך מסיבות, שעוד ידובר בהן, מרבית קבוצת "השומר הצעיר" בהשפעת באומינגר מעדיפה לפעול בנפרד תוך קיום קשרים עם מחתרת הפ.פ.ר. באמצעות גולה מירה, שהיתה כמקשרת ובסופו של דבר גם חברת מיפקדה במסגרת זו, וכך היא מופיעה כמאיצה ופעילה בשני הגופים.

גישושים ראשונים של מגעים עם פ.פ.ר. מתחילים כבר במאי 1942 בתיווכה של גולה מירה. מגעים אלה באים לפי שעה, על מנת להסתייע בחברי פ.פ.ר. בהשגת מקומות מחבוא לחברים ערב אקציית יוני בקרקוב. פולדק וסרמן (כיום יהודה מימון), עקב חזותו הלא יהודית, יצא פעמיים מהגיטו למפגש עם אנשי פ.פ.ר. בענין זה. בפעם הראשונה בחברתו של שמשון דרנגר, ואז הובטח להם בעקרון, שיינתנו מקומות מסתור לחברים בעת האקצייה. משנפגש וסרמן שנית, ערב ה"אקצייה", עם שני נציגים של פ.פ.ר., כפי שנקבע מראש, התברר, כי לא הוכן דבר. היתה זו האכזבה הראשונה. אך, כפי שיתברר להלן, לא הרתיע כשלון זה מחידוש נסיון ההתקשרות עם פ.פ.ר. מספר חודשים לאחר מכן.

ג. הקמת מיפקדה משותפת והקשר עם ורשה בנידון

הוקמה מיפקדה מקרב החברים הבולטים, שעמדו בראש תנועותיהם בפעולה מחתרתית אקטיבית.

חבריה היו: דולק (אהרון) ליבסקינד, ראש תנועת "עקיבא" ומכאן גם ראש המיפקדה בפועל, שמשון דרנגר, אברהם לייבוביץ־לאבאן מטעם תנועת "דרור" ומלאכי (מאנייק) אייזנשטיין, כנציג מטעם עקיבא ב'. הוא היה נספח למיפקדה, הצעיר בחבריה, ללא תפקיד מוגדר.

התפקידים התחלקו כדלקמן:

דולק ליבסקינד — המפקד, כפי שראוהו חבריו ומתכנן הפעולות.

אברהם לייבוביץ־לאבאן — גזבר ובבוא היום מעין קצין מיבצעים.

שמשון דרנגר — מנהל "המשרד הטכני" — האחראי להנפקת תעודות מזויפות מכל הסוגים כולל "קנקרטה" (תעודת זהות) וכן תעודות כניסה ויציאה לגיטו ומהגיטו, תעודות, שאיפשרו כניסה לגיטאות אחרים בעת הצורך, תעודות נסיעה ברכבות, תעודות זהות "אריות" למיניהן וכיו"ב.

המיפקדה נעזרה בקשריות כגון מרים ליבסקינד, רבקה ליבסקינד (שהיו אחותו ואשתו של דולק ליבסקינד), הלה שיפר, שהיתה הקשרית בין המיפקדה לשאר הגיטאות ובעיקר גיטו ורשה, פולדק וסרמן — קשר המיפקדה בכל עת, בעיקר המקשר בין המיפקדה והחברים הפזורים מחוץ לגיטו. רייזה קליינברג (שושנה כהן), קשריתו האישית של לאבאן בשלב יותר מאוחר. גוסטה דרנגר (יוסטינה), חברת הנהגת "עקיבא" — תפקידה המרכזי היה לסייע בידי בעלה במקום שבתם מחוץ לגיטו (בין היתר, משום שגם לא קיבלו היתר ישיבה בגיטו) לצורך ביצוע עבודת זיוף התעודות וכן חיבור חוזרים לשם הפצתם בין החברים בקינים השונים. דרנגר מיקם עצמו כשלישי בסולם ההיירכי, אחרי דולק ליבסקינד ולייבוביץ־לאבאן.

מי מינה את המיפקדה בסדר היירכי זה, או האם מונו החברים בעקבות החלטה בחוגם או במסגרת רחבה, אין אנו יודעים ולכאורה אין הדבר בעל משמעות רבה. אולם במקרה של האירגון היהודי הלוחם בקרקוב יש לדבר משמעות, כיון שהוא משפיע על מבנה היחסים בין האירגון בקרקוב ומפקדת האי"ל בוורשה, ועל כן מן הראוי להתעכב עליו.

יצחק צוקרמן מדגיש פעמים אחדות, כי לאבאן היה מפקד האירגון היהודי הלוחם בקרקוב. לפי גירסתו מונה לאבאן לתפקיד זה בידי מיפקדת הז'.או.ב., שקמה בוורשה ב־28 ביולי 1942. "המטה הכללי, שהוקם אז בוורשה, הוא בשביל פולין הכבושה; הוא הוקם גם בשביל קרקוב". המטה הוורשאי החליט אז מספר החלטות וביניהן "לשגר שליחים לכל הערים הגדולות לשם אירגון הגנתם של הגיטאות, שנשארו עוד. לביאליסטוק נשלח מרדכי טננבוים, שנתמנה אחר כך מפקד האירגון הלוחם במחוז ביאליסטוק... בקרקוב מונה כמרכז הפעילות לייבוביץ־לאבאן. למיפקדה נכנסו דולק ליבסקינד ודרנגר". וצוקרמן מסביר, מדוע לאבאן ולא ליבסקינד, המפקד — "על אף שהעורף (כלשונו של צוקרמן) התנועתי הגדול (בקרקוב) היה "עקיבא" ולא "דרור", אין כל ספק, שכמפקד מונה אדם של התנועה הגדולה ביותר בפולין. הוא מונה לפי הזהות בין מרכז "החלוץ" לבין המטה הראשי על שטחי הגנרל־גוברנמנט". יתרה מזו, צוקרמן באותו ענין מדגיש, כי "'עקיבא' היתה התנועה היחידה, שהמרכז שלה היה בקרקוב ("אינני יכול לספר הרבה על סניף דרור") ובוורשה הקימה נקודת אחיזה. אצלינו היה המרכז בוורשה וכן גם לכל התנועות האחרות

ואנחנו היינו קובעים (הדגשה שלי, י.פ.) לכן, כל הדברים האלה נקבעו בוורשה. הדברים הספציפיים נקבעו במקומות".[2]

האמנם כך היה מצב הענינים בפועל? האמנם חיכו בקרקוב וסרו להחלטת המטה של האי"ל, שקם ב־28 ביולי? זאת ייבחן בהמשך הדברים. יש לחזור ולהדגיש, כי ההתארגנות המחתרתית לקראת מאבק מזוין החלה בקרקוב באופן עצמאי ונפרד לפני צאתו של לאבאן לוורשה, קל וחומר לפני שובו של לאבאן מוורשה (אליה נקלע בעת "האקצייה" הגדולה, שהחלה ב־22 ביולי 1942) עם הוראת המטה מ־28 ביולי לארגן בקרקוב אירגון לוחם. החברים בקרקוב לא נזקקו להנחיות מוורשה. הגרעין האנושי הקרקובאי הגיע לכך בדרכו שלו. בענין זה, כפי שנראה, היו חילוקי דעות בין האירגון היהודי הלוחם בוורשה בענין הטקטיקה, שיש לנקוט: לחימה בתוך הגיטו או מחוצה לו. אילו לייבוביץ — "לאבאן" היה המפקד, שמונה בידי ורשה, מובן שהוא היה משליט את העמדה של ורשה, ולא כן היה הדבר.

מה חיפש "לאבן" בוורשה? מדברי צביה לובטקין אנו למדים, כי "הביא תכניות למאבק (ההדגשה שלי, י.פ.) על חיי היהודים בגיטו קרקוב, שהוכנו על ידו ועל ידי חבריו (מהנהגת "עקיבא" — י.פ.). מגמת בואו היתה להתייעץ עמנו בדבר אירגון התנגדות בעירו".

המסקנה היא — בקרקוב, כפי שאמנם ניתן ללמוד מכל המתואר לעיל, הלך והתגבש רעיון ההתארגנות לקראת מאבק מזוין כבר קודם לכן. יתרה מזו — המודעות, כי המדיניות הגרמנית האנטי יהודית מתכוונת להשמדת העם היהודי, הוחדרה בהם (בליבסקינד ודרנגר), כאמור, על ידי האידיאולוג של התנועה יואל דרייבלט. רעיון ההתנגדות המזוינת יכול היה לצמוח רק בקרב מי, שמודעות זו היתה נחלתו. אקציית יוני היתה בבחינת קטליזטור בדרך לקבלת החלטה מכרעת. לאבאן כבר הוכנס בשלב זה בסוד ההתארגנות. לאבאן, כחבר תנועה ממושמע, אשר מרכז תנועתו היתה ורשה, מצא לנכון כנראה לפנות לחברי הנהגת תנועתו ולקבל מהם את האישור, ההנחיות וכיו"ב. שהרי יש לזכור, כי בהגיעו לוורשה ערב האקצייה הגדולה, שתחילתה ב־22 ביולי, טרם קם הז'.או.ב. וודאי טרם הוחלטו ההחלטות הנזכרות לעיל מ־28 ביולי. ברוח זו פועלת הלה שיפר, חברת "עקיבא" מקרקוב, שמושבה מאז 1940 ב"קיבוץ", שקם בוורשה. היא מייצגת את חבריה בישיבת ה־28 ביולי. בעדותה היא מספרת: "כפי שציינתי, ההנהגה שלנו היתה במשך כל הזמן בקרקוב והרגשנו [כוונתה לחברי "עקיבא" בוורשה], שאנו עומדים בפני הכרעות גורליות ואין אנו יודעים מה לעשות". אי לכך, היא מציעה לחבריה, שמישהו יצא לקרקוב וייועץ כיצד לנהוג. הוחלט שהיא, הלה שיפר, תצא לקרקוב משום, שחזות פניה היתה "טובה". הלה חודרת לגיטו בקרקוב כנראה בראשית אוגוסט ומוסרת לחבריה בהנהגת "עקיבא" על ההתפתחויות בוורשה. על כך הם מגיבים, על פי עדותה: "אנחנו כאן, רחוקים הרבה יותר". מאחר והם כבר היו בקשר עם פ.פ.ר. ותיכננו שליחת אנשים ליער. ההוראות, שהלה קיבלה, היו, כי עליה לחזור לוורשה ולהודיע לחברים, כי כל מי שיש לו מראה "ארי", עליו להגיע לקרקוב על מנת להשתתף ביציאה ליערות ומי שאין לו המראה "המתאים", לא יוזן כרגע ועדיף, שישאר בוורשה ואם ברצונו להיכנס שם לאירגון הלוחם,

שיכנס".

על תהליך קבלת ההחלטה הסופית בדבר מאבק מזוין ותאריך קבלתה בידינו תיאורים אותנטיים מאלפים, המובאים בפרק הראשון של "יומנה של יוסטינה".

ההחלטה על התנהגות עם נשק ביד נפלה ביולי. היה זה זמן קצר לפני חיסולה של החווה בקופאליני, דהיינו סוף יולי.[3] על הקמת "האירגון הלוחם של הנוער היהודי החלוצי" הוכרז בחשאי, במחצית הראשונה של חודש אוגוסט.

אקציית יוני מצאה את חברי התנועה בלתי מוכנים. (כזכור, הסיוע למקומות מסתור, שהובטח על ידי פ.פ.ר., לא ניתן). רבים היו קורבנותיה. "החברים יודעים, כי היהודים מובלים בקרונות מוות לתאי הגזים, בעוד הציבור הרחב מאמין, כי הם נשלחים למחנות עבודה, כפי שפורסם על ידי הגרמנים. ההכנעה, העדר התגובה, השתיקה, דוחפת את חברי תנועות הנוער להפסיקה. מתגבשת הצעה, שלא נשתוק עוד. אנחנו לא נלך כבני בקר לשחיטה. לא נפשוט את צווארנו לשוחט. נימלט מכל אקצייה של גרוש. רצוננו להינצל, כדי להיות דור של נוקמים; על כן, אם נצליח להישרד — נשרד עם נשק בידינו". ברור להם כי גורל העם נחרץ בארץ זו, אין כל סיכוי להצילו. "נוכל רק ליפול עמם או להמשיך להתקיים, כדי לנקום את נקמתם."[4]

ברוח זו התנהלה השיחה בקרקוב בין דולק ליבסקינד, שמשון דרנגר וחנה שפריצר (חברת הנהגת "עקיבא", אחות בבית החולים היהודי). את המסר הזה מביא עמו דרנגר אל חבריו בקופאליני (לפני סוף יולי), חברי הנהגת עקיבא — גוסטה אשתו והלל וודיסלבסקי־אנטק. הם מקבלים את המסר, כמי שציפו לו זה מכבר. אי לכך, טבעי שיש להיפרד מכל אשר יצרו שם בחווה, הן במישור הפיזי, אך בעיקר במישור הפעולה הרוחנית־ערכית, שהיתה העיקר עד אז.

משגמלה ההחלטה, החלה במלוא התנופה תקופת ההתארגנות החשאית, תקופת המחתרת הכפולה, ההכנות לקראת המאבק המזוין הלכה למעשה.

תיאור דברים זה קדם לביקורה של הלה שיפר ולכן בהגיעה לקרקוב בתחילת אוגוסט, נאמר לה אותו משפט — "אנחנו כאן רחוקים הרבה יותר."

שני מישורים, בהם פעלו קודם, קיבלו עתה תנופת יתר. האחד — היה זה תחום פעולתו של שמשון דרנגר והוא — הכנת תעודות מזויפות, שמטרתן הראשונית מתן אפשרות ניידות לחברים, בין אם מדובר ביציאה מהגיטו בעת סכנה או הוצאת חברים מגיטאות אחרים, פניה ליער, ביקור בשליחות התנועה, כניסה לגיטו לחסרי תעודות (קנקרטה) וכיו"ב.

המישור השני — גם ראשיתו קדמה לכך ובהמשך בא חיזוקו — הכוונה להרחבת שורות החברים, חיזוק הקשר בינם לבין עצמם ובעיקר בינם למרכז התנועה בקרקוב, על מנת לתגבר את שורות הלוחמים.

ד. "המשרד הטכני"

הכנת תעודות מזויפות היה הצורך המיידי. רבים מהחברים, שאבדו באקצייה, אבדו, כיון שלא היו מספיק תעודות, שתאפשרנה את יציאתם המיידית מהגיטו.

במקרה של הישגות סכנת אקצייה יש לאפשר להם לצאת, כדי לשמור על הכוחות הלוחמים הפוטנציאליים. התעודות אף תסייענה בידי הקשרים והקשריות, שעשו דרכם ברכבות וברגל מגיטו לגיטו. זיוף התעודות, שדרנגר קנה לו בו מומחיות רבה, נתאפשר בזכות החבר יהודה (אידק) טננבאום, אשר להוריו היתה חנות לדברי דפוס ובית דפוס. המפעל הזה עבר לידי "אפוטרופוס" ונוהל בידי קומיסר. עיקר פעילותו היתה הספקת הזמנות מטעם ה־ס.ס. ומשטרות הבטחון, כגון נייר מכתבים, שאלונים משרדיים וכו׳. לשם כך נשלחו אליהם לבית הדפוס החותמות המקוריות והגלופות. את החומר המקורי העמיד יהודה לרשות דרנגר וזה היה יכול להעתיקו בצורה המדויקת ביותר. "תעשייה" זו הפכה תוך זמן קצר לאחד ממקורות ההכנסה החשובים של האירגון מאחר והתעודות נמכרו גם לאנשים, שלא היו חברים במחתרת ובאירגון. לא מעט הצילו חייהם בזכותן. חברי התנועה והאירגון קיבלו אותן כמובן חינם. כסף זה שימש מקור מימון חשוב לרכישת נשק.

תחילה היה דרנגר מבצע את פעולת הזיוף ב"חדרי חדרים" בתוככי הגיטו, בדירת הורי שמעון לוסטגרטן ברח׳ יוזפינסקה 13, עוד בטרם הפכה למגורי "הקיבוץ העירוני" של עקיבא, בנצלו את היעדרותם של ההורים מהבית בהיותם בעבודה. את כלי "אומנותו" היה נושא עמו בתיק, שהכיל את כל "המשרד הטכני". משגדלו מימדי "התעשייה" בכמות ובהיקף, נאלץ לפעול במקום מרווח יותר, חסוי יותר מחוץ לגיטו והיה זה תפקידה של גוסטה אשתו לאתר מקום כזה ולשמש לו הסוואה.

ה. הקשר עם קיני "עקיבא" במקומות אחרים לשם תגבור הכוח בקרקוב

כאמור, המישור השני, שנכנס להילוך גבוה, היה הגברת מספר הלוחמים. הקשריות כגון מינה ליבסקינד, רבקה (ושקה) ליבסקינד, הלה שיפר נשלחו למקומות שונים כדי לשכנע את חבריהם וחברים מתנועות אחרות, או כאלה שהצטרפו מקודם לפ.פ.ר., להצטרף למחנה החלוצי הלוחם. מינה ליבסקינד נסעה לטומשוב מזובייצקי, קן טיפוחיה, חדרה לגיטו, בו טרם היתה "אקצייה" כלשהי, והזהירה את חבריה בפני "אקצייה" העלולה לבוא והציעה להם להצטרף ללוחמים בקרקוב. היא הגיעה גם לראדום, אך שם נתפשה והוצאה להורג. ואכן, מטומשוב הגיעו לקרקוב פעילי התנועה לקבלת הוראות ואף קיבלו כספים בין השאר לרכישת נשק עבור החברים, שנותרו בעירם. חלקם קיבלו הוראות לחזור וחלקם נצטוו להישאר עם קבוצות הלוחמים בקרקוב. "הנקודה" הראשונה, שנקבעה מחוץ לגיטו, היה זה חדר קטן ברח׳ וייאלופולה 26 (Wielopole), כשהממונה על "הנקודה" היה אלכסנדר גולדברג. הוא סיפק לבאים מחוץ לעיר תעודות כניסה (מזויפות כמובן) לגיטו. שם קיבלו הוראות וכספים, ואילו לאלה, שלא קיבלו הוראה להיכנס לגיטו, ניתנו מקומות לינה מחוץ לעיר.

רבקה ליבסקינד מספרת, כי בראותם את המצב המייאש, בו היו שרויים יהודי הגיטאות הקטנים, הוציאו חלק מהנוער והביאום לגיטו קרקוב, שם סודרו

עבורם מקומות לינה ודאגו לקיומם הכלכלי. יותר מאוחר (לאחר אקציית אוקטובר), כפי שעוד יסופר, הפכה דירת הורי שמעון לוסטגרטן ברח' יוזפינסקה 13 ל"קיבוץ עירוני", שם קלטו את החברים חסרי הבית. וכך הגיעו חברים מטומשוב, מבידגושץ', מוורשה וכו'. שמשון דרנגר גם הוא נסע למקומות שונים, שם היו פזורים חברי תנועתו ובעיקר חניכיו וניסה לגייסם לשורות הלוחמים. אלזה לאפה־לוסטגרטן מספרת, כי בבואה לקרקוב, לאחר שנקראה על ידי דרנגר, שהיה מדריכה (היה זה לפני הגירוש בנייפולומיצה (Niepolomice), שהתקיים ב־20—22 לאוגוסט 1942, שם שהתה עם הוריה), היא שוכנה בדירתם של פולדק וסרמן ובינה ביננשטוק. באותו לילה לנו שם, בעליית הגג כ־50 צעירים חסרי "קנקרטה", שהגיעו ממקומות שונים מחוץ לקרקוב לפי קריאתם של ליבסקינד ודרנגר. הלה שיפר, מקשרת בין קרקוב והקן בוורשה ומביאה עמה מוורשה מספר חברים כמו אדווין וייס וסאלו (שמואל) קנאל, שגילו נכונות להתנדב לכל פעולה, שיידרשו לה, כגון יציאה ליערות. הלה מספרת, כי נשלחה ללבוב לגייס חברים, לקוראם להצטרפות אל הלוחמים היוצאים ליערות. את בעלי החזות ה"לא טובה" ניסו להעביר בדרכים לא לגליות להונגריה. תכנית זו לא יצאה לפועל. שמשון דרנגר בא ללבוב, בין השאר לאותה מטרה, כבר בחודש אוגוסט וחזר בידיים ריקות, כיון שהתברר, כי ההוצאות עבור מורי הדרך היו למעלה מהשגתם. מכאן ניתן ללמוד, שלא ויתרו על רעיון ההצלה, גם בשעה שכבר היו בשלב התארגנות לקראת מאבק מזוין. הלה שיפר מגיעה גם לז'שוב (Rzeszow), כדי להיפגש עם אנשי השומר הצעיר ולשכנעם לא להצטרף לשורות הלוחמים של הפ.פ.ר. אלא לאירגון הלוחם של תנועות "החלוץ". במישור זה נכשלה.

משם עשתה דרכה לסנוק (Sanok), בה היה אז כבר גיטו (מאז ספטמבר 1942), כדי לחפש חברים, המוכנים להצטרף לאירגון. "חיפשנו אנשים כאלה", היא מספרת, "כיוון שקיוינו מהם, שיוכלו גם מעצמם לתרום וגם לארגן אנשים אחרים". תוצאות הביקור בסנוק היו דלות.

פשקה וורשבסקה נשלחת על ידי ליבסקינד (לפי עדות אחרת שלה, על ידי לאבאן) לטרנוב אחרי אקציית אוקטובר, כדי לתגבר את הגרעין המחתרתי של הז'.או.ב. שם, מאחר ובטרנוב היו שגרסו, כי מוטב להישרד על ידי ניירות מזוייפים ולנסות לעבור מזרחה.

ו. תנועת "עקיבא" בשלב גיבוש אופיו של האירגון הלוחם — הקיבוץ העירוני

אמנם באירגון היו חברי תנועות שונות, אך כאמור, התנועה המובילה הן במספר, הן בפעילות, היתה "עקיבא". ועל כן מן הראוי להתיחס אל מאפייניה במפנה קריטי זה.

אחד המאפיינים, שהטביע חותמו על הצביון המחתרתי של האירגון, היתה מערכת היחסים בין החברים. פולדק וסרמן הגדיר זאת כך: "במובן מסוים נשארנו תנועת נוער. בכל המחתרת הרצינית הגדולה והאיומה, אנחנו נשארנו תנועת נוער וגם התנהגנו כאנשי תנועת נוער".

בשלב הראשון המחתרתי, בתוך הגיטו, היתה פעילותם נושאת אופי של פעילות תנועתית מחתרתית, שהתבטאה במפגשים של קבוצות גדולות, בהן המשיכו לקיים שיחות על נושאים המקובלים על תנועות הנוער הציוניות־חלוציות. המשיכו לקיים את מפגשי "עונג שבת", כפי שקיימו אותן מקדמת דנא.

אחת הטענות החוזרות ונשנות בפי שרידי הלוחמים, שהצטרפו לאירגונו של באומינגר ושלא השתייכו לתנועת השומר הצעיר היא, שהמחתרת של "עקיבא" מוסיפה להתנהג כתנועת נוער, אין בה קונספירציה מספקת ועל כן גם לא ראו בה מחתרת רצינית. יתרה מזו, ראו בה מחתרת, שיש בה סיכון מסוים.

יתברר, שמרגע שהחליטה צמרת "עקיבא" על מאבק מזוין, השתנו פני הדברים. אך למעבר החד לקונספירציה מוחלטת, כפי שדרנגר דרשה, היה בלם פסיכולוגי רציני. כללי הקונספירציה החמורים נגדו את אופיים של האנשים, כדברי פולדק (שם) ואת החינוך שקיבלו. "הם היו אז כמשפחה אחת וכל אחד לא הסתיר דבר מחברו". ויוסטינה מנסחת זאת כך: "כאן עיקר הקושי בשל הסתירה בה נקלעו, הסתירה בין הרוח, אשר פעמה בהם מזה שנים, לבין הצרכים ההכרחיים של כל אירגון צבאי מחתרתי. כמאה פעמים הוזהרו: אל תתגודדו בקבוצות, מאה פעמים החליטו: שוב לא נתקהל יחדיו. אך כל פעם ששניים מהם נפגשו ברחוב, מיד הצטרף אליהם עוד אחד ועוד אחד ולא ארכה השעה וכבר צועדים היו בשורה ארוכה לכל רוחב הכביש".

אך לתופעה "השלילית" הזו מן ההיבט הקונספירטיבי, היה גם פן אחר, שערכו רב ביותר דווקא בתנאים הנוראים דאז. ושוב אנו מוצאים אצל יוסטינה ניסוח קולע לכך: "הם ידעו, כי אין לנהוג ככה, אולם בהיותם בצוותא הרגישו את עצמם חזקים כל כך, ששום אויב, אם גלוי ואם סמוי, שוב לא הפחיד אותם". מפקדיהם־מדריכיהם חשו כלפיהם "כאב דואג, כאפוטרופוס וידיד — כמ"מ לכל מה שגזלה מהם המלחמה... כל רגע זכרו, כי הם תנועת נוער, המלוכדת בקשרי נפש עזים (הדגשה שלי, י.פ.) ולא איזו מפלגה פוליטית, שבה נפגשים אנשים במקרה, רק על יסוד של מושכלות משותפים שבהגיון. ליחסיהם ההדדיים שלהם היה האמון ההדדי, הבסיס המוצק. הכל הכירו איש את רעהו וכל אחד האמין בזולתו אמונה ללא מצרים. הם ידעו, כי כל אחד מהם יבחר למות ולא להסגיר חבר".

הקשרים בין החברים הלכו והתהדקו, משהוקם "הקיבוץ העירוני". היתה זו קומונה, שהוגדרה על ידי החברים כ"משרד החיסול". המקום — דירת הוריהם של שמעון ורומק לוסטגרטן ברחוב יוזפינסקה 13. ההורים נשלחו למחנה המוות בלז'ץ ב־28 באוקטובר 1942 והנערים העמידו את הדירה לרשות התנועה. רבים הצעירים, שנותרו אז בודדים בהילקח יקיריהם בעת האקציה. ל"משרד החיסול" הביאו את שנותר בדירת הוריהם, כגון ריהוט, לבוש, דברי הנעלה וכיו"ב והעמידוהו לרשות הכלל. הם עצמם קיבלו, רק את אשר נזקקו לו. הנותר מהרכוש הזה, לאחר שחלקוהו לאחרים, המירו בכסף, שנכנס לקופת הכלל. כך נוצרו קופה משותפת, מטבח משותף ואת תחושת חוסר הבית והחמימות המשפחתית, תפשה החמימות מתוך קשרי רוח. היתה חלוקת תפקידים — אלזה לאפה (לוסטגרטן כיום) — על המטבח, מרישה (מינקה ברנר) — על הניקיון והסדר, שמעון לוסטגרטן ונתן פאריזר (נולק, בן דודו של שמשון

דרנגר) — מחסנאים, המספקים לכל אחד את צרכיו.

בדירה זו התרכזו חיי התנועה כולה. היא היתה הכתובת אליה הגיעו החברים, שבאו מגיטאות אחרים. היא שימשה מקום המפגש עם החברים. היוותה תחליף למשפחה ומקום השראה, לחום ולכוח מוסרי. שם התנהלו חיים "באוירה של חיים יהודיים מקוריים". התנאים הקשים האובייקטיביים, שנבעו מהצפיפות הרבה (היתה זו דירה בת חדר ומטבח) לא העיבו על האוירה. יוסטינה והנקה בלאס, (הקשרית של דרנגר), ששהו בתקופה זו במישלניצה (Myslenice) מחוץ לגיטו, בשמשן כיסוי ל"משרד הטכני", התקנאו ממש בחבריהן ויוסטינה נותנת ביטוי לכך ביומנה.

הקיבוץ העירוני הזה התקיים רק עד 25 בנובמבר 1942 מטעמים, שעוד נעמוד עליהם. ממנו אף יצאו החברים לפעולות השונות, שבוצעו עד לאותו תאריך. השליחים, שיצאו אל מחוץ לגיטו, צוידו שם בכסף ובמזון בצאתם לשליחותם. עוד בטרם גורשו הורי שמעון לוסטגרטן ובטרם הפכה דירתם ל"קיבוץ עירוני", שימשה הדירה מקום מיפגש לחברים הבאים והולכים.

מיקום המיפקדה היה ברח' לימנובסקי 9, בדירתם של רבקה ודולק ליבסקינד (חזיתו האחרת של הבית פנתה ליוזפינסקה בסמוך לבית מס' 13). יותר מאוחר, עם הגברת הפעילות המזוינת, הועברה המיפקדה אל מחוץ לגיטו, מטעמי בטיחות, לרח' זולאבסקי (Ul. Zulawskiego) מס' 5 (הדירה הועמדה לרשות המיפקדה על ידי יהודה טננבאום, ששכרה מבעליה הפולנים).

תפקיד חשוב בחיי הקיבוץ העירוני הזה היה למפגשים בקבלת שבת. במפגשים אלה נכחו חברי המיפקדה — דולק ליבסקינד ושמשון דרנגר (ב"סעודה האחרונה" נכח לאבאן). מסיבת "קבלת השבת" היתה כאמור מסורת בתנועה, שלא ויתרו עליה בכל מקום, בו נמצאו בצוותא גם בתקופת המלחמה. אם זה בחוות גבולטוב, קופאליני, בקיבוץ העירוני בוורשה (רח' גלבקי 10) ועתה ביוזפינסקה 13. הם היו מצפים לה "בחרדת קודש" כדברי יוסיטנה. "מהמפגש החגיגי הזה, בו נהגו לקבל את השבת בלבוש חגיגי, סביב שולחן חגיגי, בו העלו נרות שבת, שם נישאה שירה אדירה של קבלת שבת, שאבו המון כוח מוסרי־רוחני, שאיפשר להם להתמודד עם המציאות האכזרית ועם המשימות, שהוטלו עליהם". שם, ביוזפינסקה 13, התקיימה, מה שמכונה בפיהם, "הסעודה האחרונה" בערב שבת אחד, לקראת סוף חודש נובמבר 1942 וזאת משום שדולק ליבסקינד וחבריו במיפקדה, דרנגר ולאבאן, הרגישו, כי עניבת המלשינים ואנשי המשטרה מתהדקת סביבם. "אנחנו ידועים, מדברים עלינו יותר מדי." יהא הכרח לעזוב את הגיטו, דהיינו, לפרק את הקיבוץ. מתוך תחושת הפרידה נושא דולק את דבריו, שלוו את החברים לאורך כל הדרך מכאן ואילך —

הוא נותן לחניכים הצעירים להבין, כי הם בחרו בנתיב המוות ממנו אין חזרה. וזאת על שום שאחרית יהדות פולין נחרצה לכליה. אלא ש"האחריות, שהם בחרו בה, פרושה מוות, אשר לקראתו צועד האדם החזק לבדו". באותה סעודה אחרונה אמר דולק משפט, שהפך למוטו: "אנו נלחמים על שלוש שורות בהיסטוריה, עליהן לחם הנוער שלנו ולא הלך כצאן לטבח. על כך כדאי לנו אפילו למות".

הרוח היהודית הלאומית, ששרתה בתנועה זו ושניתן לה ביטוי על ידי ראשיה,

היא שתתווה את דרכיו של אירגון יהודי לוחם זה, בעת שיצטרכו להחליט על אופי שיתוף הפעולה עם המחתרת הפולנית (פ.פ.ר.), שהיתה מוכנה אז לסייע להם בתנאים מסוימים, כפי שיפורט להלן.

ז. הקמת "האירגון הלוחם של הנוער היהודי החלוצי" (בקיצור "החלוץ הלוחם") והמעבר להתארגנות לוחמת

בראשית אוגוסט 1942 נפל דבר בקרב המחתרת התנועתית החלוצית (להוציא תנועת השומר־הצעיר, שבחרה בהתארגנות מחתרתית לוחמת נפרדת). ממחתרת תנועתית היתה לאירגון מחתרת לוחם, כשהשם שאימץ לעצמו בניסוחו הסופי, כפי שמובא בפקודה מס׳ 21 מינואר 1943 הוא — "האירגון הלוחם של הנוער היהודי החלוצי" או בקיצור "החלוץ הלוחם". בפקודה הנ"ל מוכרז השם של האירגון הלוחם היהודי בגלוי, קבל עם ועדה. ואילו באוגוסט 1942 "מתוך כורח פוליטי, החליטו להעמיד פני לא יהודים, ועל כן אין הם מפרסמים לפי שעה את השם הרשמי של האירגון. ברגע הנכון יופיעו בגלוי כנוער היהודי הלוחם". מספר הלוחמים בשיא פעילותו (בחודשים נובמבר — דצמבר 1942) של האירגון הגיע לכמאה.

פקודה מס׳ 2 ופקודה מס׳ 21 מלמדות על אחד המאפיינים היחודיים של האירגון הלוחם של הנוער היהודי החלוצי, שקם בקרקוב. בעוד בוורשה, משהוקם ה"אירגון היהודי הלוחם" (האי"ל) ב־28 ביולי 1942, הוא חתם על כרוזיו גלויות בפולנית: Zydowska Organizacja Bojowa הוא לא צריך היה להסתתר, כי בגיטו הגדול לא ניתן היה לזהות את העומדים מאחוריו.

כנ"ל בוילנה, בביאליסטוק, בקובנו וכו׳. בשום מקום לא העלימו את קיומו ושמו של האירגון, ההיפך הוא הנכון. יתרה מזו, ראשי היודנרטים קיימו מגעים עם מפקדי האירגונים בטרם היו לאירגונים לוחמים (בראותם בהם בתור שכאלה מקור סכנה לגיטו). דוגמת מרדכי טננבוים ובאראש, יו"ר היודנרט בביאליסטוק, אבא קובנר וגנס, יו"ר היודנרט בוילנה (אם כי היה זה קשר, שנשא אופי שונה מזה בביאליסטוק).

בקרקוב המצב היה שונה. היה הכרח להסתיר את קיומו — א. מידיעת דוד גוטר, שעמד בראש הקומיסריאט והיה ידוע כמשתף פעולה עם הגרמנים. ב. מידיעת המשטרה היהודית וראשה, שמחה שפירא, מאותה סיבה, ג. מחבר המלשינים עושי דברה של הגסטפו, שהטילו מוראם על הגיטו הקטן, שזה מקרוב איבד למעלה מ־6,000 נפש באקציית יוני ולא נותרו בו אלא כ־13,000 נ׳. והכל הכירו את הכל. ו־ד. כפי שמסבירה פקודה מס׳ 2 המופנית לחברים — "מתוך כורח פנימי, אמנם בניגוד לדחף הפנימי, הננו מחליטים להעמיד פני לא יהודים, כדי לפתוח בפעולה מזויינת נגד השלטונות הגרמנים. מתוך התחשבות בעובדה, כי פעולתנו עלולה להחיש את חיסולם של הישובים היהודים האחרונים, וכתוצאה מכך, להטיל עלינו — אולי לא בצדק — את האחריות למותם של רבבות יהודים, מצאנו, שצורה זו הכרחית לנו." (הדגשה שלי, י.פ.).

החלטה זו לא הוחלטה בלב קל. בשביל החברים היא היתה טרגית במידה

רבה. "היה זה לנו מבחן חמור", כותב דרנגר בגליון מס' 30 של "החלוץ הלוחם" (עמ' 76), המוקדש ליום השנה ליסוד האירגון, "העלמת יהדותנו, שלמענה היינו מוכנים להקריב הכל, היתה לנו חוויה קשה. הלוא ביקשנו להציל את כבודו של העם האובד. היה, אפוא, הכרח לארגן את הפעולה כך, שלא תשמש רק נקם על העוול שנעשה לנו, אלא גם שלא תחלוף ללא הד מתאים".

מאפיין שני — הדגש, שהושם בשמו של האירגון היה על הנוער היהודי החלוצי. באופן זה הפך האירגון לסלקטיבי במידה מסוימת מאחר ובני נוער קומוניסטים, בונדאים וכיו"ב לא יכלו למצוא בקרבו את מקומם. ייתכן וסלקטיביות זו היתה פועל יוצא, בין השאר, מן העובדה שידעו מראש, שאין סיכוי לצרפם של כוחות אחרים ועל כן אף הגדירו כך את עצמם. מצב שונה היה למשל בוילנה, בוורשה, בביאליסטוק בהן היתה פעילות תנועתית ענפה של כל תנועות הנוער מהימין ועד השמאל הקיצוני האנטי־ציוני.

ואמנם השם "האירגון היהודי הלוחם" כולל כל צעיר יהודי באשר הוא ופתוח לפני כל צעיר יהודי וכן הפ.פ.או. הוילנאי (פאראייניקטע פארטיזאנער ארגניזאציע), שפירושו "אירגון הפרטיזנים המאוחד". הדגשה זו משמעותית להבנת הקרע, בין שאר הסיבות, שנוצר בעת שיתוף הפעולה בראשית הדרך בין אירגון "החלוץ הלוחם" לבין פ.פ.ר.

מאפיין ייחודי שלישי — הוא מקום הלחימה ועיתויה, אך על כך ידובר ביתר פירוט בפרק הבא.

מהרגע, בו הוחלט על הקמת האירגון הלוחם, חל מיפנה דרסטי באופיו המחתרתי. בעצם היה בהחלטה זו גם ביטוי "לנטישת תקוות חיי העמל בארץ ישראל הנבנית וההליכה בדרך הסלולה, עליה התחנכו, כשאפילו בימי המלחמה, הקימו נקודות הכשרה וחיפשו דרכים לא חוקיות לעלייה. היתה זו תפנית מהפכנית בכל תפישת עולמם. אך הם קיבלוה ללא פקפוק, כהכרח היסטורי".

פקודה מס' 1 של המפקדה הראשית ממחישה שוני זה בשימה את הדגש על השאיפות מהחלטת. נקודה זו חוזרת על עצמה גם בפקודה מס' 6, המוסיפה ואומרת "יש להישמר מהפרת החשאיות". פירושו של דבר — ירידה למחתרת עמוקה וכפולה. כפולה — משום שהיה עליהם להסוות עצמם בתוך הגיטו מפני אחיהם ומחוץ לגיטו מפני פולנים ובעיקר השלטונות הגרמנים.

מטבע הדברים שיש לכך גם השלכות אירגוניות. גולה מירה היא המורה, המדריכה מתוך נסיונה העשיר בחיי מחתרת. התא הבסיסי היא החמישיה. "החמישיה יחידה עצמאית, מספקת בעצמה את מלוא צרכיה. לכל קבוצה מפקד, מדריך ומקשר ואפסנאי משלה וכן ציוד, תחמושת ומחסן מזון. לכל קבוצה תכנית פעולה משלה וגיזרה משלה". "ההיכרות היא היכרות אישית רק בין חברי החוליה האחת ואין להשתדל להכיר ולדעת בלי סיבה הכרחית לכך, את הרכבה ואת כתובתה של חוליה אחרת". יש לציין, שבפועל הכללים הללו לא נשמרו יתר על המידה, עד פירוק "הקיבוץ העירוני" בסוף נובמבר 1942.

ח. מבנה האירגון

הוא דמוי פירמידה, שבסיסה הרחב מהוות החמישיות. מפקד החמישיה הוא "המקשר הישיר בינה לבין האירגון. הוא מצדו עומד בקשר עם הרשות הממונה עליו וזו עם הממונה עליה וכך הלאה, עד למפקדה הראשית".

בשלב הראשון, הטילה המפקדה על כל חמישיה תפקיד, שהיה בגדר תחקיר — מקור למידע. "התחקיר חייב להתבצע מיד בכל תחום, שהחמישיה מסוגלת להגיע אליו, כגון — בעיר, בשטח, במקום העבודה ובין המכרים הקרובים או הרחוקים. את המידע, שיושג, יש למסור לידי האחראי לסניף והוא יעבירו לממונים עליו. ואת המידע, שיתווסף, יש לרכז במהירות האפשרית ובפרטי פרטים ולהעבירו למופקדים על כך לפי כתובתם." וכל זאת חייב להתבצע "לפי כל כללי הזהירות ובדייקנות מירבית".

ט. המועמדים לחברות באירגון

מי היו המועמדים להתקבל לאירגון "החלוץ הלוחם"? יהודה מימון (פולדק) מציין, ש"רק אותם חברים, שהיו פעילים קודם לכן בפעילות תנועתית במסגרת הקבוצות, שהשתייכו ל"החלוץ". חברי "עקיבא" לדוגמה, שפעלו כל העת מאז פרוץ המלחמה, פעילות תנועתית מחתרתית, היו המועמדים הטבעיים לפעילות מחתרתית לוחמת בעיני דולק ליבסקינד ושמשון דרנגר, משום הסכנה המרובה, שהיתה כרוכה בפעילות זו, שהיתה חייבת להתבסס על אמון מלא בין האנשים." ואמנם גם לחברים־החניכים היה אמון מירבי לשני מנהיגי התנועה, שהיו למנהיגי המחתרת. ומאחר והבחירה היתה סלקטיבית, נשאר אירגון זה בעל אופי תנועתי ביסודו. גם חברים אחרים מתנועות "דרור", "השומר הדתי", היו בעלי אותו קריטריון. מכאן ברור, מדוע שם האירגון היה כפי שהיה.

חברים, שהתקבלו לאירגון הלוחם, חייבים היו להישבע שבועת אמונים.

בשבועה זו מתחייב החבר להילחם באויב הנאצי עד נשימתו האחרונה. זוהי מלחמת נקם על דמם החף מפשע של מיליוני ילדים, אמהות, אבות וזקנים, אך בו זמנית זהו מאבק לחרות העם היהודי, דרך לעתידו החופשי. זהו מאבק למען הצדק והזכות המשותפת של כל העמים לחיי חרות. השבועה מחייבת את הלוחם לציית לכללי המשמעת ולהעדיף את טובת הכלל על פני שיקוליו האישיים.

י. ארבעת יעדיו המידיים של האירגון "החלוץ הלוחם"

ארבעה יעדים מידיים עמדו לפני האירגון, בטרם יתחיל לפעול הלכה למעשה —

1. רכישת נשק,
2. השגת כספים,
3. הגברת תעשיית הניירות המזוייפים,

4. תגבור הכוח הלוחם בקרקוב על ידי תגבורת חברים מחוץ לקרקוב.

1. **רכישת נשק** — אין די בהחלטה על התגוננות מזויינת, מרד וכיו"ב, כשלא מצוי בידך ולו גם אקדח אחד. דין המחתרת היהודית באשר היא שונה היה מדין מחתרת של בני עם הלוחמים על אדמתם, אשר רק אתמול עמדו לרשותם צבא וממשלה והם מקיימים קשר עם אחת מבעלות הברית הלוחמות ומקבלים סיוע ממנה. משמעות הדבר — שמחתרת של עם ריבון מאתמול, בידה נשק, בידה משאבים מידי ממשלה גולה ובעלי חסות שלה וחבריה בעלי נסיון צבאי. וכמובן, לרשותה אוכלוסיה אוהדת מסביב, המביטחה עורף נאמן. נתונים בסיסיים אלה, חסרו למחתרת היהודית.

האקדח הראשון נרכש על ידי החברה אנקה פישר, שנשלחה לרוזבדוב (Rozwadow) במחוז לבוב, לאחר שהגיע מידע על מציאותו של איכר פולני, שנודע בהגינותו ובנכונותו לסייע ואף למכור להם נשק. בפעם הראשונה מכר להם אקדח תוך הבטחה, שירכוש נשק אצל אנשים בסביבה, שלמיטב ידיעתו, הסתירו נשק בביתם. (כידוע, הסתירו הפולנים נשק רב לאחר התבוסה). היה זה האקדח הראשון. בנסיעתה בפעם השניה נתפשה ונאסרה, אך הצליחה להשתחרר בכוחות עצמה. את הכמות הגדולה ביותר של נשק בתקופה זו הביאה הלה שיפר מוורשה. 9,000 זלוטי שולמו עבור 1 ק"ג אבקת חומר נפץ וחמישה אקדחים על מחסניותיהם וכדוריהם, שסופקו על ידי איש פ.פ.ר. בוורשה (בקרקוב טרם נמצאו כלים "כה רבים" בידי הפ.פ.ר., שיהא ניתן לרוכשם במקום).

בסיכון הרב ביותר, הגובל בהקרבה, הביאה הלה את הנשק, כשהוא חובק את גופה. החשוב מכל, שבבואה עם הנשק הזה "פתחה תקופה חדשה", כפי שמגדירה זאת יוסטינה ביומנה. דרנגר וליבסקינד האמינו "שרכישת נשק זו, פתחה לפניהם דרך לרכישת נשק נוספת ומתמדת וכך יהיו לכוח, אשר ילהיב את ההמונים לשתף עמם פעולה".

ברור, שהיתה זו אופטימיות, שנבעה מתוך תמימות והתרגשות הרגע. המציאות היתה שונה לחלוטין. ההמונים לא הצטרפו ורכישת הנשק דרשה ממון רב, על כן, יותר מאוחר, בחרו בדרך "זולה" יותר, ב"הישג יד", אם כי כרוכה בסיכון רב. היו יוצאים בזוגות או בשלישיות אל מחוץ לגיטו ובחשכת לילה, בשדרות, היו מתנפלים על חיילים גרמנים שהלכו לבדם, בדרך כלל שיכורים ביום ראשון, הורגים בהם ונוטלים את נשקם. מתערבים בהמון וחוזרים לגיטו בטרם תגיע שעת העוצר. מטבע הדברים, ש"חיבול" לא היה רב ביותר ועל כן חיפשו מקורות נוספים. אי לכך רכישת הנשק מאיכרים מהימנים לא פסקה, על אף שהיתה כרוכה בנסיעה ארוכה, מייגעת ומסוכנת, שרק קשרית אמיצה, בעלת חזות "טובה", בעלת כושר אלתור, יכלה לבצעה. כזהו גם סיפורה של מי שהיתה הקשרית של לאבאן — רייזה קלינגברג.

פצצות תוצרת בית יוצרו בעיקר על ידי ישעיהו דרייבלט, שהיה מורה לפיסיקה בגימנסיה העברית.

2. **השגת מקורות כספיים** — הכסף נדרש "לכלכלתם של האנשים ולו גם גם הצנועה ביותר", בעיקר אלה שאיבדו משפחותיהם ונותרו ללא בית ואלה שהגיעו מחוץ לקרקוב; "גדולות מזה היו הוצאות האדמיניסטרציה, הנסיעות ובראש וראשונה רכישת נשק".

מקור חשוב לכספים היתה, כאמור, "תעשיית" התעודות המזוייפות ("המשרד הטכני"). פרט לתפקיד שמילאו עבור החברים, מכרון לסתם יהודים ותמורתן שימשה מקור כספי חשוב לאירגון. הקונים נזקקו לתעודות להצלת חייהם מחוץ לגיטו ערב אקצייה, נסיונות בריחה מעבר לגבול, שהייה בחלק ה"ארי" וכיו"ב.

מקור שני היו ה"אקסים" (אקספרופריאציות — הפקעת כסף בכוח) מיהודים עשירים. דבר נפוץ גם בגיטו ורשה. לא אחת נאלצו לאיים בנשק על המסרבים לתרום לקופת האירגון. לא תמיד הפעולה בוצעה בהרגשה נינוחה. לאבאן, הגזבר, הממונה על כספי האירגון והספקתם, סיפר לקשרית שלו רייזה קלינגברג כשעיניו דומעות, כי נאלץ להצמיד אקדח לראשה של האשה אצלה בוצע השוד. גוסטה דוידזון אף מספרת ביומנה על "שלישיה, שיצאה לחפש את גיזת הזהב האגדתית". היו אלה אמיל, הארי ואדזין, שלא חזרו מדרכם.

3. *"המשרד הטכני"* — "תעשיית" התעודות המזויפות. מנהל המשרד ומנפיקן של התעודות המזויפות היה, כאמור, שמשון דרנגר, שנעזר באידק־יהודה טננבוים.

חשיבות "המשרד הטכני" הולכת וגוברת, ככל שגדל מספר החברים המצטרף לקבוצה הלוחמת והמגיע ממקומות שונים מחוץ לגיטו, העושים דרכם מי ברגל ומי ברכבת והזקוקים לתעודות מסע, להיתר כניסה ויציאה לגיטו ומהגיטו, להיתר שהייה בגיטו, ליציאה למטרות פעולות כגון יציאה ליערות וכיו"ב, וכאמור חשיבותו כמקור להכנסה.

משצומצם שטח הגיטו אחרי אקציית יוני ונכנסו לפעילות מחתרתית מזוינת, שהגדילה את הסיכון, "גברה הסכנה הצפויה למארק (שמשון דרנגר), אשר כיסיו היו מזדקרים בשל הטפסים, החותמות וכל אביזרים וכן ל"משרד" שלו, כלומר, לתנועה כולה. היה הכרח דחוף למצוא מקום סתר ל"משרד" ולעובדיו. וכאן התחיל תפקידה של יוסטינה". עליה הוטל למצוא דירה מחוץ לגיטו, במקום לא רחוק מהעיר, אך עם כיסוי מתאים וכך מצאה דירה קטנה במישלניצה (Myslenice), מקום נופש ליד נהר ראבא (Raba), (כ־30 ק"מ דרומית מקרקוב), שם התגוררה עם ויטוש בן ה־6, בן אחותה שנספתה, ולא הרחק מביתה התגוררה הקשרית של דרנגר, הנקה בלאס, שהיתה מעבירה את החומר שהודפס במשך הלילה, כשהיא מחופשת לאיכרה העושה דרכה לשוק בעיר הגדולה קרקוב. לא רק ביולטינים ותעודות העבירה בסלה, אלא לעתים אף נשק.

כדי לא לעורר חשד בדרנגר, היה דמויו־כיסויו כשל עובד במפעל תעשייתי חשוב, החוזר מידי ערב לביתו ויוצא עם בוקר לעבודתו, ולא אחת ממשיך בעבודתו המשרדית בשעות הלילה בביתו (מכאן תקתוק מכונת הכתיבה, שהיה נשמע בלילות). ואכן, היה עושה לילותיו כימים כי היה עליו לחזור לקרקוב עם האוטובוס היחיד שעשה דרכו העירה והיה יוצא ב־7 בבוקר.

4. *תגבור הכוח הלוחם בקרקוב.* אם קודם לכן דאגו לחיזוק הקשר עם החברים השונים במקומותיהם, הרי מרגע, שהוחלט על מאבק מזוין, חשוב היה לתגבר את הכוחות בקרקוב ולהצילם מציפורני "האקציות" במקומותיהם, בסיוע השליחויות, שהתבצעו על ידי החברות בעלות החזות ה"ארית". הלה שיפר נוסעת לכפר ליד לבוב לחפש חבר בודד, שנודע כאחד החברים הפעילים של התנועה והיא מספרת: "היינו עושים אז מאמצים רבים בשביל למצוא את

האנשים עד כמה שיכולנו ולהביאם למחתרת". רבקה ליבסקינד, המשמשת כקשרית המפקדה, מגיעה מטעמה לריכוזי התנועה במקומות שונים כגון צ'נסטוכוב, ורשה, ראדום, טרנוב, ז'שוב ומביאה את דבר האירגון. מעבירה אנשים לגיטו ומוציאה מהגיטו, כשלא ניתן להישאר בו.[5]

תודות לתעודות המזוייפות ניצלו חברים רבים מהאקציות, עליהן נודע להם מפי חברים, שהוחדרו למשטרה היהודית, בקרקוב דאגו להכין נקודות מסתור מחוץ לגיטו, כמו זו שהיתה בלגיבניקי (Lagiewniki), שבפאתי העיר (מצד דרום, שם היה מחנה עבודה לליבון לבנים) או באחד הצריפים שבחצר בית החולים היהודי הנטוש ברח' סקבינסקה (Skawinska) 8 (לאחר מכן שימש בסיס יציאה לפעולה צבאית).

נודעת, כאמור, הנקודה ברח' ויילופולה (Wielopole 26, שם ישב קבע אלכסנדר גולדברג, שהיה מספק תעודות כניסה לגיטו לבאים מחוץ לעיר. דרכו הועברו הוראות לבאים מהחוץ ולא אחת שימש חדרו הצר מקלט בטוח, בעת שה"אקצייה" השתוללה בגיטו.

יא. הקשריות ותפקידן

הקשריות כהלה שיפר, הנקה בלאס, מינקה ליבסקינד, רבקה (ושקה) ליבסקינד, רייזה קלינגברג ועוד הוזכרו כשליחות מטעם המפקדה, לריכוזים השונים מחוץ לקרקוב, לחידוש הקשר, לתגבור הכוחות הלוחמים, לרכישת נשק והעברתו וכיו"ב. אך היה להן תפקיד נוסף, משהוחלט על יציאה ליער. היתה זו פעולת הכנה, שאמורה היתה לסייע לבחורים, שעתידים לצאת ליער לשם הקמת בסיס פרטיזני. מדובר ב"רשת דירות פרטיות בסביבה, מסודרות כדבעי ובכל דירה, לכל הפחות, דייר אחד קבוע. לאחר כל פעולה, חייבים היו לעזוב את היער, להחבא שבוע, שבועיים בעיר, בדירה". למטרה זו יצאו לדרך, רבקה ליבסקינד, הלה שיפר וקלרה וולף (שהיתה חברת "עקיבא" בז'שוב). ל"נקודות" הללו הביאו הקשריות בגדים ומזון, בהם אמורים היו להצטייד הלוחמים היוצאים ליער, מאחר ולא יכלו לשאת עמם כל זאת בצאתם את הגיטו, שמא ייחשדו או ייתפסו. לעתים, נלוותה אליהם קשרית, כשהיא נושאת את הנשק (אקדח) ומוסרת אותו להם במקום מסויים, משם עשו את דרכם ליער.

את "הנקודות" הללו איישו בחורות, שהיו מקבלות את הלוחמים, שהיו מגיעים בלילה. לא אחת נגרמו תסבוכות, כשהגיעו מספר בחורים לאותה "נקודה" (דירה) והדבר עורר את חשד בעלת הדירה או השוטרים הפולנים, שחשו במתרחש והיה הכרח ל"שרפה" ולהסתלק מהמקום.

הערות

1 גולה מירה — חברת "השומר הצעיר" לשעבר. החל מ־1932 חברת המפלגה הקומוניסטית הפולנית (P.K.P.) הבלתי־חוקית. בשנת 1936 נידונה ל־12 שנות מאסר. בפרוץ מלחמת העולם נמלטה מבית הכלא והגיעה ללבוב שבאיזור השלטון הסובייטי.

אחרי פלישת הגרמנים לברית־המועצות הגיעה לגיטו קרקוב בעזרת קרוביה, משפחת שפינר, הוריה של רבקה ליבסקינד. עבדה במחסני הצבא הגרמני וחיבלה בתוצרת. אחרי אקציית יוני 1942 עזבה את הגיטו והתקשרה עם הקומוניסטים בקרקוב, במטרה לארגנם לתא לוחם.

2 יצחק צוקרמן — "דעו, אני יהודי", עמ' 66. אך בהמשך, למרות "ההיתר", שניתן למסות המקומיים לקבוע "בדברים הספציפיים", טוען צוקרמן: "מה הם עשו אחר כך? הם לא קיבלו את הדין" (מרמז לקביעת מקום המאבק מחוץ לגיטו). יש כאן לפיכך סתירות פנימיות, כי מתברר, שגם "בדברים הספציפיים" מקומיים לא קיבלה קרקוב את מרות ורשה.

3 חישוב התאריך הוא זה: יוסטינה ביומנה, עמ' 7, מציינת, כי בהגיעה ב־23.8.42 לקרקוב (יום לאחר חיסול קהילת וישניץ, שם עוד שהתה עם בן אחותה גם לאחר חיסול חוות קופאליני) היא נזכרת בביקורו של דולק ליבסקינד בווישניץ כשבועיים לפני כן (כלומר ב־9 באוגוסט בערך). הוא מגיע לווישניץ, לדבריה, ימים אחדים לאחר פיזור החווה בקופאליני. רעיון המרי, ההתנגדות והנקם כבר מגובש בלבותיהם בעת ביקור זה. במפגש בווישניץ נוכחים אנטק (הלל וודז'יסלבסקי), דולק, מארק ויוסטינה (יומנה של יוסטינה, עמ' 12).

4 יומנה של יוסטינה, פרק א', עמ' 24—25; רבקה קופר, מורשת A316, עמ' 14 — "היו בודדים, שהצליחו להימלט מהטרנספורטים לבלזץ ולחזור לגיטו ולדווח ולספר על כוון הנסיעה ותנאיה האיומים. נוסף על כך נשלחו אנשים מטעם "עקיבא" במיוחד, כדי לאסוף פרטים נוספים מפי איכרי הסביבה. מהם מתברר, שאמנם הקרונות נכנסו למחנה בלזץ מלאים וחזרו ריקים. מסקנתם המיידית של מנהיגי "עקיבא" היתה, כי מאחורי המסע הזה עומדת מטרת השמדתם של היהודים".

5 רבקה קופר, מורשת A316, עמ' 4, 24; הלה שיפר, ארגון לוחמי הגיטאות 03150/15, עמ' 30; פשקה ורשבסקה, מורשת A313. — פשקה, חברת "השומר הצעיר", אך חברת "החלוץ הלוחם", נשלחת לטרנוב אחרי הגירוש השני בטרנוב (15.11.42) על־ידי לאבאן (לפי גירסה אחרת שלה, על־ידי ליבסקינד), כנראה, להשפיע על חברי "השומר הצעיר", שמאז אקציית ספטמבר בטרנוב (10.9.42) הסיקו, כי במקום להילחם מוטב לנקוט בשיטת הצלה ולברוח לברית־המועצות. עד אז ראו עצמם חלק מהז'או.ב., והיו בקשר עם "החלוץ הלוחם" בקרקוב, על־פי עדות של רייזה קלינגברג (ארכיון יד־ושם 016/1470, עמ' 3 (העדות ניתנה עוד בפולין ב־1946). יתכן ופשקה נשלחה לקבוצת "השומר הצעיר" משום היותה חברת התנועה וקיוו, שבידה יהא להשפיע על חברי תנועתה ולצרפם לשורות הלוחמים במסגרת הז'.או.ב. בכלל ואולי "החלוץ הלוחם" בפרט. תפקידה הנוסף היה לתגבר את "הנקודה" העקיבאית, שהיתה בעיר. בראשית דצמבר עלתה המשטרה היהודית על בסיסם, שהיה בשטח ה"ארי" של העיר וכלאום בטרנוב ואחר־כך העבירום למונטלופיך. החברה, שהוסגרה יחד עמה, היתה צלקה צלמייסטר, שהיא ודב מוורשה, שניהם חברי השומר־הצעיר, נשארו נאמנים לאירגון היהודי הלוחם וליתר דיוק ל"החלוץ הלוחם", כיוון ששמשון דרנגר מזכירם ב"יזכור", המובא בגליון 29 של "החלוץ הלוחם".

יגאל בנימין

ההכשרות בהולנד בתקופת השואה — בירור הנתונים המספריים ומשמעותם*

א. מבוא

בשלהי שנת 1945 פורסם על ידי "הסתדרות החלוצים בהולנד" דו"ח על עבודתם של אירגוני ההכשרה בזמן הכיבוש הגרמני בין מאי 1940 למאי 1945. הדו"ח מפרט את מספר חברי ההכשרות השונות באותה התקופה ואת גורלם על פי סיכום הנתונים שנמצאו בספטמבר 1945. הטבלה המסכמת של אותו מסמך[1] ציינה, כי בסך הכל היו 821 חברים בכל מקומות ההכשרה. טבלה זו שימשה עד היום הזה כתעודה, שההיסטוריונים וכל מי שטיפל בנושא, הסתמכו עליה ללא עוררין. מבין כל החברים, שלקחו אחרי שחרור הולנד חלק פעיל באירגונה מחדש של "הסתדרות החלוצים בהולנד" ועודם בחיים, לא נמצא על ידי כותב דברים אלה איש, שהיה יכול להסביר, מאיזה מקור נלקחו הנתונים או שידע, מי היה מחבר הדו"ח.

כיוון שמדובר בקבוצה מוגדרת היטב ומוגבלת בהיקפה, ניסה כותב דברים אלה לאתר את שמות החברים ולאמת את הנתונים בדו"ח על ידי הצבת שמות אלה במקומם של המספרים.

לצורך הבדיקה נעזרנו ב־18 מסמכים, בצילומים, ובראש וראשונה בתחקור עדים. תוחקרו למעלה ממאה עדים, ניצולים וקרוביהם או חבריהם של ניספים, אחדים תוחקרו פעמים רבות, כדי לעמת ולאמת שמו וגורלו של כל אחד, עד כמה שהדבר ניתן. יתרה מזו, נבדקו רשימות הניספים של יהודי הולנד ב"יד ושם" ומסמכים שונים של הצלב האדום ומחנה אושוויץ — כדי להשיג

* חלק של עבודה, המבוצעת באוניברסיטה בר־אילן לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" בהדרכתו של פרופ' ד. מכמן.

בדרך זו אישור מוסמך על המקום ותאריך המוות של כל אחד — וכן רשימות שמיות של ניצולים.[2]

במקרים המעטים, בהם לא הצלחנו לברר את גורלו הוודאי של חבר מסויים, הנחנו, שהוא נשאר בחיים וזאת משתי סיבות:

1. רשימת הקרבנות היהודיים ממרכז־ומערב אירופה נוהלו על ידי הגרמנים בדרך כלל בקפדנות רבה, ומועטים המקרים שהושמטו — ונוכחנו לדעת זאת בפועל.

2. באנדרלמוסיה, ששררה בהולנד אחרי השחרור, לא כל הניצולים נרשמו, רבים לא התפקדו בכוונה תחילה, או לא חזרו כלל למקום.

בלי ספק נותרו חברים, שזהותם לא תתגלה לעולם, אבל על פי החומר שבידינו אין מספרם עולה על מקרים בודדים, אם בכלל, כפי שיובהר להלן. נראה, שכל הטעויות והסטיות האפשריות זניחות ואין בכוחן לשנות את התמונה.

הבירור הדקדקני הזה מהווה בסיס לאפשרות לגשת לבירור היסטורי מעמיק יותר — שהוא מטרת העבודה — בשאלת התנהגותו של ציבור החלוצים בעת מבחן ותגובתו למתרחש.

ניתן לשאול: מה חשיבותם של הממצאים על אודות התנועה החלוצית — ויהיו כשלעצמם משמעותיים ככל שיהיו — כאשר מדובר בקבוצה בת כ־800 איש, המהווה לא יותר מ־0.57% ממאה וארבעים אלף יהודי הולנד?

נראה לנו, כי עקרונית יש חשיבות לאמת היסטורית גם ב"קטנות" וחובה להעמיד דברים על דיוקם במידת האפשר. יתרה מזאת: אם נשווה את גודלה של התנועה החלוצית לגודל התנועה הציונית בהולנד, שמספר חבריה בתקופת השיא ב־1939 לא עבר את ארבעת האלפים, ולגודל ה"פדרציה של הנוער הציוני", שמנתה 1345 חברים באוקטובר 1940[3] — אזי היוו החלוצים למעלה מ־16% מהקבוצה הראשונה ו־37% מהקבוצה השניה. משמע שמשקלם הנומינאלי היה בעל חשיבות גדולה ביותר.

יתרה מזאת, חשיבותה של התנועה החלוצית לא היתה טמונה במשקלה הכמותי שהיה כאמור ניכר, אלא בעיקר במשקלה הסגולי. משקל זה בא לידי ביטוי בתקופת השואה, בה היא מילאה תפקיד ייחודי כקבוצה יהודית יחידה בהולנד, שהגיעה לידי ביטוי מאורגן של "עמידה".

על יסוד החומר המפורט שהצטבר ניתן יהיה להגיע להערכה מחודשת של מה, שהיה ידוע, ולשאוב מידע והוכחה למה, שהיה עד כה בגדר השערות בלבד. אנו נתמקד כאן בהיבט המספרי — ונגע במרכיבים אחרים, רק במידה והדבר הכרחי להבנת הנתונים ומשמעותם.

ב. מספר החלוצים בהולנד בתקופת המלחמה — השוואת נתונים

קשה לתת תשובה מדוייקת על השאלה, מה היה מספר החלוצים בתקופת המלחמה ולכך שתי סיבות עיקריות:

א. קיימות אמנם רשימות שמיות של החלוצים בשני אירגוני הכשרה עיקריים,[4]

אולם הנתונים והמספרים אינם שלמים.[5]

ב. היתה ניידות של צעירים, שבמשך המלחמה הצטרפו להכשרה ושל אחרים, שעזבוה בהתאם לנסיבות ולהתרחשויות. היו גם מי, שהצטרפו להכשרה מבלי להיות רשומים ומוכרים אצל אירגוני ההכשרה מסיבות שונות.[6] כמו כן היו מעברים בין ההכשרות.

הערכתנו, המבוססת על איתור השמות והצבתם נעשתה בדרכים הבאות:

1. באיתור ושיבוץ שמות החברים למקום הכשרתם, על מנת לבדוק את מספר החברים שהיו אמורים להיות בכל מקום ועקב כך גם את המספר הכולל.

2. הוצאו מהמנין שכירים ונספחים, שאינם חלוצים, שנמצאו במקומות ההכשרה.

3. נבדק קיומו ומקום הימצאותו של כל אחד בזמן הקובע, דהיינו זמן קצר לפני תחילת הגירושים (15.7.42) בהנחה, שיש לבחון את גורלם של החברים בצמידות למקום, בו נמצאו באותה עת.

4. החברים, שניספו לפני תקופת הגירוש עקב העברתם למאוטהאוזן,[7] או שהועברו לוסטרבורק,[8] או שנפטרו מחמת מחלה, או שעזבו את ההכשרות בנסיבות מיוחדות — הוצאו מהמנין, כיוון שכבר לא היו בחיים או שלא היו סוברניים להחליט על דרכם.

טבלה 1. מספר ואחוז הניצולים והניספים לפי מקומות ההכשרה[9] בתחילת קיץ 1942

המקום	ס"ה	ניצולים מספר	ניצולים אחוז	ניספים מספר	ניספים אחוז
הכשרת הבודדים					
אירגון דזונטר	268	155	57.8	113	42.2
ורקדורפ (Werkdorp)	189	91	48.1	98	51.9
מרכז לאך קפל					
Laag Keppel	34	8	23.5	26	76.5
יוצאי מרכזי בוורוייק פרנקר					
והכשרת בודדים	52	34	65.4	18	34.6
ס"ה הכשרה דתית	86	42	48.8	44	51.2
עליית הנוער לוסדרכט	51	33	64.7	18	35.3
חאודה (Gouda)	27	18	66.7	9	33.3
חוות הנוער					
אלדן (Elden)	43	31	72.1	12	27.9
שכבת הביניים					
אנסחדה (Enschede)	52	23	44.2	29	55.8
ס"ה	716	393	54.9	323	45.1

טבלה 2. ההתפלגות בין היורדים למחתרת ולהולכים לגירוש וניצולים וניספים בכל אחת משתי הדרכים (במספרים ובאחוזים)

המקום	ס"ה ירדו למחתרת*		הלכו לגירוש		הניצולים מהמחתרת		הניצולים מהגירוש	
	חברים	מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר	אחוז	אחוז
הכשרת בודדים (דוונטר)	268	174	64.9	94	35.1	145	83.3	14.0
ורקדורפ (Werkdorp)	189	75	39.7	114	60.3	67	89.3	21.0
מרכז לאך קפל Laag Keppel	34	7	20.6	27	79.4	3	42.8	18.5
בוורוייק פרנקר ובודדים	52	28	53.8	24	46.2	25	89.3	37.5
הכשרה דתית סיכום ביניים	86	35	40.7	51	59.3	28	80.0	27.4
עליית הנוער לוסדרכט	51	50	98.0	1	2.0	33	66.0	0
חאודה (Gouda) חוות הנוער	27	19	70.2	8	29.6	17	89.5	12.5
אלדן (Elden) שכבת ביניים	43	7	16.3	36	83.7	4	57.1	75.0
אנסחדה אגודת ישראל	52	27	51.9	25	48.1	15	55.6	32.0
ס"ה	716	387	54.0	329	46.0	309	79.8	25.8

* המונח "ירידה למחתרת" כולל את כל הדרכים האפשרויות של ניתוק מגע עם הגרמנים כגון הסתתרות במחבוא, חיים בזהות שאולה, בריחה ממעצר וגניבת גבולות.

בטבלה 3 מוצגים הנתונים, שנמסרו בארבעה מסמכים ממקורות שונים ומגוונים לאורך התקופה בין יוני 1940 לספטמבר 1945 ונשווה אותם בטור מס' 5, בו מובאים הנתונים החדשים שנצטברו אצל כותב דברים אלה על סיכום שמי של חברי ההכשרות.[10]

טבלה 3. מצבת חלוצי הולנד לפי מקומות ההכשרה ב־5 מסמכים שונים

המסמך	1	2	3	4	5
	דו"ח JCB* יוני 1940[11]	דו"ח החלוץ אפריל 1941[12]	דו"ח ל־SD מהיודנראט 12.12.41[13]	הסתדרות החלוצים ספט. 1945[14]	נתונים שמיים 1988
מקום או אירגון ההכשרה					
הכשרת הבודדים (אירגון דזונטר)	225	253		229	252
ורקדורפ (Werkdorp)	315	(אין נתונים)	553	299	286
הכשרה דתית (דת וארץ)	90	110		129	101
עליית הנוער לוסדרכט	50	63		48	41
חאודה (Gouda) חוות הנוער	25	כ־18	157	21	23
אלדן (Elden) שכבת הביניים	—	—		40	34
אנסחדה (Enschede) אגודת ישראל	60	כ־57		55	52
ס"ה	765	501	710	821	789

* Joodsche Centrale voor Beroepsopleiding "המרכז היהודי להכשרה מקצועית".

בין הטורים 1, 2, 4 ו־5 קיימת התאמה ניכרת והיא מאמתת די צרכה את סדר הגודל של המספר הכולל. אך להבנת הנתונים והשוני הקיים ביניהם דרושים בכל זאת הסברים אחדים:

1. הכשרת הבודדים. הנתונים בטור 2 ו־5 זהים ומייצגים בהשוואה לטור 1 את המצטרפים להכשרה בשנת הכיבוש הראשונה. המספר הנמוך יותר בטור 4 מוסבר בהכללתם של המדריכים, יוצאי הכשרת הבודדים, בהכשרות הצעירים.

2. ורקדורפ. לפי מסמך 5. היו במקום בנוסף לחלוצים 19 עובדים ומספר נספחים. אותרו 16 עובדים ושני נספחים. נוסיף לכך 5 חברים, שעזבו את הורקדורפ לפני חיסולו, וניווכח, שהנתון בטור 5 קרוב יותר למספר האמיתי.

3. ההכשרה הדתית. קיימת כאן קרוב לוודאי טעות, המתבטאת במספר גבוה מדי של לפחות 20 אנשים. מקור הטעות יוסבר בהמשך העבודה.

4. **לוסדרכט.** בטורים 1 ו־4 נכללו המדריכים, המשתייכים למעשה להכשרות הבודדים או ההכשרה הדתית. דבר זה מסביר גם את השוני בנתוני אלדן בטורים 4 ו־5. בטור 2 המספר גבוה יותר, משום שחלק מחניכי אלדן עברו אחרי כן ללוסדרכט.

5. **חאודה.** קיים מיתאם טוב בין הנתונים, כאשר טור 2 הנו אומדן בלבד.

6. **אנסחדה.** הטורים 1 ו־2 כוללים כנראה את השליח ומשפחתו, בסה"כ 4 נפשות שאין לכלול אותם במנין.

קשה לאתר במדוייק את הרכבם של שני המספרים הכוללנים בטור 3, אבל קרוב לוודאי כולל המספר הראשון (553) את הכשרת הבודדים, ההכשרה הדתית ויוצאי הורקדורפ. המספר השני (157) מורכב מהכשרות הצעירים בלוסדרכט, חאודה ואלדן והכשרת ה"אגודה" באנסחדה. הכשרות אלה מנו לפי טור 1. 135 ולפי טור 2. 138 חברים, עת נרשמו בטור 4. 165 חברים כולל מדריכים, ובטור 5. 150 חברים ללא מדריכים, כאשר נתון אחרון זה מתקרב למספר הנקוב (157). הפער הכללי בין הטורים 1 ו־2 ו־4 ו־5 נובע מהקמת הכשרת הצעירים באלדן באביב 1941, שהורכבה מצעירים, שאך עתה הצטרפו להכשרה, בנוסף לאלה, שהועברו לשם מחאודה ולוסדרכט.

אמינות המסמך גבוהה על פי מקורו וסיכומו כאחד. המסמך חובר בדצמבר 1941, אחרי חיסולם של הורקדורפ, מרכז ההכשרה הדתית בפרנקר (Franeker) ופעולות מעצר וגירוש למאוטהאוזן. עד אז יצאו 74 חברים מהמנין — לא כולל עדיין 10 חברי פרנקר, שהועברו לוסטרבורק — מהם 63, שנרצחו במאוטהאוזן, 5 שהועברו לוסטרבורק ו־6 שנגרעו מחמת מוות טבעי, הגירה,[15] או קבלת מעמד של "ארים".[16]

לסיכום סביר להניח, שטור 3 הוא הקרוב ביותר לאמת מהנימוקים הבאים:

1. כאשר נצרף לסיכום של 710 את 74 החברים שיצאו מהמנין מהסיבות הנ"ל, נגיע ל־784 חברים, מספר, שחופף כמעט את המספר, שאותר שמית (טור 5).

2. מספר זה גדול רק ב־24 מהמספר הנקוב בדו"ח של "המרכז להכשרה מקצועית" מיוני 1940 (טור 1). ההפרש מהווה גידול נטו של 3% בלבד ומאשר את ההנחה, שמספר המצטרפים להכשרה בעת הכיבוש קוזז במידה רבה על ידי הפורשים ממנה.

3. לעומת זאת הסיכום של "הסתדרות החלוצים" מספטמבר 1945 (טור 1) גדול ב־56 חברים ונובע מהטעות שבמנין ההכשרה הדתית והורקדורפ.

מכל אלה ניתן להסיק, שמספר החברים, שלא אותר בעבודה זו, קטן ביותר, והוא הדין באותם החברים, שגורלם אינו ברור.

ג. תוצאות ודיון

טבלה 1. מראה לנו, ששיעורי הניצולים הסתכמו ב־54.9% והניספים ב־45.1% בתוך מספר כולל של 716 חברים.

טבלה 2. מראה את ההתפלגות בין היורדים למחתרת להולכים לגירוש, שכמעט

ואינה נבדלת מאחוזי הניצולים והניספים, אם כי אינה חופפת, מאחר ומספר הניצולים בטבלה 1 כולל גם את אלה, שחזרו מגירוש. כאשר נשווה את שתי הדרכים, מתברר לנו, שמאלה אשר ירדו למחתרת, ניצלו 79.8%, בעוד שבין אלה שגורשו, ניצלו 25.8% בלבד, אם כי מספר אחרון זה גבוה בהרבה מממוצע הניצולים בין יהודי הולנד. דבר זה נובע לא מעט מהתארגנות ענפה, פנימית וחיצונית, שבעקבותיה הגיע מספר לא קטן של חברים לטרזיינשטט וברגן בלזן, שם היו סיכויי ההישרדות גבוהים לאין שיעור מאשר במחנות ההשמדה. כלל זה חל גם על החברים, שנתפסו אחרי ירידתם למחתרת וחזרו מהמחנות — ששיעורם הגיע ל־9.0% מהניצולים של אותה קטיגוריה. (28—309).

התוצאות מרשימות כשלעצמן כבר במבט ראשון, גם משום שהן מראות תמונה אמיתית וספקולארית יותר, מזו שהיתה ידועה עד כה. אבל אין להסתפק בממוצעים אלו ועלינו להוסיף שורה של פרטים נוספים, שבלעדיהם לא נבין לאשורה את משמעותם של הנתונים.

1. הכשרת הבודדים (ארגון דוונטר)

בנוסף למקרים הספציפיים, שיצאו מהמניין בטרם גירוש, עברו 14 חברים נוספים להכשרות של "עליית הנוער" ושכבות הביניים בלוסדרכט. חאודה ואלדן וגורלם נחשב כגודל המקומות האלה. לעומת זה נכללו במנין שלושים חברים, שעברו להכשרה זו מהורקדורפ אחרי חיסולו, ו־22 מהם או 73.3% ניצלו, אחוז גבוה יותר מאשר חבריה ה"מקוריים" של הכשרה זו. ננסה להסביר זאת להלן בסעיף על הורקדורפ). האחוז הגבוה יחסית של היורדים למחתרת וגם של הניצולים נובע בעיקר מכך, שציבור זה ברובו, אם כי לא כולו, נמצא באיזורים כפריים. הוא היה במגע יומיומי הדוק עם לא־יהודים, בעבודה ובמגורים ועקב כך היו לו יותר קשרים והוא היה חשוף פחות ללחצים, מאשר אלה שישבו בערים הגדולות ובעיקר באמסטרדם על ריכוזה היהודי העצום. ריחוק זה שמר אותו יותר בפני סכנות פיזיות, ומאידך איפשר לו עמדת תצפית שקולה יותר על הנעשה והצפוי.

2. הורקדורפ

הכשרה זו עמדה בסימן של מזל ביש בתוקף נסיבות מיוחדות. היא חוסלה ב־21.3.1941 ומרבית חבריה (227) הועברו לאמסטרדם, כשקבוצה מצומצמת (59) הושארה עד אוגוסט אותה שנה במקום. 37 חברים צורפו להכשרות אחרות (30 להכשרת הבודדים, 5 להכשרות הדתיות, 2 לחאודה) וזוג אחד נשלח עוד לפני כן ביוזמת ההנהלה לוסטרבורק, בהיותם נשואים והורים לילדים. מ־247 הנותרים (בנוסף לנפטר ממחלה), נפלו 57 חברים קורבן לפעולת מעצר וגירוש למאוטהאוזן ביוני 1941. כך נשארו למנין רק 189 חברים וביניהם אחוז המסתתרים והניצולים נמוך יותר מאשר ברוב מקומות ההכשרה האחרים (טבלאות 1, 2).

אולם היה קיים כאן גורם מיוחד נוסף. מתוך חברי הורקדורפ, שנמצאו באמסטרדם, נענו 52 ל־"Arbeitseinsatz", (לצו לגיוס ל"עבודה" במזרח ב־15.7.42). צווים ראשונים אלה נתקבלו בטרם היתה מודעות לגירוש כללי. ההולכים, שחיו במשך יותר משנה תחת לחץ ובאווירה המדכאת של אמסטרדם, האמינו ברובם, כי אכן מדובר בגיוס לעבודה; הם היו על פי רוב חסרים הכוונה והדרכה מחד וקשרים ואמצעי התגוננות מאידך.[17] ניתן להניח, שאילולא היו נופלים קורבן לגירוש הראשון, שבו לא היה כל סיכוי להישרדות, היתה גם בקבוצה זו ההתפלגות של ניצולים וניספים מתקרבת למקובלת בין חברי הורקדורפ והיתה משתווה לזו של יתר הכשרות הבוגרים.

בטבלה הבאה נעיר היבט אחר, הפוך כמעט:

טבלה 4. השוואה בין שיעורי הניצולים והניספים (מספר ואחוז) בין חברי הורקדורפ, שצורפו להכשרת הבודדים, לבין עמיתיהם, אליהם סופחו

	ס"ה	ניצלו		ניספו	
	מספר	מספר	אחוז	מספר	אחוז
ס"ה הכשרת הבודדים	268	155	57.8	113	42.2
החברים "המקומיים"	238	133	55.9	105	44.1
חברי הורקדורפ שצורפו	30	22	73.3	8	26.7

טבלה זו מאפיינת את סיפורה של קבוצת החברים, שצורפה להכשרת הבודדים ושברובה (27 מתוך 30) היתה בין אלה, שנשארו תקופה נוספת בורקדורפ. הם הגיעו משם ישירות לאיזורים הכפריים של הכשרת הבודדים, שם נהגו מאותו יתרון סביבתי, שתואר לעיל, מבלי שהיו נתונים לאווירה המשתקת של אמסטרדם. אולם הקירבה החברתית וההיכרות האישית עם חבריהם מאתמול, שניספו באותה תקופה במאוטהאוזן, עשו אותם רגישים ומודעים יותר לסכנה שנה מאוחר יותר ודבר זה הקנה להם יתרון על חבריהם ה"מקומיים"; ולדעתנו, המספרים מאשרים זאת.

3. ההכשרה הדתית

היתה מורכבת תחילה משני מרכזי הכשרה, בוורוייק ופרנקר והכשרה של בודדים בדומה לזו של אירגון דוונטר.

חברי בוורוייק, ילידי גרמניה, נאלצו לקראת סוף 1940 לעזוב את המקום, שנמצא בקרבת החוף ובאביב 1942 הלכו חבריהם ילידי הולנד בעקבותיהם. כתחליף הוקם מרכז הכשרה בלאך קפל, לשם עברו רוב חברי בוורוייק ומיעוטם התפזר בהכשרת הבודדים.

מרכז פרנקר חוסל בנובמבר 1941 והבחורים מילידי גרמניה, שנתפסו באותו מעמד, הועברו לווסטרבורק. יתרם הצטרפו אף הם להכשרת הבודדים.

אל 101 חברי ההכשרה הדתית צורפו 5 חברי ורקדורפ ויצאו ממנה 20 (מהם

2 שניספו במאוטהאוזן, 10 לוסטרבורק ו־8 כמדריכים ונספחים להכשרות בלוסדרכט ובאלדן, כך שנשארו 86 חברים במנין מהם 34 בלאך קפל ו־52 בהכשרת הבודדים.

כפי שכבר הערנו לעיל, נשתרבבה טעות חמורה במסמך של "הסתדרות החלוצים" מספטמבר 1945. נמנו שם 77 חברים בשלושת מרכזי ההכשרה (22 בבוורוייק, 18 בפרנקר ו־37 בלאך קפל). הנתון של לאך קפל כנראה קרוב לאמת, אבל רק בזמן שהמרכז בבוורוייק כבר לא היה קיים. ברשימה השמית נמנו 38 יוצאי בוורוייק, (12 בהכשרת הבודדים, ו־26 בלאך קפל בתוך סך הכל של 35 חברים), כך שהכפילות בולטת לעין. המספר והאחוז של הניצולים מגיעים באותו מסמך ל־41 או 31.8% והוא מקור האגדה,[18] שההכשרה הדתית הלכה ברובה מרצונה החופשי לגירוש משום: "שאין להתנגד לרצון הבורא ועל החלוץ ללכת לפני העם ואין להתחמק מגורלו".

המספרים האמיתיים מזימים את האגדה ומראים: 48.8% ניצולים (טבלה 1) המספר אפוא גבוה, אף כי הוא אחוז נמוך יחסית לשאר ההכשרות. אולם בדומה לאותו הנתון בורקדורפ אין זו כל האמת ויש להפריד כאן בין הכשרת הבודדים למרכז בלאך קפל.

בהכשרה הדתית, הבודדים, שרדו 65.4% (בדוונטר 57.8) אם כי אחוז היורדים למחתרת נמוך יותר (53.8 — 64.4). ההסבר לכך מונח קרוב לוודאי בעובדה, שהחברים הדתיים היו מטבע הדברים פחות מעורים בסביבה הלא־יהודית וגם מסוייגים יותר ממנה.

בלאך קפל היתה התמונה שונה. רק כאן היה ללא ספק אלמנט, שהזין את האגדה.[19] מספר חברים, ובמיוחד חבר אחד בעל השפעה על הרוב, החזיקו בדעה כזאת. אבל בעיקר היו החברים כאן, כמו ביתר מרכזי ההכשרה, נתונים יותר להשפעת הנהלתם ו/או אירגוני החסות הרלבנטיים לחיוב ולשלילה.

כאן קיימת הקבלה עם ההכשרה של שכבת הביניים באלדן. בלאך קפל, כמו באלדן, הלך הרוב המכריע לגירוש (79.4 ו־83.7%) ללא נסיון של ממש לנסות דרך אחרת. בשני המקומות, היתה אותה השפעה שלילית של אירגוני החסות ("דת וארץ" ואירגון דוונטר) על האחראיים והמדריכים במקום, והאירגונים ונציגיהם הביעו התנגדות נמרצת להתארגנות מחתרתית וראו בה סכנה למקום. שני המקומות מציגים אותה הגישה ולעובדה, שממגורשי לאך קפל ניספו בסופו של דבר 81.5% ומאלדן 15% בלבד, אין כל קשר לעצם הענין. הסיבות לכך אחרות* וידועות היטב אבל לא שייכות למסגרת זאת. לכן ניתן לומר שבענין הצלה והישרדות לא היה כל הבדל עקרוני בין חברי ההכשרה הדתיים והלא־דתיים.

* לבעיית חברי אלדן: בהגיעם לוסטרבורק באוקטובר 1942 ניצלו מהגירוש המיידי הודות להשפעתו של אבי אחד החברים, שכיהן במקום כ"שר עבודה" והצליח להחזיקם כקבוצת עבודה, שנהפכה במשך הזמן לגרעין של "קבוצת ההכשרה", אשר חבריה שמתחת לגיל 20 החזיקו מעמד במקום עד בוא הסרטיפיקאטים מז'נבה ונשלחו במסגרת ה"חליפין" לברגן בלזן. חברי לאך קפל לעומת זאת התיצבו עם חיסול המקום באפריל 1943 במחנה פיכט (Vught), משם גורשו כעבור זמן קצר כאיש אחד דרך וסטרבורק ישירות למחנות ההשמדה.

4. הכשרת הצעירים

מה שנאמר בענין מרכזי ההכשרה בלאך קפל ובאלדן, חל גם על לוסדרכט וחאודה ובמידה מסוימת על אנסחדה (אך אל הכשרת האגודה נתייחס עוד בנפרד). בכל מרכזי ההכשרה גרם המשטר הפנימי של לימודים וחיי חברה אינטנסיביים להתהוות חברה קומפקטית המכונסת בתוך עצמה, ובמידה רבה מנותקת מהעולם החיצון. עקב כך היתה השפעתם של ההנהלות והמדריכים דומיננטית, כשאלה היו מצידם נתונים לעתים קרובות ללחצים והשפעות של אירגוני החסות. ראינו זאת בלאך קפל ובאלדן ונוכל להוסיף לזה עוד את הריכוז של צעירי הורקדורפ, שהיו, אחרי חיסולו, מרוכזים באמסטרדם ב־Plantage Franschelaan. כ־19 מצעירים אלה, גילאי 16—18, "נענו" ב־15.7.42 לקריאה ל־Arbeitseinsatz — כשליש מסך כל ההולכים של חברי הורקדורפ — מבלי שההנהלה או מדריכי המקום נקטו בפעולה כלשהי.

בלוסדרכט וחאודה פני הדברים היו שונים, כאשר מדריכי המקום הפעילו את השפעתם בכיוון של הדרך האלטרנטיבית, וההנהלות של מוסדות אלה (— עליית הנוער ועמותת חוות הנוער —) לא התערבו או נהגו נייטרליות אוהדת.

בלוסדרכט ירדו כולם למחתרת פרט לאחד, שהצטרף אל הוריו לגירוש ו־66% מהם ניצלו. אחוז זה נמוך יחסית, היות וכאן נאלצה קבוצה גדולה לרדת למחתרת בבת אחת, וכבר חודש אחרי תחילת הגירושים, כשהכלים להצלה עדיין לא היו בשלים כל צרכם. לכן היו כשלונות רבים; בנוסף לכך היה מספר גדול של מקרי בגידה.

בחאודה ירדו למחתרת מסך הכל של 27 חברים 19 איש דהיינו 70.4%. שמונה צעירים, רובם מילידי הולנד — התייצבו לגירוש בהשפעת ההורים, שאליהם הצטרפו. האחוז הגבוה של ניצולים (89.5) נובע מכך, שהחווה התקיימה בעזרת פעילות הנהלתה עד אפריל 1943, דבר שאיפשר התארגנות נאותה. (עד אפריל 1943 היתה שהות להכין מקומות מסתור ותעודות בטוחים יותר עקב הנסיון, שנרכש בינתיים על ידי אחרים בדרך הקשה, וכן היו הולנדים רבים יותר מאורגנים ונכונים להושטת עזרה).

5. אגודת ישראל

כל מה שנאמר על מרכזי הכשרה, נכון גם בנוגע למרכז האגודה באנסחדה. כאן היה משטר קפדני עוד יותר של לימודים אינטנסיביים ומשמעת עצמית. חברה זו, כתנועתה, היתה מתבדלת בלאו־הכי וכמעט ולא קיימה קשרי חוץ, גם לא עם הכשרות אחרות. היו קשרים רופפים בלבד עם אישי אגודה אחדים, שמימנו את ההכשרה ועם אנשים אחדים מקהילת אנסחדה.

אבל בעניני הצלה לא נבדלו החברים מהותית ממגוון ההכשרות האחרות, אלא שהאפשרויות היו מוגבלות יותר. למרות האפשרויות המצומצמות ירדו מ־52 חברים 51.9% למחתרת ביוזמת החברים עצמם ובתמיכת הנהלת המרכז, שראתה דרך זו בחיוב. מאוחר יותר נתקבלה גם עזרתו של אירגון נוצרי

מקומי, שרוכז על ידי הכומר Overduin ובסיוע פעיל של אנשי קהילה וראשי היודנראט של אנחסדה (שנבדל באופן חיובי מזה של אמסטרדם). האחוז הנמוך יחסית של הניצולים בין אלה שירדו למחתרת (55.6) הוא תוצאה של המספר הגבוה של הנתפסים עקב בגידות רבות, בחירת מקומות מחבוא מאולתרים ולא בטוחים מחוסר ברירה.

ד. התפלגויות שונות

ניסינו לבדוק התפלגויות שונות על רקע אידיאולוגי, דתי, או על פי המוצא, כדי לדעת, אם לגורמים אלה היתה השפעה נוספת כלשהי על ההתנהגות.

על רקע זה נגסה להשוות בין קבוצות חברים באותו המקום או בין מקומות שונים, כאשר נמצא חומר בר השוואה לצורך הענין.

1. **ציונים ולא ציונים.** כך הוגדרו או הגדירו עצמם חברי הורקדורפ. עם הקמת הורקדורפ (1934) הותנה, שהמקום ישמש לא רק להכשרה למתכוונים לעלות לארץ ישראל אלא שמחצית המקומות ישמשו להסבה מקצועית לפליטים מגרמניה, שפניהם מועדות לארצות מעבר לים. היה אבסורד לא קטן בעצם הדבקת התויות "ציוני" ו"לא ציוני". חברי הורקדורפ היו מדגם מייצג של הנוער היהודי בגרמניה באותה תקופה של תקוותיו ומצוקותיו ואין ספק, שאותו מדגם היה קיים בין יוצאי גרמניה בהכשרות אחרות. רק ששם לא נדרשו מאיש הצהרות על "ציוניותו". בדו"ח "החלוץ" לג'נבה מאפריל 1941 (מסמך 6) הוזכר מספר של 90 ציונים בורקדורפ, דבר שייתכן וחופף פחות או יותר את הפעילים, יוצאי תנועות הנוער החלוציות וחברי הסניף, שלא כולם לקחו בו חלק מסיבות שונות.

תוחקרו ארבעה חברי ורקדורפ לשעבר, מחציתם "ציונים" ומחציתם "לא ציונים", הושוו עדויותיהם ובמקרה של ספק הוגדר האיש כ"לא ציוני". לכן קרוב לוודאי שהטעויות מועטות (אם כי יתכנו כמובן). נמצאו מספרים כמעט שווים של "ציונים" ו"לא ציונים" 146 : 140. נבחנו בשלמותם רק ס"ה הניצולים, מה שלא ניתן לעשות עם סה"כ הניספים, כי ניספי מאוטהאוזן "נבחרו" באקראי והכללתם היתה מעוותת את התמונה.

נמצא, שמתוך סה"כ של 113 הניצולים (כולל את 22 החברים שעברו לדוונטר) ירדו 84 למחתרת ו־55 או 65.5% מהם ציונים. אם נבדוק לעומת זה את התפלגותם של ה־52, שנענו לצו הגירוש הראשון ב־15.7.42, נמצא ביניהם רק 18 או 34.6% ציונים. שני המספרים מאשרים את ההנחה, שלציונים (והפעם ללא מרכאות) היתה יותר מוטיבציה להישרד ומתוך כך גם שקעו פחות באדישות ובפאטליזם. אולם גם לא נתעלם מכך, שציבור זה בתוך ציבור מאורגן יותר ידע גם יותר לדאוג לעצמו והיתה קיימת מידה רבה יותר של סולידריות ועזרה הדדית.

2. **דתיים ולא־דתיים.** השוואה זו נערכה כבר בפרק III, 3 על ההכשרה הדתית במסגרת הדיון על הכשרת הבודדים. נמצא, שההבדלים שנתגלו לא היו מהותיים והסיבות הוסברו בהרחבה.

3. **המוצא (הולנדים ולא־הולנדים).** ילידי הולנד היוו בכל ההכשרות 17.6% בלבד, אבל היו למעשה מצויים רק בשלושה ריכוזים. בהכשרות הצעירים של חאודה ואלדן בשיעור של (33.3%), בהכשרת הבודדים של דוונטר 30.6% ובהכשרות הדתיות, בהן היה חלקם משמעותי — 54%. למעשה ניתן היה להשוות את ההתפלגות בין ילידי הולנד ושאינם ילידי הולנד רק בשני הריכוזים האחרונים. השוואה זו נעשית בטבלה 5 בכל אחד מהריכוזים בנפרד כאשר ההשוואה בהכשרה הדתית ניתנה לעריכה רק בהכשרת הבודדים, כולל יוצאי בוורוייק ופרנקר.

טבלה 5. ההשוואה בין שתי דרכי הצלה בשתי הכשרות והתפלגות בין ילידי הולנד ושאינם ילידי הולנד (במספר ואחוז)

ההכשרה	ס"ה חברים		ירדו למחתרת		הלכו לגירוש		הניצולים מהמחתרת		הניצולים מגירוש	
	מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר	אחוז
הכשרה דתית										
לא הולנדים	16	30.8	8	50.0	8	50.0	8	100.0	2	25.0
הולנדים	36	69.2	20	55.6	16	44.4	17	85.0	7	43.7
הכשרת בודדים										
לא הולנדים	195	69.4	116	59.5	79	40.5	95	82.9	12	15.2
הולנדים	86	30.6	65	75.6	21	24.4	53	81.5	2	9.5

היחס המספרי בין ילידי הולנד ושאינם ילידי הולנד נמצא בשתי ההכשרות ביחס פרופורציונלי הפוך בשיעור של כ־69%. בזמן שהיחסים בין הניצולים מגירוש הם חסרי משמעות (המספרים קטנים ומקריים), אחוז הניצולים מהירידה למחתרת גבוהים בשתי ההכשרות במידה שווה בין שתי הקבוצות. ראוי לציון, שבשתי ההכשרות שיעור היורדים למחתרת בין ההולנדים גבוה מזה שבין הלא־הולנדים. אבל בזמן שבהכשרה הדתית ההבדל אינו משמעותי, בהכשרה הלא־דתית ההבדל הוא ברור (59.5%—75.6%). יש לחפש את הסיבה לכך בעובדה, שלילידי המקום יתרון טבעי של קשרי חברה וידידות עם הסביבה הלא יהודית וכן על פי רוב גם יותר אמצעים או לפחות היכולת לגייסם. ברגע שהגיעו להכרה המלאה של המצב הנתון ולמסקנות המתבקשות מכך, בא יתרון זה לידי ביטוי. התופעה של הנסיון למצוא דרך חליפית היתה בניגוד להתנהגותה הכללית של יהדות הולנד, אלא יש לסייג את החלוצים מילידי הולנד מהכלל הזה. זו היתה אליטה בעלת הכרה ומוטיבציה, שהיתה יחד עם זה גם חשופה יותר להשפעתם ונסיונם של חבריה הלא הולנדים.

הערות

1 מסמך 1.
2 מסמכים 10, 11, 12.
3 מסמך 15.
4 מסמכים 2, 10.
5 היו חלוצים, ששמותיהם הושמטו או כאלה, שרק נרשמו כדי ליהנות מ"חסות".
6 אירגוני ההכשרה, "אירגון דוונטר" ו"דת וארץ" התנו לפעמים תנאי קבלה או הציעו מקומות עבודה באיזור גאוגראפי מסוים, שלא כל אחד מוכן היה להסכים להם.
7 מחנה ריכוז, שם הומתו כ־900 מיהודי הולנד, שנעצרו ב־4 פעולות ב־1941.
8 המחנה בו רוכזו יהודי הולנד לפני שילוחם למזרח.
9 ההכשרות בהולנד נמצאו במרכזים הבאים:
א. ההכשרה הקיבוצית ורקדורפ בצפון־מערב הולנד תחת חסותה של "עמותת עבודה יהודית". המקום שימש גם הכשרה ללא ציונים מפליטי גרמניה.
ב. הכשרת הבודדים תחת חסותו של "אירגון דוונטר". החברים עבדו וגרו אצל איכרים בודדים או בעלי מלאכה, בעיקר במחוזות חלדלנד ואובריסל ונפגשו רק אחת לשבועיים ב"סניף באחת מערי המחוז.
ג. ההכשרה הדתית תחת חסותה של האירגון "דת וארץ" נמצאה ב־2 ריכוזים, בברוויק במערב־הולנד ובפרנקר במחוז פריסלנד ואחרי חיסול המקומות האלה הוקם מרכז חדש בלאך קפל במחוז חלדרלנד. גם כאן עבדו החברים אצל איכרים בודדים או בעלי מלאכה, אבל חזרו אחרי העבודה אל מגוריהם המשותפים והיו בשבתות פטורים מעבודה. בנוסף לכך היתה גם הכשרה של בודדים, אלא שאלה גרו אצל משפחות יהודיות.
ד. הכשרת "אגודת ישראל" נמצאה באנסחדה במזרחה של הולנד. ההכשרה הזאת היתה מאורגנת בדומה ליתר ההכשרות הדתיות.
ה. הכשרות הצעירים נמצאו ב־3 ריכוזים; ל"עליית הנוער" בלוסדרכט בקרבת אמסטרדם ולשכבת הביניים בחוות הנוער בחאודה בקרבת רוטרדם ובאלדן על יד ארנהם.
10 עלפי העבודה הנוכחית.
11 מסמך 4.
12 מסמך 6.
13 מסמך 9.
14 מסמך 1.
15 לשני חברים הותרה היציאה מהולנד לפני אוקטובר 1941 בדומה ליהודים ספורים בעלי "ייחוס" מיוחד.
16 שלושה חברי ורקדורפ הוכרו כ"אריים" למחצה ולשלושה רבעים וחזרו אל משפחותיהם בגרמניה, אחד מהם שירת ב־Wehrmacht.
17 הנהלת "עמותת עבודה יהודית" באמסטרדם לא עשתה דבר, כדי להושיע והגירוש הראשון אירע לפני התארגנותם של החלוצים והזמן היה קצר, מכדי להושיע.
18 ה"אגדה" שהחלוצים הדתיים כאילו "הלכו כצאן לגירוש" היא למעשה תולדה של מקום אחד, מרכז ההכשרה בלאך קפל והדבר קיבל סמוכין בנתונים של מסמך 1.
19 האחראי לתרבות בלאך קפל, זאב פיגלאו, איש דומיננטי ובעל השפעה רבה על החברים, החזיק בדעה, שיש ללכת לגירוש יחד עם כל עם ישראל. בנוסף לכך היתה ל"דת וארץ" השפעה רבה. אירגון זה הביע התנגדות נמרצת לכל פעולה מחתרתית, משום שחשש, שהדבר יסכן את כולם. מסמך 17, עדויות א. בן חלד, י. לנדאו, ש. ון פרנק, ר. כהן ועדות חסוייה.

מקורות

1 דו"ח "ההפתדרות והחלוצים בהולנד" ספטמבר 1945, מדור הולנד, בית לוחמי הגיטאות, קיבוץ לוחמי הגיטאות, להלן "לה"ג".
2 רשימה שמית של חברי ההכשרות, שהיו רשומים ב"אירגון דוונרטר". (לה"ג) היא נמצאה במשרדי "המרכז להכשרה מקצועית" באמסטרדם בעת חיסולו ב־1943.
3 דו"ח הפגישה של קיבוץ עליה "חוליות" בדוונטר ב־8.10.39, (לה"ג).
4 דו"ח א. כהן, מנהל בפועל של ה־JCB, "המרכז להכשרה מקצועית" על מצבת החלוצים ביוני 1940, (לה"ג).
5 דו"ח מצבת הורקדורפ מאת ד. כהן וגרטרוד ון טיין אל שרות הבטחון (SD) 24.3.41, המכון לחקר יהדות הולנד, מכון די־נור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, להלן "מח"י".
6 דו"ח של "החלוץ" בהולנד לג'נבה אפריל 1941, ארכיון שוולב, ארכיון העבודה, תל־אביב. להלן ארכ. שוולב.
7 מכתבו של מפקד ה־SD בארנהם אל היודנרט בקשר לעבודת החלוצים במחוז חלדרלנד, 5.27.1941, (מח"י).
8 מכתבו של היודנרט, חתום על־ידי א. אשר וד. כהן אל Barby ב־SD 28.7.1941, (מח"י).
9 דו"ח ה"Zentralstelle" המרכז להגירה יהודית" של ה־SD עם פירוט מספר החלוצים במקומות השונים, 12.12.1941, (מח"י).
10 רשימות "רויטלינגן", המכילות פירוט שמות וגורל חברי הורקדורפ, (לה"ג).
11 רשימה שמית של חברי ההכשרות, שנמצאו ב־19.11.43 בוסטרבורק, הורכבה על־ידי רן כהן ופריץ פולק, (לה"ג).
12 רשימת המועמדים לעלייה בהולנד מה־5.11.45 לפי שהועברה לג'נבה על־ידי ה"חלוץ", (ארכ. שוולב).
13 דו"ח Laansma, המפרט גורלם של 105 חלוצים־פליטים, שהגיעו ב־1939 לאכסנית "Kleine Haar" ב־Gorssel, (מח"י).
14 Central Regitratiebureau voor Jooden-Afdeling van de Joodse Coordinatie-comissie voor de bevrijde nederlandse gebieden Eindhoven, 15 Supplement AI–IV (ספרית וינר, אוניברסיטת תל־אביב).
15 דו"ח שנתי של "פדרצית הצעירים היהודיים" בהולנד, אוקטובר 1940, (מח"י).
16 תעוד בעל פה, עדויות של ניצולי התנועה החלוצית בהולנד, (לה"ג).
17 דו"ח א. דסברג, זכרונות של הכשרת המורחי בהולנד 1918—1943, (לה"ג).
18 רשימה של "המרכז להכשרה מקצועית" מ־1942, הכוללת שמות ותאריכי לידה של החברים, שנמצאו בהכשרת הבודדים (אירגון דוונטר) ובהכשרת שכבת הביניים באלדן, (לה"ג).

בלה גוטרמן

מפגש הדמים —
יהודי לבוב בימי פורענות ראשונים*

(יוני, יולי 1941)

בסיום המשפט, שנערך בבון באוגוסט 1960, בו הואשמו אוקראינים, אנשי בטליון "נאכטיגל", בביצוע פשעים נגד האנושות ונגד העם היהודי, ביטל השופט את ההליכים נגד הנאשמים. במחקרנו ננסה לקבוע על סמך זכרונות ועדויות, שהושמעו בבית המשפט, כי אנשי בטליון "נאכטיגל" האוקראיני, שהוקם ביוזמת הגרמנים, נטלו חלק פעיל יחד עם אחיהם האוקראינים הלאומנים בביצוע רצח יהודי לבוב וגליציה המזרחית וכי היד המכוונת והשותפה היתה ידם של הגרמנים.

האוקראינים היו מיעוט לאומי, אשר מנה כ־62% מכלל תושבי גליציה המזרחית ורבים מהם המתינו בכליון עיניים לתום השלטון הסובייטי ולכניסת הגרמנים. עם הפרת הסכם מולוטוב—ריבנטרופ ופלישת הגרמנים פתחו השלטונות הסובייטים בגל נרחב של מאסרים. הגורם להם היתה החלטתם של האוקראינים הלאומנים לפתוח במרד גלוי. בלבוב התבצרו האוקראינים על גגות הבתים וצלפו בחיילים הסובייטים, שהיו טרודים בנסיגה מבוהלת, בהניחם מאחוריהם נשק ותחמושת למכביר.

במשך חמישה ימים נמשך הפינוי הסובייטי מלבוב לקול רעמי תותחי הגרמנים ושריקות הפגזים. האוקראינים הלכו וצברו אומץ ותעוזה. הם לא חששו להתנפל

* פרק מתוך מחקר מקיף הנמצא בהכנה, על ימי פורענות ראשונים בגליציה המזרחית. המחקר נכתב על פי יוזמתו של הרב, ד"ר דוד כהנא, שליקט, תירגם והעריך.

על חיילים רוסיים בודדים, לגנוב תחמושת, שהופקרה וללוות את הנסוגים בקריאות בוז ולעג. במקביל פתחו בהכנות נרגשות לקבלת פני בעלי בריתם הגרמנים. עם היכנס החיילים הגרמניים הראשונים למבואות העיר מצאו קהל אוהד ונרגש, הממתין לבואם. על נכונות זו ביססו הגרמנים את תוכניותיהם וטוו קשרים עם הלאומנים האוקראיניים כמו גם עם מיעוטים אחרים. הם הציעו מקלט למנהיגים קיצוניים, סיפקו ציוד ואימון צבאי לאירגון הלאומנים האוקראיניים U.N.R., שבראשו עמד אנדרי מלניק (Melnik), מנהל אחוזת המטרופוליט שפטיצקי.[1]

לא היתה תמימות דעים באירגון זה. פלג קיצוני של צעירים בהנהגתו של סטפן באנדרה (Bandera) פרש ממנו והקים אירגון מתחרה. הגרמנים דאגו לשמור על קשרים טובים עם שני הפלגים, לטפח את העויינות ביניהם ולנצלם למטרותיהם ואי לכך יזמו את הקמתם של שני בטליונים של מתנדבים אוקראיניים, "נאכטיגל" ו"רולאנד", לקראת הפלישה לגליציה המזרחית. "נאכטיגל" היה מורכב על טהרת אנשי באנדרה. בינתיים התרחשה פעילות פוליטית קדחתנית בלבוב. הוכרז על הקמת מדינה אוקראינית עצמאית, שבראשה הועמד ידידו של באנדרה, יארוסלב סטצ'קו (Stecko). הוחלט על כינוס אסיפה מחוקקת, אשר בה, על פי עדותו, נטל חלק הכומר האוקראיני של בטליון "נאכטיגל", ד"ר הריניוך (Hrynioch), ללא אישור מפקדיו.[2]

גם המטרופוליט שפטיצקי נתפס לשעה קלה לרעיון העצמאות האוקראינית בחסות הגרמנים ופירסם דבר ברכה. מאוחר יותר, לאחר שהבין את ההשחתה והאכזריות הגרמנית, מצא אומץ בליבו לצאת בקריאה למניעת שפיכות דמים והוא עצמו הפך את מינזר הסטודיטים למקום מחבוא לילדים יהודיים.

אולם האופוריה היתה קצרת ימים. הגרמנים התכחשו לשותפיהם וראו בהם אבן ריחיים. הם מיהרו להרחיק את הבטליונים אל לב החזית המזרחית ואת המנהיגים כלאו.

א. איינזאץ גרופה C בלבוב

בקיץ 1939 הועלה לראשונה הרעיון לארגן קבוצות משימה מיוחדות במטרה להכניסן בעקבות הצבאות הגרמניים אל תוך פולין ולרכז את אויבי הרייך, אמיתיים ומדומים, בדרך היעילה ביותר. יחידות אלה השתייכו למשרד הראשי לבטחון הרייך, אך היו כפופות לפיקוד ולתקנות הצבא. הן שוכנו בקסרקטין בסכסוניה וקיבלו, נוסף לאימונים, גם חינוך אידיאולוגי. עם הפלישה לברית המועצות הוחלט על הפעלתן לצורך ביצוע הפתרון הסופי של שאלת היהודים.[3] מבצעיו הראשיים היו אנשי יחידות האיינזץ גרופן (Einsatz Gruppen). נאמר עליהן, כי נועדו להיות בעורף העיניים והאוזניים לצבא.

ארבע יחידות איינזץ הוקמו בברלין. מפקדיהן היו עילית הקריפו, הגסטפו ושרות הבטחון. כל יחידה מנתה בין 500—900 איש.

איינזץ גרופה A, בפיקודו של ד"ר שטהלקר (Stahlcker) הופקדה על הגיזרה הצפונית של חזית המזרח, אזור וילנה—ריגה.

איינזץ גרופה B, בפיקודו של נבל (Nebel), הופקדה על הגיזרה המרכזית של החזית המזרחית, אזור מינסק — רוסיה הלבנה.

איינזץ גרופה C, בפיקודו של ד"ר ראש (Rasch), הופקדה על הגיזרה המרכזית באזור לבוב—אוקראינה.

איינזץ גרופה D, בפיקודו של אולנדורף (Ohlendorf), בקטע הדרומי של החזית, אזור הרמנשטאט—צ'רנוביץ.

לכל יחידה היו כפופים במספרים לא קבועים כוחות משימה של קומנדו, שהיו מצויידים בסמכויות מיוחדות.[4]

איינזץ גרופה C, בפיקוד ד"ר ראש, היתה מורכבת מארבע יחידות קומנדו, שמקצתן אורגנו עוד בהיות החיילים בתוך שטח הרייך ואחרות הוקמו בעת היותם בשטח הגנרל גוברנמן:

זונדרקומנדו 4, בפיקודו של סטנדרטנפיהרר בלובל (Blobel);

זונדרקומנדו 4a, בפיקודו של ס"ס שטורמבאנפיהרר הרמן (Herman);

זונדרקומנדו 5, בפיקודו של ס"ס שטנדרטנפיהרר שולץ (Schulz);

זונדרקומנדו 6, בפיקודו של ס"ס שטנדרטנפיהרר קרוגר (Kroger);

כל יחידה חולקה ליחידות משנה ולפלוגות למשימות מיוחדות.

ב־1 ביולי 1941, בשעה חמש לפנות בוקר, עשה פיקוד איינזץ גרופה C את דרכו לתוך מבואות העיר לבוב וקבע את משכנו בבנין ההנהלה של חברת החשמל בדרומה של העיר, במקום בו שכנו המשרדים של הנ.ק.וו.ד. — שרות הבטחון הסובייטי. במשך היום הגיעה גם הראשונה ביחידות הזונדרקומנדו מס' 4. קומנדו מס' 5 הגיע למחרת היום ולעת ערב הצטרפו גם שתי היחידות הנותרות.

בין חיילי הזונדרקומנדו היו אנשי ס"ד, אנשי משטרה וכן פיקודים של הואפן־ס"ס. סופחה אליהם גם קבוצה של פולקס־דויטשה ואוקראינים, ששימשו, בין היתר, כמתורגמנים. כל יחידה מנתה כ־200 איש לערך.

המפקד ד"ר ראש, מיהר לפרסם פקודה מטעם הפיהרר לבצע פעולות נקם נגד יהודי לבוב וחברי המפלגה הקומוניסטית. על פי הוראותיו, ריכזה המיליציה האוקראינית אלפי גברים יהודיים ואישים, שנודעו באהדתם לקומוניזם, חלקם שוחרר ואחרים נכלאו עד להמישה ביולי. ביום זה נלקחו במשאיות ליערות ויניצקי וביילוהורסקי ושם נורו. מפקדי היחידות נטלו חלק פעיל בהמתה על פי דרישתו המפורשת של ראש. פעולה זו מתוארת בפרוט בעדותו של ארווין שולץ, מפקד זונדרקומנדו 5, בבית הדין בנירנברג:

ב־23 ביוני 1941 התקדמה איינזץ גרופה C, אשר הכילה את זונדרקומנדו 4A, 5L, ו־6, לכיוון גלייביץ (Gleiwitz) בדרך ללבוב. בראשית יולי הגענו ללבוב וקיבלנו מידע, כי מספר תושבי לבוב נהרגו לפני נסיגת הצבא הרוסי מן העיר, זמן קצר אחרי כן הגענו ללבוב. המפקד של איינזץ C, ד"ר ראש, הודיע לנו, שהיהודים תושבי העיר ובעלי תפקידים, השתתפו בהמתה. הפיקוד הצבאי כבר הספיק לארגן מיליציה אוקראינית מקומית. ד"ר ראש, שפעל בשיתוף פעולה קרוב עם המיליציה, ציווה על הזונדרקומנדו לתמוך בה. אלה שהשתתפו בהמתה המוזכרת לעיל ואלה שנחשדו, נאסרו באותו יום. בנוסף לכך הועברה היחידה המיוחדת של שיינגרט (Schöngarth) מקרקוב ללבוב".[5]

ב. בטליון "נאכטיגל" בלבוב

אדמת אוקראינה היתה מאז ומתמיד כר פורה לאנטישמיות והגרמנים היו ערים ליחסם של האוקראינים אל היהודים. ערב פרוץ המלחמה תיכנן קנריס, ראש ה"אבווהר", את הקמתו של גדוד חבלה, אותו כינה "ברגבאורן הילפה". השם הוחלף ל"ברנדנבורג 800". ליחידה זו נועדו תפקידי חבלה בקווי התחבורה ובעורף החזית וקנריס הגדיר את יעדה: "עלי להגיע לכלל הסדר עם האוקראינים, כדי שאם תיעשה אפשרות זו מעשית, יוכל אירגונו של מלניק O.U.N., לערוך הפיכה, שתכליתה להשמיד את היהודים והפולנים".[6]

בעקבות הקרע בשורות האוקראינים הוקמו, כאמור, שני בטליונים נפרדים ובבוא העת צעד "נאכטיגל" לכיוון מולדתו — גליציה. הבטליון כלל כ־300 חיילים אוקראינים, אשר מפקדיהם היו כולם על טהרת הצבא הגרמני, רובם אנשי Lehrregiment Brandenburg, אשר היה כפוף לריגול הנגדי, מחלקה 2. מפקד הרגימנט היה פרידריך וילהלם היינץ (Heinz), עיתונאי במקצועו. צוותו מנה את הקצינים הבאים:

אוברלויטננט ד"ר אלברכט הרצנר (Herzner).

אוברלויטננט ד"ר תיאודור אוברלנדר (Oberländer), ששימש כקצין קישור בין הרגימנט והמשרד לריגול נגדי והיה נציגו הישיר של קנריס עם האוקראינים.

ולטר מאייר (Mayer), כומר אוונגלי, ששימש כשלם הייחדה.

ד"ר יוהן הרינ'יוך (Hrynioch), אוקראיני, ששימש ככומר היחידה.

פרופ' הנס קוך (Koch), הגיע ללבוב בתפקיד מיוחד לפתח קשרים עם מנהיגי תנועת השחרור האוקראיני.

לויטננט, הבארון פולקרזם (Voelkersam).[7]

בטליון "נאכטיגל" היה מורכב משלוש מחלקות. בכל מחלקה, שמפקדה היה גרמני בדרגת קצין, היו שלוש כיתות, אחת על טהרת הגרמנים ושתי האחרות אוקראיניות.

מפקדה של מחלקה 1 היה לויטנט פרידריך מידלהובה (Middelhauve). מפקד מחלקה 2 היה אוברלויטננט, הגראף טון (Thun) אשר הוחלף במפקד אחר.[8]

מפקד מחלקה 3 היה לויטננט שילר (Schüler).

אנשי הבטליון לבשו מדים של הצבא הגרמני, ללא סימני דרגה ועגדו כותפות בצבעים הלאומיים של אוקראינה, צהוב־כחול. בין האוקראינים, ששרתו בבטליון, היו אינטלקטואלים ובעלי מקצועות חופשיים רבים וכן קצינים לשעבר בצבא הפולני.

עם פרוץ המלחמה נקבעו משימותיו של "נאכטיגל" והן כללו ניהול תעמולה בקרב האוקראינים ועזרה לגרמנים באיתור ובהשתלטות על נקודות אסטרטגיות חשובות, תוך ניצול היתרונות שבהכרת המקום והלשון המדוברת.

ב־22 ביוני 1941 בפרוץ מלחמת גרמניה—ברית המועצות, הופעל בטליון "נאכטיגל" על פי הנחיות המשרד לריגול נגדי וסופח לבטליון הראשון של "להר־רגימנט ברנדנבורג" והחטיבה הראשונה של "ציידי ההרים". הקו, שיועד

להם, השתרע לאורך נהר הסאן ועד לבוב. "נאכטיגל" לא יצר מגע קרבי בעת הפלישה אלא הוחזק כעתודה, משום שהיה ממונע חלקית בלבד וצוייד בנשק קל.

בשעות המוקדמות של יום ה־30 ביוני 1941, נכנס בטליון "נאכטיגל" בפאתי העיר הצפוניים־מערביים ושהה בה עד ל־6 ביולי. הבטליון נכנס לתוך השוק, התייצב לפני בית העיריה, הציב משמר כבוד והעלה על תורן המגדל, בסמוך לדגל הגרמני, את דגלם הצהוב־כחול. משם מיהרו להצטרף אל אחיהם הפורצים של בתי הכלא העירוניים, שם כבר המתינו הגרמנים, מוכנים לפתוח בטבח.

פרשת בתי הכלא

השלטונות הסובייטים החזיקו את אסיריהם הפוליטיים בשלושה בתי כלא בעיר. בבית הכלא העירוני ברחוב קאז'ימיז'ובסקה — בריגידקי, בית הכלא הזמני של הנ.ק.וו.ד. ברחוב לונצקייגו ובבית הכלא הצבאי ברחוב זאמארסטינובסקה. בתי הכלא היו גדושים אסירים עקב המאסרים ההמוניים, שביצעו הסובייטים. בכל תא שהו כששים איש והצפיפות היתה ללא נשוא. יאושם של האסירים הביאם לכלל נסיון התקוממות. לאחר ימים אחדים, שבהם לא קיבלו מזון, ניסו רבים מהם להימלט אולם נתפסו ונענשו. הם נלקחו אל קירות בתי התפילה שבכלא ונורו שם. עם התקרבות האיום הגרמני זורז התהליך והסוהרים השתמשו בנשק אוטומטי וברימונים, שהושלכו לתוך התאים.[9]

כאשר החלה נסיגתם החפוזה של הכוחות הסובייטים, קיבל מפקד הנ.ק.וו.ד. הוראה לחסל את האסירים, משום שהיה ברור לשלטונות הסובייטים, כי לא ניתן להעביר את כל העצורים אל מעבר לגבול. הם פתחו בהמתת האסירים כבר בליל ה־22 ביוני. הכלואים הוצאו אל חצרות בתי הכלא, נורו שם ונקברו במקום. אחרים נורו במרתפי הבניינים וגופותיהם הוצתו. לאחר השלימם את מעשי הרצח, עזבו הסוהרים יחד עם אחרוני החיילים הסובייטים ומיהרו לסגת מזרחה. בבצעם מעשים בלתי אנושיים אלה, לא הבחינו הסוהרים בין אסירים פוליטיים לאסירים פליליים או בין מוצא לאומי זה או אחר. כולם נפלו קורבן.

ב־28 ביוני החלה נהירה של משפחות האסירים אל בתי הכלא. בית הכלא בריגידקי הוצת על ידי הרוסים סמוך לנסיגתם והתושבים מיהרו לכבות את האש וניסו להגיע אל המרתפים, עלה בידם להוציא חלק מן הגוויות אל החצר ולזהותן. כך עשה גם ויטקוביטש, יהודי, שאחיו היה אסיר בכלא העירוני ובמהרו לשם היה עד ראייה למתרחש.[10]

ב־29 ביוני הגיעו כאמור, היחידות הגרמניות הראשונות. הראשונים להיכנס היו חיילי החטיבה הראשונה של ציידי ההרים, גדוד תותחנים, חיל חלוץ של חטיבת רגלים, בטליון צלפים, יחידת קומנדו ובטליון "נאכטיגל". בהיותם בפרברי העיר קיבלו דיווח מפי נאמניהם האוקראינים על חשיפת קברי האחים בעיר והם מיהרו אל בתי הכלא, בהבינם, כי ניתן יהיה לעשות שימוש תעמולתי ותקשורתי מירבי מגילוי זה. יש לשער, כי אוברלנדר ואנשיו, האחראים על הפעילות התעמולתית והפוליטית, היו בין הקופצים הראשונים ועמדו מייד על האוצר, שנפל לידיהם. הגוויות, שחלקן היו במצב של התפוררות ולא ניתנו

לזיהוי, רוכזו בחצרות בתי הכלא למען יוכלו קרובי המשפחה לחפש ביניהן ומאוחר יותר נקברו בקברי אחים. המצב התברואתי במרתפים היה כה חמור, עד כי לא היה אפשר לגשת לפתחיהם והם חוטאו ונאטמו והחיילים הגרמנים במקום נאלצו לחבוש מסכות מפני הסרחון הנורא. אין אומדן מדוייק של מספר המומתים, אולם קיימת הערכה, כי נמצאו כשלושת אלפים קורבנות, ביניהם גופותיהם של ארבעה טייסים גרמנים, שנפלו בשבי הרוסי. רבים מן החיילים, שהשתתפו בחשיפת הקברים, הרבו לצלם את המראות ואף העלו רשמיהם בכתב במכתבים לקרובים.[11]

הפיקוד הגרמני זכה בנתח תעמולתי מצויין ומיהר לנצלו למטרותיו. נציגי העיתונות הגרמנית והבינלאומית הנייטרלית, הוזמנו למקום וניתנה להם גישה קרובה לסיקור המראות. בעיתון שבדי פורסמו מספר כתבות פרי עטו של כתב, שהיה עד ראייה לפעולות החילוץ וכן הופיעו כתבות בעיתונים אמריקאיים ושוויצריים. גם סרט הוכן בידי כתב צבאי גרמני והוא הופץ לצרכי תעמולה בחזית והעורף.

חמתם של האוקראינים בערה להשחית. למטרותיהם קל היה לתלות את האשמה ביהודים. הלא הללו נותרו עתה ללא מגן, פגועים וניזוקים מן השלטון הסובייטי, ללא מוסדות ומנהיגות, ללא עזרה ונוכח עולם אדיש. הסובייטים נסוגו. נותרו רק היהודים ועליהם הוטלה האשמה במלואה, גם אם נמצא, כי בין הקורבנות היו יהודים לא מעטים.[12]

בעיר החלה שוב התפרעות אלימה ומאורגנת. אוקראינים בלבוש מדים מאולתר, אזרחים, שוטרים וחיילים גרמנים, פרצו לבתים וחטפו מתוכם את הדיירים היהודיים. מן הרחובות נלקחו עוברי אורח והובאו לבתי הכלא לעבודות פינוי וניקיון. על פי עדותם של ניצולים יהודיים כפו עליהם הגרמנים והאוקראינים לעסוק בעבודת חילוץ הגופות, ריכוזן וקבורתן, תוך שהם מתעללים בהם, מכים והורגים. הזעם והאלימות חגגו בעיר. מראה קבוצות יהודים מובלים ברחובות על־ידי אזרחים אוקראינים, גברים נרדפים על־ידי צעירים עונדי סרטים, קבוצות מרוכזות בתוך חצרות בתים ומוכות, הטביע חותם כבד בתיאורי הניצולים, כמו גם בדיווחי החיילים הגרמנים. סגן שטיינברג, מגדוד רגלים, שעסק בתפקידי סיור בעיר, העיד, כי בסביבות כלא בריגידקי הוכו יהודים על־ידי צעירים מזויינים במקלות ואתים בעוד אנשי צבא גרמנים עמדו מן הצד ולא התערבו.[13]

הפרעות נמשכו במשך שעות הצהריים ונפסקו בשעה ארבע באופן חד וברור, כאילו יד במאי נעלמה הורתה להוריד את המסך על המחזה. רוב החטופים כובדו במנה אחרונה של מלקות ושוחררו לבתיהם, בהותירם אחריהם רבים מחבריהם ובני משפחותיהם מוטלים מתים. חבולים ונדהמים מיהרו לחזור בעוד הבהלה מתפשטת ברחוב היהודי.

רצח הפרופסורים הפולניים

בלילה שבין השלושה ביולי והארבעה בו סבבה יחידת זונדרקומנדו ברחובות

לבוב. אנשי היחידה עברו ברחובות ובידיהם רשימות ובהן שמותיהם של פרופסורים פולניים והעלית האינטלקטואלית של העיר. הפעולה התנהלה למשעי. השמות היו מוכרים, הכתובות ברורות, ומכל בית ובית הוצאו האנשים ונעצרו. בין העצורים היו דמויות ידועות, דוגמת פרפ׳ קאז׳ימייז׳ בארטל (Bartel), מי שכיהן בעבר כראש ממשלת פולין, הסופר בוי — ז׳לנסקי (Boy — Zelenski), פרופסורים של המכללה הטכנית, רקטור אוניברסיטת לבוב ועוד. היה זה צעד נמרץ לחסל את החוג האינטלקטואלי בלבוב, שרובו היה פולני ויש לשער, כי גם ידם של האוקראינים הלאומניים, היתה בהרכבת הרשימה. סילוק האליטה הפולנית ודה־פולוניזציה של גליציה, היתה יעד מוצהר של הלאומנים.

מבצעי המאסר היו ללא ספק, אנשי יחידה חשאית מיוחדת, לבושים כולם במדים גרמניים, שכונתה בשם "כוח משימה גליציה" והיתה בפיקודו של קצין ס"ס שיינגרט (Schöngarth). היותו של מיבצע זה כה חשאי וכה מדוייק, מניח אפשרות לקשור אותו עם פעילותו של תיאודור אוברלנדר, נציגו של קנריס, אשר פיקד על יחידה משולבת, שבה נכללו, נוסף לאנשי בטליון "נאכטיגל", גם מחלקה של משטרת השדה הסודית וחוליה של הריגול הנגדי, שאנשיה עסקו בהיבטים הפוליטיים של הפעילות המקומית. אין להוציא מכלל אפשרות עבודת הכנה של רשימות המועמדים להמתה על־ידי אנשי אוברלנדר, אשר במסגרת עבודתם היו מעוניינים בהרחקת יסודות בעלי פוטנציאל התנגדות וביקורת. על־פי העדויות, שנשמעו בבית־המשפט, השתכנו אנשי היחידה, בנפרד מן האחרים, במעון הסטודנטים של המכללה הטכנית על שם אברמוביץ. אנשים אלה היו לבושים במדים והעסיקו צעירים יהודים בעבודה ליד משאבות המים. במבנה סמוך של מעון הטכנאים שהתה יחידה גרמנית נוספת.

הפרופסורים העצורים נלקחו מייד לפרברי העיר ונורו, קבוצה אחר קבוצה. על פי מצב הגופות, נראה כי התעללו בהם קשות לפני המתתם. שלושים ושמונה המדענים נקברו במקום ההריגה.[14]

היחיד, שלא הומת אותה שעה, היה פרופ׳ בארטל, אלמנתו העידה בעת משפטו של אוברלנדר והביעה את ההשערה, כי הגרמנים דחו את המתתו מתוך מטרה להופכו לנכס תעמולתי. כעבור שבועיים ב־22 ביולי, הומת. פרופ׳ מאוריצי אלרהאנד, אחד מראשי הקהילה היהודית ומשפטן בעל שם עולמי, ניצל מגורל דומה, שעה שנלקח על ידי קצין גרמני למטה ה־ס"ס ברחוב פלצ׳ינסקה ונחקר שם ממושכות. מן השיחה ביניהם הבחין פרופ׳ אלרהנד, כפי שהוא מעיד ביומנו, כי הקצין הגרמני היה בעל מידע רב והכיר את זהותם של כל נכבדי העיר.[15]

השתתפות בטליון "נאכטיגל" ברצח יהודי לבוב

במשפטים יבשים אחדים, בהם מסתיים פרוטוקול בית המשפט בבון מאוגוסט 1960, מציין השופט את ביטול ההליכים כנגד הנאשמים, עקב חולשת הראיות, שהועלו על־ידי הקטגוריה.

בית המשפט הגרמני בורר בקפידה את דבריו, מביא תיאורים מדהימים של

מעשי רצח והתעללות, אולם דוחה באורח מוחלט, מכלול של עדויות, שסופקו על־ידי פולין וברית המועצות, וכן מרשה לעצמו לפקפק במהימנות ודיוק העדויות של ניצולים יהודים. אולם לנגד עיני הקורא מצטיירת תמונה שונה לחלוטין, בעת שנבחנים עשרות דפיו של הפרוטוקול. סימני שאלה ללא ספור עולים ומתייצבים כנגד הבטחון המוחלט של השופט ומתעוררת תמיהה, כיצד יכול היה בית המשפט להתעלם ממטען העדויות הכבד ולפטור ולהסיר את ההאשמה במחי קולמוס. סקירה של הארועים בכל אחד מבתי הכלא של העיר, תמחיש היטב את מידת מעורבותם של אנשי הבטליון. חיזוק למסקנה זו ניתן למצוא בעדותו של צופה, שאין לפקפק באמינות דבריו, מי שהיה איש צבא גרמני, מפקד דיויזיית רגלים, ד"ר אוטו קורפס.[16]

כזכור, היה מפקדו של בטליון "נאכטיגל", רב־סרן היינץ והוא פיקד על שלוש מחלקות, אשר בראש כל אחת מהן עמד קצין גרמני. בבית המשפט היו רב־סרן היינץ ואנשיו, הנאשמים בביצוע מעשי רצח. לעזרתם באה שורה ארוכה של עדים, אנשי המחלקות הראשונה והשלישית בבטליון "נאכטיגל". יש להדגיש, כי לבית משפט לא הגיע אף לא עד אחד מקרב אנשי המחלקה השניה ובפרוטוקול צויין בקצרה וכלאחר יד, כי אין אפשרות לאתר איש מהם. עובדה זו, לנוכח מספרם הרב של העדים מן המחלקות האחרות, יש לזכור ולהדגיש ומשמעותה תסתבר בהמשך.

בעדויות אנשי "נאכטיגל" עולה טענה מרכזית, שכל העדים טרחו להדגיש והיא נתקבלה על דעת בית־המשפט: הבטליון ביצע אך ורק פעולות צבאיות וכן מיבצעים פוליטיים — תעמולתיים שוטפים ונמנע מכל פעילות חריגה נגד היהודים בלבוב או בכל מקום אחר. על פי העדויות, קיבלה המחלקה הראשונה הוראה, עוד לפני כניסתם ללבוב, להשתלט על הקתדרלה ועל ארמון המטרופוליט. מחלקה זו, שמפקדה היה לויטננט פרידריך מידלהובה, יחד עם ד"ר תיאודור אוברלנדר, והכומר של הבטליון הריניוך, הגיעו אל המטרה בשעה שבע בבוקר, השתלטו על היעדים, הציבו משמר והמשיכו בדרכם אל מקום המשכן שנקבע להם, במלון במרכז העיר.

במלון זה שהו במשך יומיים, בהם הועסקו בפעילות מחלקתית שיגרתית של עבודות נקיון, תיקון מכשירים ושיפוץ הנשק. לטענתם, התעכבו בעיר זמן נוסף, משום שכלי הרכב, שנועדו להסיעם, לא הגיעו במועד. הם נאלצו לפנות את המלון ועברו למקום איכסון חדש, בבניין הגימנסיה הגרמנית בעיר. שם שהו עד ליום 6 ביולי ועסקו בעבודות שוטפות.[17]

המחלקה השלישית, בפיקודו של לויטננט שילר, נצטוותה, על־פי עדותו של אחד ממפקדי הכיתות, בריגמן, להשתלט על בניין מועצת העיר. מרגע ההשתלטות, לטענתו, לא הופעלו שלוש הכיתות בשום פעילות חריגה, מלבד הצבת משמרות באיזור המחסנים ועיסוק בעבודות שיגרתיות. כאן מוסיף הסמל ומציין, כי חייליו האוקראיניים, תושבי לבוב, כלומר שתיים מתוך שלוש הכיתות שהרכיבו את המחלקה, קיבלו חופשה מיוחדת. אין ספק, כי לחופשה זו, נודעת משמעות רבה, משום שהיא הניחה להם להצטרף אל חבריהם ולהיות שותפים פעילים בביצוע מעשי הרצח.

המחלקה השניה בולטת במעשיה ובהתייחסות בית המשפט אליה. משלוש

המחלקות, היתה זו המחלקה היחידה, אשר איש מאנשיה לא התייצב בבית המשפט להזים את כתב האשמה. משלושת המפקדים רק שמו של מפקד מחלקה זו אינו ידוע ובית המשפט אינו מעמיק לחקור בדבר. בעדותו לא יכול היה אף ד"ר אוברלנדר עצמו לכסות על העובדה הברורה, כי למחלקה זו של הבטליון, שאליו היה מסופח, היתה מטרה מוגדרת ושונה מזו, שנקבעה לשתי המחלקות האחרות. על מחלקה שתיים הוטל לצעוד אל בתי הכלא העירוניים ולשחרר מתוכם את האסירים האוקראיניים הכלואים בהם.[18] חשוב להדגיש, כי הפקודה, שניתנה להם, לא התייחסה אל בית כלא מסויים, כי אם אל כלל בתי הכלא בעיר ונסיונו של בית המשפט לצמצם את מעורבותם והשתתפותם רק לכלא הנ.ק.וו.ד. ברחוב לונצקייגו הוא בבחינת נסיון כושל לצמצם את האכזריות במקום אחד ובהתרחשות בודדת ספונטנית. אין לשער, כי הם נהגו איפה ואיפה בין כלא אחד למשנהו, שהרי בכולם נהרגו אסירים אוקראיניים וכולם שימשו במה לחזיון האימים. אנשי המחלקה השניה של בטליון "נאכטיגל", יחד עם חבריהם האוקראיניים מן המחלקה הראשונה והשלישית, שהשלימו בינתיים את המשימות שהוטלו עליהם, השתתפו באופן פעיל במעשי הרצח וששו להצטרף אל חבריהם האזרחים האוקראיניים בהתעללות ובטבח, שביצעו. כן חשוב להזכיר, כי בין הנכנסים לעיר בבוקרו של האחד ביולי היו אנשי המטה של איינזץ גרופה C בפיקודו של ד"ר ראש. למטה זה השתייכו גם אוקראינים, אשר שימשו כמתורגמנים. אין זה מן הנמנע, כי אוקראינים אלה היו אף הם בין הפורעים.

בחצרו הפנימית של כלא הנ.ק.וו.ד. ברחוב לונצקייגו הועסקו יהודים רבים בחילוצן של גוויות האסירים מתוך הבורות והעמסתן על ידי המשטרה האוקראינית, נמסרו בשער לידי קבוצה של אנשי צבא לבושים במדים אפורים, כובע פלדה על ראשם ובידם רובי קרבין. הם מנו בין 40—50 איש ושוחחו ביניהם באוקראינית שוטפת. היה ברור לפי התרשמותם של כל העדים כי מדובר באוקראינים, ששרתו ביחידה גרמנית. הם הובילו את החטופים אל החצר, פקדו עליהם לפתוח בחפירה ומעת לעת זרזום והיכום. עם סיום העבודה בא תור השעשועים. היהודים נצטוו לרוץ מסביב לחצר כשידיהם על ראשם, בעוד החיילים מכשילים אותם ומפליאים מכותיהם בהם. בסיום פרק זה נותרו רבים מן החטופים מוטלים הרוגים ופצועים. לפתע נשמעה הוראה מפי מפקד הקבוצה, אשר בית המשפט הגרמני בבון מניח,, כי היה זה מפקדה העלום של המחלקה השניה, שפקד על "היערכות לריצת מצליפים" (Antreten zum Spiessrutenlaufen). בהישמע פקודה זו בגרמנית, הסתדרו החיילים האוקראיניים בשתי שורות, כידונים על רוביהם והיהודים נאלצו לעבור בין שורות אלה, סופגים את המכות ודקירות הכידונים.[19] קצינים גרמנים עמדו אותה שעה בצד וצפו בנעשה.

בבית הכלא העירוני בריגידקי ברחוב קאז'ימייז'ובסקה, כונסו למעלה מאלף יהודים, שהועסקו בחילוץ הגוויות מן המרתפים. בתחתית המרתף שהתה קבוצת יהודים אחרת, אשר ריכזה את הגוויות ומשם העבירה אותן לבור גדול, שנחפר בחצר. העבודה היתה קשה, משום שהגופות היו כבר במצב של ריקבון מתקדם. היו ביניהן גם גופות של כלואים יהודיים.

על העובדים פיקחה קבוצה של כשלושים חיילים לבושים במדי שדה אפורים

וכובעי פלדה לראשם. על מדיהם התנוססו תגי האוקראינים הלאומניים. הם היו מצויידים במסכות גאז וברגע מסוים הוריד אחד החיילים את המסיכה וגער ביהודים באוקראינית: "ראו מה עשיתם". העד אף הבחין בחיילים גרמנים מחטיבת ציידי ההרים, שעל מדיהם חרוט פרח האדלווייס ובשוטרים צבאיים, שצפו במתרחש. בשעות אחר הצהריים נפתחו שערי הכלא והאזרחים הוזמנו להיכנס ולזהות את קרוביהם. היה זה אות לגל מלקות נוסף. לפתע הופיעה קבוצה של ששה איש לובשי מדים וכובעי פלדה לראשם וביניהם קצין בכיר חבוש כובע קצינים. הוא התהלך לאורך שורת הגוויות המוטלות, השתהה במקום ואז פנה אל היהודים המבוהלים וגער בהם בגרמנית: "בגללכם עולם שלם שופך את דמו" (Eine ganze Welt blutet wegen euch).

חיילים לאין ספור נהרגים משום רצונה של היהדות במלחמה".[20]

זהותו של הקצין אינה ידועה, אולם נימת הדברים ונושאם מרמזים על קצין, אשר אומן היטב על מלאכת התעמולה ואוברלנדר, כידוע, עסק בה.

בצהריים הובאה אל מרכז החצר קבוצה קטנה של יהודים, שבמשך שעות רבות עמדו ופניהם אל קיר הבניין. הם הובלו אל הבור וחלקם נורו במקום. היו אלה אישי ציבור יהודיים ידועים, אנשי אקדמיה ועיתונאים וביניהם היה אף הרב יחזקאל לוין, רבה של הקהילה המתקדמת בלבוב. החיילים התאנו לו במיוחד, מרטו את שיער זקנו ועינוהו.[21]

בין אישי הציבור, שהומתו אותו יום, היה גם העיתונאי השלס מעורכי העיתון Chwila.

מחזות דומים נשנו גם בבית הכלא הצבאי ברחוב זאמארסטינובסקה. לשם הגיעו ב־30 ביוני קבוצות של אזרחים אוקראיניים והסתדרו בשורות ובידיהם מקלות וכלים שונים. בין השורות נדחפו, רצו, קבוצות של יהודים, שמילאו את החצר. בתוך חצר הכלא הסתדרו שוב שתי שורות והפעם הצטרפו אל האזרחים גם לובשי מדים. בשעות אחר הצהריים כבר היו עשרות הרוגים מוטלים בחצר וקירות הכלא צובעו בדם הקורבנות.[22]

סוף דבר

הכפר האוקראיני והעיירה היהודית בגליציה המזרחית, קיימו במרוצת הדורות מגע מתמיד, מורכב מיחסי שכנות, שלא נחסכו מהם עליות ומורדות. לא אחת שיתפו פעולה במאבק על זכויות המיעוטים ועל הקיום והייצוג הפוליטי ולא פעם נשמעו הצהרות אהדה מפיהם של מנהיגי האוקראינים הלאומניים אל שותפיהם היהודים. אולם, לכשבאה שעת המבחן, עם הפלישה הגרמנית, הוברר, כי הצהרות אלה מן הפה ולחוץ היו. הם מיהרו לחשוף את שנאתם הישנה ליהודים, אותה שנאה, שנתגלתה בימי חמילניצקי. אך עזבו הסובייטים את העיר, פרצו מאות איכרים ועירוניים ברחובות ופתחו ברצח יהודים וביזת רכושם. ימי פתיחת בתי־הכלא ימי חג היו לאוקראינים, גם אם משמעותם היתה גילוי קורבנותיהם הם. הגרמנים הזמינום ליטול חלק בהצגה התעמולתית הגדולה של חשיפת הגוויות והתעללות ביהודים, שהובאו למקום. היתה זו

לגיטימציה מוחלטת ליצריהם.

לאחר שבועיים של רגיעה בהם מיתנו הגרמנים את ההשתוללות האוקראינית והסדירו את המינהל האזרחי בלבוב, באו "ימי פטליורה", לזכרו של ההטמן הנערץ. באותם ימים, בסוף חודש יולי 1941 הנורא, שהיה בבחינת מבוא בלבד להרג ייסורים, שעדיין צפן העתיד ליהודים, עלתה ונחשפה במלואה השנאה העמוקה, המושרשת, של רוב העם האוקראיני, אל היהודים. יד מכוונת עמדה מאחורי "ימי פטליורה", ידם של הגרמנים, אשר איפשרה למנהיגות הלאומנית האוקראינית להזעיק את אנשיהם ולפתוח מחדש בשורה של התפרעויות. ביטוי לתדהמת היהודים, שעמדו נוכח שנאה עזה זו, ניתן למצוא בדברי אמו בת השמונים וששׁ של הרב דוד כהנא, במכתב לבנה: "איני מבינה, האם לשם כך האריך אלוהים את ימי, כדי שיראו עיני הזקנות את ילדי המתגוללים בדמם? והרי האיכרים, שהיו מרבים לבוא אלינו, אשר לא אחת לנו אצלנו, סחרו עם ילדי במירב הידידות והנה, אותם האיכרים עצמם הוציאו את בני מבתיהם לשחיטה...".[23]

הערות

1 המטרופוליט אנדריי שפטיצקי, בן אצולה פולני, שנטה מילדותו לכמורה וגם לתנועה הלאומית האוקראינית. עבר אל הכנסיה היוונית־קתולית.

2 ראה פרוטוקול משפט "נאכטיגאל" 344/59, JS 8, בון, 1960.

3 שיירר, וילהלם, עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי, כרך ב', עמ' 781.

4 מפקדי יחידות האיינזץ־גרופן נשפטו בנירנברג בבית דין צבאי אמריקאי. מתוך 23 שהועמדו לדין, נידונו 14 למבת, אולם רק ארבעה הוצאו להורג ביולי 1951 בכלא לנדסברג. היתר נהנו מהקלות בעונשים.

5 Friedman, P., Roads to Extinction, p. 246.

6 סנגבאום, יוסף, מלכות הגזע והרשע, עמ' 375.

7 הרצנר מת מפציעה, שנפצע בספטמבר 1942. קוך הועמד לדין באוגוסט 1960 והברון פולקרזם נהרג במלחמה.

8 בפרוטוקול משפט "נאכטיגל" צויין, כי שמו של מפקדה השני של מחלקה 2 אינו ידוע.

9 עדות מוריץ גרינברט במשפט "נאכטיגל" B1,176,F.F.D. וכן עדותו של הפולני בוריס לויצקי, בעיתון "קולטורה" מס' 1, 1960 שהופיע בפאריס.

10 ראה פרוטוקול המשפט.

11 בנוסף למכתבים רשמו גם ביומניהם. כך רשם בוכנר, טוראי ראשון של גדוד ציידי ההרים", ביומנו ב־30 ביוני את שראה ליד בית הכלא העירוני. (פרוטוקול המשפט).

12 בכלא הצבאי ברחוב זאמארסטינובסקה נמצאה בין הגוויות גופתו של ליאון ויינשטוק, לשעבר עורך העיתון הציוני "חווילה" (Chwila) ומנהל מחלקת הסעד של הקהילה (זדרצקי, ת, במשול צלב הקרס בלבוב, עמ' 19).

13 גולדברג אברהם, ימים חרוכים באש, בעריכת בלה גוטרמן. וכן יונס אליהו, על פי הבור.

14 עניין זה הועלה במשפטי נירנברג ומצוי בכרך רביעי עמ' 243—245.

15 ראה יומנו של פרופ' אלרהנד, "תיק לבוב", ארכיון אוניברסיטת ת"א, T־32.

16 עדותו מובאת בעיתון Berliner Zeitung מיום 11 בנובמבר 1959.

17 ראה פרוטוקול משפט נאכטיגל.
18 שם.
19 ראה עדות אברהם גולדברג בבית המשפט. בפרוטוקול מציין בית המשפט את התרשמותו ממהימנותו של העד ומן הדיוק בדבריו.
20 יונס, אליהו, על פי הבור, עמ׳ 22 וכן עדותו בבית המשפט. ראה גם: לוין יצחק, עליתי מספציה. יצחק לוין הוא בנו של הרב לוין הי״ד.
21 עדות עמנואל בראנד ומוריץ גרינברט במשפט ״נאכטיגל״.
22 יונס, על פי הבור ע״מ 21.
23 הערת הרב כהנא: ״למרות האמור לעיל מתנגד אני לקביעות פסקניות שכל העם האוקראיני הינו עם של רוצחים אנטישמיים. כיו״ר ועדת המשנה לציון ״חסידי אומות העולם״ של ״יד ושם״, יודע אני ומכיר מספר די גדול של תיקים אוקראיניים חסידי אומות העולם (ראה מאמרו של פיליפ פרידמן על אוקראינים ״הגונים״, בספר ״שמואל ניגר״).

מקורות

1 פרוטוקול משפט ״נאכטיגל JS,344/59, 8, בון 1960. (ברשותו של הרב כהנא).
2 עדות עמנואל בראנד, איו״ש 48/57.
3 גוטרמן בלה, ימי אימה — דפי עדות. הוצאת אוניברסיטת ת״א, 1990.
4 גולדברג אברהם, ימים חרוכים באש, בעריכת בלה גוטרמן, הקיבוץ המאוחד, לוחמי הגיטאות, 1987.
5 זאדרצקי, תדאוש, במשדל צלב הקרס בלבוב, יד ושם, תשמ״ב.
6 טנבאום, יוסף, מלכות הנזע והרשע, יד ושם, תשכ״א.
7 יונס, אליהו, על פי הבור, ירושלים, 1957.
8 כהנא, דוד, יומן גיטו לבוב, יד ושם, תשל״ח.
9 לוין, יצחק, עליתי מספציה, עם עובד, תש״ז.
10 Friedman, Philip, *Roads to Extinction*, N.Y. 1980.
11 פרידמאן, פיליפ, אוקראיניש — יידישע באציהונגען אין דער צייט פון דער נאצישער אקופאציע, בספר ״שמואל ניגר״.
12 שיירר, וילהלם, עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי, שוקן, תשכ״ב.

יצחק ילון

שואת יהודי רומניה במספרים

מבוא

רומניה־רבתי, כפי שקראו לה בין שתי מלחמות־העולם, כללה עשרה חבלים (פרובינציות), בעלת אוכלוסיה של כ־20 מיליון תושבים, בשטח כולל של כ־295 קמ"ר;[1] רבע מאוכלוסיתה היו מיעוטים (הונגרים, גרמנים, יהודים, אוקראינים וכו'); מספר היהודים הוערך בסוף 1939 בכ־765 אלף, מהם כ־28% בבסרביה, 25% בטרנסילבינה, 20% במולדובה, כ־15% במונטניה/ואלאכיה (כולל אולטניה) רובם בבוקרשט הבירה, וכ־12% בבוקובינה.

בתקופת מלחמת העולם השניה מה־1 בספטמבר 1939 עד ה־9 במאי 1945, קרו מספר אירועים, אשר שינו את גבולות רומניה, את היקף האוכלוסיה והרכבה והשפיעו דרמטית על יהודיה: —

1. ב־28 ביוני 1940 נקרעו מרומניה בסרביה וצפון־בוקובינה, אליה צורף גם איזור הרצה ממחוז דורוהוי וסופחו אל ברית־המועצות, בעקבות הסכם ריבנטרופ־מולוטוב מאוגוסט 1939;
2. ב־30 באוגוסט 1940 נקרעה ממנה צפון־טרנסילבניה וסופחה להונגריה (כולל מאראמורש וקרישנה), בעקבות ה"דיקטאט" מווינה;
3. ב־7 בספטמבר 1940 נקרעה מרומניה דרום־דוברודז'ה;
4. בעקבות אירועים אלה פרץ נחשול של "תסכול־לאומי" ויחד עמו גל אדיר של אנטישמיות, שעוד לא היה כמותו ברומניה; ב־5 בספטמבר מונה הגנרל יון אנטונסקו לראש ממשלה, המלך קרול השני גורש ובנו מיהאי הומלך במקומו. אנטונסקו מינה את עצמו "קונדוקטור" ("פיהרר", בדומה להיטלר) וצירף לממשלה את תנועת "משמר־הברזל" (או כפי שנקראו גם: "הלגיונרים" או "החולצות־הירוקות"); בתקופה זו הוציאה ממשלת אנטונסקו מעל 30 חוקים וצווים,

על פיהם נושלו יהודים מרכושם, מפרנסתם, גורשו תלמידים ומורים יהודים מבתי־ספר ממלכתיים, פוטרו כל היהודים מהמשרות הממלכתיות. הממשלה הוציאה את היהודים מהצבא וחייבה אותם בתשלום כופר ועבודת־כפייה. היהודים גורשו מהכפרים, מעל 40 אלף בתים של יהודים הולאמו, ועוד, ועוד...[2] אנטונסקו עשה רושם, שרצה להשיג בפחות משנה, מה שהגרמנים עשו ליהודים בגרמניה במספר שנים, יחד עם זה הוא יצר במדינה אווירה אנטי־יהודית והקים במימשל את הכלים האירגוניים, בהם הוציא אחר כך לפועל את "הפתרון הסופי" לגבי מחצית יהודי רומניה וכמעט כל יהודי טרנסניסטריה המקומיים, כמתואר בהמשך.

5. ב־22 ביוני 1941 פלשה גרמניה אל תוך ברית המועצות (מיבצע "ברברוסה"), רומניה הצטרפה אליה כבעלת־ברית, במטרה להחזיר לעצמה את בסרביה וצפון־בוקובינה, שנקרעו ממנה שנה לפני־כן.

6. ב־19 באוגוסט 1941, אחרי שרוב השטח בין הנהרות דנייסטר והבוג נכבש על ידי הגרמנים והרומנים, מסרו הגרמנים את הטריטוריה לניהולם של הרומנים; אחרי כיבוש אודסה ב־16 באוקטובר, השתרע השטח הכבוש בין שני נהרות אלה מפודוליה בצפון ועד לים השחור בדרום (כ־40 אלף קמ"ר), וניתן לו השם "טרנסניסטריה", עד לשחרורה על ידי הסובייטים (במרץ 1944); ב־23 באוגוסט 1944 נכנעה רומניה לכוחות הברית, הצטרפה אליהם במשך כמה חודשי מלחמה, שחררה והחזירה לעצמה את צפון טרנסילבניה.

הטבלה דלמטה מפרטת את השינויים באוכלוסיה ובשטח, שחלו בעקבות האירועים בין יוני—אוגוסט 1940, כולל באוכלוסיה היהודית[3]: —

	שינויי הגבולות		השטח בקמ"ר	האוכלוסיה (באלפים)		אחוז היהודים
	מהות השינוי	תאריך		הכללית	מזה יהודים	
1.	רומניה־רבתי	31.12.39	295,049	20,050	765	3.8
2.	סופח לברה"מ	28.6.40	50,135	3,776	278	7.4
3.	סופח להונגריה	30.8.40	42,243	2,612	158	6.0
4.	סופח לבולגריה	7.9.40	7,412	409	1	0.2
5.	היתרה		195,259	13,253	328	2.5

הערה: רומניה איבדה שטחים עם אחוז גבוה של אוכלוסיה יהודית!

הפוגרום בדורוהוי

ב־30 ביוני 1940, יומיים אחרי גמר נסיגת הכוחות הרומניים מצפון־בוקובינה, פרצו בעיר פרעות נגד היהודים ובהן נהרגו 200 יהודים, ביניהם גם חיילים יהודים, אשר שימשו משמר־כבוד בהלווית נגד יהודי, שנהרג על ידי קצין סובייטי, בהגינו על מפקדו הרומני בעת הנסיגה[4];

ההרג ברחבי רומניה

בתקופה זו שלאחר נסיגת הרומנים מהחבלים שנקעו ממנה, שפכו הצבא הניסוג וסתם אזרחים רומנים את זעמם על היהודים; כמה אלפים של יהודים נהרגו בכפרים לפני שגורשו, נזרקו מרכבות נוסעות וכו'[5];

הפוגרום בבוקרשט

ב־21 בינואר 1941 מרדו הלגיונרים באנטונסקו. הוא הצליח לדכא את המרד תוך יומיים (בהסכמת הגרמנים), אבל באותם יומיים הספיקו הלגיונרים לרצוח בבוקרשט 120 יהודים, חלקם בבית־המטבחיים, שם תלו אותם על ווים... תוך כריכת המעיים שלהם סביב צוארם...[6];

הפוגרום ביאש

שבוע אחרי תחילת הפלישה הגרמנית לברית־המועצות, עדיין עמדה החזית ליד העיר יאש (בה היוו היהודים שליש מהאוכלוסיה); ב־29 ביוני 1941 ביימו כמה פרובוקטורים רומנים יריות על הצבא הרומני והגרמני, בעקבותיהם "נהרגו" כאילו חיילים משני הצבאות; המפקד הארצי של הז'נדרמריה הרומנית, שחקר את האירוע כעבור יומיים, לא מצא כל אשמה ביהודים וקבע, שזאת היתה פרובוקציה רומנית; נוסף לזה גם העלילו, שיהודים אותתו למטוסים סובייטיים... כמה ימים לפני־כן נצטוותה הקהילה היהודית להכין בבית־הקברות היהודי בורות־קבורה לכ־500 חללים במלחמה צפויה, הכנה שלא נצטוו לעשות בתי־הקברות הנוצריים; להיפך, הנוצרים בעיר קיבלו "עצות" לסמן דירותיהם בצלבים, על מנת להבדילן מהדירות היהודיות... ב־29 ביוני התחילו חיילים ואזרחים רומנים לפרוץ לדירות של יהודים, בזזו, גררו אותם לרחוב, היכו, הרגו וריכזו כמה אלפים בחצר המשטרה; פתאום המטירו עליהם אש־מקלעים מכל הצדדים ואלפים נהרגו שם, רבים נפצעו ויתרם הובלו יחד עם כמה אלפים יהודים נוספים לתחנת הרכבת, שם הועלו לקרונות בהמות 80—150 נפש בכל קרון והוסעו יממה ויותר נעולים, ללא אוויר, ללא מים, ללא אוכל, דחוסים להחניק בחום הקיץ, אל מותם...; אחרי שנפתחו הקרונות הוציאו מהם מעל 2,660 מתים־חנוקים, הרבה מאות פצועים וכאלה שיצאו מדעתם. בסה"כ נהרגו ביומיים אלה ביאש כ־12 אלף יהודים.[7]

הטבח ביהודי בסרביה וצפון־בוקובינה

עם הכיבוש בחזרה של צפון־בוקובינה ובסרביה מתחילת יולי ובמשך אוגוסט 1941 טבחו הרומנים בפחות מ־60 יום בין 150 ל־160 אלף יהודים בכ־120

קהילות בסרביה וצפון־בוקובינה; אחרי שבזזו את רכושם בצורה השפלה ביותר, גירשו עשרות אלפים מבתיהם, היכו, אנסו בנות, הרגו בגרזנים, קלשונים, סכינים ובכל הבא ליד, אנשים, נשים וטף, צעירים וזקנים. החלו בכך האיכרים בכפרים, עד בוא הצבא, אשר המשיך אחר־כך בטבח. הפליאו להרוג הז׳נדרמים, שנשארו מאחורי הצבא, שהתקדם עם החזית. הם שלטו ללא מצרים בכפרים ובערים, גרשו יהודים ממקום למקום, הקימו גיטאות ומחנות, בהם נכלאו עשרות אלפי יהודים, אחרי ימים של נדודים, בחום־הקיץ ביום וצינת־הלילות המחליאה; מי שלא יכול היה לצעוד בקצב הז׳נדרמים (שהתחלפו כל כברת־דרך) נורה ונקבר בצדי־הדרך, בבורות שהוכנו במיוחד לכך מקודם; איכרים "קנו" מהז׳נדרם המוביל יהודי, שנראה לבוש טוב, הפשיטו אותו, שדדו את בגדיו, חבילותיו, פה ושם גם הרגו אותם. הרומנים התרשלו בעבודת הקבורה ואפילו הגרמנים התלוננו על כך; הרומנים ראו בהריגה "עבודה־נקייה" ובקבורה "עבודה־מלוכלכת"; במרחבי בסרביה וצפון־בוקובינה זרועים קברים, שאיש לא זוכר את מקומם וודאי לא זהותם של הקבורים בהם. ב־1 בספטמבר 1941 ספר הצבא הרומני כ־126 אלף יהודים, שנותרו בחיים בחבלים אלה (65,742 בגיטאות ומחנות ו־60,692 בערים;[8] אם נחסיר מספר זה מה־278 אלף יהודים, שהיו בחבלים אלה לפני הפלישה,[9] הרי נטבחו בפחות מחודשיים כ־152 אלף יהודים; הגירוש לטרנסניסטריה החל בשבוע השני של אוקטובר ובין הספירה דלעיל והגירוש נהרגו עוד כ־20 אלף יהודים באותן שיטות שתוארו לעיל; חלקם טבעו במימי נהר הדנייסטר, לתוכם נדחפו על ידי הז׳נדרמים הרומנים והמעטים שניסו להינצל בשחייה, נקצרו באש המקלעים של הרודפים אותם; בין יולי לאוקטובר 1941 נהרגו שם כ־170 אלף יהודים, מהם כ־15 אלף בצפון־בוקובינה[10] ויתרם בבסרביה; המספר המחריד של הטבוחים, הצורות הברבריות בהן נהרגו והזמן הקצר כל־כך בו זה נעשה, מעלה את פשעי הרומנים לדרגות הגבוהות ביותר של אכזריות מחליאה!

הגירוש לטרנסניסטריה

בשבוע השני של אוקטובר 1941 החל גירושם של שרידי היהודים מבסרביה וצפון־בוקובינה אל מעבר לדנייסטר, אל גיא המוות שלהם, "טרנסניסטריה"; באותו זמן גורשו לשם גם יהודים, אשר מעולם לא היו תחת שלטון סובייטי: כל יהודי דרום־בוקובינה ורוב יהודי מחוז דורוהוי ממולדובה; 17 אלף יהודים מצ׳רנוביץ ניצלו מגירוש הודות להתערבותו האמיצה של ראש עירם טראיאן פופוביץ; כ־110 אלף משרידי היהודים מבסרביה וצפון־בוקובינה, כ־24 אלף יהודי דרום־בוקובינה וכ־9 אלפים מיהודי מחוז דורוהוי גורשו לטרנסניסטריה עד אביב 1942 ועוד כמה אלפים יהודים מהרגאט גורשו אחר כך והצטרפו לגורלם של מגורשי טרנסניסטריה, שנותרו בחיים אחרי החורף הקשה 1941/2, בו מתו בין רבע לשליש מהמגורשים; השיטות, בהן נקטו הרומנים, היו זהות לאלה, בהן השתמשו בבסרביה וצפון־בוקובינה: גירוש ממקום למקום, הרעבה, עבודת־כפייה, לא ניתן כל אוכל או סעד־רפואי ומעל לכל זה נגרם המוות על ידי הקור, הטיפוס על שני סוגיו, מחסור בבגדים, שאזלו עקב החלפתם תמורת

אוכל אצל האיכרים מהסביבה וכו׳; מתוך כ־146 אלף יהודים, שגורשו לטרנס־ניסטריה, נספרו על ידי הרומנים בדצמבר 1943 כ־57 אלף חיים; יחד עם אלה, שעוד מתו עד לשחרור על ידי הסובייטים במרץ 1944, ניספו שם כ־88 אלף יהודים מגורשים.[11]

הטבח ביהודי טרנסניסטריה — המקומיים

בשטח, שגבולותיו תוארו לעיל, היתה לפני הפלישה אוכלוסיה בת כ־2.5 מיליון תושבים, מהם כמיליון אוקראינים, כ־700 אלף רוסים, כ־300 אלף יהודים, כ־290 אלף רומנים, כ־125 אלף גרמנים ועוד טטרים, בולגרים, יוונים, ארמנים וכו׳;[12] בעיר אודסה היו אז כ־180 אלף יהודים וכמחציתם נמלטו בדרך הים לפני כיבושה ב־16 באוקטובר;[13] ב־22 באוקטובר קרס אגף בבנין המפקדה הרומנית בעיר, בעקבות פעולה של הפרטיזנים ותחת הריסותיו נהרגו 66 קצינים וחיילים, ביניהם הגנרל הרומני, מפקד העיר; בפקודה מבוקרשט להרוג 200 יהודים עבור כל קצין ו־100 יהודים עבור כל חייל שנהרגו, נורו וניתלו עם שחר יום־המחרת כ־5 אלפים איש, רובם יהודים; באותו בוקר ריכזו הרומנים כ־19 אלף יהודים בגן ציבורי ליד הנמל, התיזו עליהם נפט ושרפו אותם חיים; באותו יום אחר־הצהריים ריכזו כ־20 אלף איש נוספים ושוב רובם יהודים, הובילו אותם לכפר דאלניק מחוץ לעיר, ירו בהם בדרך וזרקו אותם לתעלות בצדי־הדרך. אך זה נראה להם "אטי־מדי". על מנת לייעל את ההרג הכניסו את היהודים אל תוך מספר מחסנים, פתחו צוהרי־ירי אל תוך המחסנים וריססו אותם באש מקלעים; קצינים רומנים זרקו פנימה רימוני־שלל סובייטיים, אשר ריסקו גופות ואיברים וצעקות האומללים גברו על שאון הירי; גם זה לא סיפק את תאוות קצב־הרצח של שני הקצינים הרומנים, אשר פיקדו על "מיבצע" ואז ריפדו את המחסנים בערימות קש טבול בנפט, הציתו אותם וכך נשרפו חיים אלה, שעוד נותרו; ;מספר הנותרים בחיים ועוד כמה אלפים של יהודי העיר הובלו למחנות: בוגדנובקה, דומנובקה, אקמצ׳טקה באיזור גולטה, שם מצאו את מותם ברעב, בקור, במחלות וביריות הז׳נדרמים הרומנים. לפי הודעת עיריית אודסה אחרי שחרורה, נהרגו שם כ־99 אלף יהודים,[14] עוד כ־80 אלף יהודים מקומיים ניספו במרחבי טרנסניסטריה במשך השלטון הרומני שם עד מרץ 1944, כאשר החבל שוחרר על ידי הסובייטים, — יחד כ־180 אלף הרוגים, מחציתם על ידי הרומנים ויתרם על ידי הצבא הגרמני והגרמנים המקומיים. כל זה תחת אדמיניסטרציה רומנית. ב־5 באוקטובר 1943 מצאה ועדת־העזרה של יהודי רומניה כ־15 אלף יהודי־טרנסניסטריה־מקומיים[15] מתוך כ־200 אלף שהיו שם עם כיבוש החבל על ידי הגרמנים והרומנים בקיץ 1941.

שואת יהודי צפון־טרנסילבניה (אז הונגריה)

ממשלת הונגריה הפעילה את תכנית "הפתרון־הסופי" במתכונת גרמנית נגד כל יהודי הונגריה, אשר כללה מאז ה־30 באוגוסט 1940 גם את צפון־טרנסילבניה (כולל מאראמורש וקרישנה) על כ־150 אלף יהודיה; מיעוטם גויסו לפלוגות־

עבודה, רובם נשלחו למחנות־המוות (אושוויץ וכו׳) החל במאי 1944 וכ־130 אלף לא חזרו וניספו שם.

טבועי ההעפלה מרומניה בזמן השואה

הגרמנים חיבלו גם בעלייה המצומצמת, שהתנהלה בזמן המלחמה והטביעו שתיים מהאוניות, שהובילו מעפילים: — האניה "סטרומה" טובעה על ידם בפברואר 1942 ליד הבוספורוס ואיתה ירדו למצולות 769 מעפילים, והאניה "מפקורה" טובעה באוגוסט 1944 בים השחור ואיתה ניספו 396 מעפילים; 1,165 יהודים שילמו בחייהם על נסיונם להימלט ממלתעות השואה ברומניה.

סיכום היקף הקורבנות

הטבלה דלמטה מציגה היקף הקורבנות, בהתחשב בגבולות רומניה, אשר השתנו מספר פעמים בתקופת המלחמה: —

באחריות ממשלת רומניה (אנטונסקו)

	באחריות הרומנים	בביצוע הרומנים	סה"כ הרומנים
1. ברחבי רומניה (יוני 1940 עד יוני 1941)	5,000 *		
2. בפוגרום ביאש (29—30 ביוני 1941)	12,000		
(אוקטובר 1941 — מרץ 1944)	88,000		
3. בסרביה וצפון־בוקובינה			
3. (יולי—אוקטובר 1941)	170,000 **		
4. בגירוש טרנסניסטריה			
(אוקטובר 1941 — מרץ 1944)	88,000		275,000
5. יהודי־טרנסניסטריה־מקומיים			
(אוגוסט 1941 — מרץ 1944)			
א. על ידי הגרמניה (צבא ומקומיים): —		90,000	
ב. על ידי הצבא הרומני: —	90,000		180,000
6. סה"כ ביניים	365,000	90,000	455,000

* כולל 200 יהודי דורוהוי, שנהרגו ב־30 ביוני 1940 ו־120 יהודי בוקרשט שנהרגו ב־21 בינואר 1941..

** מהם 15,000 בצפון־בוקובינה (כולל צ׳רנוביץ).

באחריות ממשלת הונגריה

7. יהודי צפון־טרנסילבניה
(מאי 1944 — מאי 1945) 130,000

מבוצי אניות מעפילים, "סטרומה": 769, "מפקורה": 396, סה"כ 1165.

אני מתנצל על הסגנון היבש מדי, הגדוש מספרים והדל בתיאורים אישיים, העשויים אולי לעורר יותר עניין, אבל רציתי להתרכז דווקא במספרים, על מנת להבליט באופן תמציתי יותר את ההיקף העצום של קורבנות השואה של יהודי רומניה וכל נספחיה בזמן המלחמה והיקף האחריות של ממשלת רומניה והמרשל יון אנטונסקו, אשר עמד אז בראשה והיה ראש ויוזם לשואת יהודי רומניה. על כך, ועל אחריותו האישית — בעבודה נוספת, שתפרסם גם את המקורות עליהם אני מסתמך.

בינתיים, יהי מאמר זה נר־זיכרון נוסף לזכרם של הקורבנות...

מקורות

1 Jewish Population in Figures, Statistical Memento 1, World Jewish Congress, Foumanian Section, 1945,
להלן "ממנטו 1"

2 Holocaustul Uitat... I.C. Butnatu, 1985
להלן "בונטרו"

4 אנציקלופדיית השואה, 1990.

5 Transnistria, Dora Litani, 1981
להלן "דורה ליטני"

6 The Romanian Way of Solving the "Jewish Problem", in Bessarabia and Bucovina, June-July 1941, Jean Ancel,
להלן "אנצל"

7 Memoriu, cu Privire la nesesitata imperioasa de a pune capat metodelor barbare aplicate cu ocazia operatiunilor de evacuare ale Evreilor din Bucobina si indrumarea lor pe cai legale si civilizate, Dori (Traian) Popovici, 14 Iulie 1942,
להלן "פופוביץ".

הערות

1 ממנטו 1, עמ' 20.
2 בוטנרו, עמ' 485 ואילך.
3 ממנטו 1, עמ' 20 לגבי האוכלוסיה, עמ' 33 לגבי השטח.
4 הפנקס, עמ' 107.
5 אנציקלופדיית השואה, עמ' 1284.
6 הפנקס, עמ' 63.
7 הפנקס) עמ' 172.
8 ממנטו 1, עמ' 38; אנצל עמ' 231.

9 ראה הטבלה במאמר זה עמ' 2.
10 פופוביץ.
11 הפנקס, עמ' קצ"ח.
12 דורה ליטני, עמ' 9.
13 הפנקס, עמ' 391.
14 שם, ועוד עמ' 393.
15 דורה ליטני, עמ' 107.

צבי הרמן

הרהורים היסטוריים
על האנטישמיות והתפתחותה

תמונה של מרק שאגאל. גופת יהודי מוטלת בלב העיירה. על ידו רבי ירוק ולא הרחק מהם צלב־עץ גדול עליו מוקע ישו עטוף טלית, על מצחו טוטפת ורצועות תפילין על ידו השמאלית. שאלו את שאגאל, איך יכול היה לצייר את ישו עטוף טלית ותפילין? ענה: איך יכולתי לצייר אחרת? וכי הנוצרים הם הצלובים? אותנו צלבו וצולבים בכל מקום, בכל ארץ, בכל עם, במשך 2,000 שנים. נזכרתי בתמונת שאגאל ובהסברו ההיסטורי־האמנותי בקשר לדיון על "הציונות הגזענית" באומות המאוחדות. ההחלטה מ־1975 וודאי היתה צביעות, אך מעבר לה — אנטישמיות. לא היה נוח לומר בהחלטה — ישראל או יהודים, אמרו אם כן: ציונות. להחלטה המפוארת הזאת של האומות המאוחדות היתה "הנמקה" היסטורית של 2,600 שנים. מהמן, השר הגדול בחצר המלך אחשוורוש ועד ההיסטוריון המפורסם ארנולד טוינבי (Arnold Toynbee) — שרשרת אינסופית של "הנמקות", שהמשותף בהן — שנאת היהודים. בכוונה כתבנו על טוינבי, שהוא היסטוריון "מפורסם" ולא "גדול", מכיון שלפעמים יש הבדל תהומי בין מפורסם לגדול. טוינבי היה מפורסם. אמנם גולל ב־10 כרכים את ההיסטוריה האנושית — בעיקר הרוחנית — במאות המצאות של מונחים למדניים יווניים ולטיניים, כדי להריץ את הקורא למילונים עד שיתעייף וירים את ידיו לנוכח "עמקות למדנית" זאת. טוינבי לא העריך את העמים השמיים ותפקידם בהתפתחות האנושות. בכל זאת הוא מונה לזכותם שלושה הישגים:

1. המצאת האלף־בית על ידי ההפניקים־הכנענים;
2. פריצת הים התיכון וגילוי האוקינוס האטלנטי על ידי הימאים הפניקיים;
3. האמונה באל אחד.

באשר לאלף־בית — לא הפניקים המציאו אותה; הם שיכללו אותה. באשר לפריצת הים התיכון צדק ההיסטוריון המפורסם. באשר לאמונה באל אחד הוא טורח טירחה לא מבוטלת, כדי להוכיח שהעברים היו שייכים לספירה, שהוא קורא לה "הציביליזציה הסורית" ולא רק היהודים אלא גם הזורואסטרים האמינו באל אחד. אפילו המונותיאיזם איננו הישגם הבלעדי של היהודים. הוא מביא כראייה מכרעת את ההיסטוריון היווני הרודוט (Herodotos), המכונה "אבי ההיסטוריה". הרודוט היה היסטוריון גדול וריפורטר עוד יותר גדול. והנה בספרו "המלחמות הפרסיות", שנתחבר בערך בשנת 450 לפני הספירה, הוא איננו מזכיר את העברים ואת ארץ־ישראל, כי אם את הפלישתים ואת ארץ הפיליסטינים (מכאן השם פלסטינה). לפי שיטתו ההיסטורית־הרוחנית־הפסיכולוגית — טוינבי מגיע לבידודו המרושע של העם היהודי, שאותו ורק אותו אפשר להשוות לנאצים. מדוע? כי הדרך היחידה, בה קרבן הנאצים יכול לנקום את נקמת דמו — היא הפעלת "שיטת הנאצים" כלפי קרבנותיו שלו. למסקנה מלומדה זו באשר ליהודים הנאצים הגיע ההיסטוריון המפורסם בהסתמך על מקרה חריג של רציחת אנשים בכפר ערבי בימי מלחמת העצמאות, שגם שלטונות הצבא וגם ממשלת ישראל הוקיעוהו בפומבי, בלי כל כוונות הסתרה.

נכון, האנגלים לא ירו באף אדם חף מפשע בהודו, בקניה, באפריקה הדרומית בימי מלחמת הזולו, ובכל חלקי האימפריה העצומה, שלא להזכיר את אירלנד. הצרפתים לא נגעו בנפש חיה באלג'יר, במרוקו, בהודו־סין ובעוד מקומות. מחיקת ישובים שלמים של נשים, זקנים וטף בידי הצבא האמריקאי בוויאטנם נקראת מלחמה. מיליונים אוקראינים, גרמנים, טטרים, רוסים ועוד, שניטבחו במצוותו של סטלין, שייכים להגנה עצמית של מדינה סובירינית. האיבחה, שערך מוסוליני בחבש, הרציחות ההמוניות, שביצעו הקרואטים בימי מלחמת העולם, הפוגרומים של האוקראינים והפולנים בימי מלחמת העולם השניה ולאחריה, ההרג שערכו הסורים בלבנון, העירקים בכורדים, הטורקים בארמנים ויוונים והערבים בנו בחברון ובימי הפרעות לפני קום המדינה, וההתנקשויות הרצחניות בילדים ואזרחים לאחר קום המדינה — הם כולם, ללא יוצא מן הכלל, שייכים לסוגיה היסטורית אחרת. כן, מהמן ועד טוינבי לא נותקה השלשלת. צריך אפוא לעקוב אחרי התפתחות האנטישמיות ורעיונותיה. או אז אולי נוכל להבין הבנה אינטלקטואלית מעמיקה יותר את מה שהתרחש בתקופת השואה. איך אמר הארכי־פושע יוליוס שטרייכר (Julius Streicher), עורך השטירמר (Der Stürmer), הזכור לנאצה, בעמדו בפני שופטיו במשפט הפושעים הנאציים בנירנברג: לא אנחנו צריכים לשבת על ספסל הנאשמים, כי אם מרטין לותר. אנחנו רק ביצענו, מה שהוא הגה והציע בקשר ליהודים.

השונה, הזר, המוזר, החריג, יוצרים תדיר התנגדות נפשית. כאשר מדובר בקיבוצי אנוש ובתוכם מתגוררים זרים, שהם מחוננים ובעלי כושר תחרות בשטחי הדת, הכלכלה והתרבות, ההתנגדות הנפשית בדרך כלל הופכת לשנאה. היהודים בארצות פזוריהם היו שונים, חריגים. ועל כן מאז קדמת דנא שנאו אותם. המן הוא האידיאולוג הקדמון של שנאת היהודים. מגילת אסתר היא

היצירה הספרותית הראשונה, שמכילה את האידיאולוגיה האנטישמית בצורה הבהירה והמרוכזת ביותר.

מהו הסיפור? מרדכי היהודי כאילו עולב בהמן, השר הגדול בחצר אחשוורוש מלך פרס, בסרבו להשתחוות בפניו. להלכה ולמעשה חטא של יחיד, של פרט. אולם המן, בבואו להתלונן באזני המלך, איננו מאשים את מרדכי, שהעליבו, או שלא ציית לפקודת המלכות. הוא מגלגל את אשמת היחיד על כל היהודים... "ישנו עם אחד מפזר ומפרד בין העמים בכל מדינות מלכותך ודתיהם שונים מכל עם ואת דתי המלך אינם עושים ולמלך אין שוה להניחם..." (מגילת אסתר ג' ח') ואם מוסיפים את הפיתיון של עשרת אלפים שקלים (הון עתק בדור ההוא ובכל הדורות), שהמן הבטיח לקופת המלך משוד רכוש היהודים, הרי לפנינו ניסוח פשוט ופרימיטיבי, מכיל את המרכיבים, שגרמו לאנטישמיות בכל הדורות: דת שונה, מינהגים שונים, הצלחה כלכלית, תרבות שונה. ומאז ועד ימינו דור דור וצורריו, דור דור ושונאי ישראל שלו.

בתקופה היוונית הקדים הסופר אפיון (Appion) באלפיים שנים את גיבלס (Göbbels). היה בעל דמיון מושחת והמצאותיו אינן נופלות מאלו של יורשו. יוספוס פלאביוס (Flavius) כתב נגדו ספר "נגד אפיון" והתפלמס עם דעותיו. לדעת אפיון היהודים הם אספסוף נווד, מצורעים, ששונאים את האלים של עמים אחרים, מתבדלים ונבדלים, אינם מוכנים להסב על יד שולחן אחד עם שכניהם ואינם מתחתנים אתם. גם עלילת הדם מופיעה. היהודים לא התירו לזרים את הכניסה לבית המקדש, מפני שבשבתות ובחגים הקריבו קרבנות אדם. מה פלא, שאנטיוכוס אפיפאנס (163—175 לפני הספירה), שליט מרחב סוריה, הקריב חזיר בבית המקדש, התיז את דמו על ספרי התורה, שהם ספרי השנאה, והכריח את הכוהנים לאכול מבשר הקרבן. אולי אפיון לא ביסס את שקריו על התשתית "הפילוסופית" של גיבלס, שסבר, שככל שהשקר גדול, מהמם ומדהים יותר — הוא משפיע יותר והבריות מאמינים לו יותר. אך אפיון לא נפל מגיבלס ברברבנותו, בנוכלותו ובפיו הגדול. פליניוס הזקן (Plinius Major) קרא לו "התוף של תהילת עצמו". הישגם ההיסטורי והצלחתם של אפיון ושל חבריו־תלמידיו כליסימאכוס (Lysimachos) ואחרים פחות נודעים, הוא שהמונים נבערים, מוסתים ומשולהבים, ערכו פרעות ביהודים וגרמו לגירושם בעולם ההלניסטי.

שונאי יהודים אלה, סיפרו ברבים סיפורי בדותות על מעשי היהודים והפיצו ברבים גם סיפורים, שאולי לא היו בדותות. סיניסיוס (Synesios) מהעיר קיריני (Kyrene) כותב על מנת להבליט את זרותם ומוזרותם ואת כוונותיהם הנואלות־הרצחניות של היהודים: "...עם ארור, המאמין, שהוא עושה מצווה גדולה, כשהוא גורם מיתה למספר רב ככל האפשר של אנשים יוונים..." (Epistolographi Graeci, ed. Herscher) מנין ביטויים חריפים־מבזים אלה? סיניסיוס הפליג באניה מעירו שבצפון אפריקה לאלכסנדריה. רב החובל של האניה היה יהודי וכן רוב אנשי הצוות. ביום השבת סער הים. הקברניט היהודי "שבת" ביום זה. כל הזמן ישב וקרא ב"ספרו". תחינות הנוסעים ואיומיהם היו לשווא. בעיני הנוסע היווני רצה רב החובל לגרום למותם של "מספר רב ככל האפשר של יוונים". הסיפור כנראה נכון. מקרים דומים גרמו לחקיקת חוק בימי הקיסר

תיאודוסיוס הגדול בשנת 390 לספירה, על פיו חייבים הספנים היהודיים לעבוד בשבת, כאשר ספינתם נמצאת בים. (הקודקס של תיאודוסיוס Codex Theodosianus XIII, 5, 1890).

באימפריה הרומית אמנם שפר במעט חלקם של היהודים; היו לכך סיבות פוליטיות. ברם, שנאת היהודים היתה ערה ותוססת גם בתקופות, בהן לא נחקקו חוקים אנטי־יהודיים, אפילו ב"תור הזהב" של אוגוסטוס קיסר (63 לפני הספירה ה־14 לספירה). בני שכבות העלית של רומא היו שונאי יהודים. אצל אלה, שבלבם לא פיעפעה השנאה העזה — בלט הביטול והבוז ליהודים. בחיידקי שנאת היהודים היו נגועים לא רק הוגה הדעות והדרמטורג סנקה (Seneca), הסופר פטרוניוס (Petronius), המשורר מרטיאליס (Martialis), כדי להזכיר שמות אחדים מן המפורסמים ביותר, אפילו המשורר החכם הורטיוס (Horatius) נמנה עליהם. הסטיריקן הגדול־הנושך יובנליס (Juvenalis) טוען למשל, שיהודי לא יתן לאדם צמא כוס מים, בלתי אם הוא נימול.

הארי שבחבורה והאידיאולוג היה קורנליוס טקיטוס (Cornelius Tacitus), ההיסטוריון הרומי החשוב ביותר. זכותו הגדולה של טקיטוס, שהיה מן ההיסטוריוגים יונים הראשונים, שחיטט, חיפש ובדק מיסמכים ותעודות, כדי שיוכל להימנע, ככל האפשר, מסילופי עובדות ומשיפוטים מעוותים. טקיטוס רצה להיות היסטוריון "אובייקטיבי". הוא טבע את מטבע הלשון היפה "ללא כעס וללא משוא־פנים" (sine ira et studio). התעודות של טקיטוס בקשר ליהודים היו כל ההבלותות שבחיבורי אפיון. לפי טקיטוס "המהימן" "...בדביר (בית המקדש) הקדישו את צלמו של בעל־חיים (החמור), אשר נחם והושיעם מנדודיהם ומצמאם..." דווקא החמור הנהיג והושיע את עם ישראל! "...בחרו ביום השביעי לשבות בו ממלאכה, כיוון שבו הושם קץ לעמלם. אחרי כן נמשך לבם אחר העצלות וגם את השנה השביעית הפרישו לבטלה... אשר חוקותיהם הרשעות והמאוסות בשחיתות כוחן... עושרם של היהודים גדול, מפני שעם אנשיהם שלהם מתהלכים באמונת אומן ובלב נכון לרחמים, אך את כל האחרים שונאים הם שנאת אויבים. לא יאכלו עמם יחדיו; ואף על פי שאומה שטופה בתאוות הם, פרושים הם ממשכב נכריות; בינם לבין עצמם הכל מותר... המקבלים עליהם את דרכם עושים אף הם כן וראשית לקחם הוא בוז לאליהם, הכחש בארץ מולדתם והזילזול בהוריהם, בבניהם ואחיהם... דרכי היהודים תפלות ושפלות..." (טקיטוס: דברי הימים 5, ג־ד־ה־ — Historiarum Libri V, 3-4-5). אוסף לא מבוטל של עובדות, דעות ושיפוטים, מבוסס על "תעודות" של ההיסטוריון האובייקטיבי של רומא האדירה. בסיכום, טקיטוס מאשים את היהודים ב"קיעקוע שלושת עמודי היסוד של רומא — דת, מולדת ומשפחה." אנחנו חייבים תודה להיסטוריון הקפדן, שבדבקו בעיקרון "ללא כעס וללא משוא־פנים" לא הזכיר הריגת בני אדם כקרבנות בבית המקדש. דומה, בחיטוטיו לא מצא מיסמכים די משכנעים לאשמה זו. התעכבנו במיוחד על טקיטוס ו"הוכחותיו", שהיהודים היו סתם אספסוף מאוס על האלים ושנוא על בני־אדם, כיוון שהיתה לו השפעה גדולה לא רק בעולם העתיק, כי אם גם בימי הביניים ובתקופת הרניסנס. בתקופות אלה נחשב טקיטוס לגדול ההיסטוריונים הרומאים ולבעל סמכות בלתי מעורערת.

כל הדעות הללו של "האנטישמיות ההיסטורית" המשיכו לרחוש ולפעפע בלענה בהכרת העמים. עם הופעת הנצרות, ובעיקר לאחר כיבושיה והפיכתה לדת הרשמית של הקיסרות הרומית בשנת 330 לספירה, נתווסף גורם אנטישמי רב־עצמה: האנטישמיות התיאולוגית.

על מגיני הפלדה של הלגיונרים הרומיים נתפצפצה ההתמרדות של קנאי ארץ ישראל. להבי החרבות של הלגיונות הרומיים הכניעו את בר־כוכבא ולוחמיו. עם נפילת מצדה נשתלטה דממה מוחלטת על מערכות המרד. אחרי מרד בר־כוכבא, שלפי תיאודור מומסן (Theodor Mommsen) "...היה ללא תקדים בעצמתו והתמשכותו בתולדות האימפריה הרומית...", אבד המרכז המדיני־הארצי ליהודים והשאלה "לאן" עמדה בכל חריפותה. באותה עת התחילה גם התפשטות הנצרות. בניגוד ליהדות, שלא הטיפה לפרוזיליטיזם, זרועות הנצרות שאפו לחבוק עולם ולא רק להציל את האדם מן החטא הקדמון. הרעיון והאמונה בבוא המשיח וייסוד מלכות שדי, ובצדו היסוד האפוקליפטי של "אחרית הימים", היו רעיונות דתיים לאומיים יהודיים. סוף סוף ישו היה יהודי בכל אמונותיו והליכותיו. הטיף דברי מוסר, קרא לחזור בתשובה, האמין בתחיית המתים, בנצחון הטוב על הרע, בהכרעת השטן, בחידוש מלכות בית דויד, בגאולת עם ישראל ובמלכות השמים. בכל האמונות האלה דמתה הנצרות ליהדות.

במה נפלגו תהומית היהדות והנצרות? אמנם הנצרות סוברת, שהיא דת האהבה והחסד ודת אוניברסלית, בעוד היהדות היא דת חברתית־לאומית קשוחה בחוקיה, אך לא בעיה זאת היוותה את נקודת ההתפלגות. השאלה היסודית היתה, האם ישו הוא המשיח הגואל? והאם השילוש הקדוש, האב, הבן ורוח הקודש — אינו מהווה פגיעה בתפיסת האחדות האלוהית? נתווספה בנצרות החובה להאמין בישו, כי הוא ולא אחר הוא הגואל. היהודים ציפו למשיח כי יבוא והוא עוד לא בא. ישו הבטיח, שההולכים אחריו יזכו במלכות שמים, כלומר, האמונה בו מביאה את הגאולה לכל יחיד ויחיד. האמונה בישו הפכה לעיקר דתי.

אמנם קרל מרכס קבע ש"העולם הדתי אינו אלא בבואה של העולם הממשי" (מרכס: הקפיטל א, א'), כלומר הכלכלה, ובמיוחד המסחר הביאה ליצירת הנצרות, בה משתקף "משעבד השעבוד". עם כל הכבוד לכתיבתו המעורפלת של קרל מרכס — הוא עשה מלאכה פשוטה, הרי אסור לומר — פרימיטיבית. העובדה ההיסטורית שרירה וקיימת: נוצרה התנגשות תיאולוגית בין שתי תפיסות אמונה, בין שני עיקרי דת. ניגוד יסודי זה נולד וצמח בין בני אותה משפחה, וכידוע, התנגשות וריב קרובים חריפים יותר והשנאה ביניהם עזה יותר מאשר בין סתם רחוקים. אנחנו יכולים להסביר בכך, ואולי גם להבין את השנאה התהומית ליהודים, שהתפתחה בנצרות הכובשת את העולם. ראשוני הכתות הנוצריות היו יהודים. על ידי אי־הכרה בישו "המשיח הגואל" שללה היהדות כאילו את מקורה האלוהי של הנצרות. אין לניגוד זה ולשנאה, שהתפתחה ממנה, שום קשר למסחר. על כל פנים לא בראשיתה ובתקופות הפורמטיביות של הנצרות. נכון, לשנאה הדתית הזאת היו תוצאות מרחיקות לכת גם מבחינה כלכלית וסוציאלית בהמשך הדורות.

כלל וכלל איננה מתמיהה העובדה, שמיד עם ההתנגשויות התיאולוגיות הראשונות התחילו מזכירים את הפשע הגדול ביותר של היהודים: צליבת ישו. רצח אל! עם רוצחים! אמנם רישעות היהודים אצל פאולוס היא אך זמנית, כתוצאה מעיוורון זמני. אולם מאוחר יותר, אצל אבות הכנסיה, הרישעות הפכה לתכונה היסודית הקבועה של היהודים. הם סוכני השטן, קרוביו ובני בריתו. אבות הכנסיה יצרו איזו טיפולוגיה יהודית, שהיתה תערובת של כל הדברים השליליים, שמצאו בספרות היוונית והרומית ושל קוי אופי, שהם בעצמם המציאו בעקבות ההתנגשות התיאולוגית. היהודי הוא יצור מקולל, הניגוד המוחלט של אהבת האדם. יהודה איש קריות, שבגד בישו האל והגואל בעבור 30 שקלי כסף, הוא הארכיטיפוס של כל היהודים והמוכיח את אופיים השטני. היהודי הוא סמל הרישעות לשם רישעות. הלא איש לא יעלה על דעתו, שאדם יהיה מוכן למכור בעבור 30 שקלים את גאולת נשמתו, בלתי אם הוא נולד רשע ובוגד. די לדפדף בכמה כרכים של הפטריסטיקה (כתבי אבות הכנסיה) הנוצרית, כדי ללמוד, כיצד ובאיזו מידה וצורה גברה האלימות המילולית של אבות הכנסיה במשך הדורות הראשונים ובמאות הראשונות של הנצרות.

אוסף קט מדברי גריגוריוס (Gregorius) הקדוש מניסה (Nyssa), עיר בקאפאדוקיה, אחד התיאולוגים החשובים ביותר של המאה הרביעית. הוא אומר: "...שופכי דם האל, רוצחי הנביאים, מורדים ובזים באלוהים, מחללים את התורה, מתנגדים לחסד, גזע צפעונים, מלשינים, משמיצים־מעלילים,... סנהדרין של שדים משחיתים, מקוללים, ארורים, מאוסים, שונאי כל יפה..." לא פחות ולא יותר בנשימה אחת! ויוהן כריסוסטומוס (Chrysostomus) הקדוש, שאף הוא חי במחצית השניה של המאה הרביעית, מוסיף על קודמו עוד מעט צבע: "...בית הכנסת שלהם הוא בית־זונות ותיאטרון, אך גם מאורה של פירטים וחיות פרא... הם חיים למען בטנם... מתנהגים לא יותר טוב מחזירים ועזים בגסותם המופקרת...". אפשר למצוא לא מעט פנינים דומות נוספות.

מה לעשות ביהודים? להכרית אותם ואת זרעם? תשובת אבות הכנסיה היא: לא! הם חדלו להיות "העם הנבחר", כי האל זנח אותם בגלל פשעיהם. הם ארורים, מפוזרים על פני הארץ, חסרי מולדת, אך הם עדים נצחיים לאשמתם ולנבואות על בוא ישו הגואל. ישו הבטיח לגאול את עם ישראל. יש להשפיל עם זה, לבזותו, לגרום לו סבל ועוני וחיי מסכנות, אך הוא חייב להישאר בחיים. הם בני ערובה לצדקתה הדתית של הנצרות. בסופו של דבר, בקץ הימים חייב עם זה להתנצר ולהאמין בישו. כאשר יאמין בישו, או אז ייעלם מן העולם; חטאיו ייסלחו והוא ייגאל. היהודים הם העדות לצדקתה הדתית וההיסטורית של הנצרות.

ובכן הלכה פסוקה! כל נוצרי טוב, שרוצה לזכות בגן־עדן, חייב לעלוב ביהודים, לגרום להם סבל והשפלה. כגודל ההשפלה כן גודל הפרס, שיזכה לו. אבל ...היהודים צריכים להישאר בחיים. אוגוסטינוס הקדוש (Augustinus), שחי במאה החמישית והיה אחד התיאולוגים הגדולים ביותר של הנצרות, היה הפוסק האחרון בסוגייה תיאולוגית מסובכה זו, וודאי לא חשב על האירוניה שבדבר: התיאולוגיה הנוצרית פתחה גם פתח הצלה ליהודים.

במאות הראשונות לספירה התפשטה הנצרות באישיות; כאמור היא זכתה למעמד רשמי ולכוח פוליטי רק במאה הרביעית. המדינות, שקיבלו את הנצרות, עוד לא היו מגובשות די צרכן. הרי עוד במאות הרביעית, החמישית והשישית שעטו ברחבי אירופה פרנקים, בורגונדים, הונים, וויזיגוטים, אוסטרוגוטים, וואנדאלים, לומברדים, גיפידים, לונגוברדים, אווארים ושבטים רבים אחרים, שחיפשו לעצמם מרחב מחיה. נדידות העמים נמשכו אפילו עד המאה העשירית. ההונגרים באו לפנוניה (שטח הונגריה דהיום) רק בסוף המאה התשיעית. בעקבות כיבושי העממים הברבריים נוצרו מדינות חדשות, ולמעשה נולדו גם עמים חדשים עם שפות חדשות. הכנסיה הנוצרית היתה צריכה תחילה להעביר אותם לדת הנוצרית; זה היה התפקיד הראשון.

בעולם רותח ובלתי יציב זה שאלת ה"לאן" עמדה באופן מתמיד לפני היהודים. לאחר חורבן הבית התפזרו היהודים בעיקר באפריקה הצפונית, בפרס, באימפריה הביזנטינית, באיטליה, לאורך החופים הצפוניים של הים התיכון ולאורך גדות הריין. צבאות האיסלם עברו כסופה על צפון אפריקה. היהודים נמלטו לאירופה. אמנם בהמשך הדורות נתחוור, שיחס האיסלם וסובלנותו עלו על אלה של המדינות הנוצריות, אך היהודים לא ידעו זאת. הם ראו את החיילים הפאנאטיים הכובשים. מינהגי המלחמה של ימי הביניים: אונס, ביזה, רצח המוני. הנצרות ניצחה באימפריה הביזנטינית, אך זו היתה טרודה במלחמות מתמידות עם עמים פולשים. היהודים ברחו לרוסיה, לבלקן, לאירופה.

אנשי הכנסיה הנוצרית גינו כמובן את היהודים וקיטרגו עליהם. אולם בתחילה הקיטרוג והשנאה נשאו בעיקר אופי תיאולוגי; היסודות הכלכליים־חברתיים כמעט ולא היו מעורבים בהם. "היהודי המקולל" היה תוצאה של תפיסה תיאולוגית. ההמונים לא ידעו לקרוא את כתבי אבות הכנסיה. גם לתפילות ולדרשות עוד לא באו בהמוניהם. הכנסיות הגדולות, הקתידרלות, בהן יכלו להסתופף אלפי מאמינים ולהקשיב לדרשות, עוד לא היו בנמצא. במציאות "הקללה" עוד לא נגעה בחיי היום־יום של היהודים, שהמשיכו בעיסוקיהם. היו ביניהם עובדי אדמה ובעלי מלאכה ומעמד סוחרים־תגרים גדול. הם למדו במהרה את שפות העמים והשבטים אתם באו במגעי פרקמטיה, ובתוכם תקעו יתדות ארעיים, אך היו בדלים ונבדלים מהם; נשארו זרים בכל מקום.

הכנסיה הנוצרית התעצמה; כבשה את מדינות אירופה. טבעי, שהיא עשתה מאמצים כבירים להשריש את התפיסות התיאולוגיות ואת הדוגמות הנוצריות בלב המאמינים החדשים. במאה השמינית הכנסיה כבר השיגה את מטרתה: מארג חיי האדם נארג סביב האמונה, שהכנסיה מייצגת אותה; לה הוא מתפלל, ממוראה הוא מסתגף, בשמה הוא רוצח. פסיקת אוגוסטינוס הקדוש, שהיהודים רצחו את האל ועל כן הם בני בריתו של השטן ונציגי הרע שנלחמים בטוב, אך יחד עם זאת חייבים להתקיים עד קץ הימים — אולי התקבלה על דעת אנשים בעלי כושר רוחני, שמסוגלים לחשוב במונחים מופשטים. ההשכלה, אפילו ידיעת קרוא וכתוב, היתה מוגבלת לכמורה ולבני האצולה הגדולים. המוני העם בימי הביניים לא היו אינטלקטואלים מבחינים בדקויות תיאולוגיות ומדקדקים בחוט השערה. תורת "היהודי המקולל" היתה נמרצת ובעלת השפעה רגשית אדירה. היהודים מקוללים, מאוסים ונידחים בידי אלוהים, אך נמצאים

במקום ואפילו עשירים. על כן צריך לא רק לבוז להם ולשנאם, אלא גם לרדפם, לשדדם ולרצחם. לחוס על היהודים בגלל איזה תפקיד בקץ הימים — לא נתקבל על השכל ולא חדר ללב האדם הפשוט. גם אילו יכלה התורה האוגוסטינית על הצורך בקיום היהודים להשפיע, ספק אם רישומה היה ניכר בעתות אסונות טבע, מגפות, משברים פוליטיים או מלחמות. בעולם מלא אמונות טפלות ומשפטים קדומים — תמיד בעלי בריתו של השטן הינם האשמים. מכל מקום הם השעירים לעזאזל.

בהשפעת הכנסיה התחילו מחוקקים סדרות אינסופיות של חוקים, כדי להצר את צעדי היהודים וכדי להביאם לחיי עליבות. אסור, שנוצרים יסורו למרות של יהודים; שום תפקיד מינהלי, שום עמדה אין לתת להם. אמנם בספרד תפסו היהודים גם עמדות שלטוניות. בפולין היו המנהלים של משקי האצילים. היו סיבות מיוחדות לחריגים אלה. הכנסיה נלחמה בחירוף נפש במקרים היוצאים מן הכלל האלה. הכנסיה ניצחה. בראש ובראשונה נחקק חוק, שאוסר על היהודים להיות בעלי אדמות. החוק עבר ממדינה למדינה. הקיסרים,המלכים, הנסיכים חתמו על חוקים, אולם הבישופים וההגמונים הינחו את ידם החותמת.

מאשימים את היהודים, שהיו והינם פרזיטים. האמת ההיסטורית היא, שהיהודים, כמו העמים בתוכם ישבו, היו חקלאים, בעלי מלאכה וסוחרים. יקצר המצע למנות את החוקים, שכוונתם היתה לפגוע ביהודים. אסרו עליהם לעסוק בחקלאות, במלאכות — במקומות מסויימים אסרו אפילו על אפיית לחם — והגבילו גם את סחרם. חרף החוקים ניסו היהודים להאחז בציפורניים במקצועות לא "פרזיטיים". עדויות היסטוריות לעובדה זו מצויות לרוב. הבה נזכיר אחת ידועה וחשובה.

בסביבות שנת 1160 יצא סוחר יהודי בשם בנימין בן יונה מעיר מולדתו טודילה למסע אל ארץ הקודש ואף מעבר לה — עד פרס. המסע ערך לפחות 7 שנים, אך יש מלומדים, שמחשבים את משך המסע ב־14 שנה. בנימין מטודילה היה הראשון בין הנוסעים האירופיים, שהשאיר תיאורים מדוייקים גם על חיי הכלכלה בערים ובמדינות, בהן עבר. כמובן, בכל מקום התעניין בקהילות היהודיות, אותן ביקר בקפידות. הוא יצא מטודילה לסרגוסה ולברצלונה ומשם עבר לדרום צרפת. אחרי ביקורים רבים באזור הפליג באניה ממרסיי לג׳ינובה. שהה ברומא, באיטליה הדרומית ובסיציליה. משם עשה את דרכו ליוון, לאיים היווניים, לקונסטנטינופול, לסוריה, לארץ ישראל ולפרס. בדרכו בחזרה ביקר גם בגרמניה. היהודים, אותם מצא באתרים השונים, עסקו ביצור משי ובדים, עבדו במכרות, בנפחות, בחייטות ובמלאכות שונות אחרות. בסלוניקי התפרנסו 500 ראשי אב כבעלי מלאכה. והיו סוחרים; הסוחרים הגדולים היחידים עד שערי־הים האיטלקיות: ג׳ינובה, פיזה, אמלפי ובעיקר ונציה, התחילו לעסוק במסחר בינלאומי במאה ה־12.

בסופו של התהליך מותר היה ליהודים לעסוק בכספים כמלווים ברבית, בזהב ובכסף ובמסחר, בהגבלות מסוימות. עיסוקים אלה היו ריווחיים; לפי דעת התושבים הנוצריים ריווחיים מעל ומעבר לכל דמיון. היהודים, ששפכו את דמו של ישו, מוצצים גם את דמם.

פרדוקס היסטורי גדול: כוהני הדת, שהטיפו בצורה הקיצונית ביותר נגד

היהודים, והאצולה, שבזו להם מעומק לבם, היו גם אלה שגוננו עליהם. כמובן, לא מאהבת מרדכי. הם העניקו חסות ליהודים. באירופה הופיעו "יהודי החסות". החסות הזאת עלתה ב־10% מהרכוש ומהכנסות היהודים. גם נסיכי הכנסיה, שהפכו נסיכים לכל דבר, יכלו לגבות מהיהודים מס הכנסה ולהטיל אגרות על כל דבר: לידת ילד, נישואים, קבורה, שחיטה, לימוד תורה, ישיבה במקום, עזיבת מקום, ומה לא?

הסכרים הרפויים של "החסות" נפרצו בזרמי שנאה רוטטים־אדירים עם מסע הצלב הראשון ב־1096. מסע הצלב מסמל שינוי יסודי ופתיחת תקופה חדשה בחיי היהודים באירופה. לפני מסעות הצלב לא היו רדיפות שיטתיות של יהודים. הכרזת מסע צלב היתה אות וסימן־היתר לפרעות שיטתיות. בפסיכולוגיה העממית שנוצרה היו היהודים מסוגלים לכל דבר שפל ובזוי. הכנסיה הנוצרית עשתה במשך מאות בשנים מאמצים אדירים על מנת להחדיר בלבות ובמוחות ההמונים את הדוגמות ואת ההלכות והתפיסות התיאולוגיות של אבות הכנסיה. ואמנם הצליחו. אם אפשר לומר, שבעת העתיקה, בתפיסה היוונית, עמד האדם מול הטבע והעולם הקוסמי, הרי החל מן המאה ה־11 האדם האירופי עמד מול אלוהים. החיים הרגשיים, הרוחניים ואף הפוליטיים עמדו בסימן היחס בין האדם לאלוהים. מובן מאליו, שיחסים אלה לא יכלו להתקיים אלא בתיווכה של הכנסיה, שהיא ביטוי רצון הבורא עלי אדמות. הדימוי של "היהודי המקולל" חדר עמוק בהכרת ההמונים. אמנם הכנסיה הקתולית המשיכה להחזיק בתורה האוגוסטינית של היהודי המקולל והנדחה בידי אלוהים, שבכל זאת צריך לחיות, כי הוא העדות לאמת התורה הנוצרית. המונים נבערים מדעת, ולא רק הם, לא יכלו להבין את האבסטרקציה התיאולוגית הדקה הזאת. בשבילם היהודים החיים לא היו הפשטה תיאולוגית; הם היו שם והם היו מקוללים.

התעמולה של הכנסיה, הדימוי הכללי של היהודים, האנטישמיות התיאולוגית־המיסטית, נשאו פירות הילולים. קריאת האפיפיור אורבן השלישי לעולם הנוצרי לשחרר את המקומות הקדושים משלטון הבלתי מאמינים, היו לה הדים נרחבים־גועשים באירופה הנוצרית. אך הקנאות הדתית המתפרעת הופנתה בראש וראשונה נגד הבלתי מאמינים בבית. היהודים רוצחי האל ובני ברית השטן לא היו הפשטה. הם היו מציאות חיה; אויבים בנפש של קהל המאמינים. אספסוף מוסת־משולהב זרם בהמונים פרועים לא־ממושמעים דרך אירופה, חדור עילות "תיאולוגיות" להיפרע מן היהודים. "אלוהים התיר ליהודים להתעשר, על מנת שעושרם יוקצב לנוצרים עניים" הצהירו הרועים הדתיים, שנתלוו למסע הצלב. ועוד הכריזו, שכל מי שלא הרג לפחות יהודי אחד — איננו ראוי ואיננו יכול להשתתף בלב שלם במסע הצלב. כל מי שמקיים את המצווה הזאת של הפחתת האוכלוסין בנפש יהודית אחת לפחות — נמחלים לו כל עוונותיו עלי אדמות.

מסעות הצלב נתפרסו על כמעט מאתיים שנים. בתקופה הארוכה הזאת נתמזגה התפיסה התיאולוגית של הכנסיה עם התפיסה המעשית של ההמונים ומצאה את ביטויה בדמות היהודי, כפי שתארו אותה אנשי דת וחילוניים כאחד.

נולדו עלילות הדם. הראשונה בשנת 1144 בעיר נוריץ' באנגליה. ומאז עד סוף המאה ה־19 נמשכה שרשרת אינסופית של עלילות־דם, ובעקבותיהן פרעות,

ביזות ורציחות המוניות. ההמונים האמינו בעלילות האלה, כשם שהאמינו בהן גם אנשי הכמורה. ישנה תעודה מעניינת משנת 1343, ממגה אנחנו לומדים, שאישה נוצריה הביאה את תינוקה שלא רצתה בו, ליהודי על מנת למכרו בכסף טוב. הרי ידוע לכל, שהיהודים זקוקים לדם ילדים נוצריים, כדי לאפות את מצותיהם. (G. Kisch: Jewry-Law in Medieval Germany No 537).

נולדו עלילות הלחם הקדוש (Hostia). לפי הדוגמה — היין והלחם בפולחן הדתי, הופכים לדמו וגופו המקודש של ישו. הנס הזה של הטרנס־סובסטנציה נתקבל לדוקטרינה הנוצרית בשנת 1215. היהודים שיחדו נוצרים וקנו בכסף רב שיורי לחם; נטלו אותם לבית הכנסת ודקרו בסכין חריפה בגופו של ישו. דם רב נשפך על דקירות אלה. במועצת הכנסיה בכנסיית לטיראן ב־1215 נתקבל חוק, שמחייב את היהודים לתפור טלאי צהוב על בגדיהם. עליהם לחבוש גם כובע מיוחד. לפי המלבוש אפשר יהיה לגלות את היהודים, לפני שיבצעו את מזימותיהם השפלות.

במאה ה־12 ובמיוחד במאה ה־13 קיבל מושג השד־השטן משמעות ריאלית. בני־אדם לא רק שהאמינו בקיומו, אלא ידעו, שהוא מלווה אותם ומתערב בחייהם היומיומיים. למי דומה השד? ליהודי. אנשי הדת הרי חוזרים השכם והערב, שהיהודי הוא בכור השטן. לאמונה בשדים נתווספה האמונה במכשפים ובמכשפות. נולדה דמות מרובעת: שד, מכשף, יהודי ומלווה ברבית מוצץ הדם... הצלע האחרון נתווסף, כאשר התחיל להיווצר באירופה מעמד של בנקאים־סוחרים, שראה ביהודים מתחרים קשים. התווים, שהדביקו ביהודים, היתה להם השפעה לאורך כל ההיסטוריה.

קריסטופר מרלאו (Christofer Marlow, 1593—1664) היה מחזאי ומשורר אנגלי אדיר־ביטוי ובעל מוסיקליות כובשת וסלל דרכים בשירה האנגלית; בן דורו וקודמו של שייקספיר היה בן 29 כאשר נרצח בקטטה או נעלם, כי לפי הסברה הוא שהרג אדם. הילת מיסתורין נרקמה סביב הדמות הזאת. היו חוקרים ומבקרים, שסברו, שקריסטופר מרלאו היה שייקספיר והוא זה שכתב את היצירות המיוחסות לגאון המחזאות. סברה מעניינת אך הוכחות אין, פרט להשפעה הלשונית של מרלאו על שייקספיר. נשארו ממנו ארבעה מחזות גמורים, ביניהם אחד על פאוסט (Faustus), שגיתה מאוד התרשם ממנו ואחד בשם "היהודי ממלטה" (The Jew of Malta). גיבור המחזה הוא בראבאס (בר־אבא — Barabbas), יהודי נושך נשך, מוזג רעלים, בוגד, רוצח, שונא נוצרים, מאוס וצבוע. הקו האנושי היחיד באופיו — אהבתו את בתו. מניין לקח מרלאו את דמותו של היהודי הזה? ומניין נטל שייקספיר את דמותו של שיילוק ב"סוחר מווניציה"? אמנם שיילוק הוא דמות הרבה יותר מורכבת ואנושית יותר מבראבאס — שייקספיר היה מחזאי גדול יותר ממרלאו — בכל זאת גם שיילוק הוא קריקטורה של יהודי, סמל. האם שייקספיר היה אנטישמי? מסופקני. ובכל זאת ב"סוחר מווניציה" אפשר לראות יצירה אנטישמית; מלווה ברבית, שתובע את ליטרת הבשר. אבל שייקספיר לא הכיר יהודים. בזמנו לא היו יהודים באנגליה. ב־1290 גורשו כל יהודי אנגליה ובמשך 360 שנה לא התירו ליהודים להיכנס לאנגליה. אוליוור קרומוול, שהיה פרוטסטנט דתי ומאמין בכל מלה כתובה בכתבי הקודש, ביטל את חוק הגירוש וב־1656 קרא ליהודים לשוב לאנגליה מתוך נימוקים דתיים. היה בטוח

שאלוהים יברך אותו על מעשהו זה, שבו ראה קרומוול את הצעד הראשון לשיבת היהודים לארץ הקודש. זה רצון אלוהים, כך כתוב. אם כן מניין שאב שייקספיר את דמות היהודי המלווה ברבית ותובע דם ובשר חי? כך תיארו את היהודים במשך מאות בשנים; מושג שגור, מטבע עובר לסוחר, כמו מים רטובים או זהב נוצץ. וכי יעלה על דעתו של מישהו לבדוק, אם המים רטובים הם, או אם הזהב באמת נוצץ?

גם דמות היהודי־השד הפכה למושג יומיומי; זיווג טבעי, מובן מאליו. השד היה שחור, פרצופו דומה לעז, עם קרניים וזנב ומפיץ סירחון איום: סמל התאווה המינית והזימה. השד יצא את תחומי התיאולוגיה, כשם שהיהודי יצא את תחומי התיאולוגיה, כדי להשתתף בחיי יומיום של הנוצרים הטובים. התחילו מציירים אותו, כדי שיוכלו להכירו בנקל. ציורי דמות השד־היהודי של ימי הביניים מופיעים עד ימינו בקריקטורות אנטישמיות. באמונה העממית היהודים הפכו גם למכשפים ולרבי־מגים. האנטישמיות המיסטית הזאת, שהכנסיה פיתחה בכל האמצעים, שעמדו לרשותה, היתה מעורבת בהתפתחויות הסוציאליות, הכלכליות והפוליטיות. כלומר באינטרסים. והדם היהודי נשפך כמים בפרעות, במשפטי כישוף וכפירה ובמלחמות נגד השטן.

ההתרחשויות המזעזעות ביותר היו אלה, שליוו את המגיפה השחורה, שפרצה באירופה ב־1348—1349 בעוז אלים. היא עוררה היסטריה המונית, לא־ידועה בהיקפה ובאלימותה בכל ההיסטוריה של אירופה. המגפה השחורה הפילה כשליש מאוכלוסיית ערי אירופה. מי אשם במגפה? כמובן, היהודים. הם הרעילו את הבארות ואת המזון, הפיצו ריחות רעים, כדי להינקם בנוצרים ולהשמידם. המגפה פגעה בכל עוזה גם ביהודים. מי שם לב לכך? בהיסטריה ההמונית ובפחד המשתק כל קורטוב של הגיון, השעיר לעזאזל חייב לשלם. מעריכים, שבפרעות המגפה השחורה רק בגרמניה נחרבו כליל יותר משלוש מאות קהילות יהודיות. במיינץ בלבד נהרגו או התאבדו לאחר התגוננות נואשת למעלה מ־6,000 יהודים. אלה, שהצליחו למלט את נפשם — נטלו בידם את מקל הנדודים.

מכאן רק פסע לגיטו, כדי שאפשר יהיה לשמור עליהם ושלא ירעילו גם את האוויר. אך הם רמאים ומתחזים. הטלאי הצהוב והכובע המיוחד יפתרו גם בעיה זו.

מאות בשנים חיו היהודים ברצועה האפורה האכזרית בין שלילת כל הזכויות ובין חסד הכנסיה והשלטונות. דמות היהודי היתה כבר מגובשת לחלוטין: בעל כל התכונות המאוסות והאפלות האפשריות, מובדל, בזוי, מושמץ, שנוא ומקולל; קוץ יוצר מורסה בגוף ורעל בחברה. היהודים נדדו ממקום למקום, כאשר היה באפשרותם, וחלמו על ציון ועל ירושלים. מפקידה לפקידה נוצרו תנועות משיחיות, שהיה להן לא רק אופי דתי, כי אם גם אופי פוליטי. להלכה ולמעשה אפשר לראות בהן ציונות, לפחות בחלק מהן.

במאה ה־16 נתרופפה השליטה הכל יכולה של הכנסיה הקתולית. הרפורמטורים הלמו בעוז בכוחה הבלתי מוגבל. צווינגלי, קלווין ובעיקר לותר גרמו לפירוד ולמלחמות־דת, שנמשכו גם במאה ה־17. אולם היהודי נשאר אותו יהודי גם

בעיני הרפורמטורים וברגשותיהם. אפשר היה אולי לצפות, שאלה, שניסו לשבור את שלטון האפיפיור והכנסיה הקתולית, יתיחסו ביתר הבנה ליהודים. סוף סוף האויבים של אויביך, אם הם אינם ידידים, הם לפחות בעלי ברית. לא כן קרה. מרטין לותר (Martin Luther) היה קיצוני יותר מכל אנשי הכנסיה הקתולית. האמין, שהפסלים שהיו מפוזרים ברחבי גרמניה, שתיארו יהודי היונק מפטמותיה של חזירה, הם אמת לאמיתה.

בטמפרמנט האלים שלו היה נכון לכל מעשה נגד היהודים. הוא חיבר שני חיבורים על היהודים, שהם קלאסיקה גם בספרות הנאצית. כמה "מרגליות": "...הבעירו את בתי הכנסת ואת בתי הספר שלהם וכסו באדמה כל מה שלא נשרף... נפצו והרסו בתיהם באותה דרך... קחו מהם את כל המזומנים וכל דבר בעל ערך מכסף וזהב... קחו את ספרי התפילה שלהם ואת התלמוד, בו מלמדים חילול השם, שקרים, קללות ושחיתות... אנחנו, הגרמנים, יודעים, מהו היהודי — ועלינו להגן על הנצרות נגד השטן עצמו..." ואפשר להביא עוד מאות ציטוטים דומים. (Von Juden und ihren Lügen; Vom Schem Hamphoras). ה"שטניזציה" של היהודים נמשכה גם ברפורמציה. צד משונה — אפשר היה לומר מצחיק, אם לא היה כה רווי תלאות ושפיכות דמים — שהכנסיה הקתולית האשימה את היהודים ב... רפורמציה. הרפורמטורים הטיפו לחזרה למקורות, דהיינו לכתבי הקודש בלי תיווכה של הכנסיה הקתולית. מי לימד את הכופרים לקרוא במקור את התנ"ך? היהודים, כמובן.

לאחר גילוי העולמות החדשים התפתחה הכלכלה והמסחר; השטח, שנשאר מוגדר ליהודים, התרחב מאוד. במאה ה־18 התחילו רוחות חדשות מנגנות במערב אירופה. הוגי־דעות משכילים בדקו, ניתחו וביקרו את כתבי הקודש ואת הנחות התיאולוגיה בכלי רוח שכלתניים ופרקון ליסודותיהן. התוצאה: התרופפות אחיזת הכנסיה ונסיון השתחררות מאמונות תפלות ומשפטים קדומים. הוגי הדעות של ההשכלה פילסו את הדרך למהפכות; יצרו תנועות אמנציפציה, זכויות וחופש אזרחי־פוליטי. וולטיר (Voltaire), אחד החשובים ביותר, אם לא החשוב ביותר, בתנועה המחשבתית הזאת, תבע מטבע־לשון: "מחצו את הנוול". כוונתו לאמונות "מיסטיות" ולשלילת זכויות האדם. האם אבות ההשכלה, המהפכות והאמנציפציה השתחררו ממשפטים קדומים ואמונות תפלות בקשר ליהודים? כיצד חדרו ואיך השפיעו רוחות אלה על היהודים? על כך בהמשך.

דוד כוכבי

הספרות האנטישמית בעת החדשה

שאלה חשובה היא, האם אכן יש סוג כזה של ספרות, שאפשר לכנותה "אנטישמית"? אין ספק, שספר או מאמר, ויהא זה עיוני או סיפורי, אשר הנושא העיקרי שבו, ולעתים הנושא היחיד, עוסק בהתיחסות שלילית ליהודים, הנו "אנטישמי". ספרות מסוג זה ישנה בשפע וברוב השפות החשובות של אירופה ומכאן גם של אמריקה, הן הצפונית, הן הדרומית, ובשנים האחרונות גם בשפה הערבית.

בכל זאת אני מבקש להיות זהיר מאז בקביעה, מתי יצירה כלשהי נחשבת לאנטישמיות. האם דמותו של פייגין בספרו של דיקנס "אוליבר טוויסט" או של שיילוק במחזהו של שייקספיר "הסוחר מונציה" עושים יצירות אלה לאנטישמיות? איני סבור כך, אם כי אין תימה, שהנושא "אנטישמיות" והיחס ליהודים יעורר באופן טבעי אסוציאציות ורגישויות, אבל באותה מידה יכול פייגין להיות ערבי או אנגלי ושיילוק איטלקי או סקוטי. אני גם נזהר מלראות בספרו של כריסטופר מרלו "היהודי ממלטה" יצירה אנטישמית מובהקת, למרות שהדמות שלו היא הרבה יותר שטנית מזו של שיילוק. התיחסות שלילית ליהודים אפשר לראות ביצירות רבות ובשפות רבות גם בספרות של זמננו. אך האם זה מוכיח, שהמחבר הוא בהכרח אנטישמי ושכוונתו היא לפגוע ביהודים. יש ואנו נתקלים בהערות חריפות על היהודים גם בספרות העברית או היהודית. והרי בוודאי לא נתיחס אל סופרים אלה כאל אנטישמים. היהודי הוא חלק מן המציאות של אירופה ושל אמריקה ורק טבעי, שהוא גם ישמש נושא בספרות שלהן.

ספרות אנטישמית, אפוא, היא זו, העוסקת במישרין ביהודים ועל פי רוב מטרתם של הסופרים וכוונתם היא לפגוע ביהודים פיסית, משפטית או פוליטית. המחבר של ספר אנטישמי הנו בהחלט שונא ישראל וספרו או מאמרו מיועד למטרה אחת והיא להביע את עמדתו האנטי יהודית. ברם, יש עוד צורה של ביטוי

אנטישמי בספרות. יש ויהודים מוזכרים בקונוטציה שלילית בכוונה ברורה ביצירה, שאין לה ולא כלום עם הנושא היהודי. דוגמה של איזכורים מסוג זה אפשר, למשל, למצוא בכתבי קרל מרכס,[1] או בכיוון לגמרי אחר אנו מוצאים עוינות כלפי היהודים בדבריו של סנצ'ו פנסה ביצירה הגדולה של סרוונטס "דון קיחוטה".[2]

אין הספרות העויינת ליהודים תופעה חדשה. וגילה הוא בעצם כגילה של האנטישמיות בכלל. וגם בתקופה הקדומה אנו נתקלים בכתבים, שבמישרין או בעקיפין מגלים עויינות גלויה וברורה כלפי היהודים. היהודים מוזכרים, ולא לחיוב, בכתבי קיקרו, טקיטוס, מנתון (כהן מצרי מהמאה השלישית לפנה"ס), וכמובן, בכתבי אבות הכנסיה, אם כי אצלם המשמעות היא שונה, בעלת אופי פולמוסי־דתי.

ספרות בעלת אופי אנטישמי היתה קיימת כבר מראשית העת החדשה, אך התופעה היתה מוגבלת ואפילו שולית במאבקים הדתיים והרוחניים, שקדמו להשכלה ולמהפכה הצרפתית. ארסמוס גילה את דעתו על היהודים, וזו לא היתה חיובית, אך אפשר להבין את יחסו על רקע מאבקו בכנסיה הקתולית של זמנו,[3] בהיותו בעצמו קתולי אדוק. חמור יותר הוא קיטרוגו של מרטין לותר ב־1543 נגד היהודים, בניגוד למה שכתב עליהם עשרים שנה קודם לכן. ברם קיטרוגים אלה הם על רקע המציאות הדתית והפוליטית של התקופה ולא מלחמה ממש נגד היהודים.[4] עם זאת יש להדגיש, שאכן פרחה ספרות אנטישמית במאות ה־16 וה־17 בפולין ובעיקר במערב אירופה.

במחצית השניה של המאה השמונה עשרה ובמחצית הראשונה של המאה התשע עשרה התנהל המאבק הגדול במרכז אירופה ובמערבה למען האמנסיפציה של היהודים. בתקופה זו מתפרסמת ספרות עשירה בעניני יהודים, כולל ספרים שנושאם הוא תיקון מצבם האזרחי של היהודים.[5] כמו כן מופיעים היהודים לראשונה באור חיובי בספרות.[6] ברם, ככל שהמאבק למען האמנסיפציה של היהודים התקדם ורבו אלה, שתמכו בתהליך זה, החלה להתפתח ספרות אנטישמית מסועפת. לקראת סוף המאה ה־18 וראשית המאה ה־19 פרחה הספרות האנטישמית באירופה כאילו במאמץ עליון למנוע את האמנסיפציה של היהודים. סופרים, הוגי דעות, עתונאים התאמצו להוכיח, כי אין היהודים ראויים ליהנות מזכויות אזרח, ושהם מושחתים מטבעם.[7] כמו כן רבו הטענות נגד דת ישראל, שזו מחנכת לשנאת האדם, וכל עוד לא ישתחררו ממנה, אין לקבלם בחברה הכללית.[8] ספרות זו היא מעין הבעת מחאה ואזהרה מפני מתן זכויות אזרחיות ליהודים. אפילו קרל מרקס, למרות מוצאו היהודי, מצטרף למקהלה הצורמת נגד היהודים.[9]

במחצית השניה של המאה ה־19 נהנים היהודים בארצות מרכז אירופה ומערבה משויון זכויות מלא, ומקומם ניכר במערכת הפוליטית, בכלכלה ובחיי התרבות. כמו כן נהנים היהודים מזכויות מלאות בארצות הברית וברוב המדינות באמריקה הלטינית. אמנם בקיסרות הרוסית וברומניה היהודים עדיין נחשבים לאזרחים מסוג ב', וסובלים לא רק מן היחס השלילי כלפיהם בקרב אוכלוסיות הרוב, אלא גם סובלים ממגבלות חמורות מבחינה משפטית, כגון "התקנות הזמניות" (חוקי מאי 1882) ברוסיה. אך דא עקא! בניגוד לציפיות ולתקוות

לא פתרה האמנסיפציה את בעיית היחס ליהודים ורצונם של יהודי ארצות אלה להשתלב בחברה הכללית נתקל בהתנגדות רבה. האמנסיפציה יצרה מציאות חדשה. לא רק שהאנטישמיות לא נעלמה, כפי שקיוו והאמינו רבים מהלוחמים למענה הן בקרב היהודים, הן בקרב הנאורים שבין הלא יהודים, אלא שזו קיבלה אופי חדש, הרבה יותר חמור ואף מסוכן, כפי שהתברר יותר מאוחר.

האמנסיפציה ונסיונותיהם של היהודים להשתלב בחברה שבתוכה הם חיים הפחידו את האנטישמים ועוררו מחדש את הטענות הישנות על השתלטות היהודים על העולם. אלה, שבעבר ניסו בכל הדרכים למנוע את האמנסיפציה, חיפשו בדיעבד דרכים, כדי לבטלה או לפחות להשאירה ללא תוכן ממשי. באותה מידה של חריצות היתה התנגדות קשה בעיקר ברוסיה לא רק למתן זכויות אזרחיות ליהודים, אלא אפילו התנגדו לאי אלה הקלות ליהודים הנתונים בסד של תחום המושב. הסיבות לשלילת האמנסיפציה היו רבות ומגוונות. שניים היו הנימוקים העיקריים: היהודים עדיין אינם ראויים לקבלת זכויות, כי הם טרם השתלבו ואף אינם מנסים להשתלב בחברה, שהיתה מוכנה לקבלם בתוכה. הנימוק השני היה, ללא ספק, מושפע מן האווירה הלאומנית בחלק מארצות אירופה של שלהי המאה ה־19. בטענותיהם הדגישו את זרותם של היהודים ואת חוסר רצונם לוותר על כמה מתכונותיהם הלאומיות על מנת לקבל על עצמם ללא סייג את הערכים הלאומיים של העמים, שבתוכם הם יושבים. לטענה הראשונה היו ביטויים רבים בספרות האירופית של התקופה. ההיסטוריון הגרמני היינריך פון טרייצ'קה (Heinrich von Treitschke) נתן ביטוי לדעה זו בדרישתו מן היהודים להתנצר, כדי להיות גרמנים ממש. כפי, שלדעתו, אכן עשו זאת כבר יהודים רבים.[10] מאמרו של טרייצ'קה על היהודים הוא חלק מהתייחסותו לבעייתה של גרמניה בכלל, אך הוא קובע עמדה ברורה לגבי יהודי ארצו, ואכן הוא גם מתפלמס בנושא זה עם ההיסטוריון היהודי גרץ, אותו הוא מאשים בליבוי הקנאה היהודית.[11] בארצות כמו גרמניה, שזה מקרוב התאחדה לקיסרות הגרמנית, ובצרפת, שעדיין ליקקה את פצעיה מתבוסת מלחמתה עם פרוסיה ב־1871, היתה אווירה לאומנית צרת אופקים ונטולת סובלנות ואך טבעי הוא, שבארצות אלה, שבהן היתה מסורת של שנאת ישראל, לא יתעלמו מן היהודים וידגישו את זרותם ואף את עוינותם כביכול. מכלול של טענות על היהודים אנו מוצאים בספרו של אדואר דרימון (Edouard Drumont) "צרפת היהודית" (La France Juive). ספר זה, שראה אור בצרפת ב־1886 והפך מהר לרב מכר ופורסמו בכמאתים מהדורות, מבטא את געגועיו לימי הזוהר של צרפת הישנה. בספר יסודות ריאקציונרים ומעין ערבוביה של גזענות, קנאות קתולית וההדגשה על השתלטותם של היהודים על צרפת. בצרפת של סוף המאה ה־19 היתה אנטישמיות קשה, שבין השאר ביטאה גם את המאבק בין כוחות הריאקציה והקידמה. היהודים השתרבבו בעל כורכם במאבק זה, שאחד מביטוייו הקשים והטרגיים היה משפט דרייפוס, ואף בפרשה זו היה דרימון מעורב כעורך העתון האנטישמי "דיבור חפשי" (Libre Parole). המסקנה מספר זה היא, שהיהודים לא רק שאינם רוצים להיות צרפתים, אלא שהם אף אינם יכולים להיות צרפתים בגלל התכונות המגוונות שלהם וההבדלים היסודיים בינם לבין האריים.[12]

ספרו זה של דרימון הוא אחד החשובים בספרות האנטישמית של התקופה.

אחד החיבורים החשובים ביותר בספרות האנטישמית של העת החדשה הוא, ללא ספק, הידוע בשם "הפרוטוקולים של זקני ציון". בחיבור זה מואשמים היהודים בקנוניה בינלאומית מתוך כוונה להשתלט על העולם. זהו מעשה הזיוף המפורסם ביותר, והוא מופיע בצורת דינים וחשבונות על דיונים של מנהיגי היהודים בעולם. הוא הופץ לראשונה על ידי הסופר המיסטי הרוסי סרגיי נילוס ב־1905, אבל הרקע שלו הוא וותיק יותר ונובע מן הדעות הקדומות על מטרת היהודים להשתלט על העולם ובסופו של דבר לשלוט בו. המקור, ממנו נעשה זיוף זה, הוא חיבור פולמוסי משנת 1864 נגד נפוליון השלישי, שנתחבר על ידי משפטן צרפתי בשם מוריס ז'ולי (Maurice Joly) ובו דו־שיח בין הוגה הדעות מונטסקייה לבין מקיאוולי, המתנהל בשאול. מאמר על הפרוטוקולים, שהופיע ב"טיימס" של לונדון במאי 1920 עורר גם במערב את ההתענינות ב"קשר היהודי הבינלאומי" כביכול.[13]

הפרוטוקולים תורגמו לשפות רבות והיו להם מהדורות גם בארצות מעבר לאוקינוס האטלנטי. בברזיל, למשל, היו שני תרגומים, אחד מהם על ידי התיאורטיקן של האנטישמיות הברזילאית גוסטבו ברוזו, שגם הוסיף מבוא ארוך.[14] השפעתם הורגשה גם בארצות הברית. עוד בשנות העשרים ניסו אנטישמים אמריקנים להוכיח את הקשר בין היהדות למהפכה הבולשביקית ברוסיה. אנטישמי אובססיבי כמו התעשיין הנרי פורד פירסם בעתונו האנטישמי "דירבורן אינדפנדנט" (Dearborn Independent) סדרת מאמרים, המבוססים על הפרוטוקולים. כמו כן פירסם פורד את סכום דעותיו על היהודים בספר עם כרס בשם "היהודי הבינלאומי" (The International Jew). פורד אמנם ביטל את כל האשמותיו ב־1927 וחזר בהן, אך הנזק נגרם, והספר הופיע בכ־500 אלף טפסים.[15]

בשנות השבעים של המאה ה־19 היתה התעוררות חמורה של האנטישמיות בגרמניה, שזה עתה אוחדה תחת שושלת ההונצולרן של פרוסיה וביוזמתו התקיפה של ביסמרק. היו להתעוררות זו סיבות שונות, אך הסיבה המרכזית היתה באי רצונם של גרמנים רבים לשתף את היהודים כחלק מן המציאות הלאומית של גרמניה, אף כי הזדהותם של היהודים עם ארץ מגוריהם קדמה בהרבה לאמנסיפציה שלהם. שנים היו הביטויים של האנטישמיות החדשה בגרמניה של סוף המאה ה־19. אחד הביטויים היה בהפיכתה של האנטישמיות לנושא פוליטי עד כדי הקמת תנועה פוליטית, שעיקר מצעה היה שנאת היהודים שלה וזו אף יוצגה ברייכסטאג. היוזם והראש של תנועה זו היה המטיף של חצר הקיסר אדולף שטקר (Adolf Stoecker). פן אחר של ההתעוררות של האנטישמיות החדשה התבטא בספרות אנטישמית הן בעתונות, בעלונים, הן בספרים. מסוכן במיוחד היה הזרם הגזעני באנטישמיות, שבניגוד לטרייצ'קה הוא חסם כל דרך להשתלבות היהודים בחברה הגרמנית. שלושה במיוחד היו נציגיו של זרם זה, הבולט בתוכם היה האנגלי המגורמן, יוסטון סטיוארט צ'מברליין (Houston Stewart Chamberlain), שב־1899 פירסם בגרמנית את הספר "יסודות המאה התשע עשרה" (Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts). בספר זה מציג צ'מברליין את היהודים כהתגלמות השטן בעוד הגרמנים בעצם העם

הנבחר. בעולם קיים מאבק בין היהודים לאריים, ורק תבוסה מוחצת של היהודים תביא למהפכה רוחנית ושלטון הרוח הארית על העולם.[16] ספר זה בן שני הכרכים נעשה מהר ספר יסוד ומראה דרך לדוגלים בעליונות הגזע הגרמני ובשלילת הגזע היהודי. המחבר גם מנסה לשלול את יהדותו של ישו וטוען למוצאו הארי. הספר ומחברו זכו להצלחה רבה ואפילו קיסר גרמניה האחרון וילהלם השני ראה בצ׳מברליין מעין משחרר[17] וטען, שראוי ללמד ספר זה בבתי הספר התיכוניים. הוגה אנטישמי אחר, שאפשר לייחס גם אותו לזרם הגזעני הוא קרל אויגן דיהרינג (Karl Eugen Duehring), שפירסם ב־1880 את ספרו "השאלה היהודית כשאלה של גזע, מידות ותרבות" (Die Judenfrage als Frage des Rassencharakters und seiner Schaedlichkeiten für Voelkerexistenz Sitte und Kultur). בספרו זה קובע המחבר, שאין חטא ופשע, שאי אפשר להאשים בהם את היהודים. דיהרינג גם תוקף את הנצרות כהמצאה של היהודים, כדי לשעבד את העולם. בעיניו הגזע היהודי הוא מסוכן לכל המין האנושי.[18] נציג נוסף של זרם זה הוא וילהלם מאר (Wilhelm Marr), שלו גם מייחסים את קביעת המושג "אנטישמיות".[19] ב־1879 יצא לאור ספרו "נצחון היהדות על הגרמניות" (Der Sieg des Judentums über das Germanentum). מאר טוען, שכוחם של היהודים עולה על זה של הגרמנים, והם בעצם מסכנים את גרמניה על ידי השתלטות מבפנים.[20]

בפרוס המאה העשרים, הן לפני מלחמת העולם הראשונה, הן בשנים הסוערות שלאחריה, פרחה ספרות אנטישמית לא רק באירופה אלא גם מעבר לאוקינוס האטלנטי, במיוחד בארצות הברית, בארגנטינה ובברזיל. ראוי להדגיש, כי בפרוס המאה העשרים ובמיוחד לאחר מלחמת 1914—1918 היו היהודים בכל ארצות מושבותיהם בעלי זכויות אזרחיות וברבות מהן הם נטלו גם חלק בחיים המדיניים. ייתכן ודווקא זו היא אחת הסיבות להחרפתה של האנטישמיות באותה התקופה ושל ספרות השיטנה ליהודים. כבר הזכרתי לעיל את "הפרוטוקולים של זקני ציון" והשפעתם כמו על הנרי פורד וספרו "היהודי הבינלאומי", אך בזה לא תמה יצירת השיטנה כנגד היהודים.

גרמניה היתה גם במאה העשרים החלוצה בפריחת הספרות האנטישמית, מעין הקדמה לספרות הנאצית ומשמעויותיה. ספרות זו בעיקר בראשית הריפובליקה של ויימר, שבה היו יהודים, שהגיעו לעמדות גבוהות בחיי הפוליטיקה הגרמנית. הביטויים נגד היהודים היו שונים ומגוונים, לא רק בספרים אלא גם בשירי עם ובמאמרים בכתבי העת.[21] ספרו של היטלר "מיין קמפף" (Mein Kampf) מבשר ז׳אנר חדש בספרות האנטישמית — הכרזת מלחמה על היהודים. בעקבות ספר זה, שחלקו הראשון הופיע ב־1925, פרחה באירופה ספרות אנטישמית בעלת נוסח פאשיסטי וגזעני. לא רק בגרמניה אלא גם בארצות אחרות ובעיקר בצרפת.[22]

מעניין לציין את הספרות האנטישמיות בארגנטינה ובברזיל. שני ספרים בעלי אופי אנטישמי מובהק ראויים לתשומת לב במיוחד. ב־1909 יצא לאור בארגנטינה ספרו של ריקרדו רוחס (Ricardo Rojas) "השיקום הלאומי" (La Restauracion Nacionalista) ובו התקפה קשה על החינוך היהודי במושבות

היהודיות. ספר זה, שהנו ספר מרכזי בחינוך הלאומי בארגנטינה, אינו עוסק דווקא בענינים יהודיים, אך בביקורתו של המחבר על השפעתם של גורמים זרים על החינוך בארגנטינה בולטת מאוד ביקורתו על החינוך היהודי כדוגמה לחינוך אנטי לאומי.[23] ספר אחר, "הבורסה" (La Bolsa) מאת חוליאן מרטל (Julian Martel), שהוא הכינוי הספרותי של חוסה מריה מירו (Jose Maria Miro), עוסק בבורסה המסחרית של ארגנטינה בסוף המאה ה־19 ובו תיאור לגלני ומעוות על היהודי המספסר.[24] אלה רק דוגמאות של ספרות אנטישמית בארץ, שאכן היו בה גילויים אנטישמיים לא מעטים.[25]

גם בברזיל, בה היתה בתקופה שבין שתי המלחמות קהילה יהודית קטנה, פורסמו ספרים נגד היהודים. הדמות המרכזית בשטח זה היה המנהיג הרוחני של התנועה האינטגרליסטית הברזילאית (Acao Integralista Brasileira) גוסטבו בארוזו (Gustavo Barroso). זו היתה מפלגה בעלת אופי פאשיסטי מובהק, שאחד הסעיפים במצעה המדיני היה התנגדות נחרצת להשתלבות היהודים בברזיל. בארוזו פירסם מספר גדול של ספרים אנטישמיים, שבשנות השלושים זכו לפופולריות לא מעטה.[26]

בספרות האנטישמית בעת החדשה היתה סכנה רבה ליהודים. זו תקופה, שבה חלק ניכר של הבריות יודעים לקרוא, וספרות זו, למרות נסיונות להעניק לה כביכול גושפנקה מדעית, יש בה מן הסנסציה. היתה בה תשובה לאלה, ששנאת היהודים היתה חלק אורגני מאישיותם, אך היתה לה השפעה לא מעטה גם על אנשים, שבעצם לא גיבשו עמדה כלשהי כלפי היהודים. לא מעטים ממחברי הספרים או המאמרים האנטישמיים היו אנשים מוכשרים, בעלי עט קל וידעו לפנות לרגשות ולעתים גם להגיון לגבי היהודים, כל שכן שספרות זו לא נוצרה בחלל ריק, אלא ביטאה מחשבות ורגשות, שכבר היו קיימים מקדמת דנא. ספרות זו נעשתה חלק מההווי התרבותי של העולם המערבי, כשם שהאנטישמיות עצמה היא חלק ממנו וגם הוכחה לאחד הכשלונות הקשים של החברה האנושית.

הערות

1 דוד כוכבי — "יחסו של קרל מרקס ליהודים" — "משואה", י"ז, 1989, עמ' 180—187.

2 M. de Cervantes — Don Quijote de la Mancha — Espasa-Calpe, Madrid — pp. 367.

3 שנאת ישראל ואנטישמיות — הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, יח' 6, עמ' 28.

4 שם, שם עמ' 41.

5 Christian Wilhelm Dohm — Über die bürgerliche Verbesserung der Juden — 1781.

6 G.E. Lessing — Nathan der Weise, Die Juden.

7 K.W.F. Grattenauer — Über die physische und moralische Verfassung der Juden "אנטישמיות בתקופת האמנסיפציה — פרופ' י. כץ — האוניברסיטה העברית, עמ' 11—17.

8 שם, שם — עמ' 1—7, 17—19.

9 "משואה", י"ז — כוכבי.

10 H. von Treitscheke — Ein Wort über unser Judentum, 188.
האנטישמיות באירופה בשנים 1848—1914. א. ד. קולקה, הוצאת האוניברסיטה העברית, עמ' 76—86.

11 אלמוג, ש. לאומיות ואנטישמיות באירופה המודרנית 1815—1945., מכון זלמן שזר — המכון הבינלאומי לחקר האנטישמיות ע"ש וידאל ששון, עמ' 55.

12 שם, שם — עמ' 64—65.
Poliakov, Leon — Histoire de L'antisemitisme — Calmann Levy, 1955 — pp. 290—292.

13 האנטישמיות באירופה, עמ' 130—133.
כהן, נורמן — הכשר לרצח עם — עם עובד, 1962, פרק ג' עמ' 46—60.

14 דוד כוכבי — אנטישמיות בברזיל בין שתי מלחמות העולם — "משואה", כרך י"ז, 1986, עמ' 86—94.

15 Wistrich, Robert — Antisemitism — The Longest Hatred, Thames Methuen, London, 1991 — pp. 118—119.

16 Mosse, George — Toward a Final Solution — Harper Colophon Books, 1978 — pp. 105—106.
האנטישמיות באירופה, עמ' 3ח—35.
כהן, נורמן — עמ' 149—150.

17 Poliakov, pp. 277.

18 Mosse, pp. 165.
האנטישמיות באירופה, עמ' 89—90.

19 אלמוג, עמ' 23.

20 צימרמן, משה — וילהלם מאר: האפטריארך של האנטישמיות — מרכז זלמן שזר, תשמ"ב.

21 כוכבי, "משואה" ט"ז.

22 Wistrich — Chapt. 11.

23 אבני, חיים — תולדות ההגירה היהודית לארגנטינה — הוצאת מגנס תשמ"ב, עמ' 189—193.
אמנציפציה וחינוך יהודי — מרכז זלמן שזר, עמ' 40.

24 Mila — Mirelman, V. En Busqueda de una Identidad, 1988 — pp. 61—63.

25 בינואר 1919 התחולל בבואנוס איירס מעשה התקפה על היהודים, שבמידה רבה הזכיר את הפרעות במזרח אירופה. המאורע, שהיה טראומטי, ידוע בשם "השבוע הטראגי" (la semana tragica).

26 כוכבי, "משואה" י"ד.

פסח שינדלר

"תיקון" כתגובה לחורבן: "אם הבנים שמחה"

מאת הרב ישכר שלמה טייכטל, בודפשט, 1943 *

תמצית — ספרו של הרב ישכר שלמה טייכטל " אם הבנים שמחה" (בודפשט, 1943) משקף קרע עמוק בינו ובין התיאולוגיה היהודית החרדית.

בספרי יודאיקה האחרונים, שפורסמו בשואת אירופה, מוכיח המחבר המעונה את עמיתיו החרדים על כך, שהוליכו שולל את קהילותיהם והשלימו עם המציאות הגלותית, תוך דחיית כל היוזמות של הצלה עצמית. האסטרטגיה של שאננות, הגורסת "שב ואל תעשה", הנקוטה בידי המנהיגים היהודים שוחרי הגלות, עשויה היתה, כנראה, לבסס את מעמדם כמנהיגי הגלות המכותרת, אבל היתה הרת־אסון לרוב היהדות של אירופה המזרחית.

"אם הבנים שמחה" תובע שיבה לתיקון — כתנאי מוקדם לגאולה עצמית. תיעוד תוכנית ציונית דתית־אקטיביסטית זו, על רקע החורבן המתרחש, מובא במסה שלפנינו.

מבוא

ב־24 בינואר, בשנת 1945, י׳ בשבט תש"ה, נרצח הרב ישכר שלמה טייכטל, צאצא של דורות תלמידי חכמים, יראי שמים, של יהדות אירופה המזרחית, בהיותו בקרון־בקר של רכבת גרמנית, שהובילה את שרידי אושוויץ, כדי

* המאמר התפרסם במקור באנגלית בבת־העת
Holocaust and Genocide Studies, Vol. 4, No. 4, pp. 413—433, 1989. Printed in Great Britain.

להרחיקם מן הצבא הרוסי המתקדם.[1] בשעה שרגשותיהם האישיים של מיליוני יהודים, קרבנות השואה, ירדו שאולה עם מות בעליהם, כתב הרב טייכטל חיבור מרשים בבודפשט, בין ה־4 בינואר ל־23 בדצמבר 1943. אין זה תיאור של אירועי מלחמה פרי עטו של היסטוריון, אף לא של עד־ראייה. גם יומן איננו, אם כי יש בו אלמנטים של מה, שקרה בשואה ושל התנסות אישית. "אם הבנים שמחה"[2] הוא פולמוס מנומק להפליא, כתוב בסגנון עברי רבני, הפונה הן אל המנהיגות החרדית, הן אל המשכיל החילוני. על הרקע של אימת החורבן של יהדות אירופה מנסח המחבר ללא רחם את ה"אני מאמין" שלו לגבי מה שניתן לעשות בעבר והחייב להיעשות בעתיד.

השואה היא גם הבמה הטרגית, עליה מציג המחבר את התוכנית לשיקומו הדתי־לאומי של העם היהודי לתקופה שלאחר המלחמה. המקור מתעד במלואו את המשגים, שעשו המנהיגים הדתיים בעבר. המשגים הללו נבעו מן המאבק הממושך והמתיש בגלות, אשר גרם לעיוות התיאולוגיה היהודית ולהבנתה המוטעית. המחבר חושף את הזרמים הפטאליסטיים, הרווחים ואת תלותם במעורבות אלוקית — נסית, שבלמו את ההיסטוריה היהודית ושיחקו את היוזמה של בני אדם בחיפושיהם אחר גאולה לאומית. אם כן אפשר לומר, שחורבנה של יהדות אירופה נבע מצירוף הרה־אסון של החמצת הזדמנויות היסטוריות ושל תיאולוגיה, שהוצגה באופן מסולף.

הצהרת בלפור של שנת 1917, שהביעה את תמיכתה בהקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל, היתה אחת ההזדמנויות האלה, לדעת בעל **אם הבנים שמחה**. אחד הקטעים הדרמטיים בספר הוא תחינתו של המחבר לתיקון של העם היהודי בהקבלה לאחדות השכינה. התיקון יושג רק על ידי שיבת העם למולדתו בארץ ישראל, שיבה המבוססת על יסודות התורה, אמנם בשיתוף כלים מודרניים לצורך בניינו של בית־לאומי.

לתשומת לב מיוחדת ראויים קטעי ההגנה על "הפושעים" ועל "הכופרים". לדעת טייכטל, ציונים אלה, שאינם שומרי מצוות, המיישבים את הארץ מאז 1880, שנואי נפשם של המנהיגים החרדים, העוינים אותם, הם, לאמיתו של דבר, מחישי התיקון. אהבתם לארץ, המתבטאת במסירות, בעמל ובהקרבה עצמית, בלי העמדת פנים של אדיקות, תרמה יותר להגשמתו של תיקון, משתרמו כל התפילות של היהודים האדוקים, המקוננים על אורך הגלות, אך יושבים באפס מעשה בגולה ולרוב חיים בה חיי רווחה.

עקב כך מתנתק הרב טייכטל נחרצות מן העמדה התיאולוגית הרווחת של החרדים בני זמנו. אולם עוד לפני שלוש וחצי שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה היה זה הרב טייכטל עצמו, שפירסם ב"תיקון עולם" החרדי,[3] מטעם הרב חיים אלעזר שפירא, הרבי ממונקאץ'[4] — את התנגדותו החריפה להתישבות מדינית וכלכלית בארץ ישראל.

אף על פי שהמחבר מייחס מפורשות את השינוי, שחל בהשקפתו לאירועים המזעזעים של השואה,[5] הרי הסימוכין לאידיאולוגיה האקטיביסטית של הגאולה שאובים מחתך עשיר של מקורות תורניים של מסורת חז"ל. ייתכן אפוא, כי מאבקו של המחבר עם מתנגדיו האידיאולוגיים התחיל עוד לפני השואה. אין ספק, שהרב טייכטל הכיר היטב את כתביו של אחד ממבשרי הציונות

המודרנית, בפרט את אלה, שמהווים סינתזה של שמירת מצוות עם החובה ליישב את הארץ, ארץ הקודש — של הרב צבי הירש קלישר (1795—1874). "ההסכמות", שנתנו הרבנים לחיבורו הציוני החשוב של הרב קלישר — דרישת ציון, שראה אור בשנת 1862, שימשו לרב טייכטל כתמיכה בדיעבד מטעם בני־סמכא רבניים גם לדעותיו הוא, השנויות במחלוקת, לגבי הציונות הדתית.[6]

המחקר שלפנינו יבחן את פרקי ההקדמה ואת ארבעת הפרקים, המהווים תרומה רבת ערך לספרות הבסיסית של השואה. ייבדקו טקסטים נבחרים, כדי להבהיר את השאלות, שעמדו לפני אישיות זו, בעלת אמונה עמוקה ויראת שמים:

1. מדוע? האם יש לשואה מטרה אלוהית? "מי לא ידע בכל אלה כי יד ה' עשתה זאת" (איוב יב, ט). האם ביטחונו של איוב חל על השקפתו של הרב טייכטל לגבי האסון האנושי והלאומי?
2. מה? מה הלקח, שחייבים ללמוד — העם היהודי, המנהיגות שלו ובפרט המנהיגים הדתיים?
3. איך? האפשר ליישם את הלקחים האלה? המצויים המשאבים הדרושים לתיקון? איפה נמצא את מעינות הישועה, שינחמונו?

מתוך הספר, המסתמך כולו להפליא על המקורות, ייבחרו טקסטים, העשויים לשפוך אור על כמה היבטים משמעותיים: האקלים התיאולוגי־סוציולוגי, שבו פעל הרב טייכטל לפני השואה ובימיה; קהל הקוראים, שאליו כוון הספר; הסיבות, שעלולות היו לזרז את השינוי הרדיקלי בהשקפותיו; הגורמים, שלפיהם אפשר למצוא הסבר ליחס הדו־ערכי והעוינות מצד האורתודוקסיה החרדית למדינת ישראל מאז תקומתה, אשר מתקיימים עדיין בתקופה שלאחר השואה; ולבסוף, רמזים לעמדתו המשוערת של המחבר לגבי מדינת ישראל של ימינו, לו זכה להיות ולראות אותה בצמיחתה.[7]

המחבר ותולדותיו[8]

הרב טייכטל נולד בהונגריה בשנת 1885. החינוך, שקיבל כילד, היה מסורתי קפדני, כנהוג בחוגים החרדיים באירופה המזרחית, חינוך, שמטרתו למדנות, סמיכה לרבנות ומילוי תפקידים שבאחריותו של ראש קהילה דתית.

הפעילות הקהילתית המאומצת ונטל האחריות, המוטל על שכמו של הרב הצעיר בעיר פיסטיאני בסלובקיה, לא מנעו ממנו להקדיש את למדנותו לכתיבה הלכתית וכמו כן לניהול ישיבת "מוריה" בפיסטיאני. חלקו הראשון של משנה שכיר, קובץ שאלות ותשובות, פורסם בסלובקיה בשנת 1924. החלק השני היה בשלבי הכנה להוצאה לאור, כאשר פרצה המלחמה. כמה כתבי יד הופקדו בבהילות בידי מכר לא־יהודי ולאחר זמן נתגלו על ידי אחת מבנות המחבר. בנו, חיים מנחם טייכטל, הגר בירושלים, הוציא לאחרונה לאור את הכרך השני של משנה שכיר.[9] מתכננים פירסום יומנו של הרב. התעודות הללו עשויות לשפוך אור על עולמו הפנימי של המחבר ועל הלך מחשבותיו ולשמש עדות על השינויים הקיצוניים בהגותו, כפי שמוכיח אם הבנים שמחה.

הספר אינו מסדר היום גם בימינו

כותב שורות אלה נתוודע אל החיבור, כאשר ערך מחקר על תגובתה של החסידות לשואה לשם כתיבת הדיסרטציה על נושא זה.[10] הסוגיות, שהעלה הרב טייכטל בשנת 1943, ממשיכות להעסיק יהודים גם כיום. הקמתה של מדינת ישראל העצמית הוגשמה פיזית הודות לחלוצים, שיישבו את ארץ ישראל וזכו, בדיעבד, בדברי שבח ובתמיכתו של המחבר הקדוש. ברם, ביקורתו החריפה כלפי עמיתיו החרדים עדיין נותרה בעינה. תגובותיה של היהדות החרדית למדינת ישראל נעות בין יחס דו־ערכי לבין עוינות גלויה. המשל, שמביא המחבר ובו תיאור היהודי המעדיף את האם החורגת (הגלות) על אמו־הורתו (ארץ ישראל),[11] הוא לב לבו של הוויכוח מסביב לציונות הדתית. המתח בין העולם של אמונה פאסיבית בהתערבות כוח על־טבעי לבין האסכולה הפעלתנית של גאולה לאומית — עומדת עדיין בעינה.

ה ה א ש מ ה

מ"ועתה מי מקבל האחריות בשביל אותו דם כשר, שנשפך בימינו, בעוונותינו הרבים, וכמדומה לי, שכל אלו המנהיגים, שהיו מונעים את ישראל מלילך ולהשתתף עם הבונים[12] לא יכלו לכפר את ידיהם ולומר 'ידינו לא שפכו את הדם הזה'".[13] (אה"ש, יד—טו).

בהאשמה מדהימה זו, אף בטרם הכין לכך את הקורא בשלוש הקדמותיו, מציג המחבר את התיזה שלו: המנהיגות החרדית באירופה, היא הנושאת באחריות לרוב הדם השפוך של יהודים חפים מפשע. האשם הנו קולקטיבי, לכן גם המסקנות לגבי תקומתו של העם היהודי חלות על כולם, היות ש'כל היהודים ערבים זה לזה'.[14] במשך כל הדורות היתה חובתם של המנהיגים לחזר

"בכל עיירות ישראל יום אחד לכאן ויום אחד לכאן, וכן בכל מקומות ישראל וילמדו את ישראל דרך ארץ בשנה ושתים ושלוש, עד שיתישבו ישראל בארצם כדי שיתגדל ויתקדש שמו של הקבה"ו והם לא עשו כן אלא וכו' כל אחד ואחד[15] נכנס לכרמו וליינו ולשדהו ואומרים שלום עליך נפשי, כדי שלא להרבות עליהן[16] את הטורח... וכמו כן בזמננו היה להם להתענין בענין זה וללמד את בני ישראל לילך אל ארץ הקדושה על פי רוח התורה והיכן היינו עומדין כעת אלמלי היה בהסכמת כל הצדיקים והחרדים משנים קדמוניות עד עתה וכעת אלפי אלפים נפשות מישראל היו ניצולין על ידי זה."[17] (אה"ש, טו).

המרגלים שבתורה, (במד' י"ג—י"ד) הם האב־טיפוס של מנהיגים הדואגים לעצמם ומקריבים את טובת הכלל, את טובת הארץ ועקב כך — את הגאולה.

"כי מי לנו גדול ממרגלים אשר הפסוק העיד עליהם, שאנשים כשרים היו[18] ואף על פי כן, יען שהיתה נגיעת הנשיאות טמונה בקרבם, כמבואר בזהר ובשל"ה באריכה[19] [20], שהיו יראים, שאם יבואו לארץ ישראל, יאבדו נשיאותם, מאסו בארץ חמדה והתעו אחרים עמהם, עד שגרמו לנו גלות החל הזה כמבואר בחז"ל[21]... כמו כן הוא בזמננו, אפילו רבנים ורביס וחסידים לזה יש רבנות טוב ולזה רעביסטבע טובה[22] לזה עסק טוב או פאבריק טובה או משרה טובה ונכבדה עם סיפוק גדול אשר מורא עולה על ראשם, אם ילכו לארץ ישראל, יתרופף מצבם" (אה"ש, לא).

הנדר

על פי המסורות הדתיות ניתנים לאדם המאמין, השרוי במשבר, לפחות שתי אפשרויות של מפלט רוחני: באחד מהם — מבקש המאמין יציבות וביטחון — בשני הוא מקווה למצוא תקוה. אחד מעוגן בעבר והאחר — צופה אל העתיד.

בהדקמה הראשונה לספרו פורס לפנינו הרב טייכטל שיטה בעלת שתי־פנים ובה הוא מחפש גם תמיכה וגם תקוה. למציאת הסעד הוא בוחר ביעקב אבינו כמופת לעמידה מול סכנת חיים, כמי שנאבק לבדו עם אלוהים ואדם, לא נרתע, ולמרות פגיעתו, היתה ידו על העליונה.[23] אף כי הביטוי, המשרה ביטחון "אל תירא", הוא הוא סימן מובהק בתנ"ך,[24] הרי הביטוי "אל תירא עבדי יעקב"[25] הפך למוטיב מייצב במסורת היהודית.[26]

אולם, הרב טייכטל אינו מבקש מחסה במפלט פאסיבי, שבו הוא יהיה מוגן. הוא בוחר בדגם הפעלתני של יעקב. מתוך המצוקה מתלבן נדר, שמזרים כוח וחיוניות והוא זה, שיגן על השלימות הנפשית של המאמין.

"וכבר ספרה לנו התורה הקדושה מיעקב אבינו ע"ה, בשעה שהיה בצרה, נדר נדר גדול לאלוקיו כדכתיב "וידור יעקב נדר לאמור אם יהיה אלוקים עמדי ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש ושמרני בדרך הזה אשר אני הולך ושבתי בשלום אל בית אבי" וגו'[27] וחז"ל אמרו[28] מאי לאמור מכאן שנודרין בעת צרה. כמו כן אני שכעת בכלל ישראל בצרה ר"ל (...) גם אני נודר נדר גדול לאלוקי ישראל ואתפלל כתפילת אבינו הזקן הנ"ל בשם כל ישראל אם יהיה אלוקים עמדי בעתות הגזירות הקשות האלו ושמרני שלא יכלו להזיק לי וגם נתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש[29] ויעמוד לי זכות דארץ ישראל להגן בעדי ובעד ביתי, שלא יארע לי ולאנשי ביתי שום היזק ושום נגע ופגע לא יקרב אלינו, עד עת בוא הישועה לישראל בכלל ולי בכללם בקרוב. ואני מבקש בשם כל ישראל, שיתעורר עלינו זכותא דארץ ישראל להציל אותנו ויאמר לצרותינו די.[30] ויקוים במהרה בימינו מקרא שכתוב: שבע יפול צדיק וקם, ורשע באחת יפול,[31] וארצנו הקדושה תעורר זכות עלינו לפקדנו חיש מהר בדבר ישועה ורחמים, כי כבר כשל כוח הסבל ומי יתן, שיהיו יסורים הללו במשך שנים האחרונות האלו שעברו עלינו, יסורי דחבלי משיח,[32] ויבוא משיח

צדקנו ויגאלינו מידם, אבל אין לדעת מה הוא רצון הבורא בביאת המשיח, כי ליבא לפומא לא גליא"[33] (אה"ש, כב, כג).

יסורי הגלות

מטרת הספר היא להסביר את פשר היסורים של העם היהודי במהלך ההיסטוריה ובמיוחד את הטרגדיה המתרחשת סביבו. אם אכן יש ליסורים אלה טעם כלשהו, הרי אין הם, לדעת המחבר, אלא הדרך המובילה לתיקון. העם, ובפרט המנהיגות הדתית, הם האחראים לכך, שזרעו את זרעי הגלות ומה שנקצר הוא על חשבון הגאולה.

"וכל צרות שבאות על ישראל הוא מחמת מנהיגים לא טובים... וזאת הרהיבני לתור ולחקור בענין התעכבות הגלות ולחבר חיבור הנוכחי בעזה"י ולהשמיע דעתי ברבים ללמד עצה ודעת את עמנו בני ישראל, מה לעשות לקרב את הגאולה העתידה במהרה בימינו (...) על כן קרבתי אל המלאכה אחר שמצאתי קצת מנוחה מיום בואי לכאן, עיר הבירה[34] ולחבר הספר שנדרתי, המדבר מבנינה של ארצנו הקדושה ולהרימה מערימות עפרה;[35] לעורר אהבה וחיבה בלבות אחינו בני ישראל מגדולינו עד קטנינו לכסוף ולהשתדל לשוב לארצנו ארץ אבותינו ולא להישאר כאן בארצות הגלויות, כמבואר במדרש רבא[36] לך מוטב ללון במדבריות של ארץ ישראל ולא ללון בפלטריות של חוץ לארץ. וכל המכות שלקינו בגלויות, הוא רק לעורר אותנו לשוב לארצנו הקדושה" (אה"ש, כח).

המוטיבים המרכזיים, עליהם חוזר המחבר מדי פעם, הם:

1. הקצר בתיקשורת ההדדית בין הקב"ה ובין העם היהודי המתמהמה בגלות.
2. היוזמה הפעילה, הדרושה לעם הבונה מחדש את ארצו, מהווה לא רק סימן של נאמנות, אלא תיקון, הצעד הנדרש לקראת הגאולה.

"בתוספתא, עבודה זרה פרק ה' אמרו בפסוק: ונטעתם בארץ הזאת באמת,[37] אינן עליה אין נוטעים לפני באמת לא בכל לבי ולא בכל נפשי[38] והוא פלא דהקבה"ו אומר, כשאינן ישראל בארץ ישראל, אינן דבקים בלבו ובנפשו[39] לא יפלא בעינינו, מה שנעשה אתנו בזמן הזה ועל מיעוט השגחתו עלינו, כיון דאין אנו דבקים בכל לבו ובכל נפשו בהיותנו בארץ העמים. אכן כשנשתדל טוב עליה, אז תיכף נהיה דבקים בו בכל לבו ובכל נפשו, כמבואר בכוזרי ח"ב סי' יד בטעם, שהיתה השכינה שורה על יחזקאל, אף דאמרו שם חז"ל דאין השכינה שורה בחו"ל.[40] כיון דנתגבא בשביל א"י, שורה השכינה אף בחו"ל... והעיקר ששי"ת ממתין עלינו, שאנו נהיה חושקים וכוספים מעצמנו תחלה לישב בארצנו ולא לחכות עד שהוא יביאנו מעצמו עליה, על כן אמר לנו "ונטעתם בארץ הזאת באמת".[41] היינו — שאנו מרצוננו נחשוק ונשתדל לזה באמת בכל מאמצי כוחנו ואז הוא יגמור בעדנו לטובה". (אה"ש, כח—כט)..

ארץ ישראל: המורשת המחייבת

בין הצירים העיקריים של הספר — תפקידה המרכזי של ארץ ישראל בברית שבין אלוהים לעם היהודי. ראשית, ארץ ישראל היא המישכן הטבעי, שבו גם אלוהים וגם העם מגיעים אל מילוי משימתם במלואה. גלות, גם אם קיימת בה פעילות, תהיה זו אפילו פעילות חיובית, היא בלתי טבעית, מפני שמתנהלת בחוץ לארץ ובכך דוחה את תהליך הגאולה. שנית, (וזו העמדה הקיצונית ביותר, המציינת את הפירוד בין הרב טייכטל ובין התיאולוגיה החרדית הקלסית), היא שלילת ההסתמכות על נסים על־טבעיים.

"מצאתי בספר הקדוש "בית אלוקים" לרבנו המבי"ט...[42] [והוא] כתב דבאמת היה נצרך ליהושע לכבוש את הארץ בדרך מלחמה בדרך הטבע, כאשר כתב הרמב"ן כמה פעמים בספרו על התורה, דאין התורה סומכת על הנס[43] עיין פ' במדבר פרשת שלח. וכן כתב הרבנו בחיי[44] שם[45] וכן איתא ברש"י, שבת ד' כ"ג ע"ב[46] וכן איתא בירושלמי יומא פ"א ה"ד דלא לסמוך על הנס משום שלא תנסו את ה'[47] והכי אמרו בפ' "תמיד נשחט" ס"ד[48] דלא סמכינן אניסא".[49] (אה"ש, מח—מט).

בספרות השואה נדירים הם רגעי הרפיית המתח. והנה מוצאים אנחנו קטע, שמסמל את תפיסתו הטרגית והמסולפת של היהודי הגלותי, שנלכד לתוך המעגל הפגום של הסתמכות על נסים ושל תלות בטוב לבו של הזולת במקום לנקוט יוזמה למעשי גאולה עצמית.

"ובלמדי גמרא— מה יעשה האדם שיהיו לו בנים זכרים? ישא אשה.[50] נזכרתי במעשה, שסיפר לי זקן אחד מחסידי הרבי אליעזרל מקומארנו ז"ל[51] להרב הקדוש הזה היה משמש בחור זקן שלא נשא אשה ולא היה שלם בדעתו, אך היה ירא שמים והיה נקרא בשמו פרץ גבאי.[52] שאלו אותו: פרץ, למה אין אתה נושא אשה? השיב: למה לי אשה? מה חסר לי אצל הרבי? אמרו לו— הלא לאדם צריך בנים. ענה על זה: בנים? אתן פתקה אל הרבי ויהיו לי בנים[53] כשהגידו דברי פרץ אל הרבי, צחק ואמר: כאלה הם פני אותם הבריות הסומכים לגמרי על הרבי...[54] קמ"ל דהא בלא הא לא סגי. שתפילה בלא נשיאת אשה לא סגי, ולא כפרץ גבאי, שסמך עצמו על התפילה לחוד, שיתפלל בעדו הרבי והוא לא ישא אשה".[55] (אה"ש, קב).

מאידך גיסא, הקשר הטבעי, שמכוחו רשאי העם לרשת את הארץ כחלק מן הברית, מותנה בשמירת התורה, כי בלעדיה תהיה ארץ ישראל לוקה בחסר. אמנם האוירה הרוחנית השורה בארץ תאפשר להגשים את שמירת התורה באורח מושלם.

"וענין אחד שבהיות מורשה לנו תורת משה, תהיה לנו גם כן מורשה

ארץ ישראל וכשנסור ממנה ימין ושמאל שלא תהיה לנו מורשה,[56] ג"כ לא תהיה לנו ארץ ישראל מורשה, כמו שקרה לאבותינו ולנו בעוונותינו וג"כ אין אנו משיגים אמיתת סודותיה כי אם בא"י וכמו שאמרו, אוירא דא"י מחכים[57] וסיפרו ג"כ במעלת הלומד תורה בא"י.[58] על פי זה תבין את אשר הצגתי בראש דברינו, כי תורה וא"י בדיבור אחד נאמרו והן תרי רעין דלא מתפרשין". (אה"ש, נב).

החוט המשולש, המקשר בין אלוהים, בין העם ובין הארץ, נמסר על פי התורה כמורשת מדור לדור, שמחייבת את כל הנוגעים בדבר לעד, בלי להתחשב במאורעות פוליטיים או צבאיים.

"ועל זאת מיוסדת טענתנו על ארץ ישראל, כי טענת ירושה יש לנו עליה, כמו שאמר הכתוב: ..."לתת לך את הארץ הזאת לרשתה"[59] לא טענה אחרת מחמת קנין או מחמת כיבוש. כי טענה מחמת קנין היא רעועה ויש לערר אחריה, כאשר כתבתי למעלה וטענה מחמת כיבוש מלחמה ג"כ אינה טענה, כי בא כיבוש אחר ומבטל כיבוש". (אה"ש, מה—מו).

בכך הגענו אל הפרדוקס. עמדתו זו, הפונדמנטליסטית הקלאסית המתבססת על צו התורה, מתערערת, כאשר הרב טייכטל מתייצב נחרצות להגנה על החילוניים, עוברי עבירות.

התיקון המביא גאולה של עוברי עבירות — והמשגה של הדתיים

בעוד רבים מבין החרדים שללו נחרצות את הציונות המדינית[60] ותקפו את אלה הדוחקים את הקץ, אותם המתישבים הציוניים הצעירים, שרבים מהם נטשו את ערכי המסורת, או התחנכו במסגרות חילוניות בהשפעת האמנסיפציה, הרי הרב טייכטל מעלה אותם לדרגה הגבוהה ביותר, כמי שמקיימים משימה דתית מובהקת. יש להניח, שהותקף, על שאימץ אל לבו את החלוצים "הכופרים", כפי שגם הושמץ על סטייתו האידיאולוגית.

"ואחרי כל אלה הדברים הנאמרים למעלה אשא דברתי אל בוני ארצנו הק' מדורנו זה "ה' עליהם יחיו וחפץ ה' יצליח בידם". זה[61] ברור כשמש, כי מעשיכם ופעולת ידכם רצויה לפני הקבה"ו,[62] בניתם ערים ומשדה בור עשיתם שדה פוריה וכל זאת באתה לכם במלאכה ועבודה רבה וגם בכמה מקומות ממש במסירת נפש באה לכם לעשות מרקק מים, שהיה טמון בתוכה כמה מיני חולאים, העליתם אותה לשדה מבחר ופוריה, כי מעשיכם רצויה אל הקבה"ו"[63] (אה"ש, נג).

בהגנתו על החלוצים מוצא הרב טייכטל חיזוק בעיקרון הלכתי, לפיו יש

ערך מהותי לכל מצוה שאדם מקיים, בלי קשר למידה שבה הוא מקיים מצוות אחרות.

"וכן כתב החתם סופר מעצמו בחידושיו לסוכה ד' ל"ה,[64] שהחרישה והזריעה בא"י הוי כמו שמקיימים מצוות תפילין או סוכה או לולב".[65] (אה"ש, נד).

הערך העצום של הפעולות המעשיות

מעל לגינוי זה של הפונדמנטליזם, העשוי מקשה אחת והמקפיד על דפוסים מושלמים של התנהגות דתית שיגרתית,[66] מצטיירת תיאוריה מענינת של תיקון, היורדת עד לפרטי פרטים של חיי בני אדם. כל פרט מהוה בשעתו פריט חיוני העשוי להביא גאולה, ויתכן שהוא או הקבוצה נבראו בכוונה לשם כך.

"ולא עוד אלא נראה לי, דאיש פשוט הזה, שבונה את הארץ בלי שום כוונה לשמים, רק לטובתו, עושה בזה תיקון יותר גדול בעולמות עליונים, ממה שעושה איזה צדיק יהיה אפילו גדול שבצדיקים עם תיקון חצות[67] שלו בבכיות ומקונן על השכינה והגלות, שבודאי עושה בזה תיקון גדול. הגמרא סנהדרין (ק"ב ב') מוכיח על זה וכן כתב רבנו[69] בהקדמת ספר ראשית חכמה, דעיקר התיקון נעשה בעושה בפועל המצוה[70] ... שוב מצאתי ב"רשמה משה"[71] פרשת אמור, דמעשה המצוה בפועל, אף בלי שום כונה מועיל יותר ממצוה בלי פעולה ממשית אף בכונה יתיר.[72]...

וגם על פי כללי ההלכה ידוע מן הפוסקים, שמצוה שיש בה מעשה אינה צריכה כונה ומתקיימת המצוה אף בלי כונה.[73] ועיין רשב"א יבמות ד' ק"ג[74] מעשה מצוה דאי אפשר למיהדר המעשה, אף מצוה הבאה בעבירה לא מזיק בה והמצוה היא מצוה אף אם ח"ו נעשה על ידי עבירה.[75] כן כיוון שהישוב נתרבה על ידי מעשיהם ואי אפשר למיהדר המעשה שנאמר כאילו אינו, דהא אנו נהנים ממעשה ידיהם אף אם יהיו בעבירה ח"ו, נתקיימה המצוה בכל תוקף ועוד בנגלה ובנסתר... גלל כן כל בר ישראל, אשר לבו נאמן לה' באמת ובתמים ואהבת ה' ועמו עומד למעלה אצלו מאהבת עצמו, יוקיר ויעריך את מעשה הבנין, שנגמר עד כעת על ידיכם בארצנו הקדושה" (אה"ש, נד—נה).

המחבר מייחס, אפוא, קדושה למעשיהם של החלוצים החילוניים, אבל אינו שולל את האופציה המועדפת של מדינת יהודים המושתתת והפועלת על יסוד התורה. אולם החרדים, מתנגדיו, דחו מכל וכל את הסינתזה החיובית של טייכטל, השואפת לכרוך יחד את הפעילות החילונית עם עבודת ה'. יתכן, שהשקפה זאת של המחבר, הגורסת סינתזה, נתגבשה בעיצומו של החורבן, שקשר גם את החילוניים וגם את יראי־שמים בתוך כור החורבן ואיחד אותם בגורל משותף.

הספקנות בתוך החורבן

משורות הטקסט מתברר, כי התיאולוגיה האקטיביסטית של גאולה, שבה דגל טייכטל, לא עוררה התלהבות בקרב קהילתו הדוויה, בדומה לבני ישראל, שבהיותם עבדים, לא שעו לדברי משה. מכל מקום, המחבר מתפלל, שינתן להם כוח עמידה לקבל את חבלי המשיח באהבה. מידת הזכות של הגאולה תעלה, ככל שירבו היסורים, שמקבלים אותם תוך אמונה, — ותפחת עקב ספיקות המתישים את כוח העמידה.

"וכל אלו הצרות והגזירות קשות ושמדות, הבאים עלינו בעת הזאת עלינו לישא באהבה ובחיבה ולסבול בכל מאמצי כוחנו, כי הם חשובים לנו כקורבן כליל ועולה" (אם הבנים 60).[76]

"הרי מלאכי, הנביא האחרון, ניבא מה שיקרה באחרית הימים מהצרות שישתרגו על צוארנו בזמן חבלי המשיח, עד שיימצאו אנשים שיאמרו "שוא עבוד אלוקים ומה בצע כי נשמור תורתו, וכל עושה רעה טוב בעיני ה' ובהם הוא חפץ, ואיה אלוקי משפט"[77] והם הם הדברים, ששמענו בזמנינו, בימים המרים, שהגיענו כעת. אך יראי ה' והדביקים בה' דיברו איש אל רעהו, שלא לידבק במעשיהם הרעים וחזקו ואמצו איש את רעהו.[78] כדברו של ישעיהו ח' י"ז: "חיכיתי לה' המסתיר פניו מבית יעקב וקויתי לו", היינו אף שמסתיר פניו מבית יעקב, אעפי"כ אחכה וקוה לה' והקבה"ו שומע ומקשיב דברים הללו, שדברו יראי ה' איש אל רעהו ביום צרה וכותב דבריהם בספר זכרון ואח"כ בבוא יום הגמול והישועה, יראה הקבה"ו את החילוק בין אלו שדבקו בו ובין אלו שסרו ממנו.[79] ונראה לי, שעל צדיקים הללו, שנכתבו בספר לזכרון לפניו כיון דניאל באמרו "ביום ההוא ימלט כל הנמצא כתוב בספר"[80] (וכעת, בעת סדרי הדברים לבית הדפוס, אין בידי שום ספר ע"כ איני יכול לציין את המקום בתנ"ך, אבל שוב מצאתי, שאחד ממפרשי התנ"ך פירש כן, שדניאל כיון בדבריו על הספר שניבא מלאכי הנ"ל)".[81]

"על כן בודאי יחזק עצמו כל איש הישראלי בעתות הקשות האלה, ובל ימעד קרסולו.[82] כדאי לנו לישא כל עול הגלויות בכל חומרותיו עלינו מפני גודל הגמול לכל אחד כפי פעלו אשר פעל עם הקבה"ו". (אה"ש, סא).

הגלות המתעתעת בנו

אף כי החורבן מהוה הוכחה, שהוא תוצאה של ההזדמנויות, שהוחמצו בגלות, אין בדבריו של המחבר נימה של רחמים על עצמו או של יאוש. אולם הוא מזדהה עם קרבנות הטרגדיה ומחפש דרך להצלת אלה, ששרדו. אמונתם של השרידים והרצון לבנות מחדש את העם היהודי היו השכר של הגאולה. "אם הבנים שמחה" היא תיאולוגיה של תקוה. ואף כי היסורים הנם תוצאה של

כישלון אנושי, הם גם הסוד הקיומי והמסתורין של 'ההעדר קודם להוויה' הקשור בגאולה.[83] נתיבי היסורים, המאפיינים את ההכרח המיסתורי של 'ההעדר קודם להוויה', מוסברים בכל זאת על ידי הרב טייכטל בגישה רציונלית ליסורים ולגאולה.

"ועתה אם הגאולה היתה מתוך טובה ושלוה והשקט בין העמים, היו נמצאים הרבה והרבה מאחינו בני ישראל, שלא היו רוצים לצאת, כי מה חסר להם פה בגלות. הם עשירים וחשובים ושרים בין העמים כמו הרוטשילדים והבארונים מישראל, שהשיגו גדולה וכבוד ונתרוממו לשרים וחורי ארץ. מה להם ולמשיח ולארץ ישראל? להם יש פה משיח וירושלים ואינם צריכים למשיח יותר טוב ממה שיש להם פה.[84] (אם הבנים 63).

"גזירות, שבאים עלינו תמיד, מימים ימימה, כדי לעורר אותנו משנת הגלות והקול קול דודנו זה הקב"ה"ו דופק על פתח לבנו לעורר בנו החשק והכסיפה לשוב לארצנו הקדושה,[85] אשר כבר הסחנו דעתנו ממנה זה כמעט אלפיים שנה והתפשרנו עם השלוה הקטנה ומיעוטה לישב בגוים בכחישת כבוד ה' וכבוד אומנו וכבוד ארצנו הקדושה ומכרנו את בכורו של ישראל עבור נזיד עדשים של ארץ העמים".[86] (אה"ש, סה).

התיאולוגיה האנכרוניסטית של החרדים

לשלילת הגולה יש משמעות, שהתחדשה באופן טרגי בעת האסון, שהמחבר הוא לו עד ראייה. ארץ ישראל אינה אך ורק משכן מקודש של עם על סמך נסיבות היסטוריות־תיאולוגיות, אלא הפכה עתה לעוגן הצלה לשארית הפליטה המיוסרת.

"עתה היא שה פזורה ישראל[87] וכשה אובד בין העמים ואין לאחד שום שותפות עם חברו ישראל והם כאברים המדולדלים בכל מקומות מושבותיהם... ע"כ היא פיזור באמת ובתכלית הרע רחמנא ליצלן, כי כולנו ממש בפיזורנו הפקר כדגי הים. כמו שראינו בשנים הקשות האחרונות, שכל פחות וגרוע כפר ידו בנו ועשה עמנו כל מה שלבו חפץ מהשפלות והרציחות מבלי גבול ומבלי שום קבלת אחריות על מעשיו שעשה עמנו. מה שאין כן, אם ניסד בע"ה מרכז כללי בארץ ישראל ויתרומם קרננו בכבוד נגד כל עמי הארץ ונחשבנו לאומה יקרה וחשובה... אז אף הפרט, שנשאר בגולה, לא יהיה הפקר מבלי אחריות, כי כל הרוצה לעשות איזה דבר חמס בנו, יהיה יודע, שיהיה מי שיבקש ממנו דין וחשבון על מעשיו ולא יעשה דבר שאינו הגון עמנו... וגם יגרום קיבוץ לבבות כל ישראל אף בגולה. ויהיה שלום בינינו ונשיג האחרית והתקוה טובה לבוא על ידה לגאולה שלימה במהרה בימינו, אמן". (אה"ש, צב).

התיאולוגיות החרדיות מתארות באופן כוזב חיי עושר מן העבר, ואין זה

אלא אנכרוניזם אכזרי נוכח המציאות הקטסטרופלית העכשוית.

"כאשר הבאתי למעלה ומזה תשובה גלויה לכל צעקת של אדוננו ורבינו, הגאון הקדוש בעל 'מנחת אלעזר' ז"ל ממונקאץ' על ענין התעסקות של ישוב ובנין הארץ, שגם אנכי הייתי מבני היכלא דיליה וידעתי, שכל טעמו היה, מפני שהכל יהיה נעשה בנסים ובנפלאות, וכל העושה דבר כזה הוא כופר בגאולה, שיהיה בדרך נס, כאשר כל ספריו מלאים מזה... אבל כבודו במקומו מונח, הוא במדריגתו הגדולה שפט, שכל העולם הוא בבחינת זכה כמוהו. אבל באמת הדור האחרון הוא בעוונותינו הרבים בבחינת לא זכה, ואז יבוא הגאולה בנס מלובש בטבע...

וכעת נראה להוסיף, שאילו היה רבינו בעל 'מנחת אלעזר' בחיים איתנו וראה את כל אשר הגיע לנו מהגזירות הנוראות ומהריגות שעשו בנו ר"ל גם הוא היה מודה, שנעזוב את ארצות הגלות ונלך לארץ ישראל, שנתנו לנו מלכי ארץ, ולא נמתין לקריאת המשיח". (אה"ש, צד—צה).

המנהיגים החרדיים, שהמשיכו להתנגד ליוזמות למען הגאולה, כאילו דבר לא השתנה, זוכים לביקורת מוחצת לאורך הספר כולו. הרב טייכטל מסתמך על דבריו של הכוזרי לר' יהודה הלוי[88] ומעיר:

"הרי דאיש אלוקי זה אומר בפירוש, שאף אם תהיה חס וחלילה ארץ ישראל מלאה בזימה, מוטב לדור בה מלדור זולתה. וזה יהיה מוסר השכל לאלו המתחסדים בזמננו, ומוציאים דיבה על ישיבת הארץ מטעם שאין די כשר להם וד"ל". (אה"ש, צו).

האיצטלה של חרדיות ואיוולת

בפרקים האחרונים של הספר מוקיע המחבר את הפיצול החריף בקרב היהודים ובפרט בין החרדים בתוך עצמם ואת היחסים ביניהם לבין זולתם. "ולא איכפת ליה ולא מתחשב כלל עם העם הכללי, הישראלי המפוזר ומפורד בעולם" (אה"ש, רנא). "עולמו בבוקר ובערב [שלא חסר] מבית־התפילה ונוטל חלק בראש בכל השיעורין [בתלמוד]... אבל להלן מגבולי הש"ס חברה לא ידע כלל" (אה"ש, שם). יהודים אלה, בעלי האיצטלה, נחשבים ליהודים "יפים" — "שיינע יידן"[89] והם הגם אלה, שנטשו את המוני העם חשופים לסכנה, שאיימה מבחוץ. האיוולת של חרדיות משוללת רסן הגיעה לממדים כאלה, עד שנמצאו גורמים בקרב החרדים, שטענו מתוך שיכנוע, "שמפני כך ניצלו אחינו בני ישראל יושבי אונגארן יען שלא התערבו עצמם בתנועה של בנין הארץ".[90] המחבר הנסער בגלל מסקנה מסוג זה, מגיב בשתיקה של בוז:

"למכאב לבנו באמת יש לשמוע מפי הרבה שוטים לאמור כן, שעל כן חס הקבה"ו על אחינו בני ישראל יושבי אונגארן יען שמאסו בתנועת

בנין הארץ ולא נתנו ידם לזה ר"ל מהאי דעתא. פוק חזי עד כמה עקשנותם ועם אנשים כאלה אין לטעון כלל, ועליהם אמר שלמה — אל תען כסיל כאיוולתו (פן תשוה לו גם אתה). (אה"ש, רלא)[91] ... וה' יכפר בעדם (אה"ש, רלה).

תיקון בתוך השואה

"אם הבנים שמחה" — נושא את מבטו מעל לטווח של הכאב החריף. הספר אינו פוסק מללבן אלמנטים של תיקון, כי רק מהם ייבנה העם היהודי מחדש.

א. התיקון של הגלות

הקשר בין היהודים לגלות ינותק מיד ולצמיתות, בדומה לכלי, שחייב להיהרס כליל בטרם יבנו אותו מחדש. יש להרחיק את האם החורגת ולחבק את האם, אשר חיכתה בכליון עיניים לשובם של בניה — וזה מקור הכותרת של הספר.

"וכה אבדנו מאות ואלפים שנים בגלות וכל כוחנו וכל דמנו נתננו לאמנו החורגת ועכשו זכינו לקבל ממנה הכרת תודה על כל טרחנו שטרחנו בעדה. לקחה מקל ולקתה אותנו מכות אכזריות בלי רחמנות ובלי חומל ופצעה אותנו בכל גופנו, מכף רגל ועד ראש אין בנו מתום[92] וגם גרשה אותנו כלה גרש יגרש ונטלה ממוננו מידינו והוכרחנו לצאת מביתה בעירום ובחוסר כל. וכמה מאחינו בני ישראל מתו במיתות משונות על ידה לאלפים ולרבבות. זאת מפעלות אמנו החורגת. ועתה היש ליתן לה אומן על להבא, שנחזור אליה שנית? מאין לנו הבטחה, אם לאחר איזה עשיריות שנים לא תעשה עמנו עוד כזאת וכזאת? וכאשר באמת אנו רואים בקורות ימי חיינו, שמעשים כאלה עשו עמנו בכל חלופות שנים. ועד כעת לא למדנו מן העבר ממה שעבר עלינו בכל תקופות השנים. שלא ליתן אומן עוד אל ארצות הגולה. גלל כן אחי ואחיותי, לא כן! לא כן, לא נשוב עוד אל אמנו החורגת. רק נקומה ונעלה אל אמנו האמיתית. להקריב אליה כל כוחותינו מעתה ועד עולם לבנות חומותיה ולתקן חורבותיה". (אה"ש, רז—רח).

ב. התיקון של חורבן

גאולת קדושי השואה תבוא רק, כאשר העם היהודי יכוון את מרצו וכוחו לתקומת מולדתו.

"נמצא שבזה שנעזוב את ארצות הגלות פה ונשוב לארץ ישראל, חוץ ממה שכתבתי, שנתקן בזה נפשות אחינו בני ישראל, שנהרגו ונפלו פה

בגלות, על ידי שבגרמתם אנו שבים לאחוזת אבותינו, עוד נקרב בזה את תחייתם". (אה"ש, ריג).

ג. התיקון של היחס

המאמצים להחשת הגאולה חייבים להביא בעקבותם שינויים ביחס כלפי היהודי הזולת — עמדה פתוחה וסובלנות וסילוק הקיצוניות לצורך שלימות דתית.

"הנה העולם אומרים בשם רבינו הקדוש, ר' נפתלי מרופשיץ ז"ל, שהיה ידוע בלשון החוכמה ואמר, כי צריך ליהודי כשר להיות "גוט און פרוס און קליג" (טוב, חרד וחכם).[94] בזה בלי זה לא די. אם הוא טוב בלבד הריהו נואף ר"ל אם הוא רק חרד — אז הוא שוטה, אם הוא רק חכם — הריהו אפיקורוס. אבל טוב, חרד וחכם — כזה צריך היהודי להיות".[95] (אה"ש, רעד).

ד. תיקון המחלוקות

זרעי ההרס נזרעו מבפנים. העדר האחדות קורא לפושע הפוטנציאלי ומודיע לו, שהקרבן הפוטנציאלי עשוי לתת יד למעשה של השמדת עצמו. בהתאם להשקפתו המיסטית של טייכטל, המחלוקת שבעולמנו זה דלתתא מונעת קיום אחדות בעולמות של מעלה (דלעילא), ועקב כך נדחה מועד הגאולה.

"בפ' קדושים[96] הביא בפרדס יוסף[97] מהנ"ל, בהגדה נאמר 'שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותנו'...[98] רצה לומר לא אחד בלבד, מה שאין אחדות בינינו זה לבד גורם לכלותינו ח"ו[99] ושי"ת יקרב לבבנו אחד אל אחד ויהיה אחדות בישראל, אמן כן יהיה רצון". (אה"ש, רפח).

מוטיב האחדות גובר והולך לקראת סיומו של הספר. הקטסטרופה קשורה ישירות לטרגדיה של פירוד לבבות, של רפיון הקשר בין השכינה בגלות לבין העם בגלות, והתיקון שבה הכרחי ואפשרי.

"שכל ישועתנו ועתידנו תלוי רק בפרט זה, שנהיה אחודים ואגודים יחד בכלל אחד, ולאחד בנו כל חלקי בני אדם הנמצאים בינינו מאדם העומד בקצה הימיני עד האדם העומד בקצה השמאלי, עד שנתכללה כללית ישראל בכלל אחד שלם ואז ננצח בזה את מידת הדין ונשתיק את השטן לבל ישטיננו כאמור למעלה...[100]

באמנה ידעתי, כי הכל יתמהו עלי ויצחקו באמרם: דבריך הם אמת שבהתקבצות כל איש ישראל בכלל אחד תלויה כל ישועתנו, אבל איך אפשר לתקן זאת? מי ומי יכול לכוללם יחד? ואיך מן המציאות ומן האפשרות לכלול ולקבץ את כל ישראל מכל חמישה חלקי התבל, אשר הם בדעות ובמידות שונות לכנופיא אחת? וכבר נתקשה בזה באמת רבינו הפלא"ה בסוף כתובות, על התאחדות כל ישראל לגוי אחד,[101] בימינו,

שהוא מן הנמנע מכוח דעותיהם השונות זו מזו.[102] אך כבר הורונו חז"ל ואמרו — "אל תהי מפליג לכל דבר"[103] וגם הנסיון של העיתות הלא נורמליות, שעברו עלינו, לימד אותנו, שדברים שהבריות החזיקו לאי־מציאות נעשו מציאות ממשית, וגם דברים ששום איש לא רצה להאמין, שיהיה לו אפשרות בעולם, בא לידי האמנה מאפשרותו. כך הוא גם בדבר התכללות ישראל בכלל אחד, וגם אין הדבר רחוק כל כך מטבע הענין בעצמו, כאשר אגיד לך בעזרת השם".[104] (אה"ש, רנ"ה—ו).

ה. התיקון של אהבה

הפרק הרביעי, המסכם, מוקדש כולו לנושא 'אהבת ישראל'.[105] באורח פרדוקסלי זה המוטיב העולה בדרמטיות יתר מקונטקסט שנאת החורבן.

"כי מספר 'אוהב ישראל' הוא כמספר "תקנה"[106] להורות, כי רק הוא הוא תקנתן של ישראל ולא זולת".[107] (אה"ש, ששיז).

תחנונו של הרב טייכטל לתיקון האהבה לא היתה רק משאלת לב שיגרתית של סיסמתיות, אלא היתה מבוססת על המצב של העולם החרדי, שבו פעל המחבר. מה שאיפיין את העולם החרדי הוא פיצול הרסני, מורכבות ותהרותיות. ביטויים כמו 'רשע', 'פושעי ישראל' ו'כופר' היו נפוצים ביחס אל הנון־קונפורמיסטים. ההשפעה ההרסנית של העוינות הפרועה הנה בולטת לעין.

"וכן ראיתי בספר "מלבושי יום טוב" להקדוש מז'ידאטשוב זצ"ל,[108] שהביא בשם הר' מנחם מנדל מרימאנוב זי"ע,[109] שאמר, שגם בן השני שב"הגדה" יהיה לו תיקון בגאולה אחרונה, והקדוש הנ"ל מרוב אהבתו לישראל לא רצה להזכירו בשם רשע, על כן אמר רק "בן השני". צא וראה, עד כמה צריך להיות אהבת ישראל, שאפילו לרשע גמור כבן השני שבהגדה לא היה רוצה קדוש ישראל הנ"ל לקרוא בשם רשע. (וזה יהיה למוסר השכל לכמה וכמה, שאוחזים קנה המידה בידם למדוד את אחרים ולכנות בשם רשע".[110] (אה"ש סז).

ו. תיקון המעות

היכולת להשתנות מן "היהודי הגלותי" ומן המנטליות שלו לעם השואף לגאולה מחייבת הכרה במשגים, שנעשו בעבר והודאה, שאכן נעשו. אולם תיקון המשגה הוא משימה קשה ביותר לאנשים מאמינים, הנוטים לאורח חשיבה פטליסטי ומתנהגים בהתאם לכך. אבל נסיונו המכאיב מימי השואה וההסתמכות על מקורות יהודיים קלאסיים מוכיחים, שתיקון המשגה הנו אפשרי.

"ודיברתי על ענין זה בהתלהבות גדולה ורבים היו מתרעמים עלי והגיע גם לאוזניו של הגאון הנ"ל [111] [112] והוא אמר: (ביידיש) — באמת התברר, שלא

צדקנו, כאשר לא נתננו את ידנו לבנין הארץ ותנועה זו. עד כאן דברי הגאון, גדול הדור הנ"ל. ואמר עוד, שהרבה הרבה מאחינו בני ישראל היו ניצולים, אם היינו כולנו עוסקים בבנין ארצנו מאז, ולא היו לנו חילוקי דעות בזה. וגנח מלבו, שגם מבניו נלכדו בסלובקיה בפח יוקשים". (אה"ש, קסא).

בהמשך מדגיש המחבר עיקרון בעל חשיבות יתרה בפילוסופיה הדינמית, האקסיסטנציאליסטית שלו, הדנה בתהליך ההלכה של חז"ל והרלוונטית לוויכוח, המתנהל בימיו. רק אלה שמעורבים במלחמת הקיום של זמנם, רשאים ליטול חלק בדיון ההלכתי. אלה שאינם פעילים עוד בענינים של עולמנו זה, "אפילו יהיה זה משה רבנו והמלאכים" בכבודם ובעצמם (אה"ש, קסג), אל להם לקבוע בחוקים, אשר חלים על הדור העכשוי. עקב כך העמדות והקביעות, שנקטו הרבנים לגבי בעית הציונות, היו, אולי, מתאימות לדורות הקודמים, אך אינן עוד בהכרח תקפות בהווה. שינויים דינמיים חיוביים יתקבלו על דעתם של אלה, שהשינויים משפיעים ישירות עליהם. שיקולים אנאכרוניסטיים יוצרים את המשגה, אשר בימי החורבן של השואה הוכח, עד כמה הוא עלול להיות הרה־אסון.[113]

הרב טייכטל מביע בגלוי חרטה:

"אבל עתה, שנשתנו העיתים, נשתנה גם הדין. וזולת זה כבר כתבתי בפתיחת ספר זה,[114] שמעולם לא ירדתי לעומק הדין של הלכה זו[115] ועתה אחרי שלנתי בעמק הלכה זו,[116] ראיתי באמת, שטעות היתה בידי ואעשה כהרבה מרבותינו בש"ס והודה דברים שאמרתי לכם, טעות היתה בידי[117] ומצינו גם כן בפוסקים, שאחר כך חזרו ממה שהורו בתחילה ודוק". (אה"ש, שיד).

"אם הבנים שמחה" — ומשמעותה לגבי זמננו

הספר "אם הבנים שמחה" ראוי להימנות עם יצירות המופת הנדירות של ספרות החורבן. הרב טייכטל הוא קול מקורי של עדות ושל נבואה, קול הקינה של עד וקול הפצרה ותקוה של נביא. הודות לכך הוא חיבור מיוחד בתגובה דתית. נוסף לכך הוא גם ביטוי לכוח העמידה הרוחנית האיתנה בימי השואה.

אשר למקומו בתקופה שלאחר־השואה, הרי יש בו, כצפוי, תנודות קוטביות. הימין הלאומי הלאומי, בפרט האגף הדתי שבו, כגון "ישיבת מרכז הרב" בירושלים ואנשי התנחלות בשטחים — מתיחסים בהערכה רבה למחבר. הספר "אם הבנים" הוא ספר לימוד ועיון בבתי הספר הגבוהים שלהם. העולם החרדי, האנטי־ציוני (מן הבחינה הפוליטית), במידה והספר בכלל מגיע אל תודעתו, רואה ברב טייכטל — מורד. הם מתיחסים אליו כאל מקרה של תעיה אומללה, כאל קרבן ושריד מן השואה, שיצא מדעתו. מובן מאליו, שהספר מוחרם על ידי אותו עולם, שמעט מאוד השתנה מאז החורבן. האפיקורסות מימים של טרם־אושוויץ היא אותה אפיקורסות, — אולי אף יותר, מפני שאחדות מהנחות היסוד של המחבר אכן התגשמו.

אולם למרות עובדת קיומה של מדינת ישראל — ואפשר להסתכן ולנחש, מה עשוי היה להיות יחסו של הרב טייכטל לקיומה — הרי רבים מן הנושאים, הטעונים תיקון של עם ישראל בעקבות השואה — לא באו עדיין על פתרונם. יהודים ממשיכים עדיין להתרפק על אמהות חורגות שונות. הם ממשייכם לסגל לעצמם את המנהגים ואת אורח המחשבה של סביבתם הגלותית. מבחינה זו "אם הבנים" היא ללא ספק בעלת אופי נבואי.

"ועבידא גזירה דבטלי[118] ויהיה עת מנוחה והשקט לישראל. אז שוב יסתפקו במצבם הראשון להישאר עוד פה בגולה. ומה גם אם ימצא להם פה איזה עסק טוב ופרנסה טובה, שוב ינחמו על ידי אמתלאות שונות להתקשר עצמם שנית עם אמם החורגת ולבגוד עוד להלאה באמם האמיתית שהיא ארץ ישראל, באופן שישטו את עצמם, שאמם החורגת תיטיב להם עתה מאז ויפלו שוב בחסרונם הישנה להסיח דעתם מארץ ישראל". (אה"ש, רי—ריא).

אמנם, הספר מעורר רגשי התלהבות, ועם זאת, כיון שנכתב על ידי אדם בעל אמונה עמוקה, הוא מעלה שאלות תיאולוגיות נוקבות. המחבר רואה קשר בין אירועי הקטסטרופה המתרחשים "ועל מיעוט השגחתו עלינו" (אה"ש, כט) לבין חוסר התיחסותו של עם ישראל אל מולדתו ועקב כך, גם לאלוהים. "סיבת כל הסיבות" הוא שמסית את האומות נגד עם, ששכח את זהותו ואת חלקו.[119] האם עלינו להבין זאת מילולית? שמא אין אלה אלא מליצות שגורות על לשונם של רבנים? האם סגנון דיבור כזה לא היה נמחק על ידי המחבר, אילו ידע בשנת 1943 את גודל האסון ואת התוצאה האמיתית של השואה? אין ספק, שמסה אשר עיקר ענינה אהבת ישראל, לא היתה — בו־זמנית מתירה לאדריכלי "הפיתרון הסופי" להופיע, אפילו ברמז, כשליחיה של ההשגחה האלוהית, המבקשת להשיב את העם לחיקה. אין הסבר אחר להסרת האחריות המוסרית מן הפושעים, לפני אלוהים ואדם, על הפשעים שביצעו, אלא הדיכוטומיה בין הסגנון והלשון הפונים לקהל מסוים ומיוחד — ובין המהות השורשית של הקונטקסט. הבנה מילולית של דברי המחבר, שיש בהם איזכור רצון האל בקשר לשואה, לא זו בלבד שתהפוך לאבסורד את העיקרון של האחריות המוחלטת של היחיד, אלא גם תרוקן מכל תוכן את התיזה על "חבלי משיח" של הרב טייכטל עצמו, ואת שלילתו של ההסתמכות על אירועים על־טבעיים בהיסטוריה האנושית.[120] המחבר עצמו מגיב על אותו פראדוקס:

"אולי אחי תרצה לומר, כי הכל היא גזירה מן השמים והכל נכלל בכלל הגלות, שנגזרה עלינו עד ביאת המשיח בקרוב בימינו אמן, ואין אנו חייבים בדבר. תדע אחי, שאין אני מודה לך בזה... כי עיין ברמב"ן,[121] שכתב היפך דבריך ויש ללמוד מדבריו שאנו בעצמנו האשמים בדבר הזה". (אה"ש, רכא).

גלות וגאולה, תוצאות המעשים כמו כן הזכויות, כל אלה מוכרעים, בסופו

של דבר, על ידי הרצון של האדם ועל ידי פעולתו. הרשע מוגדר על כן כניצול רצונו החופשי של הפושע, שמגיב במעשיו על החלל הריק, שהותיר הקרבן בפגותו את שטח היוזמות לאנשים אחרים. לדעתו של הרב טייכטל — הגלות היא חלל ריק של אוזלת יד. ארץ ישראל מייצגת את המלכות הגואלת של יוזמות עצמאיות, ריבוניות של עם ישראל.

כיצד תפעל מדינה יהודית ריבונית כזאת, המונחית על ידי העקרונות של תורת משה, בעולם חילוני של כלכלה ושל טכנולוגיות מודרניות ובאוירה של ריאל־פוליטיק בינלאומית בעיה זאת לא טופלה בפרוטרוט. הכל מחוויר נוכח העדיפות המיידית והבלעדית של ארץ ישראל, כמקלט לשארית הפליטה ולעם החוזר בתשובה למולדתו, כדי להתאחד עם אלוהיו שגם הוא, כמו עמו, היה שרוי בגלות הממושכת.[122]

האיזכורים של "יד ה'" במהלך השואה הם, למעשה, תיאורים מפי אדם מאמין, אבל גם אדם המכיר את החולשות האנושיות ומתיחס לאנשים תוך הבנה, שהם פועלים באורח חופשי, אף כי נבראו בצלם אלוהים. הם עלולים לשגות ולגרום לתוצאות חמורות של הרס עצמי. לדעתו של הרב טייכטל זוהי המציאות, שבה פועלים הגילויים האלוהיים־האנושיים על פי טבעם.

המחבר צפה את ההתנגדות לדעותיו. הן היו בחזקת חרם לאלמנטים חרדיים, שהגנו על התיאולוגיה המיוחדת שלהם, הגורסת, כי כל מעשי בני אדם וכל מה שקורה בחיי העמים הוא ברצון מוחלט של הכוח האלוהי.[123]

הוויכוח, שהתנהל בכור השואה — עדיין קיים. הרב ישכר שלמה טייכטל, שנרצח בקרון־בקר בהיותו בן ששים, הבין שהמסר, ששוגר מבודפשט בשנת 1943, ימשיך לעמוד על סדר היום היהודי בימים שלאחר־אושוויץ.

"עוד אשוב אליכם, אנשי דורי, בעזרת ה' יתברך בכתב ובדיבור". (אה"ש, שמט).

"אם הבנים שמחה" הוא עדיין המוקד של אותו דיון כמות שהוא מהדהד בתפילה האחרונה שנושא המחבר למען עמו:

"יחבוש ה' את שבר בת עמו ומחץ מכתו ירפא[124] במהרה בימינו אמן". (אה"ש, שמט).

מאנגלית — רינה נזר

הערות

1 בספרו של ש. רוזמן, ראשי גולת אריאל (ניו יורק: 1979, 193), ובהקדמה לשו"ת משנה שכיר (ירושלים: 1973, בעמ' הקדמה, 10), שבה הובאו פרטים ביוגראפיים מאת ח"מ טייכטל, בנו של המחבר, הובאו גירסאות שונות מפי עדי ראייה עלומי שם. עיין גם, אלה אזכרה (כרך מס' 7) ערוך על ידי הרב יצחק לוין (ניו יורק: 1972, 122—123).

2 שם הספר אם הבנים שמחה מבוסס על תה׳ קי״ג ט׳ וההסבר לבחירתו מובא ב׳הקדמה שניה׳. עיין גם באה״ש, קמ״ח, ור״ו—ר״ז. המהדורות העיקריות הן כלהלן: בודפשט: 1943; ניו יורק: 1949; ירושלים: 1983.

3 ההערה מתיחסת לספר תיקון עולם מאת משה גולדשטיין, שיצא לאור במונקאץ׳ בשנת 1936 על פי בקשתו של הרב חיים אלעזר שפירא, הרבי ממונקאץ׳. החיבור הנו פולמוס חריף עם מפעל ההתישבות הציונית בארץ ישראל ונתמך במכתבים ובהצהרות של רבנים ושל ראשי קהילות. הביקורת מופנית בעיקר אל ׳אגודת ישראל׳ האורתודוקסית ואל ׳המזרחי׳. בין 150 הרבנים, שצירפו את שמותיהם ואת חתימת ידם כתומכים בספר, היה גם שמו של הרב ישכר שלמה טייכטל. במכתבו מה־9 בפברואר, 1936 אל עורכי יידישע צייטונג במונקאץ׳, הוא תוקף את ההתישבות הציונית, ואת ׳אגודת ישראל׳ על מעורבותה הפוליטית בארץ ישראל ועל דחיקת הקץ, שבאה על חשבון לימוד התורה.

4 אה״ש, שי״ד. הרבי ממונקאץ׳, צאצא של "בני יששכר," ר׳ צבי אלימלך מדינוב, ראש שושלת מונקאץ׳ — משנת 1904 עד לפטירתו בשנת 1937. התנגד בקנאות לכל צורה של הציונות המדינית, אך לא פחות מזה גם ל׳אגודת ישראל׳ החרדית. תנועת "אגודת ישראל" נוסדה בקטוביץ במאי 1912 ואמורה היתה להתחרות עם האינטרסים הפוליטיים של קהילת מונקאץ׳. ר׳ ישיבות הונגריה בגדלותן ובחורבנן, א. פוכס (ירושלים: 497—505, 1978).

5 אה״ש, שי״ד.

6 לא הוברר, אם היתה לרב טייכטל גישה לכתבי בן זמנו, הרב אברהם יצחק קוק (1865—1935), רבה הראשי של ארץ־ישראל בימי המנדט הבריטי, שהעריך כל מי שתרם לבנינה של הארץ, לרבות הלא־מאמין. יש הרבה מקבילות בטקסטים של הרב קוק והרב טייכטל, אבל קשה להצביע על עקבות ההשפעה. עיין הרב אברהם יצחק קוק, אורות (ירושלים: תשכ״א, ע׳—ע״ב; פ׳; קמ״ח—קנא״). עיין גם א. הרצברג, הרעיון הציוני (אנגלית) (ניו יורק: תשל״ז, 422; 430. הסכמות הספר מופיעות באה״ש, ב—יב.

7 (הערה זו מתיחסת לתרגום הקטעים מתוך אם הבנים לאנגלית).

8 פרטים ביוגרפיים מקורם בהקדמה לשו״ת משנה שכיר מאת הרב טייכטל, שיצא לאור מחדש בירושלים בשנת 1974. ההקדמה היא מאת בנו, ר׳ חיים מנחם טייכטל. מקום הולדתו של המחבר, גדיהלס, שמובא על ידי ש. רוזמן (עמ׳ 181), היא כנראה גג׳יהל׳ז, כפר בצפון־מזרח של הונגריה, באיזור ז׳בלש.

9 הועד להוצאת כתבי המחבר — ירושלים 1987.

10 תנועות של מנהיגי חסידות החסידים בתקופת השואה באירופה, 1939—1945 לאור המחשבה החסידית, (עבודת דוקטורט, אוניברסיטת ניו יורק, 1972).

11 תלמוד ירושלמי, ברכות ב׳ ח׳, אה״ש, קמ״ח.

12 "הבונים", מתיחס לחלוצים של סוף מאה ה־19 והתחלת המאה ה־20, להם התנגדו החרדים מטעמים אידיאולוגיים ותיאולוגיים. הויכוח בסוגיה חריפה זו מהווה אחד מן המוקדים של הספר אה״ש.

13 דברים, כ״א ז׳, פרשת עגלה ערופה, הדנה על מקרה הימצאו של חלל אלמוני בשדה. אה״ש, י״ד—ט״ו.

14 שבועות ל״ט א׳; סנהדרין כ״ז ב׳, אה״ש, ט״ו.

15 תענית, י״א א׳ "בזמן שהציבור שרוי בצער, אל יאמר אדם: אלך לביתי ואוכל ואשתה, ושלום עליך נפשי."

16 תנא דבי אליהו (מהדורת למברג: 1864, פרק י״א) (הובא חלקית באם הבנים).

17 המחבר חוזר על דברי ההוקעה מספר פעמים בספרו, אה״ש, י״ז, קס״א, רט״ז—רי״ז.

18 במדבר י״ג א׳—ט״ז. רש״י בד״ה "כולו אנשים" מעיר: "כל ׳אנשים׳ שבמקרא לשון חשיבות וגו׳".

19 זהר, במדבר, שלח לך, קנ״ח ב׳.

20 ספר לחזות הבריה, השל״ה הקדוש, ר׳ ישעיהו בן אברהם הלוי הורוביץ (1565—1630)

(פר׳ "שלח", פורט: 1764, ס"ח).

21 מדרש רבא, במדבר, שלח ט"ז כ׳; תענית, כ"ט א׳; סוטה ל"ה א׳, זהר, במדבר, "שלח לך," קס"א.

22 "רביסטבה" מתיחס לסמכות רבנית צדיקית לראשי השושלות החסידיות.

23 בראשית, ל"ב כ"ה — ל"ג.

24 מבראשית ט"ו א׳ עד דברי הנחמה של צפניה ג׳ ט"ז.

25 ירמיהו ל׳ י׳; מ"ו כ"ז כ"ח.

26 מתוך המזמור למוצאי שבת שהפזמון שלו — ׳אל תירא עבדי יעקב׳.

27 שינוי של פסוק בבראשית, כ"ח כ׳—כ"א.

28 בראשית רבא,ע׳ א׳ "׳וידר יעקב נדר לאמר: אם יהיה אל׳ עמדי וגו׳ א"ר יצחק הבבלי: ׳ודבר פי בצר לי (תה׳ ס"ו), שנדר מצוה בעת צרתו. מהו ׳לאמר׳? לאמר לדורות כדי שיהוי נודרים בעת צרתן."

29 מתוך בר׳ כ"ח כ׳—כ"א.

30 אנטרופומורפיזם מקובל, מבוסס על מדרש תנחומא, מקץ: "מי שאמר לשמים וארץ ׳די׳ יאמר ליסורי ׳די׳...

31 משלי, כ"ד ט"ז. הציטוט המדויק: "כי שבע יפול צדיק וקם, ורשעים יכשלו ברעה."

32 ׳חבלי משיח׳. עיין פסחים קי"ח א׳, כתובות קי"א א׳, מגילה י"ז ב׳, וסנהדרין צ"ז—צ"ח — הוא נושא מרכזי בתיזה של הרב טייכטל; ׳אך ניבאו לנו נביאינו וגם חכמינו ז"ל בש"ס ובמדרש, ובספרי הקבלות על גודל הצרות והריגות ורדיפות, שיהיה נעשה לעם בני ישראל באחרית הימים קודם ביאת המשיח. מזה לבד יש להכיר זמן התגוצצות אור של משיח, כאשר מבואר בספרותנו הקדושים דקישוי הגלות אין מתחיל רק אחר זמן צמיחת הגאולה׳ (אם הבנים, ס׳) (ועיין ׳עבודת עבודה׳ על ׳עבודה זרה׳ ט׳ אל רבנו הגאון מהרש"ק מברודי, בביאור מאמר "שני אלפים ימות המשיח". וכן כתב רש"י (בישעיהו, כ"ו י"ז) בפסוק "כמו הרה תקריב ללדת תחיל ותזעק בחבליה כן היינו מפניך ה׳" — ״ו לשונו: רואין אנו צרות מתחדשות וסבורים אנו שהם מיני סימני ישועה וגאולה לפי שאנו מובטחים ליגאל מתוך צרה וצוקה כיולדה זו מפניך מפני גזירותיך. (אה"ש, כ"ב—כ"ג, ס׳—ס"א).

33 "ליבא לפומא לא גלי" — קהלת רבא, י"ב י׳; מדרש תהלים שוחר טוב, ט׳ ב׳.

34 המחבר הגיע לבודפשט מניטרא אחרי הימים הנוראים, ככל הנראה, בין אוקטובר 25—28, 1942. עיין בהקדמה של המהדורה הירושלמית של אה"ש (1974), עמ׳ 8 של הביוגרפיה.

35 השווה, נחמיה ג׳ ל"ד.

36 בראשית רבא, ל"ט י׳.

37 יר׳ ל"ב מ"א.

38 הקטע מהתוספתא חסר באם הבנים.

39 תוספתא, הוצ׳ צוקרמנדל (ירושלים 1979, 466).

40 יהודה הלוי, הכוזרי, (הוצאת שוקן, ניו יורק: 1964, 89—92).

41 יר׳ ל"ב מ"א.

42 ר׳ משה בן יוסף טראני (1505—1585) ממשפחת טראני המיוחסת, שראשיתה במאה ה־12 באיטליה. בן זמנו של ר׳ יוסף קארו ומחברם של ספרי "שאלות ותשובות" הנושאים את שמו ׳מביט׳; חיבר גם פירוש לתורה ולתלמוד (קרית ספר, ונציה: 1551) וגם ספר בית אלהים (ונציה: 1576) בנושא המוסר והאמונה.

43 פירושי התורה לרמב"ן. (הוצ׳ מוסד הרב קוק, ירושלים: 1960, ער׳ על ידי הרב שוול, רמ"א. "כי הכתוב לא יסמוך בכל מעשיו על הנס אבל יצוה בנלחמים להחלץ ולהשמר ולארוב" עיין גם שם, קצ"ט.

44 ר׳ בחיי בן אשר, פרשן ומקובל בן המאה ה־13.

45 ר׳ בחיי — כאור על התורה, כרך 3 (ער׳ על ידי הרב שוול, ירושלים: 1968, 1979). תלמידו של ר׳ שלמה אבן אדרת (הרשב"א).

46 בפירוש רש"י, שבת כ"ג ב׳ אין התיחסות לנסים. הכוונה כנראה לדברי ר׳ נחמן

נ"ג ב'.

47 דברים, ו' ט"ז; בתלמוד ירושלמי מסכת יומא: ולא מן הנסים שהיו נעשין בבית המקדש הן. אמר ר' אבין — על שם "לא תנסו (את ה' אלוהיכם)."

48 פסחים, ס"ד ב'.

49 זו דעת רבא. השערים של חצר המקדש היו נסגרים ידנית על ידי הממונים לתפקיד זה בימי חג הפסח, כאשר המוני עולי רגל היו אמורים להיכנס לחצר בשלש משמרות (ר' פסחים ס"ד א'). בניגוד לדעתו של אביי, הסובר, שהשערים נסגרו בנס, גורס רבא — "אין סומכים על הנס". ראה גם בירושלמי יומא א: ד, בד"ה "על שם לא תנסון."

50 נידה, ע"ב — ע"א א'.

51 נפטר ב־1898, בנו של ר' יצחק ספרין, מיסד שושלת החסידות של קומרנו.

52 השמש של הרבי החסידי. במקרה זה יתכן, שהביטוי נאמר על דרך האירוניה.

53 בקשה, שכותב חסיד לרבי. (ר' "הלכות והליכות בחסידות" מאת א. ורטהיים, עמ' 161—164, והערה 39, בהוצ' מוסד הרב קוק 1960).

54 בנוסח המקורי הובא החלק האחרון של הסיפור — ביידיש.

55 המחבר מדגיש עד כמה חסרת תועלת היא תפילה, שאין עמה מעשים ותוך כך מתאר את הקושי בציטוט מדויק של המקורות בהיותו רחוק מספרייתו: "וכעת אי אפשר לי לציין על הספר והמקום, שאני כותב כעת בלי ספרים מחמת גלותי, שברחתי מחדר הורתי מחמת המציק").

56 יהושע א' ז'.

57 בבא בתרא קנ"ח ב' "אוירה דארץ ישראל מחכים".

58 ר' בראשית רבה ט"ז ז' "אין חכמה כחכמת ארץ ישראל ואין תורה כתורת ארץ ישראל". בית אלוהים צ"ו ב'.

59 בראשית ט"ו ז'.

60 ר' מ. זלצר (עורך) ציונות בבריקה מחודשת: שלילת הנורמליות (ניו יורק: 1970) עמ' 7—47. (אנגלית).

61 יש' ל"ח ט"ז ("אדני עליהם יחיו") הפסוק הקשה היה כנראה טעון הסבר דרשני.

62 וריאציה על יש' נ"ג י'.

63 הביטוי "מעשים רצויים לפני הבורא" או "רצויה לפני הקב"ה" מזוהה בחסידות עם השאיפה לדביקות בקב"ה. הדביקות יכולה להתרחש בלי קשר למאמץ מודע כלשהו. ר' דב בער, מגיד דבריו ליעקב ר. שץ (עורך) ירושלים: 1976.

64 בעצם — סוכה, ל"ו א'.

65 מצוות מדאורייתא על פי שמות י"ג ט'; י"ג ט"ז; דברים ו' ח'; י"א י"ח; ויקרא כ"ג מ"ב — מ"ג; דברי ט"ז י"ג; ויק' כ"ג מ'.

66 ר' הטרמינולוגיה של א.י. השל בספרו האל בחיפושו אחר האדם (ניו־יורק: 1966) עמ' 320—335 (אנגלית).

67 תיקון חצות לזכר חורבן בית המקדש ועבור תיקון א"י. הביסוס התלמודי מצוי בבר' ג' א' — ד' א'. חבורת ר' יצחק לוריא בצפת במאה ה־16 עיצבה את הנוהג. על ההסתעפות של תיקון חצות על פי הקבלה, ר' ג. שלום קבלה (ירושלים: 1974) ע' 143. על משמעות תיקון, במיוחד השפעת מעשי אדם על העולמות העליונים.

68 המושג 'השכינה בגלות' מופיע בתלמוד ובזוהר כביטוי לאמפתיה האלוהית עם יסורי עמו וכאות האהבה המיוחדת של ה' לעם ישראל. "שבכל מקום שגלו, שכינה עמהן." (מגילה כ"ט, א' ירושלים תענית א: א) לפי הקבלה והחסידות, הנסל לגאול את השכינה מן הגלות מועבר לאחריותו של היחיד. קיום המצוה משחרר את הניצוצות של הקדושה מהיותם כלואים בתוך 'הקליפות'. מאידך ניסא, "מעשי אדום", כלומר העברות גורמות לשכינה להמשיך להיות שרויה בגלות אדום. ר' זלמן שניאור מלאדי — תניא: ליקוטי אמרים — כפר חב"ד: 1959), עמ' 23. הבעל שם טוב ביטא את גלות השכינה ואת דרכי הגאולה של האדם במונחים — "כובד ראש" (עפ"י ברכות ה: א) ז. א. "על כבידות שיש בראש, כי הדבר שחסר לך החסרון

יש בשכינה, כי אדם חלק אלקי ממעל והחסרון שיש בהחלק יש בכלל." (צוואת הריב"ש, מהד' מינץ, ירושלים: תשכ"א, רכ"ד).

69 ר' אליהו בן משה דה וידאס.

70 ראשית חכמה ב' ב': "האמת היא, שהמטרה העיקרית של התורה היא להביא את המעשה להגשמה." העולם הבא יושג על ידי קיום מעשים. (ד' א') "יתירה מזו, השכינה תיגאל על ידי מעשים יותר מאשר על ידי מלים." (ד' ב') מחבר ראשית חכמה מסתייע במובאות מן הזוהר, בר' הקדמה ח' א'.

71 ספר של פרשנות דרשנית על התורה (סיגט: 1898) מאת ר' משה בן צבי סייטלבאום (1759—1841) מיסד של שושלת חסידית בגליציה, בפולין ובהונגריה. תלמידו של ר' יעקב יצחק, 'החוזה מלובלין'.

72 ישמח משה: "ברור שכל מי שמקיים מצוה, זוכה להגיע להחזרת העטרה ליושנה, שלה נועדה אותה המצוה, אף כי קיים אותה בפשטות, בלי מחשבות מיסטיות, ניסתרות, אלא עשה את רצון הקב"ה, גם אם קיים את המצוה בלי היטהרות הולמת..."

73 מתיחס, כנראה, לרבנו יונה, (בן אברהם גרונדי 1200—1263) פירוש לאלפאסי בר' ג' א' וח' ב' ולפחד יצחק (ר' יצחק חזקיה בן שמואל למפרונטי 1679—1756) (ליבורנו: 1839) כרך ה' עמ' 187.

74 ר' שלמה בן אברהם אדרת (1235—1310) בין הפוסקים והפרשנים החשובים בין רבני ספרד.

75 חידושי יבמות להרשב"א (קושטא: 1720) עמ' 129 א', בסוגית כוונת היבם בעת פעולת חליצה עפ"י דברים כ"ה: ה'—י'.

76 "כקרבן כליל ועולה" ויקרא א' ג' — י"ז; ו' ט"ז.

77 עבוד חפשי של מלאכי ג' י"ד.

78 פראפרזה של מלאכי ג' ט"ז.

79 מסקנות על הכתוב במלאכי ג' י"ד—י"ח.

80 דניאל י"ב א'.

81 ר' סעדיה גאון (882—942), ר' אברהם אבן עזרא (1089—1164) ור' דוד אלטשולר (מצודת דוד — מן המאה הי"ח) בפרושיהם לספר דניאל י"ב א' מיחסים את הפסוק למלאכי ג' ט"ז.

82 שמואל ב' כ"ב ל"ז; תה' י"ח ל"ז "ולא מעדו קרסולי".

83 הגאולה אינה בהכרח כרוכה ביסורים, אם ישראל ראויים הם. אם אינם ראויים, אולי מפני שהחמיצו את ההזדמנות של גאולה בכוחות עצמם, עליהם להשלים עם דרך היסורים באהבה. אם הבנים (ס"ב) מביא ציטטות מסנהדרין צ"ח א' ומפירוש "אור החיים" על במדבר כ"ד י"ז. לדעה זו שותפים גם ר' יהודה לב בן בצלאל מפראג (נצח ישראל, וורשה: 1886 מ"ד א') ור' יעקב עמדין (המאה הי"ז) (סידור תפילה, אלטונה: 1745, עמ' רי"ט ב' — כ"כ א').

84 המחבר מתיחס לאגדה על דחיית קריאתו של עזרא הסופר לשוב לירושלים מצד קהילת וורמיזה. ("אתם בירושלים הגדולה. ואנחנו גדור בירושלים הקטן") (אם הבנים, ל"ג).

85 שיר השירים ה' ב' וגם שה"ש רבא א' י"ב "יבוא דודי — זו השכינה".

86 רמז שנון לבראשית כ"ה כ"ט—ל"ד: עשו מכר את בכורתו היקרה תמורת סיפוק פיזי רגעי, והנה, עתה דוחים צאצאי יעקב את מורשתם בעד דמיון שוא של שלוה בקרב הגויים.

87 השוה ירמיהו נ' י"ז.

88 הכוזרי עמ' 99—100.

89 "היהודים היפים" — ("שיינע יידען" ביידיש) ביטוי לגלגני על יהודים המתהדרים באדיקותם — "העטופים בטליתות ובציציות. המשפט לקוח מן הפירוש של מהר"י כהן והובא באם הבנים, שכ"ח. הביטוי נמצא בפירוש למדרש שוחר טוב, תה' י"ח מ"ד (וורשה: 1875), נ"ד. ר' יצחק בן שמשון כץ הכהן (1624) חתנו של ר' יהודא לב בן בצלאל מפראג, פרשן על מדרש שמואל, תהלים ומשלי.

90 הגרמנים כבשו את הונגריה במחצית מארס 1944, למעלה משבעה חודשים לאחר שקרה המקרה המתואר. יתר על כן, מן ה־9 במארס 1942 ועד 17 במארס 1944 עמד בראש הונגריה מיקלוש קאלאי, שבאורח פרגמטי החל להתקרב לצד בעלות הברית בשנת 1943 ופרס מעין חסות על האוכלוסיה היהודית. הפלגים החרדיים, האנטי־ציוניים, פירשו זאת כגמול על מאמציהם. לגבי הערכה פחות מחמיאה של קאלאי, ר' בלה ואגו "גרמניה והמדיניות היהודית של ממשלת קאלאי" בעריכת ר. ל. ברהם חקר יהודי הונגריה כרך ב' (ניו־יורק: 1969) עמ' 183—210.

91 משלי כ"ו ד'. ר' גם אם הבנים רל"ה.

92 השווה, יש' א' ו'.

93 מנהיג חסידי (1760—1827) תלמידו של החוזה מלובלין, המגיד מקוזניץ ור' אלימלך מליז'נסק.

94 ביידיש.

95 הפקת שביעות רצון אישית מהיות טוב בלי מוטיבציה מוסרית — דתית נרחבת. עצם עשיית טוב יכולה לגרום למלוא הסיפוק האישי.

96 ויק' י"ט א' — כ' כ"ז.

97 אוסף של פירושי רש"י ורמב"ן מאת ר' יוסף פחנובסקי (1930).

98 כגון פרעה.

99 פרדס יוסף (לודז: 1930) חלק ג' עמ' רל"ו ב': "ובהגדה — שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותנו" — 'לא אחד' בלבד מה שלא יש אחדות בינינו זה גורם לכלותינו".

100 השווה "ותגער בשטן לבל ישטינני" — מתוך תפילתו של החזן 'הנני העני ממעש' לפני תפילת מוסף בימים הנוראים.

101 הפירוש הגדול למסכת כתובות מאת ר' פנחס הלוי איש הורוביץ (1730—1805).

102 הפלאה (ירושלים: 1961) על מסכת כתובות, קי"ב ב' עמ' מ"ט ב' — נ' א'.

103 אבות ד' ג'.

104 לגבי אלה, שבעיניהם צדקות היא ערך העולה על האחדות, מצטט המחבר את התוכחה של ר' אליעזר בן דוד פלקלס מפראג (1754—1826) בספר שו"ת תשובה מאהבה (פראג: 1809) מס' 61 עמ' ל"ג ב' "אם לבנות בית המקדש אלא במחלוקת — מוטב שלא תבנה". בהוצאה הירושלמית של אם הבנים (1983) הועתקה ציטטה לא מדויקת, הרשומה במקור (אם הבנים שכ"ז).

105 אחד שבאמת דואג לישראל.

106 "תקנה", "אוהב ישראל" — שניהם שווים בגימטריה — 555.

107 ..."כי בעז"ה היא תקנה לכל נפשות ישראל להתקרב לדרך ד' כל אחד על פי דרכו". מבוא לאוהב ישראל (ז'יטומיר: 1863) עמ' 2 מאת ר' משולם זוסיה מצינקוב, נכדו של המחבר, ר' אברהם יהושע השל מאפטא (1755—1825), תלמידו של ר' אלימלך מליז'נסק.

108 ר' יששכר דב מז'ידאצ'וב (1923) נכדו ותלמידו של ר' יצחק, מיסד שושלת ז'ידאצ'וב (1872). מלבוש שבת ויום טוב (מונקאץ': 1927) עמ' נ"א ב'. הוא אסופה של פרשנות חסידית לפרשת השבוע.

109 מהמנהיגים החשובים של החסידות (1814) תלמידו של ר' שמלקה מניקולסבורג ושל ר' אלימלך מליז'נסק.

110 המחבר מיצר על כך, שיש יהודים המטילים ספק בזהותו של יהודי אחר ודנים אותו, בשעה שהאויב כלל אינו רואה בכך בעיה. הוא מצטט את דעתו של ר' משה סופר בשו"ת "יורה דעה" מס' 333 (ניו יורק: 1972) בדבר יהודי לא שומר מצוות, שנרצח בידי נכרים בשנת 1811: "דישראל שנהרג על ידי עכו"ם אפילו היה רשע וגרוע נקרא קדוש וכש"כ אלו שהערו נפש למות בעד ארצינו." אם הבנים, ר"ט.

111 בגלל מתן תמיכה למפעל הציוני.

112 ר' דוד מייזלס, רב, תלמיד חכם, בקהילת "אוהל" (אוויהל) בצפון־מזרח הונגריה, בן זמנו של המחבר.

113 אם הבנים, קסא—קסד. לגבי מקור קדום לגישה כזאת להלכה, ר׳ בבא מציעא נ״ט א׳ — נ״ט ב׳.
114 אם הבנים, י״ז—י״ח.
115 החובה לישב את ארץ ישראל.
116 ר׳ מגילה ג׳ ב׳.
117 ערובין ס״ז ב׳; ק״ד א׳; שבת ס״ג ב׳ ועוד. ״דברים שאמרתי לפניכם סעות הן בידי״.
118 ״גזירא עבידא דבטלא״ כנגד ״ועבידא גזירה דבטלא.״ השוה כתובות, ג׳ ב׳.
119 אם הבנים, ל״ג. ר׳ גם שם כ׳; ס״ד—ס״ה; ע״ח—ע״ט; רי״ט.
120 המשמעות הנסתרת של יסורים, המקדימים את הגאולה, וכמו כן ההכרח לאדם ולעם להמשיך להיאבק למען אותה גאולה, מפחיתים עד קצה הגבול את האפשרות של ראיית הפשע ההמוני ככלי שרת המשמש לתכלית אלוקית.
121 פירוש לויק׳ כ״ו מ״ד.
122 אם הבנים, ע״ה—ע״ז; ק״ע.
123 אם הבנים, שד״ז—שד״ח. היה מקרה, כנראה במחצית השניה של שנת 1943, ונמנעה מהרב טייכטל הזכות לעבור לפני התיבה בתפילת שחרית בשבת, בבית המדרש החסידי, לאחר שנודע בבודפשט, מהן השקפותיו. אם הבנים, רכ״ח—רל״א.
124 השוה יש׳ ל׳ כ״ו.

חנה שלומי

תולדות ה"איחוד" — התאחדות "ציונים דמוקרטיים" בפולין, בשנה הראשונה לקיומו: אוגוסט 1944 — אוגוסט 1945 (ועד בכלל)*

התמסדות התנועה

א. ראשית התנופה האירגונית

במרס 1945 עבר גרעין של מייסדי ה"איחוד" מלובלין לוורשה (פרגה). מיכאל קוסובר נכנס לגור עם אחיו אליהו לדירה, שקיבל ממשרד השיכון וזונשיין השתכן ברחוב זומבקובסקה. באותו הרחוב פתח יחד עם ברונכיש — היהודי, שמייסדי ה"איחוד" לעתיד פגשו בו בימים הראשונים לשהותם בלובלין, בבית פרץ, והוא שר את שירו של ביאליק "הכניסיני..." — ספק מזנון, ספק מסעדה, ששימשה גם כתובת ראשונה לאנשים, שחיפשו את ה"איחוד". מטעמי ביטחון, היו קוסובר או זונשיין יורדים לפגישה איתם רק לאחר סינון ראשוני, שנעשה על־ידי שתי נשים שעבדו במזנון. במסעדה זו התקיימו לאחר מכן שיחות רבות בין ראשי הוועדים ממקומות שונים, שהגיעו בענייני עבודתם למשרדי "הוועד היהודי המרכזי" ורעיון ה"איחוד" היה קרוב ללבם. היו גם אנשים בודדים מסוגים שונים, שהחלו להגיע למקום תוך תחושת קירבה רעיונית לעניין ההולך ומתרקם בו (ועל כך בהמשך).

* פרקים שלישי ואחרון ממחקר, שהוכתר בפרס "משואה" ע"ש קוסובר לשנת תשנ"א. ראה להלן עמ' 259.

לפי דברי אחיו שלום הגיע מיכאל קוסובר ללודז׳ עוד לפני חג הפסח לשם הידברות עם קבוצת טאוכנר, לוסטיג, מעיין וזיידל, על הצורך לארגן בני נוער בשל מספרם, ההולך וגדל בערים רבות והזדקקותם לגג, לחם ומקצוע. הפגישה התקיימה בבית לוסטיג ברחוב שינקיביצ׳ה (Sienkiewicza) והשתתפו בה כ־20 איש; לודז׳ נקבעה כמרכז לטיפול בנוער. פרט לזיידל היו כל השאר חברי "הנוער הציוני". זיידל, איש "עקיבא" ובזמנו גם חבר קיבוץ "עקיבא" בווילנה, היה היחיד ביניהם, שקיים כבר שיחה עם קוסובר במרץ 1945, בדרכו מביאליסטוק ללודז׳, ואז הצהיר על הצטרפותו ל"איחוד" ועל כוונתו להתמסר לבעיות הנוער.

מבחינה פורמטיבית נקבעה דמותו של ה"איחוד" בחדשים מרס—מאי, בכל שטחי פעולתו.

ב"איחוד" התגבשו אז שלושה שטחי פעולה; כפי שהסתמנו כבר בלובלין, והם:

1) הסניפים של המבוגרים. החברים בהם היו לעתים עובדי מדינה ומוסדות ציבוריים למיניהם: מהנדסים, רופאים, עורכי דין ועוד. אנשים אלה היו מעורבים בחיי המדינה המתחדשת והיוו במפלגה חוליה ציבורית, שכל פעולותיה ליגליות. יציאתם מפולין לעתים התעכבה; במוצהר, הם היו מועמדים לבריחה, בלי שקבעו לעצמם תאריך לכך. הפעולות בסניפים היו בעיקר תרבותיות. הן כללו התייחסות לקורה במדינה הפולנית, לבעיות הציונות וכו׳. אירועים חברתיים רבים בסניפים התקיימו בחגים יהודיים וציוניים. הסניפים שיתפו עצמם בהגשת עזרה כלכלית, תרבותית ואחרת לקיבוצים.

2) הקיבוצים הוקמו בשתי מטרות: המיידית — להבטיח לצעירים גלמודים גג מעל לראשם, להעניק להם שיקום נפשי, השכלתי ותרבותי. כל זה צריך היה להיות אפוף אווירה ציונית, שתביא את החניכים לאמונה ברעיון הציוני ולרצון להגשמה אישית של המטרות הציוניות, דהיינו, להגיע לארץ ישראל ולהיות אדם עובד, בעיקר בקיבוץ בארץ. לקיבוצים היו שתי פנים: אחת — ליגלית, חינוכית, והשניה הלא־ליגלית — היציאה בסתר מפולין. בין הסניפים והקיבוצים היה קשר אמוציונלי עמוק וחם. הקיבוצים היו בבת עינם של הסניפים. באירועים לאומיים ותרבותיים בקיבוצים ובחגים השונים שותפו תמיד אנשי הסניפים במקום.

3) "הבריחה" היוותה את הפן הבלתי ליגלי של ה"איחוד". בעניין יציאת מבוגרים מפולין בעזרת ה"בריחה" אי אפשר היה לבוא בתביעה למפלגות ציוניות; אנשים מבוגרים, שהלכו בדרך זו, היו אדונים להחלטתם; אחרת לגמרי צריך לראות את ההעלמות הפתאומית של חניכי קיבוצים מביתם. שרוב כספי החזקתם באה להם מ"הוועד היהודי המרכזי", מוסד, שכל תקציבו באותם הימים היה ממומן על ידי הממשלה. על היציאה הבלתי ליגלית של הקיבוצים הקלה העובדה, שמאז הקמתם (ועוד נחזור לכך בהמשך) התנהלה העבודה החינוכית והרעיונית ברובם בחסות המפלגות הציוניות. השלטונות הפולניים לא התערבו בתופעה של העלמות חניכים מהמוסדות. בוועד היהודי פרצו בגלל תופעה זו מזמן לזמן סערות קטנות וגדולות יותר, אבל לא נקטו על ידי מתנגדי הבריחה כל צעדים להפסקתה.

זרם היהודים הניצולים מן המחנות למיניהם, ששוחררו במהלך הנסיגה הגרמנית, הלך וגדל. מבחינה מספרית, לפי האומדן שהיה מקובל אז, היה מספר הניצולים בחודשים מאי־יוני 1945 כ־55,509 יהודים. גם אם עדיין לא הוכרע גורלם של יהודי פולין, שניצלו על אדמת ברית המועצות, יצרה הציפיה לבואם דריכות מתמדת אצל יחידים ואצל המוסדות היהודיים.

אלה היו ימים, שבמקביל ליוזמה אירגונית מרכזית, כמעט בכל ישוב, שהוקם בו וועד יהודי, קמה מתוך יוזמה מקומית קבוצה, שראתה את עתידה הציוני בקרב ה"איחוד" והצטרפותה אליו היה עניין של ימים בלבד. גם קיבוצים של נוער קמו לעתים כיוזמה מקומית במקומות, שצעירים היו זקוקים לכך.

צירוף אנשי הקבוצה מלודז' להנהגת ה"איחוד" איפשר התחלת מיבצע אירגוני אינטנסיבי בכל ערי פולין המשתחררת.

העיקוב אחר ההתפתחויות האירגוניות באותם הימים מראה, שבאותה מידה, שחברי ההנהגה היו מגיעים לערים, בהן היו ניצני ה"איחוד", היו מגיעים לוורשה נציגי אותו ציבור ומתעניינים בהתארגנות ציונית, ששמה "איחוד". היו אלה בעיקר ראשי "וועדים", שהגיעו ל"וועד היהודי המרכזי" בענייני עבודתם, ואחרי שסידרו את העניינים שלמענם הגיעו לכאן, הראו התעניינות רבה בחידוש החיים הציוניים בפולין. אין ספק, שה"אוניה הפרסונלית" בין ראשי הוועד וראשי ה"איחוד" — קוסובר וזונשיין — פעלה לטובת אירגון זה.

מן הראוי לשים לב לכך, שבין מקימי הוועדים היו לעתים אנשים בעלי השכלה גבוהה, בעלי מקצועות חופשיים, שגם עד מלחמת העולם השניה היו מעורבים בחיים הציבוריים והציוניים במקום מגוריהם. רבים מהם שלטו בעברית ועתה ראו בהליכה לוועדים שליחות למען הניצולים בכלל ולמען הנוער בפרט. כבר בביקורם הראשון בוורשה בענייני הוועד נתקלו בראשי ה"איחוד", שמעו על מטרות המפלגה החדשה הזאת ולרוב חזרו לביתם עם תכנית להקמת סניף "איחוד" בעירם. כל זמן שד"ר פלדשו היה עדיין בפולין, הוא השתתף לעתים בשיחות עם אנשים אלה והיה משאיר בהם זכרון של חווייה אינטלקטואלית ציונית עמוקה. ה"איחוד" לא חקר את המצטרפים אליו על עברם המפלגתי, לא פסל לחברות את אלה, שהצהירו על עצמם, שעליהם להישאר בפולין בגלל משרה ציבורית, בה כיהנו, או בגלל סיבות משפחתיות. ה"איחוד" התייחס בחיוב רב לפעולת אנשים אלה בפולין למען הציבור היהודי במקום. העמדה הליברלית של ה"איחוד" נתנה לאנשים רבים אפשרות להימצא באווירה יהודית־ציונית ליגלית.

ד"ר פלדשו, שנסיגתו מפעילות ציבורית החלה עוד בלובלין, לא היה כמעט מעורב בה עתה.לדבריו הוא ידע, ש"באחד הימים ישמש כרטיס הביקור שלו עילה למאסרו". ראשי האיחוד פנו לשר יעקב ברמן וביקשו ממנו להתערב ולהגן על יו"ר המפלגה בפני התקפותיו של בולקוביאק. ברמן יעץ להם, שהאיש יעזוב את פולין. בגלל העוינות אליו מצד חברי פפ"ר בוועד לא הוזכרה לאחר מכן תרומתו של פלדשו, לא בעל פה ולא בכתב, על־ידי ראשי ה"איחוד". אולם לאחר עזיבתו את פולין ושנים לאחר מכן, בפרט בראיונות על ראשית ה"איחוד", דאגו שלא לקחת לעצמם את הזכויות, שהיו שייכות לאיש זה.

הפגישות הראשונות — על פי מ. קוסובר — היו עם ראשי הסניפים הבאים: מג"ר ליאון סלפטר מקרקוב, ד"ר סברין כהנא וד"ר מנדל מקילצה, קרסוצקי מלובלין, שטיין וטורק מביאליסטוק ווינברג מקטוביצה. אין בידינו רשימה מלאה של סניפי ה"איחוד", שקמו בפולין באותם הימים. ניתן להניח, שמספרם היה מקביל ל"וועדים היהודיים". עם חיסול הוועדים במקומות קטנים מסיבות ביטחון נסגרו גם סניפי ה"איחוד" בהם. הפעילות בסניפים כללה הרצאות כלליות וציוניות על ענייני דיומא; כנסים בתאריכים הקשורים בתולדות העם ובתולדות הציונות, ובעיקר בהגשת עזרה לקיבוצי נוער של התנועה.

לצערנו, אין בידנו מספיק חומר על התארגנות מבוגרים במסגרת הסניפים של ה"איחוד" וצר לנו על כך מאוד. המסגרת הזאת לא זכתה לסקירה כלשהי עד עתה. דבר אחד ברור, שהחל מ־1945 והלאה היא היוותה מרכז חשוב להתעוררות הפעילות הציונית בפולין ועזרת הסניפים להקמת קיבוצי נוער היתה בעלת משקל רב.

לאחר ההתבססות המרחבית בסניפים התקיימה בחול המועד פסח (אפריל 1945) התייעצות ארצית ראשונה של ה"איחוד" בוורשה. לא ידוע לנו מה היה סדר היום של אותה התכנסות ואין בידנו כל פרוטוקול משם. קוסובר מסר, שהדיונים בכנס התקיימו ללא הפסקה, ביום ובלילה ונבחר בו הוועד המרכזי הראשון של התנועה בהרכב הבא: ד"ר אריה באומינגר, הירשהאוט, מיכאל קוסובר, ליאון לוסטיג, דוד מלר, ניסן רזניק, מכסימיליאן טאוכנר ומשה זונשיין. על־פי זיידל, הוא נבחר להנהגה הנ"ל כמנהל המדור להכשרת נוער.

מידע נוסף על הכנס נמסר על ידי ליאון בלט, חבר קן "הנוער הציוני" בקטוביצה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, שהגיע לכנס הנ"ל כראש הסניף בסוסנוביץ, וקובה (יעקב) רוזנברג, שנשלח מרומניה על־ידי הנציגות הארץ־ישראלית לפולין בשליחות מיוחדת; בהמשך המאמר נתייחס לשליחות זו.

מהאירוע עצמו זוכר בלט, שהקהל הרב, שהגיע אליו, כלל לא רק את המוזמנים ואת חברי המפלגה הלא־מוזמנים, אלא גם יהודים רבים, שהיו כנראה מוכנים לבוא לכל אסיפה בה הועלה הנושא הציוני. הם גם השתתפו בדיונים והביעו דעתם על התארגנות יהודית ועל הצורך בבריחה. האולם היה כל כך מלא, שלצירים היה קשה להיכנס אליו. בכנס זה פגש בלט את ליאון לוסטיג, אותו הכיר משנים שלפני המלחמה, כאשר היה מגיע לקטוביצה כחבר ההנהגה הראשית של התנועה, את ניסן רזניק, שעמד בראש הבריחה באותו הזמן וכן הכיר את מכסימיליאן טאוכנר. זכור לו גם עניין הבחירות. קובה רוזנברג, שזה היה לו ביקורו הראשון בפולין מאז עזבה במלחמה, היה סבור, כי הוא משתתף בכנס של כל המפלגות הציוניות בנושא הבריחה. גרמו לכך הביטויים בהם השתמשו הנואמים, אותם הכיר משהותו הקצרה ברומניה, כגון: קואורדינציה וחטיבה.

מן הראוי להביא כאן ידיעה נוספת על הכנס, כפי שפורסמה בירחון "העובד הציוני" תחת הכותרת "פולין" ב־1 באוגוסט 1945 בתל־אביב, וזו לשונה:

"...בימי הפסח 1945 התקיימה ישיבה של המועצה של התנועה המאוחדת בפולין. במועצה השתתפו בין היתר 16 חברי המועצות הראשיות שמלפני

המלחמה. הוקמה הנהגה ראשית, שאליה נכנסו חברים מראשי התנועה בשנים שלפני המלחמה. נשלחו שליחים לכל הנקודות על מנת לרכז את החברים שניצלו. הפעולה התנועתית הולכת ומתרחבת. ההנהגה, אשר מושבה בלודז׳, עובדת יפה מאוד. נוסף על אירגון מאות חברים במקומות הצליחה בזמן האחרון להקים שני סניפי הכשרה: אחד בלודז׳ ואחד בסוסנוביץ. 250 חברים אורגנו בהכשרה. בין מאות החברים הניצולים — 80 בלודז׳ ".

ב. היחסים עם הליגה

יחד עם זאת אין לשכוח את העובדה, שבאותו זמן, אחרי שה"איחוד" הפסיק להיות מפלגה ציונית יחידה בפולין, יצחק צוקרמן יחד עם צביה לובטקין החלו מיד עם שובם מלובלין לקבץ סביבם את חבריהם לתנועה ועל־פי הסכם, שנערך בינם ובין הקבוצה השומרית אחרי פגישתם בלובלין — הקימו יחד מסגרת משותפת, שהגדירה את עצמה כ"ליגה לארץ ישראל העובדת", ובקיצור — "הליגה".

בין נציגי ה"איחוד" בפולין ובין נציגי "הליגה" לא התקיים כל בירור (או דו־שיח) אידיאולוגי במטרה למצוא נוסחת הידברות מסגרתית. צוקרמן לא האמין באפשרות כזאת וגם האשים את ה"איחוד", שהוא פועל כתנועה "אמיגרציו־ניסטית", דהיינו, "חוטף אנשים להכשרה ומבטיח להם עליה, בעוד שהליגה ראתה כתפקידה לדאוג לעלייה אליטיסטית בעיקר של הנוער החלוצי הסוציאליסטי.

התחרות הקשה בין שני האירגונים התקיימה על נפשות הניצולים, שלא היה להם עבר ציוני קודם. באותה כתבה על "פולין", שהוזכרה לעיל, מעיר מחברה, שבאותו זמן שבפולין חל פילוג, הוחלט ברומניה על ביטול כל המסגרות ועל הקמת חטיבה.

אין גם להתעלם מאי־ההערכה, שרחש יצחק צוקרמן כלפי קבוצת מייסדי ה"איחוד". העובדה, שאנשים אלה היו הראשונים, שנטלו על עצמם עול התארגנות ציונית וציבורית בין הניצולים והצליחו בכך, לא הוסיפה להם מבחינתו כל נקודות, אולי גם כעס, שלקחו ממנו זכות ראשונים. את פלדשו, אותו פגש בישיבת הוועד היהודי המרכזי, כלל לא הזכיר בין הפעילים בתנועה הציונית הזאת.

אנשי ה"איחוד" פעלו את פעולתם לאור הרעיון, שהעלו באוגוסט 1944, בלי לשנות בו דבר. מן הראוי לציין כאן, שארבעה מתוך שמונת החברים, או חמישה מתוך תשעה בוועד המרכזי של ה"איחוד", שקיבלו ראשות המחלקות החשובות, כגון אירגון ההסברה וטיפול בנוער ובבריחה, הינם אנשי "הנוער הציוני" ו"עקיבא". כל אחד מהם, וכולם ביחד ראו עצמם קשורים מבחינת עברם עם אנשי תנועתם בארץ־ישראל, אבל אמונתם בייחודיות התנועה החדשה היתה בלתי מעורערת, ורצונם לשרת אותה היה בלתי מעורער.

פיתוח נוסף והרהורים אידיאולוגיים

החודשים מאי—אוגוסט 1945 הם תקופה של המשך נדידת יהודים ניצולים ממזרח פולין החדשה לערים שבחלקה המערבי. הדבר גרם, כמובן, לירידה במספר היהודים, שישבו מזרחה מהנהר ויסלה. גרמו לכך מספר סיבות, ובעיקר:

1) הקבוצות האוקראיניות והפולניות־הלאומיות, שגרו באיזורים אלה, הגבירו את מעשי הרצח ביהודים, הן כהמשך למעשיהם בימי המלחמה, הן כפעולה נגד המשטר החדש. כדי לשמור על החיים, העדיפו אפוא היהודים הניצולים לנדוד מערבה.

2) האפשרויות לעזיבת פולין, שנפתח בכיוון מערב עם תום המלחמה, היוו פיתוי ליהודים, שרצו בכך, לעבור קודם כל למקומות, משם עזיבת פולין היתה בעלת סיכויים סבירים. כתוצאה מכך הלכו הריכוזים בערים ביאליסטוק, לובלין, פשמישל וז׳שוב והצטמקו וההתארגנות בהן הלכה ונעלמה לגמרי. כך למשל בדו״ח לחדשים נובמבר—דצמבר 1944 על הוועדים באיזור לובלין נאמר, שבעיר חלם: ״70% מהאוכלוסיה היהודית העובדת: בשלוש תחנות קמח 12 איש, בשלושה בתי מלאכה לחייטות 10 איש, בבית מלאכה לסנדלרות — 6 איש, 8 סיידים, 2 פחחים ומספר עובדים יומיים״. ב־4 במאי 1945 חזר לעיל זו, עיר מולדתו, צבי שור; הוא מצא בה 9 משפחות של יהודים בלבד, שכולן, מסיבות בטחון, גרו בבית אחד וגם אלה עזבו את המקום תוך מספר ימים.

חלק ממקומות אלה המשיך להופיע במפת היהודים בפולין בעיקר בגלל היותם נקודות מעבר מברית המועצות לארץ זו (ביאליסטוק—פשמישל), או — כמו ז׳שוב — כנקודה איסטרטגית של הבריחה. הנטיה בקרב היהודים, שעזבו את הערים הנ״ל, היתה להתישב בריכוזים שבהם גרו רבים מאחיהם, כגון לודז׳, קרקוב, קטוביצה וערי זגלמביה. באותו זמן החלו להופיע הניצנים הראשונים של התיישבות יהודית בשלזיה התחתית. ההתארגנות הציונית הלכה בעקבות התהוות המרכזים היהודיים. העבודה האירגונית ב״איחוד״ נעשתה גם עתה על־ידי ביקורים של חברי ההנהגה בסניפים ובקיבוצים ובאמצעות כנסים. ב־30 ביוני התקיים בוורשה מושב מועצת התנועה.[3] הוא נקרא בשל הגידול במספר האנשים ובשל תכניות הפיתוח לעתיד הקרוב. ההחלטות, שנתקבלו באותו כנס, כללו ברכה ל״ממשלת האיחוד הפולנית״; בקשה מהמוסד היהודי העליון בפולין ומגורמים ממשלתיים לתמוך במיבצע להקמת מרכזי פרודוקטיביזציה — (קיבו־צים) — למען הנוער הציוני. על הקשר בין הפרודוקטיביזציה ובין הציונות נאמר שם, ש״נושא הפרודוקטיביזציה הוא מאבני היסוד של התנועה הציונית״.

בפירסום של ה״איחוד״, שהופיע כחודשיים לאחר מכן, נכתב, שבאותו כנס נתקבלו שתי החלטות נוספות, שלא נכתב עליהן ב־דאס נייע לעבן״ והן: אחת על הגדלת הייצוג של ה״איחוד״ בוועד היהודי המרכזי, שיהלום את מעמד התנועה בקרב היהודים והפניית משאלה לוועד המרכזי של ה״איחוד״ לייסוד ביטאון קבוע של התנועה.

ואמנם בחודש אוגוסט 1945 הופיעה חוברת ראשונה של ה־Ichud (בשפה הפולנית). חודש לאחר מכן הופיעה חוברת נוספת והיא ״א יאר ״איחוד״

באוועגונג.

מתכונת כל אחד מהם היתה 15×21; העורך מג. י. הירשהאוט. שני הפירסומים הנ"ל מאפשרים לסכם את מצבו של ה"איחוד" מבחינה אירגונית ורעיונית. בסיום התקופה, בה עוסקת עבודה זו.

ב"כרוניקה של התנועה" שבחוברת הפולנית לחודש יולי נמסר על קיום 21 סניפים; לודז', ורשה, לובלין, קרקוב, צ'נסטוכובה, קילצה, רדום, אוסטרוביץ, סקרז'יסקו, קולובז'ג, דז'יאלושיצה, אולקוש, שידלוביץ, גניוונין; ובאיזור זגלמביה: בילסקו, גליביצה, חוזיב, קטוביצה, מיסלוביצה, בנדין וסוסנוביץ.

בנוסף לכך צוינו ורשה וזגלמביה כאיזורים לפיתוח נוסף. ידוע לנו, שבחודש אוגוסט היה כבר סניף בעיר זבז'ה (שלזיה עילית) ויש להניח, שגם בערים נוספות התווספו סניפים. אין בידינו כל אינדיקציה לגבי מספר החברים בסניפים האלה פרט לכך, שמספרם עלה בהרבה על אלה שבקיבוצים.

לעומת זאת ניתן לקבל תמונה כמעט מלאה על הקיבוצים באותו זמן משתי החוברות הנ"ל, שמשלימות אחת את השניה. לפי ה"כרוניקה" היה מספר הקיבוצים ביולי 12. להלן לוח התפרסות הקיבוצים במקומותיהם בציון מספר החברים בכל אחד מהם, כפי שנמסרו במועצה הראשונה של קיבוצי ה"איחוד" בפולין ב־5 באוגוסט 1945 על־ידי הנציגים:

המקום	מס' החברים	הערות
1. לודז' (2 יחידות)	120	כנראה 2 קיבוצים, גילאי 14—22
2. קרקוב	84	
3. ורשה	40—28	שמו "מעפילים"
4. סוסנוביץ	40	השערה
5. קילצה	40	השערה
6. ביטום	65	
7. אוסטרוביץ	42	
8. זבז'ה	53	
9. גליביצה	40	+ 18, שגרו מחוץ לקיבוץ
10. צ'נסטוכובה	80	
11. רדום	30 (השערה)	לא הוזכרה ב"כרוניקה"
סה"כ	592	

הלל זיידל מסר בדברי הפתיחה באותה המועצה, כי "האיחוד הוא עתה הגורם העיקרי בחיים היהודיים הודות לכך, שהוא מאחד בתוכו את כל הכוחות היוצרים הלאומיים ברחוב היהודי...".

מתוך דבריהם של אלה, שהשתתפו בדיון ומתוך עיון בהחלטות, שנתקבלו במועצה. מצטיירת תנועה של צעירים, המודעים לצדקת מטרתם ובטוחים באמצעים, שיש לנקוט להשגתה. גם אם אין בתוכנן של ההחלטות כל חידוש מהותי לגבי הנאמר בכנס שלפניו, העובדה, שהן נתקבלו בכנס ארצי, חיזקה את תוקפו.

לפי דיווח הנציגים, פעלו הקיבוצים כמוסדות מאורגנים, בעלי תוכנית עבודה

מגובשת ובאחדים מהם ניתן כבר חינוך מקצועי. לא דובר בדיון על חוסר במזון ובביגוד ועל מצוקות אחרות בתחום הכלכלה — נושאים, שהיו אופייניים בימים הראשונים להקמתם. כנראה עברה גם תקופת האימפרוביזציות ובהשגת דיור, ריהוט וכו׳.

סביב הנתונים בלוח הנ״ל ניתן לבנות אומדן של כלל אוכלוסיית הקיבוצים, החל מהקמתם בחודש אפריל ועד לסוף אוגוסט, כמובן, מתוך הסתייגות מפורשת, שבדומה לכל הנתונים הכמותיים מאותה תקופה, הוא שימש להבנת העדים ולא יותר מזה.

הקיבוצים באותו זמן שהו לעתים באותם החדשים (יולי—אוגוסט) חברים למספר ימים בלבד, כתחנה לנדידות אישיות, לכן נראה לנו שעל הנתון של 592 מותר להוסיף כ־100 איש ולהעמידו על 692; לגבי חודש יוני מספר השוהים בקיבוצים היה, כנראה, כ־200 איש; על סמך שיחות עם עדים בנושא זה ניתן להניח, כי מפולין יצאו באביב בבריחה מבוקרת כ־150 חברי קיבוצים, בסה״כ 1,042 איש. המספר הזה מהווה כ־1.4% מכלל של 70,000 יהודי פולין באביב ובקיץ אותה שנה.

מאחר ורוב אוכלוסיית הקיבוצים באותו זמן היה של ה״איחוד״, ניתן לשער, שכלל הנוער בקיבוצים הווה כ־2% מכלל אוכלוסיית היהודים. חבל מאוד, שאין באפשרותנו להשוות נתון זה ביחס לכלל אוכלוסיית הנוער היהודי בפולין אז. ההחלטות שלהלן, שנתקבלו באותו כנס, עסקו בעיקר בעולמם של חברי הקיבוצים (נספח מס׳ 1).

באותו זמן החלו אצל אחדים מראשי ה״איחוד״, חברי תנועות נוער לשעבר, הרהורים ראשונים, האם העיקרון, שאמר, שקיבוצי הנוער יחוללו מהפכה בא״י וישנו את המציאות הישראלית בכיוון פיזור המפלגות והקמת תנועה ציונית חלוצית אחידה, — אינו טעון שינויים לאור התמורות במציאות הציונית בפולין, בדרך הארוכה לא״י ובא״י.

את המחשבות בתחום זה הציג מ. טאוכנר בשני מכתביו מיום 27 ביולי 1945. (נספח מס׳ 2).

מאז הקמתו של ה״איחוד״ עד לכתיבתו של המכתב, ביולי 1945 הוא לא היה יותר מפלגה ציונית יחידה בפולין ולא יכול היה לטעון את טענותיו בשמם של כל הניצולים. שאיפתם של אנשי גורדוניה, הרוויזיוניסטים והדתיים, שהשתיי־כותם ל״איחוד״ היתה מובנת מאליה לפני שנה, הפכה במשך השנה לחתירה למעין קואורדינציה. לפי טאוכנר הפך ה״איחוד״ למפלגה ציונית כללית כבר בזמן כתיבת המכתב.

אנשי הקיבוצים של ה״איחוד״ בפולין מצאו עם בואם למערב אירופה מציאות ציונית שונה לגמרי מזו שבפולין. כאן הם לא היו יותר בנים מוגנים של המפלגה הגדולה בציבור הציוני. במערבולת הוויכוחים, שהתנהלו בין שליחי המפלגות המיישבות של א״י ובין אנשי ״החטיבה״, שהגיעו באותו הזמן מרומניה — בהשתתפות כל אנשי הקיבוצים מפולין ומרומניה, — קרה ואנשי ה״איחוד״ נכנעו לרוב החלוצי במקומות מסויימים או לשכנוע רעיוני ועזבו את תנועתם. (הדיון בנושא זה חורג ממסגרת המאמר הזה, ולא נכנס לסוגיה זו). בהמשך המכתב של טאוכנר נמסר, שבנוסף לאי־הנחת מהידיעות על הסכנות שארבו לאנשי

ה"איחוד" בדרך, "הידיעות מהארץ, שהגיעו אלינו, אינן מוסיפות אופטימיות
משואה — 97
לאלה, שחשבו, שחלה שם מהפכה בהשקפות". והמסקנה היא, שיהיה צורך לוותר על הנסיון לשנות את המציאות הפוליטית בארץ, כי "אי אפשר בראש להבקיע חומה". הבעיה, שלגבי פתרונה מבקש טאוכנר הדרכה מחבריו ושלא נוסחה על ידו עד הסוף, היא: גם אם ה"איחוד" בפולין הלך והפך למפלגה ציונית כללית ודעותיו על התיישבות בארץ ישראל זהות כמעט במלואן עם אלה של "הנוער הציוני" ו"עקיבא" בא"י, איך להישאר בכל זאת תנועה נפרדת ביחס לא"י. סגנון המכתב הוא זהיר ביותר: לא נאמר בו, ולו ברמז, שבזיקה האידיאולוגית בין שתי התנועות, זו שבפולין וזו שבא"י, טמונה מחוייבות התפתחויות לאיחוד ביניהן, שאי אפשר יהיה להתעלם ממנה לאורך הימים. פעם נוספת התייחס טאוכנר להכרח בהכנסת "הבהרה וגיבוש" הרעיונות של ה"איחוד" בכנס בצ'נסטוכובה ב־5 באוגוסט. במסמך על הדיונים שם לא נאמר דבר מעבר לכך, ש"הכל חייב ללכת לפי הקו של הרעיון המעמיד מעל הכל את הפרימט הלאומי של הקמת מדינה יהודית בא"י".

לפי התאריך שעל גבי המכתב הנ"ל, הוא נכתב ערב צאתן של המשלחות הציוניות לכנס הציוני הראשון לאחר מלחמת העולם השניה, שעמד להיפתח בלונדון בסוף חודש יולי ובוודאי נשלחו לתעודתם על־ידי אחד מחברי המשלחת של ה"איחוד". הזהירות בהתבטאויותיו של טאוכנר נבעה אולי מכך, שבאותו כנס עמדה להתקבל הכרעה בעניין חלקן של התנועות ב"בריחה" בהתאם לגודלן. אנשי ה"איחוד" העדיפו, שההקצבה לגבי תנועתם תתקבל לפי גודל התנועה בפולין ללא דיון בסוגיית הזיקה בינו ובין התנועה הקטנה שבא"י.

המשלחת מטעם ה"איחוד" לכנס בלונדון בהרכב מיכאל קוסובר, מג' ליאון סלפטר, מרדכי זונשיין, דוד מלר ומשה גלבלום, פירסמה עם סיום הכנס הצהרה אידיאולוגית רבת סעיפים. (נספח מס' 3). אין בהצהרה הנ"ל כל סימן להרהורים על הכרח בתיקונים אידיאולוגיים, שפקדו חלק מראשי תנועת הנוער ב"איחוד", כפי שהבאנום.

בסיכום הפרק ניתן להגיד, שאחרי הכנס בלונדון עמדו בפני ה"איחוד" שתי בעיות: 1) הצורך בתיקונים האידיאולוגיים, כפי שהצגנו; 2) הבעיה האירגונית והיא, איך שומרים על עוצמתו של ה"איחוד", כפי שהיתה לו בפולין, — בדרכי נדידת חבריו מפולין ועד בואם לא"י ולאחר מכן במולדת עצמה.

חיפושי תשובות לבעיות הנ"ל החלו בסוף ספטמבר 1945, עם בואו של יוחנן כהן, חבר קיבוץ תל־יצחק, כשליח ראשון ל"איחוד" בפולין.

זכרונות ותעודות מימי השואה

גוסטה דוידזון־דרנגר

מבין חומות הכלא

מבין חומות הכלא, שממנו בוודאי לא נצא בעודנו בחיים, הננו שולחים לכם ברכה זו, ברכתם האחרונה של לוחמים צעירים. בנופלנו למען המטרה הנעלה והקדושה לנו, משאלת לבנו היא — כי יישמר זכרנו בעתיד.

מי יתן והזכרונות המועטים הללו, הרשומים על גבי דפים פזורים, יעלו לפניכם תמונה נאמנה של המרד האחרון והעז ביותר בחיינו.

בשמם של האירגונים דלהלן:

אגודת הנוער העברי "עקיבא"*

"דרור־פרייהייט"

"השומר הצעיר"

"השומר הדתי"

"חוג הסופרים היהודים הצעירים"

"הסתדרות הנוער החלוצי"

השם המשותף הוא "החלוץ".

הנני מביעה את משאלתי האחרונה: מי שימצא אחר המלחמה את הדפים הגנוזים האלה, יפנה נא אותם לכתובת הבאה:

קיבוץ "עקיבא" — חדרה, ארץ ישראל.

בית יהושע — השרון, ארץ ישראל.

ג.ד.ר.

(גוסטה דוידזון־דרנגר)

* להבדיל מהסתדרות הנוער הדתית "בני עקיבא" הקשורה ל"הקיבוץ הדתי" בארץ ול"הפועל המזרחי".

** כתב־היד המקורי של פרק זה מיומנה של יוסטינה נתגלה בשנים האחרונות ולפיכך לא נכלל בהוצאה הראשונה של היומן.

הפרק הראשון — מיומנה של יוסטינה **

השמש נטתה לערוב אל מאחורי היער, שהשתרע סמוך לאחוזה[1] ונגע, כמו כתם כהה, בשיפולי ההרים המכחילים הרחק באופק.

דממה אפפה את הבוסתן. ריחפה על פני שדות הקמה הזהובים, שרתה על האפרים המוריקים ועל לובן האחוזה ונמוגה, אי־שם, בעבי היער. הקיץ היה בעיצומו. האנשים טרם חזרו מעבודתם בשדה ונפש חיה לא נראתה בסביבה. העולם נדם בלהטו של יום הקיץ ודבר לא הפריע את שלוותו.

הדממה היתה כה עמוקה, עד שכמעט השכיחה את המלחמה, את שפיכות הדמים, את החמס, האלימות, ההתעללות, העוול המשווע והמכאוב. השמים, האדמה, היער — נשמו שלווה ורוגע. עלי העצים לא נעו ולא זעו.

בין שיחי האוכמניות נראתה פתאום דמות זעירה. "איזה אסיף מוצלח היה לי היום!" — קרא ויטק[2] בקולו הצלול. צחק בעליצות, הביט סביבו ומילא את פיו באוכמניות האדומות.

מן היער חזר הד צחוקו של הילד ושוב השתררה דממה עמוקה.

הקוקיה אף היא עייפה להשמיע קול והשתתקה.

ליד עץ האגס ישב אנטק.[3] זה עתה הפסיק את עבודתו ביער, רץ דרך הגיאיות כדי לקצר את הדרך, הניח את הגרזן והמשור במחסן העצים ומותש מהחום מיהר לבוסתן. צנח ליד עץ האגס, ישב והמתין. מארק[4] לא פנה אליו אפילו לא במלה אחת. שכב שרוע מלוא קומתו במרפסת שליד עץ האגס, תמך את ראשו בכפות ידיו השלובות, כשהוא נועץ את מבטו בחלל. במה נאחז מבטו בעקשנות כזאת? הרי לא נראתה אפילו עב קטנה בשמים ורכס ההרים רחוק היה. דומה, כי הכל נשכח מלבו ולא זכר אף את אנטק, היושב כאן על ידו וממתין. אמנם מארק עצמו דרש ממנו להפסיק מיד את עבודתו ולבוא להתיעצות חשובה. והנה הוא בא, — ולא כלום. כיווץ את גבותיו וניכר, כי מחשבות נסערות מתרוצצות מאחורי מצחו השזוף.

השתיקה נמשכה שעה ארוכה. בלי משים היו עתה שני הצעירים הללו, שופעי הכוח והמרץ, לחלק מהנוף השרוי בדממה שמסביבם. נוצרה הרמוניה מוזרה בין שני הגברים הצעירים, שעץ האגס פרש עליהם את צלו, לבין השלווה הקיצית. אבל — קיץ זה רווי היה שובע וגודש, פלאי הטבע הגיעו בו למלאות, ואילו בנפשותיהם הצעירות סערו רוחות־אביב, שביקשו להתפרץ כדי לחולל פלא,אך הפלא נדון לא להתממש לעולם.

בין העצים נצטיירה דמותה של יוסטינה.[5] הביטה לכל עבר והתקרבה בצעדים קלים. מרחוק קראה: "סליחה על האיחור!" — ובחיוך מבויש הוסיפה: "עלי לפקוח עין על כל דבר וזה הרי דורש זמן."

"שבי כבר מהר!" — אמר מארק בחוסר סבלנות. הביט בשעון והוסיף: "השעה מאוחרת. עוד מעט ישובו האנשים מהשדה, ואת תרצי בודאי ללכת מהר עם ויטק לווישניץ. עלינו לדון בנושאים רבים." יוסטינה ישבה לידו ושתקה. מארק הנמיך את קולו והמשיך: "זו ההתיעצות החשובה מכל ההתיעצויות, שהיו לנו עד כה".

שניהם התבוננו בו בסקרנות ורק עתה הבחינו, שמבע עיניו היה שונה מתמיד.

מבטו היה גם חד וגם עמוק. קם על רגליו וסינן את המלים, כאילו שקל אותן אחת אחת: "הפעם חזרתי מקרקוב, עשיר בנסיון ובוודאות מלאה, כי במלחמה זו אנחנו לא נישאר בחיים."

לרגע עצר. דבריו קרעו כצרימה חדה את השלווה של שלהי יום הקיץ. "אנחנו לא נישאר בחיים" — חזר על דבריו — "לא כתנועה, לא ככלל הציבור, אלא פשוט כבני אדם, כפרטים. אנחנו מבוצרים פה, בקופליני, ואין לנו מושג על המתרחש מסביב. שם, ממדי ההשמדה רבים והולכים והגלים גואים יותר ויותר. בעוד זמן קצר תאפוף הלהבה בארץ זאת את העם כולו ואיש לא יימלט. האויב יבצע את מזימתו השטנית עד תום. האמנו, שהמלחמה והכיבוש אינם אלא זעזוע חולף, שנוכל לעמוד בו ונתגבר. למרות הסערה המשתוללת סביבנו המשכנו, אפוא, באורח חיינו הקודם, דבקים בעולם רעיונותינו."

אכן, נאמנים היו לרעיון — עד הסוף. אף כי לא התעלמו מן המציאות, המשיכו ללכת בדרכם בלי לסטות מן המסלול ובלי לנטוש את האמונה, שהיתה לחלק מישותם. ככל שתכפו המהלומות, כן העמיקה תודעתם, כי הדרך שבה בחרו צודקת, וצדקתה מוכחת מחדש יום יום. ימשיכו, אפוא, וישאפו להיות העתודה של התנועה, להוות מיצבור כוח, שזו תשאב ממנו את הדרוש לה, יהיו כזרם המחיה את העם כולו, יצעדו בראש מחנה הנוער וילהיבו אותו לפעולה ולמעשים.

בכל מסביב שררה הציניות והכפירה בערכם של האידיאלים, פשטה ההתרחקות ואפילו הרתיעה מהחשיבה הרציונית והמעיקה. הבריחה מהמעשה; נלעגו האתיקה והרוחניות. המלחמה גרמה להשחתת הנוער, לימדה אותו לפלס דרך בכוח מרפקיו, לדחוק את רגלי הזולת, העומד על פי התהום, להיאחז בחיים בכל מחיר, אף במחיר הכבוד, החירות והמצפון, לשעבד את הנפש לאויב בלי היסוס ובלי מעצורים. ואילו הם שמרו, כמקודם, על טוהר ביתם, ובחום הלב ליבו את הלהבה לבל תדעך. בשעה שהסובבים אותם שקעו יותר ויותר בביצה, בנו הם נקודות חדשות ודאגו, כי ישגשגו בהן החיים המתמקדים ברעיון וכי יתנשאו כסלע איתן מעל המים העכורים שמסביבם.

תחילה פעלו מתוך הדחף, בלי תיכנון מדוקדק. כאשר בימים הראשונים של היכבוש נכלאו יוסטינה ומארק ונשלחו למחנה הריכוז בסודיטים, הוטל צל כבד על ההתחלות של הפעילות התנועתית. הם חזרו כעבור שלושה חודשים במפתיע, הדבר נראה בעיני הכל כנס, כי היו היחידים, שהצליחו לצאת בשלום מלוע האריה, אבל הסכנה, שריחפה מעליהם, לא פחתה. חודשים רבים נמשך עדיין המעקב אחר מעשיהם, ומדי פעם איימו עליהם סחטנים ומלשינים למיניהם. אולם מעברו השני של המחסום החלה אז תקופת הפריחה של התנועה. וילנה הפכה למרכז הפעילות ובכך לא פסקה בשטחה של פולין העבודה החינוכית והרעיונית. מי שהצליחו למצוא פירצה במחסום ולהסתנן דרכה, פנו לווילנה. במוקד חדש זה התרכז הנוער, ובו מצאו הפליטים הללו שוב תוכן רוחני. גם בשטחו של הגנרל־גוברנמן, הוחל בפעילות עניפה להרחבת קיני התנועה, בטרם הספיקה סערת המלחמה לנפץ אף את האי האחרון הזה של העבודה הציבורית — לרסיסים.

החל בגיבולטוב, דרך ורשה, ליפניצה ועד לקופליני, תמיד נמצאה להם נקודת

אחיזה ומיקדו בה את חייהם, כדי לשמור על כל המסורות הרעיוניות. כאשר נערמו הקשיים, שגרמו להריסת אחת הנקודות, העבירו מיד את הפעילות לנקודה אחרת והתחילו מבראשית באותה הנכונות והמסירות. כבר מתחילתה סומנה דרכם בקורבנות. עמוק היה הכאב לאחר מותו של יזיק[6] ואחר כך של לושיק.[7] אז הוצב סימן שאלה: האם להמשיך בהרחבת התנועה, בשעה שהמוות גוזל מהם את מיטב פעיליה? הדעות נחלקו, לבסוף גברה המחשבה הבריאה על המחלוקת, שהיתה חריפה למדי. לא יתכן להקפיא את התנועה על שמריה, אסור לכוחות הלוחמים לשבת באפס מעשה. לוחם, המסתתר בתוך מחסה מוגן ובטוח, ייהפך לגרפה, יינצלו חייו, אך יאבד עוז רוחו. גופו ייצא אולי בלי פגע מהדליקה המכלה את העולם, אך מחשבותיו יצטמקו ויפשה בו ריקבון. ואז, מה הטעם לעמול להצלת חבורה, שלא מפעמת בה הרוח, שאינה מוארת באור פנימי ואינה משרתת את האמת שלה?

וגם הפעם, כתמיד, המציאות היא שקבעה את הכיוון הנכון. אותה שנה היה בדעתם לפתח את תנועתם במלוא התנופה בחבל ארץ זה. אז הוחלט להקים קבוצות חקלאיות ולנצל את העבודות העונתיות ככיסוי חוקי, בעיני השלטונות, לפעולותיהם.

באותה עת עמדה להיפתח, בטומשוב מזוביצקי חווה חקלאית גדולה, וכל עובדיה אמורים היו לבוא משורות חברי התנועה. כל ההכנות הושלמו, הושג האישור הרשמי, נקבע התקציב ומקורות המימון והורכב הצוות. והנה, ערב פתיחת החווה נרצח האיש, שקיבל אותה תחת חסותו וריכז בידיו את כל הפעולות הכרוכות ביצוג ובמימון. בן־לילה הושמה לאַל כל התכנית, הוברר להם, כי באווירה זו לא כדאי לצאת ביוזמות חדשות, כי נחשולי האיבה הגואים יהרסו אותן מן היסוד.

אבל באותו זמן נתארגנה בסביבת טומשוב לובלסקי נקודה חדשה. שטחי הטבק נזקקו לידיים עובדות והוחלט לשלוח לשם קבוצת חברים. יאשיו[8] נבחר לעמוד בראשה. גם הפעם הושלמו כל ההכנות, והנה באה גזירת הגירוש וגרפה את החבורה כולה. יאשיו, רק הוא לבדו, ניצל, אבל אחר כך אבדו עקבותיו.

הגירוש, שבוצע בקרקוב, עשה שמות גם בקרב התנועה. נלקחו פאולינקה[9] וצילה,[10] שתי חברות מוכשרות, שנועדו לפעילות מבטיחה בהרחבת התנועה. הנקודה בוורשה עמדה עדיין על תלה, אך גם ימיה היו ספורים. מפה לאוזן עברה השמועה על הגירוש הקרוב ולא היה מנוס מחיסול נקודה זו, שבמשך שנתיים השקיעו בה מאמצים רבים.

"יבוא היום, שבו נמצא את עצמנו כיחידים שנשארו בחיים, כאן בקופליני" — אמר מארק. אבל גם ימינו ספורים. הרי אין אנחנו אלא חוף המבטחים האחרון. בכל מקום, שבו מצויים אנשינו, בוערת כבר הקרקע תחת רגליהם, על הכל מרחפת אימת הגירוש. "הגירוש" במרכאות כפולות... בני עמנו התמימים משלים את עצמם, כי בקרונות הבקר החתומים, המכוסים סיד בלתי־כבוי, מובילים את היהודים למחנות עבודה. בימים לוהטים ובלילות, דחוסים בקרונות ללא חלונות, ללא אוויר לנשימה, בלי טיפת מים, נחנקים האנשים תוך כדי נסיעתם, ומי שהגיעו בשארית כוחם אל היעד, נספים בתאי הגאזים, והם הולכים כך, בהכנעה, אל המוות המחפיר. איש אינו מתנפל על התליינים,

איש אינו מרים יד או אגרוף קמוץ כדי לאיים. כמה כואב לראות את רבבות הנשים, הזקנים והילדים, אפילו גברים שעדיין כוחם עמם, מובלים כצאן לבטח — ואינם מגיבים. הם שותקים, העולם שותק — אפילו אנחנו שותקים."

"די, לא נשתוק עוד. אנחנו לא נלך כבני בקר לשחיטה, לא נפשוט את צווארנו לשוחט. נימלט מכל אקציה של גירוש, וחייבים אנחנו לצאת ממנה ללא פגע. נתגונן ותהיה זו התגוננות פעילה. לא ילכדו אותנו על נקלה. יתכן כי יש בידינו להציל את חיינו, כדי להישרד. דרכים רבות, שמובילות למחסה בטוח, עומדות לרשותנו, אבל לנו לא די בכך. רצוננו להינצל, כדי להוות דור של נוקמים, על כן, אם נצליח להישרד — נישרד עם נשק בידנו".

מארק שקע בהרהורים. בתנועה מיכנית החליק את בלוריתו השחורה. לאחר שעה קלה המשיך: "זו החלטתנו. בימים האחרונים שוחחנו רק בנושא זה עם דולק[11] ועם אננה.[12] לאמיתו של דבר אין במחשבה זו כל חידוש. לא אחד מאתנו חש מדי פעם, כי הכל מתקומם בו, ועזה תשוקתו לעמוד בגאווה מול הבזיון וההשפלה, שמטיחים בנו על כל צעד ושעל. שבענו די והותר התבזות, תלונות וקימוץ אגרופים. אך, האם יכולנו לנהוג אחרת? בעד כל הפרת חוק צפויים היינו לשלם מחיר של קורבנות חפים מפשע, חיי רבבות. האחריות לחייהם היא שהחניקה כל גילוי של תגובה בריאה בעודה באיבה, כי נשאנו על כתפינו את האחריות לחייה ולבטחונה של יהדות פולין.

וכי יכולנו לגרום למותה?

כעת נחרץ כבר גורל עמנו בארץ זו. אין כל סיכוי להצילו. גזר הדין חתום בדמם של מיליון יהודים חסרי ישע. נוכל רק ליפול עימם או — להמשיך להתקיים, כדי לנקום את נקמתם. נקמה זו חייבת להיות איומה שבנקמות: בלי רחמים ובלא סייג. שכן, כדי שתוסר חרפת עמנו, חייבים אנו להסיר את כל המעצורים, שמנעו מאיתנו שפיכות דמים, שהרתיעו מפני שלטון הזרוע והאלימות." זקף את קומתו.

"קשה יהיה להיפרד מכל מה שיצרנו כאן. טוב היה להתמסר לטיפוח הערכים ולדעת, כי הם מתנשאים גבוה מעל לשנאה המקיפה אותנו והמטילה את חיתיתה בכל. הם יהיו שמורים בליבנו פנימה, אבל שעה זו אינה שעתם. מי יודע, אם נמצא נפש חיה, שלה נוכל להורישם. יתכן כי יירדו איתנו שאולה, אבל, בל נאבד כולנו. ההיסטוריה קוראת לנו לעלות על דרך חדשה. נלך..."

השמש הסתתרה כבר מאחורי היער וזוהר אדמומי כיסה את פני השמים. רוח קלילה נשבה מהיער וציננה במקצת את האוויר. מארק החריש.

ישבו בלי לומר מלה. וכי היה ערך כלשהו למלים? יוסטינה נשמה בכבדות. חיכתה לרגע זה זמן רב. בעבר, או אפילו לפני חודש, היתה בוודאי שומעת במלים של מארק פאתוס מופרז. אבל היום הן נשמעו כל כך ברורות ומובנות. דרך אחרת שוב לא היתה קיימת.

בחודש יוני, כאשר נלקחו ממנה בקרקוב אביה ואחותה, כאשר לא יכלה לשכך את הכאב הצורב, מוכנה היתה להתנפל על האוייב ולהכות בו בשתי ידיה החלשות. היתה זו הפעם הראשונה בחייה, שנתעוררה בה חמת־נקם, קם בה הרצון להכות, להרוג. אף על פי שהדבר היה זר לרוחה, ניקרה בה מחשבה זו בלי הרף ורק בה מצאה מעט נוחם. תחושות אלו היו עניינה בלבד

ולא שיתפה בהן איש. ידעה, מי האשם, מי חייב לתת את הדין ומי שווה יריקה בפרצופו המכוער, מפני שהשפיל עד עפר את האנושות. הרגישה, שלא תשקוט, עד שתנקום את נקמתה.

והנה נפתחת לפניה פתאום...

... נוצרות.. נרחבות... את צפונות מחשבותיה. מה שאמור היה... תגובה ספונטנית של הלב, אשר הצער עולה בו על גדותיו, ילבש צורה של מעשה מתוכנן.

ילכו אפוא יחד, בצוותא והחיים יהיו מעתה קודש למימוש המחשבה, שהיתה שמורה בסתר לבה.

הדבר היה בעיניה מובן מאליו, שמעתה בלהט הקיץ, בסגריר הסתיו, בסופות השלג בחורף ובהפשרת השלגים באביב, ינדדו בתוך היערות, מתחפשים ונושאים שמות מזויפים, רעבים וצמאים, אך חמושים בנשק, כדי לנקום את מותם של האב והאחות, של האם והאח, של ידידים, של קרובים ורחוקים, של קטנים וגדולים, אלמונים וידועי שם, של כל אלה, שניספו באכזריות שאין דומה לה.

אנטק קם על רגליו. כפוף גב, כפות ידיו בכיסים, עמד כך שעה קלה מוטרד במחשבה כלשהי. פתאום ניעור וטפח על שכמו של מארק.

"אחא!" — קרא — "נקרע אותם לגזרים!"

הניף אגרוף קמוץ. נדלק בו ניצוץ הלוחם הוותיק, נדלקה האש של בן־חיל.

מרחוק נשמעה המולת קולות. החברים חזרו מהשדה ומהיער. שורות שורות, מגלים וגרזנים על כתפיהם. פניהם קרנו חדוות נעורים ועליצות.

"ויטוש, בוא אלינו," קראו מרחוק לילד.

בהליכתם נראו כסמל הבריאות, העירנות וכוח הנעורים, כהתגלמותה של חדוות היצירה. בצל עץ האגס עמדו שלושתם והתבוננו בצעירים הצועדים בתהלוכה. באור השמש השוקעת האדימו הפנים השזופות.

בעתיד הלא רחוק יצעדו בשורות כאלה לקראת המוות. על כתפיהם לא ייראו עוד כלי העבודה. תיעלם שמחת היצירה לאחר יום עמל. ביום הפקודה תחזקנה הידיים המיובלות בנשק וכל אחד מהם ייסחף בסערת הקרב. יימחק החיוך מעל פניהם, קדרות תכסה את מצחם וידיהם יוכתמו בדם.

ביערות קופליני הדהד עדיין הצחוק והפטפוט העליז. עוד שוטטו בהם אנשים שטופי אור השמש. אבל אלה העומדים ליד עץ האגס לא שמו לב. את המציאות, אף כי היתה עדיין קיימת, אף כי היתה עדיין רווית שלווה ויופיו של הכפר השוכן לרגלי ההרים, הם לא ראו עוד, כי הסתירה אותה האמת החדשה...

מפולנית — רינה נזר

הערות

1 אחוזת קופליני, כפר בין בוכניה לווישניץ, חווה חקלאית של חברי "עקיבא", שממנה התנהלה פעולת המחתרת. ראה — "יומנה של יוסטינה", הוצ' בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד, עמ' 143 הערה 9.

2 ויסק, בן אחותה של יוסטינה.

3 אנטק, כינויו של הלל ודזיסלבסקי מווישניץ, חבר הועד המרכזי של "עקיבא", לוחם

המחתרת, מפקד האירגון היהודי הלוחם באיזור קרקוב. יומנה של יוסטינה עמ' 139.

4 כינויו של שמשון דרנגר, בעלה של יוסטינה, ממפקדי המחתרת, חבר הועד המרכזי של "עקיבא" לפני המלחמה, ערך את "החלוץ הלוחם", וכתב בו.

5 יוסטינה הוא כינויה של גוסטה (טובה) דוידזון־דרנגר, כותבת היומן, ממנהיגות המחתרת.

6 יז'יק — יצחק פוגר, חבר "עקיבא" מקרקוב — חבר הכשרה בוורשה — נרצח על ידי גרמנים באושוויץ, 1941.

7 לושיק דניאל עבר עם אמו מקרקוב לוורשה וריכז שם את קבוצת "עקיבא", מת מטיפוס בשנת 1941.

8 כנראה זאב מינצלס.

9 פאולינה קורץ — חברת תנועת "עקיבא" — גורשה מקרקוב באקציה הראשונה ונספתה.

10 כנראה — אלה ברקוביץ, נלקחה יחד עם פאולה קורץ.

11 דולק — אהרן ליבסקינד, מזכיר תנועת "עקיבא" לפני המלחמה, מנהיג תנועת המחתרת בקרקוב, דמות־מופת לחניכיו ופיקודיו. על מותו, מות גבורה, ראה: "החלוץ הלוחם" מס' 29, עמ' 58.

12 אנגה — חנה שפריצר. עבדה כאחות בבית החולים בגיטו. נאסרה בדצמבר 1942. ב־19 בינואר 1943 נשלחה לאושוויץ ושם מצאה את מותה.

יהודה אורנשטיין

דפי יומן

(נרשמו בצפת בחודש יולי 1943 ונערכו מחדש ביולי 1991)

מוקדש לילדי, לנכדי ולניני

ב"ה צפת 11.7.1943

כאשר קיבלתי הודעה, שעל פי המלצת הרופא אושרו לי ימי נופש בבית ההבראה של קופת חולים בצפת — שמחתי מאוד.

דאגות רבות בלבי, הדאגה המטרידה אותי ביותר והרובצת כאבן כבדה על מצפוני, היא הדאגה לעתיד תנועתנו, תנועת "עקיבא". הקיבוץ, שבימי התארגנותו בגולה ראינו בו את התא היסודי של הגשמת רעיוננו בארץ, שקיוינו, כי יאמת ויחזק את עבודתנו החינוכית ובימים אלה, ימי מלחמת העולם השניה, יהיה לאבן ראשה היחידה לחידוש התנועה, — אם נזכה להציל ולו חלק קטן מיהודי אירופה המזרחית מן השריפה, — קיבוץ זה ממשיך לסור, כאן, במולדת, מן הדרך הרעיונית של "עקיבא". הוא הולך מדחי אל דחי ואין בנו הכוח לעצור את התפוררותו.

כל הקדוש לנו נהפך לחולין. במקום לשחות נגד הזרם, במקום לתת כתף למאמץ של יצירה מקורית של יצירת חברה ציונית המושרשת בעבר עמנו, ביהדות — אנו עדים לדביקותו של חלק הקיבוץ במציאות הארץ־ישראלית, שכה רצינו לשנותה. רצינו להחדיר בה ערכים, שאבות האומה זיכו אותנו בהם, ככתוב — "עם לבדד ישכון ובגוים לא יתחשב" (במדבר כ"ג ט').

העם שמר על ערכים אלה ופיתח אותם במרוצת הדורות. עם תקופת "האמנציפציה" התחיל המשבר. חלק מן העם קיבל בהתלהבות את הרעיונות הנוצצים

של חופש ושיוויון, של חיסול העוני והסבל, והאמין, כי לאלתר יוקם גן עדן עלי אדמות; האמין במיגדלים פורחים באויר, ולא הבין שבשעת קריסתם יגרמו אסון, שיפגע במיוחד בעמנו. אמנם, חברינו לא הגיעו בדעותיהם לקיצוניות בכיוון זה, אך הגענו לתהליך של זילזול בדרכנו.

יצאנו לדרך לבנות את התנועה בגעגועים לכוון את צעדינו לפי צרכי כלל האומה, להגשים ערכים, שיטהרו את חיינו. רצינו להיות כדשן האדמה, אשר נעלם לאחר שהפרה את גידול התבואה. נכונות זו הולכת ונעלמת. לא מורגשת עוד השאיפה להקריב חיינו למטרה נשגבה תוך ענווה ושמחה. אנחנו נהפכים לגוף, שאין בו נשמה, חיינו חוזרים להיות ריקים כפי שהיו בטרם הצטרפנו ל"עקיבא".

אין ספק, כי באורח חיים כזה — הקיבוץ לא יתקיים. וכל זה מתרחש, כאשר גזירות איומות משמידות את עמנו באירופה, גזירות, העולות על כל סבל, שידענו בעבר, בימי אדריאנוס, בימי האינקויזיציה, בימי חמילניצקי ובימי הרדיפות בכל דור ודור.

בתחילת 1940, כאשר עם פנינה ועם יואל ניצלתי בנס מהשואה, ולעת ערב עמדנו על סיפון האוניה, שהובילה אותנו לארץ ישראל, שוחחנו על עבודתנו, לאחר שנגיע אל הארץ. יואל אמר: "אני מקווה, שכאשר נספר בקיבוץ על המתרחש בפולין, ייעלמו מיד ולחלוטין כל קטנות המוחין והטיפשות, שגרמו לנו כל כך הרבה צרות עד כה". לצערי, הפעם הוא לא ראה את הנולד. אכן, לבי דוי ובדידותי איומה. גם קומץ החברים הנאמנים אינו יודע עצה.

בהיותי שרוי במבוכה שמחתי על הנסיעה לצפת. אולי אמצא שם מרגוע גם לרוחי. מזמן רציתי לבקר בצפת והנה באה ההזדמנות.

למחרת בואי לצפת יצאתי לתור בעיר. ריאותי היו עדיין סתומות וההליכה לא היתה קלה, אך קשה היה לי לשבת בחדר. כיוונתי את צעדיי אל ראש ההר, שעליו בנויה צפת, למצודה. גובה ההר — 845 מטר. על ראש הר זה היו מדליקים משואות להודיע לעם על קידוש החודש ועל הזמן של החגים. הוא גם מהווה נקודה אסטרטגית חשובה וקל להתבצר בו, בשעה שרואים מרחוק את האויב המתקרב. יוסף בן מתתיהו, האחראי להגנת הגליל בימי מרד היהודים נגד הרומאים, (66—73) בנה על ראש הר זה מצודה. כעבור למעלה מאלף שנים, בנו הצלבנים את מבצרם המרכזי בגליל העליון על חורבותיה של מצודת יוסף בן מתתיהו. שרידי המבצר הצלבני נראים עד היום בשטח. במרחק רב נראה קו האופק מכל ארבעה רוחות השמים והמראה — הדר ויופי. אני פונה לדרום־מזרח. הרי הגליל כפסל ענק של בני צאן היורדים אל המעין, לשבור את צמאונם במימי הכינרת הכחולה, ובמרחק מה ניצב התבור, ככלב רועים השומר על העדר. מעבר לכינרת שרשרת הרי הגולן השרויים בצל ובשיפוליהם העמק, המשרה רוגע לעין ויגע. אפשר לעמוד כאן ולהסתכל, בלי שהעיניים תתעייפנה וציפצוף הציפורים בחורשה מוסיף חן למראה.

מעין מתיקות ברוכה משתפכת בכל גופי ויד נעלמה קושרת אותי בנימי קסם לנוף זה, לאדמת ארצי; בלי אומר ודברים צומחת בנפשי אהבת־אמת למולדת.

פייטני צפת היו אומרים: "צפת — ראשי תיבות — צ־בי, פ־אר, ת־פארת",

ואני אוסיף: "משוש כל הארץ".

ישנה דמות נוספת לצפת — והיא הדמות הרוחנית. דמות זו עוצבה על ידי אדם־יהודי, על ידי עדת המקובלים במאה השש־עשרה.

המקובלים ינקו מהעבר הרחוק וממצב עמנו בימיהם. עיניהם היו נשואות לגאולה קרובה. הם התעמקו בספר ה"זוהר", כדי להכשיר את עצמם לימי הגאולה וכדי לגלות את מועדה. לא הרחק מצפת, במירון, מצוי קברו של ר' שמעון בר יוחאי ושל בנו ותלמידו — אלעזר. ר' שמעון בר יוחאי היה תלמידו המובהק והנאמן של ר' עקיבא, תלמידו בלימוד התורה ועוזרו בהפצתה. היה שליחו לקיום מגע עם שלטונות רומי והיה גם מחייליו של בר־כוכבא. לא נכנע לרדיפות מצד הרומאים, לאחר שגילה את מהות שלטונם בארצנו. רק כשהלשינו על פעולותיו, ברח להרי הגליל, כדי להציל את חייו. שלוש־עשרה שנה הסתתר במערה סמוך לפקיעין "נעשה נס ונברא להם חרוב ומעין", (וילנאי, "אגדות ארץ ישראל" עמ' 424) מהם התפרנסו, הוא ובנו, כל ימי שבתם במערה. מצפת רואים את קברו. כל עת שבתם במערה התעמקו בלימוד התורה ובעזרת הארה מן השמים גילו גם את רזיה וסודותיה, לא רק את גוף התורה אלא גם את נשמתה. בדורות הבאים ראו בר' שמעון בר יוחאי את המבחר של ה"זוהר". ברוב השיחות הכלולות בו הוא הנו ראש המדברים ומוצאים בו את הגיונות לבו בשעת עליותיו לישיבה של מעלה, בעודו בחיים.

ר' שמעון בר יוחאי היה תנא במאה השניה ואמרו עליו, שהיה ראוי לשלושה כתרים: "כתר חכם הלכה, כתר חכם המסתורין וכתר גיבור האומה, כפי שנאמר מפיו בפרקי אבות ד' י"ג: שלושה כתרים הם — כתר תורה, כתר כהונה וכתר מלכות". הלכה — היא תורה, כהונה — היא כניסה למקדש המסתורין, גבורה — כנגד המלכות. (א. שטיינמן, "באר התלמוד" כרך ב', עמ' 99). במאה השש־עשרה, כאשר התחילו המקובלים מן הגולה לעלות לצפת, היתה עבורם אישיותו של ר' שמעון בר יוחאי הגורם העיקרי, שמשך לבבות לעיר זאת. הם רצו לחיות בקרבת המקום, שבו שורה רוחו; הוא חיזק את האמונה, הוסיף ביטחון, קירב אותם לאלוקים, הקל על ההתאבקות עם ה"סיטרא אחרא".

אני עומד על ראש ההר ופונה ימינה, למערב, והנה לפני הר עצמון, הגבוה בין הרי הגליל. עיני משוטטות ומחפשות את מקום הקבר של רשב"י ואולי אראה גם את ההר התלול המשקיף על מירון, בו סלע שצורת כיסא לו. העם קורא לו "כיסא אליהו הנביא" כי לפי האגדות, ראשית גאולתם של ישראל תהיה בגליל העליון. על סלע זה יישב אליהו ויתקע את תקיעות הגאולה, "ומשם יעלה בלווית המוני ישראל אל ירושלים" (וילנאי, "אגדות ארץ ישראל", הוצ' קרית ספר, עמ' 422—426).

אני יורד מן המצודה לעיר העתיקה ועובר ברחובות הצרים. מצדי הרחובות בתים נמוכים, קטנים ונראה לי, שרק שינויים קלים חלו כאן במשך ארבע מאות וחמישים שנה. בית על יד בית, בית נצמד לבית וכל אחד מהם מוקף גדר נמוכה ומעליה, בחצר הקטנה, מתנשא עץ אחד או שניים. הבתים מסויידים בצבע לבן או כחול ואחדים מהם מכוסים בגגות של רעפים אדומים. הם עומדים כמו חבורת יהודים המברכים את הלבנה, משתחווים ולוחשים איש באוזני חברו — "שלום עליכם, עליכם השלום!"

הסימטאות ריקות כמעט מאדם. רק פה ושם נראית איזו דמות, אף היא מזכירה את העבר הרחוק. אותו הלבוש המסורתי, שלא השתנה במשך דורות. מדי פעם אתה נתקל בהריסות של בית, זכר לרעשים, שמהם סבלה צפת בעבר. כיום, (שנת 1943) חיים בעיר כאלפיים תושבים, רובם זקנים. הדור הצעיר עוזב לתל אביב, העיר הגדולה והמושכת ויש גם שיורדים לחוץ לארץ. לעומת זאת, הישוב הערבי בצפת פורח ומונה כשמונת אלפים נפשות, וחורבן הנפש גדול מהחורבן החומרי. כך הגעתי לבית הכנסת של האר"י הקדוש, בית הכנסת האשכנזי. בלב רועד ובחרדת קודש אני מתקרב אליו, והנה לפני — שני בניינים.

12.7.1943

שני בתי הכנסת האשכנזים של האר"י הקדוש — עומדים זה מול זה. מבחינה ארכיטקטונית, חיצונית, אין הבדל ביניהם וכך גם בסדרים הפנימיים של כל אחד מהם. אם כן, מה קרה פה? בשיחה מסבירים לי, שהמקום בו אנחנו נמצאים, הועד בזמנו על ידי אר"י הקדוש למקום קבלת השבת. קראו לו "חקל תפוחין" — שדה תפוחים. "כתפוח בעצי היער כן דודי בין הבנים, בצלו חמדתי וישבתי ופריו מתוק לחכי" (רש"י — הקב"ה מכל האלוהים נבחר, לפיכך בצלו חמדתי וישבתי). קטע זה משיר השירים הוא השורש לשמו של המקום — "חקל תפוחין". ממולו רואים את מירון וכמו על כף היד את הקברים של ר' שמעון בר יוחאי ובנו אלעזר. ביום ששי, כאשר היום פנה לערוב, היתה יורדת חבורת גורי האר"י בשירה חגיגית לשדה התפוחים ומקבלת את שבת המלכה בפאתי צפת. ביניהם צעד שלמה הלוי אלקבץ, מחבר "לכה דודי"; במרוצת הזמן התווסף שירו זה לנוסח התפילה של קבלת השבת בכל תפוצות ישראל ואנו מקיימים נוסח זה עד עצם היום הזה. שליח הציבור שר אותו בבית הכנסת לא על יד העמוד לפני ארון הקודש, אלא על הבימה בתוך האולם, זכר לשדה התפוחים וזכר לתוספת הקדושה מימי המקובלים. בגלל תוכנו הרווי געגועים לגאולה, נתקבל על ידי המתפללים של כל העדות ובכל אתר ואתר. אחרי מותו של האר"י ז"ל נהפך חלק משדה התפוחים למגרש, שעליו נבנה בית הכנסת האשכנזי על שמו. לרוע המזל נחרב בית הכנסת באחד הרעשים, שפקדו את צפת. עד שהתחילו לבנות בית כנסת חדש חלופי, התעוררו ספיקות לגבי מיקומו. חילוקי הדעות לא פסקו וכך הוקמו שני בתי כנסת, זה על יד זה, במקום האחד, הראשון, שנחרב.

התפללתי בבתי כנסת אלה בליל שבת. קויתי למצוא בהם ניצוץ של קבלת השבת בתקופת המקובלים. בדרכי לבית הכנסת עלו בלבי זיכרונות מימי עבודתי ב"עקיבא", במזכירות התנועה בוורשה. פעם אחת ביקרתי ב"שטיבל" של חסידי ברסלאב. באתי מוקדם והתישבתי בפינה. כשהתקרב זמן התפילה, זרמו אנשים רבים לאולם. רובם אנשי עבודה, סבלים, בעלי מלאכה, רוכלים, כולם כגון אלה, יהודים עייפים ממלחמת הקיום בששת ימי חול. פניהם עצובים, שערותיהם רטובות עדיין, נכנסים בצעדים מהירים כממהרים להיכנס לשבת, אך הדאגה

לא נמחקה עדיין מפניהם. על הקיר, מול פתח הכניסה סמוך לתיקרה נמתחה כרזה לאורך האולם, כתובת באותיות קידוש לבנה ענקיות, ביידיש, וזה תירגומה: "יהודים שמעו! אל תתיאשו! אין יאוש בעולם כלל" — דברי רבי נחמן ברסלאב.

התפילה התחילה באקורדים נמוכים — "לכו נרננה", אך בכל פרק נוסף של תהילות קול הקהל התגבר והלך, העצב הלך ונעלם, על הפנים פשטה הבעת שמחה, בעיניים נדלקו זיקי אש, וכאשר גמרו את "לכה דודי" — "בואי כלה, בואי כלה" פתחו בריקוד נלהב סביב לבימה. הכל קמו, איש לא נשאר במקומו וכולם הצטרפו לחבורת הרוקדים. יד על כתף רעהו, העיניים מורמות אל אבינו שבשמים ובפיהם שירה אדירה ומלהיבה. רוקדים ושרים, שרים ורוקדים.

גם אני לא יכולתי עוד להישאר במקומי, הצטרפתי אליהם והרגשתי, שאיזה טוהר עילאי מתפשט בכל גופי. ראיתי סביבי אנשים מאושרים, בני אמונה ורוח חדשה בהם:

"אל תירא עבדי יעקב, אל תירא!" בהתרוממות רוח יצאתי מהתפילה. הרגשתי — עם ישראל חי!

ופה, בצפת, בבית הכנסת האשכנזי של האר"י פגשתי כ־12—15 מתפללים, יהודים זקנים, מלובשים הדר לכבוד השבת, בבגדים מסורתיים, אך התפילה נמשכה ללא התלהבות, ללא התרוממות רוח. אין חשמל בצפת (1943), המנורות והנרות מפזרים אך בקושי את האפילה שבאולם. אני יושב עצוב.

נכנסתי גם לבית הכנסת השני. אותה תמונה. כאשר חזרתי לבית ההבראה מצאתי שם אוירה של חיי חול הזורמים כרגיל. רק השולחנות היו מכוסים במפות לבנות — זכר לשבת. אך אסור להתייאש. "יותר משמרו היהודים את השבת, השבת שמרה עליהם", כדברי אחד העם.

למחרת, ביום השבת, חיפשתי בית תפילה של חסידים. החסידות ינקה מעולם הקבלה של האר"י, שוב מילאה את עולם המקובלים בשמחה.

נכנסתי ל"שטיבל" של חסידי סאנדז. התפילה היתה כאן יותר חמה, היו יותר מתפללים וביניהם ילדים, שבאו עם הוריהם. אין כאן שליח ציבור מקצועי. התפילה היא פנייה אישית לאבינו שבשמים תוך להט של אמונה. פה מסבירים פנים לאורח.

אחרי הצהריים התפללתי איתם תפילת מנחה ונשארתי לסעודה השלישית הצנועה. רוב המתפללים התפזרו אחרי התפילה ואלה שנשארו, ישבו סביב שני שולחנות. על יד שולחן אחד התחילו לשיר ובשני שוחחו על עניני חול. בראש שולחנם של השרים ישב רב העדה. פניו היו חיוורות, אצילות וקמטים הקיפו את עיניו. השעול הפריע לו בדיבורו. היינו ששה על יד שולחנו ואחר כך הצטרפו עוד שנים. השירה נמשכת — "שעתא דרעוא". משאלות לבנו באות לידי ביטוי בשירה. בהתלהבות עליונה שרים את הפיוט "ידיד נפש" לר' אלעזר אזכרי, מגדולי המקובלים של צפת, שדבק בכל נפשו באר"י הקדוש. (נפטר בשנת ת"ס — 1600).

ידיד נפש הוא שיר אהבה לקדוש ברוך הוא ומסתיים במלים:

... "היגלה נא ופרוש, חביב עלי את סוכת שלומך
... מהר, אהוב, כי בא מועד וחנני כימי עולם.

ר' אלעזר אזכרי היה אחד ממיסדי "סוכת שלום".

"כימי עולם" ראה עמוס ט' י"א: "ביום ההוא אקים את סוכת דוד הנופלת וגדרתי את פרציהן והריסותיו אקים ובניתיה כימי עולם".

(מצודת דוד: כימי עולם רצונו לומר כפי שהיתה מאז בימי דוד עצמו).

אחרי שיר זה התחיל הרב את שיחתו.

קשה היה לי לקלוט את כל החלקים של דרשתו. הוא דיבר על החשיבות של קיום כל המצוות ואל לו ליהודי להסתפק רק בחלק מן המצוות לפי ראות עיניו.

כאשר אנחנו מברכים על מצוה בודדת, הנוסח המחייב הוא: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, אשר קידשנו במצוותיו, — לכן כאשר אנחנו מקיימים את המצוה עלינו לזכור את כל המצוות. אין להוסיף עליהן ואין לגרוע מהן. כמו בגוף, אם יגרעו ממנו אחד האיברים — כל הגוף יסבול, ככה אין להשיג שלימות הנפש, אם לא מקיימים את כל המצוות. אין גם להוסיף — כי שלוש עיניים או שני לבבות הם תקלה לגוף, ככה אין להוסיף מצוות על מצוות.

אחר כך דיבר על ההשפעה הטובה של כל מצוה שמקיימים, איך מצוה גוררת מצוה ועבירה גוררת עבירה. בהמשך פירש קטע מפרשת השבוע וכולם הקשיבו לדבריו. גם הדיבורים בשולחן השני נפסקו ואוירה של שבת הורגשה באולם.

מלים מספר על בית כנסת נוסף, שבו ביקרתי והוא בית הכנסת הספרדי על שמו של האר"י. בנו אותו בפאתי צפת, בשולי ההר, אחרי הבתים האחרונים של העיר. באחד מקירותיו, בתוך הבניין יש כניסה למערה קטנה ואפילה. במערה זו היה האר"י מתבודד, בה למד, התפלל ושפך את לבו לפני רבון העולמים. בקרבת המערה עמד בית מגוריו, אך היום אין זכר ממנו. באויר הצח של צפת אפשר לראות מבית כנסת זה בבהירות רבה את קברו של ר' שמעון בר יוחאי. מקום המערה היה אהוב על האר"י ז"ל והספרדים בחרו בו להקמת בית הכנסת.

מבית הכנסת של הספרדים ירדתי לבית הקברות של צפת. הפניתי את צעדי לקברו של האר"י ז"ל. מסביב לקברו הקברים של גוריו. על קברו אבן גלילית ועליה חרותות המלים הפשוטות: "כאן מונח..." אני עומד בדומיה. אני רוצה לתת כבוד לאישיותו, אך אינני יודע איזו תפילה אומרים בעת ביקור קברים. אולי פרק מתהילים? אין סידור בידי. אני מרכין ראשי ומבקש במקום זה רחמים על הנפשות היקרות הנשמדות באכזריות בגולה על ידי הנאצים.

מאות חכמי ישראל, רבנים, מקובלים ותלמידיהם קבורים בבית העלמין של צפת. אין עמי מדריך, שיעזור לי לזהות את מקום קבורתם. במקרה אני פוגש כאן את השמש של בית הכנסת. הוא מפנה את תשומת לבי לקברו של פנחס בן יאיר, חתנו של ר' שמעון בר יוחאי, אחת הדמויות הנעלות, המפארות את ישראל. עניו וחסיד, כולו יראת שמים, לוחם עם הרע ומתחיל בכך מעצמו ורבים נמשכים אחריו. הוא אמר: "תורה מביאה לידי זהירות (רש"י — כשעבירה באה לידו, זהיר להישמר שלא ייכשל), זהירות מביאה לידי זריזות (קום עשה

טוב), זריזות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי פרישות, פרישות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי חסידות (שטיינמן, "באר התלמוד", כרך ב', עמ' 156 — "עניני נפש שבאצילות, נשמה יתירה, מזוקקת, נשמה עליונה"...) חסידות מביאה לידי ענוה, ענוה מביאה לידי יראת חטא, יראת חטא מביאה לידי קדושה, קדושה מביאה לידי רוח הקודש (השורה בנפש הדבקה בד', מעלה את האדם מעל לדרגה אנושית ומזכה אותו בחזון). רוח הקודש מביאה לידי תחיית המתים וחסידות גדולה מכולן, שנאמר "אז דיברת בחזון לחסידיך" עבודה זרה, כ' ב'.

השמש סיפר לי אגדה, המאפיינת את אופיו של איש הנחבא אל הכלים.

ר' פנחס בן יאיר ביקש, שלא יקימו מצבה על קברו, כי יפחיתו בביקורים על קברי צדיקים. פתאום קמה סערה ואספה גל אבנים על מקום קבורתו.

על תורת המידות התמציתית של ר' פנחס בן יאיר ביסס רמח"ל את ספרו — "מסילת ישרים".

בקצה בית הקברות נובע מעין קטן, שבו היה טובל האר"י ז"ל מדי יום ביומו. המקוה נקרא היום על שמו. האר"י היה גם פייטן. בפתיחת הסעודה השלישית בשבת נוהגים רבים לשיר את הפיוט שחיבר — "בני היכלא דכסיפין" וכו'.

פיטני צפת פירשו את ראשי התיבות צ — פ — ת: ציצית, פאה, תפילין והאר"י הקדוש דרש על פי גימטריא צ = 90 פ = 80 ת = 400 ובסיכום — 570. סיכום זה עולה מן המלה ת — ק — ע אף הוא 570 והוא ממשיך — "בשופר גדול לחירותנו". על היופי ועל התורה הוסיף את — חירות העם. חייו היו קודש להחיש את גאולת ישראל ולתקן עולם במלכות שדי.

ר' יצחק לוריא — אשכנזי, יש שקראו לו אדוננו רבי יצחק — האר"י, נולד בירושלים בשנת רצ"ד — 1534 לאביו ר' שלמה שעלה לארץ ישראל מגרמניה, ולאמו ממוצא איטלקי. כשהיה עדיין ילד, נפטר אביו. הוא ירד עם אמו למצרים ושם היו בחסותו של הדוד העשיר, ר' מרדכי פרנסיס. הדוד היה חוכר מכס. הוא דאג לחינוכו של הילד היתום, שלמד אצל מורים מפורסמים כר' בצלאל אשכנזי ור' דוד בן אבי־זמרא (הרדב"ז).

הרדב"ז נפטר בצפת בשנת 1575. האר"י היה תלמידו המובהק ולמד אצלו בעיקר תלמוד ופוסקים. בגיל חמש־עשרה נשא לאשה את בת דודו והתפרנס מעבודתו בתחנת המכס על הנילוס, כנציג של דודו. האר"י נשלח לשם עם צוות עובדים גדול. ר' מרדכי פרנסיס בנה להם בית מרווח. גביית המכס נעשתה למעשה על ידי הצוות, והאר"י פרש מכל עניני העולם הזה והתעמק בלימודו.

רק לשבתות ולחגים היה חוזר הביתה, לקאהיר. בתקופה זו התחיל להתעמק בתורת הנסתר והמשיך בלימודו זה כל ימי חייו. בעיקר התרכז בלימוד ה"זוהר" וגם בכתבי ר' משה קורדובירו, שהגיעו אליו מצפת. באותם ימים היתה צפת למרכז חשוב של חכמי ישראל וחיו בה מקובלים רבים. האר"י החליט להשתחרר לחלוטין מעסקיו ולעלות לצפת.

האגדה מספרת, כי המלאך שליוה אותו בחייו, הקיש על לבו ואמר לו: "למה תשב על נהרות בבל? קום, עלה לארץ ישראל. מתקרבת שעת הגאולה." האר"י לקח את מקלו בידו והתישב עם משפחתו בצפת.

האר"י הגיע לארץ ישראל בשנת שכ"ט — 1569 בהיותו בן 35 וכאמור, התישב בצפת. באותה העת היתה צפת קרובה לשיא פריחתה, אולם לא כזה היה מצבה בתקופה הקודמת. בימי שלטונם של הצלבנים ובעת נסיגתם, נחרבו כליל או חלקית ישובים רבים בגליל (1099—1291). כובשי הארץ היו הממלוכים והם שלטו בה למעלה ממאתיים שנה (1291—1516) השתלטו על הנמלים — על עכו, יפו וכו' והרסו אותם כדי להקשות על הצלבנים לחזור לארץ ישראל.

מצב זה צימצם עוד יותר את העליה של היהודים לארץ, שהיתה דלילה בלאו הכי. מעתה אפשר היה להגיע לארץ ישראל דרך נמלי בירות או צידון, או ביבשה מאירופה — דרך פולין (לבוב) וגומר בממלכה העותומנית. בשתי הדרכים קרובה היתה צפת יותר מירושלים.

אשתורי הפרחי בספרו "כפתור ופרח" מונה בין ישובי הגליל גם את צפת, שבה מצא 25 משפחות. "באגרות ארץ ישראל" לאברהם יערי (עמ' 91) מובא סיפור על יהודי מונציה, שבשנת רמ"א — 1481 הגיע באוניה לבירות ובדרכו לירושלים עבר גם בצפת. במכתב למשפחתו הוא כותב: "וגם צפת היא קהילה יפה ויש בה ש' (300) בעלי בתים עם הכפרים סביב, שהם בתוך התחום".

תקופת הזוהר של צפת התחילה רק אחרי גירוש יהודי ספרד בשנת 1492. במאה השש־עשרה שונה המצב הפוליטי, הכלכלי והרוחני בארץ ישראל ובמיוחד בצפת. בשנת 1517 גירש השולטאן הטורקי, סאלים הראשון את הממלוכים ותושבי ארץ ישראל נמצאו תחת שלטון חדש במסגרת אימפריה גדולה הכוללת גם שטחים של אירופה, שבהם התישבו יהודי ספרד.

השולטאן החדש, סאלים הראשון וגם בנו, סולימאן המפואר, ששלט אחריו, תרמו רבות לשיפור מצב הביטחון בערים ובדרכים. צפת היתה לעיר מרכז באחד מארבעת הדיסטריקטים לפי החלוקה האדמיניסטרטיבית החדשה, ונבנתה חומת מגן מסביבה. עולים רבים התחילו להיקלט בצפת ופיתחו בה מסחר בתוצרת חקלאית מהסביבה. הם גם הקימו תעשייה ובתי מלאכה והייצור (בעיקר טקסטיל לבגדים), שווק גם לארצות חוץ. היהודים היו גם לקבלני השלטון בהקמת בנינים ציבוריים ובסלילת דרכים. הצפתים ניצלו את קירבת הנמלים ועסקו ביבוא ובמסחר בין לאומי (בשמים וכד'). מעריכים, כי באמצע המאה השש־עשרה היה מספר היהודים בצפת 40,000 נפש וזאת על פי רשימת משלמי המסים שמספרם היה 10,000—12,000. (יצחק בן־צבי, "ארץ ישראל וישובה: בימי השלטון העותומני", עמ' 173).

מצב זה הקל על ההתפתחות של המרכז הרוחני, שכלל גדולי תורה בעולם היהודי בכל התחומים, הן בהלכה, הן בקבלה ובסוד ואלה, האחרונים, היוו את החלק הדומיננטי.

גם לפני המאה השש־עשרה היו נסיונות להקים מרכזי לימוד תורה ותלמוד בארץ ישראל. מגמה זו נבעה מיחסם של הגויים ליהודי הגולה; הכנסיה הקתולית,

האגודות של נזיריה פתחו בחקירה עויינת — לא פעם בעיקבות הלשנה של יהודים־מומרים — והאשימו קהילות ישראל, כי יש בתלמוד ביטויים המעליבים את ישו ואת הנצרות, והלכות רבות בתלמוד פוגעות במוסר. אם כן, יש להחרים ספרות זו ולאסור את לימודה. על רבני ישראל נכפו ויכוחים פומביים והם הגנו על התלמוד, דחו את ההאשמות, ערכו כתבי הסברה, אך פסק הדין של האינקויזיציה היה ידוע מראש. כל הנסיונות להשפיע, לרבות סכומי שוחד גדולים, לא ביטלו את הגזירות. הנוצרים החרימו ספרי קודש, שרפו באש את ספרי התלמוד והשתיקו, במידה רבה, את מערכת החינוך המסורתית.

כדי להמשיך בלימוד התורה עלו לארץ ישראל בשנת תתקע"א — 1211 למעלה משלוש מאות רבנים מצרפת ומאנגליה, ובראשם ר' יהונתן בן דוד הכהן מלוניל, ממעריצי הרמב"ם. ישיבות בגולה נסגרו באין די מורים ומחמת מחסור בספרים. המרכז בארץ ישראל נועד, אפוא, להציל קהילות ישראל בגולה מניתוקם מיהדות. בשנת 1259 עלה לעכו ר' יחיאל יוסף מפאריס, ובשנת 1266 עלה לירושלים ר' משה בן נחמן — הרמב"ן.

כולם עלו מסיבות דומות ורובם העריצו את הרמב"ם ואת שיטתו הפילוסופית, אולם הרמב"ן היה נגד ההסתמכות על חוכמות חיצוניות. "הכל נכתב בתורה, בפירוש וברמז" — כתב, ובפירושו הסתמך גם על הקבלה. הוא גם הדגיש את החשיבות של מצוות ישוב הארץ ובנינה.

נחזור ונדגיש: המגמה העיקרית של כל העליות הללו היתה — להגדיל תורה ולהאדירה ולהפיצה בארץ ישראל ובגולה.

בין העולים לארץ ישראל במאה השש־עשרה היו רבים מגדולי הדור בתורה, אבל הרוח, שנשבה בתקופה זו, הגעגועים, שבלב היהודי, נבעו מכיסופים לגאולה לאלתר, מהקשבה לפעמי המשיח, שעומד להופיע ולמלא שליחותו. צריך רק לזרז את הכשרת הדור, להעלות את רמתו הרוחנית, לגלות לו את פירוש התורה על פי ה"זוהר", להרחיקו מתאוות הגוף ולטפל בנשמתו. המרכז, שבו החלה לפעום רוח זו — התפתח בצפת והמקובלים היו בו החלק הדומיננטי. מרכז זה היה קיים לפני עלייתו של האר"י ז"ל לצפת והוא שמשך אותו להתישב בעיר זו בשנת 1575. הוא רצה להעמיק את לימודו, להחליף דעות, לחזק במעשיו את בנין סוכת השלום. האר"י הצטרף לישיבה של ר' משה קורדובירו. מהתחלה בלטה אישיותו בין הלומדים הרבים. אחרי זמן לא רב נחשב לתלמיד־חבר של ראש הישיבה.

כנראה, כבר אז התחילה להתפרסם דרכו המיוחדת של האר"י בקבלה ומשכה את הלבבות של מקובלי צפת. אכן, אחרי פטירתו של ר' משה קורדובירו בשנת ש"ל — 1570, נשאו כולם את עיניהם אליו ורצו בהנהגתו.

ארשום תמצית של חלק מהשקפותיו:

האר"י המשיך בדרך ההתבודדות. הוא קרב רק יחידים ולא נאם לפני רבים. רצה לעצב נפשות, את גורי־האר"י ופעל באמצעותם. הם עשו את השליחות בארץ ובגולה. האר"י השאיר בכתב רק מעט שבמעט על השקפת עולמו ושיחותיו נרשמו על ידי תלמידו הנאמן, ר' חיים ויטאל. "הייטב בעיני ד' שיהיה אור

גדול בזה העולם וחכמי הדור לא ידעו אותו?" — אמר ר' חיים ויטאל (שבחי האר"י, ל"ח).

מה המטרה? "גאולת הפרט וגאולת העם...; הנפש החוטאת תטהר ותיגאל מחלאתה, זוהמת הנחש הקדמוני. ועל ידי זה תמהר לבוא... גאולת ישראל כולו. לקרב את ביאת המשיח... זהו היסוד ב"תיקוני התשובה" של האר"י; ...האר"י קורא לכל העם לעזור לגאולה... להתקרבות הקץ" (ש.א. הורודצקי, "עולי ציון", עמ' 63).

"כמו השם יתברך הנקרא אחד, צריך גם ישראל להיות אגודה אחת ובלב אחד"... ואם גלה יהודי בין האומות, "נחשב כאילו גלו כל ישראל לשם".

...האר"י דורש מן האדם שכל מעשיו, אפילו החילוניים, ייעשו מתוך כוונות לשם שמים. "אין שום מלאכה בעוה"ז שאין בה קיום המצוות"... צריך שיהיה גם בעל מידות טובות; על ידי שתיהן יחד... יכול האדם להשתלם ולעלות מעלה... כל עבודתו של האדם הישראלי וכל הכנותיו בקדושה ובטהרה הן לקרב את הגאולה השלימה, גאולה לשכינה, כי גם השכינה היא בגלות יחד עם בניה, וגאולה לעולם כולו". (שם, עמ' 64, 65).

יש אגדה מפורסמת הקשורה בקבלת השבת על ידי האר"י וחבריו בשדה התפוחים בצפת. החבורה מתפללת, פניה למערב ושרה בהתרוממות רוח את המלים מ"לכה דודי" של אלקבץ: "התעוררי, התעוררי, כי בא אורך... ונבנתה עיר (ירושלים) על תלה..."

האר"י מפסיק את השירה ופונה אל חבריו: "חברים, רצונכם לעלות קודם שבת לירושלים ונעשה שם שבת?" חלקם השיבו — "כן" ואחרים אמרו — "נלך מקודם ונודיע לנשים."

אז נחרד הרב חרדה גדולה והודיע בשברון לב: "היתה הזדמנות להיגאל, בעוונותינו חזרה הגלות לאיתנה." (זאב וילנאי — "אגדות ישראל", עמ' 411).

אגדה זו מעלה תופעה של אמונה כושלת, חוסר נשימה להמשיך ללכת דרך המדבר, אשר מימי המרגלים חזרה מדי פעם בפעם בתולדות עמנו, פיזרה תקוות, הפסיקה המאמץ לצאת מעבדות לחרות, לגאולת עמנו — שנראתה כה קרובה בעיניהם של אנשי חזון.

האר"י הגיע לצפת בשנת שכ"ט — 1569 ונפטר בעת המגיפה בשל"ב — 1572. בן 39 היה במותו וחי בצפת שלוש שנים בלבד. הודות לר'חיים ויטאל (1543—1620) התפשטה התורה הלוריאנית, הקבלה המעשית, בכל העולם היהודי. ספרו העיקרי של ר' חיים ויטאל נקרא "עץ חיים".

למעלה ממאה שנה אחרי מותו של האר"י, קם בישראל משיח שקר שינק מתורת הקבלה, הוא — שבתי צבי (1626—1676). האיש נשבר בדרכו והביא רבים לידי עוון. אבל הגרעין הטהור, הבריא של התורה הלוריאנית לא נעקר מהעולם. לא עברו שלושים שנה וקמה תנועה חדשה, תנועת החסידות, שדחתה את נסיונותיהם של השבתאים להשתמש בקבלה להנמקת הפריקה של עול המצוות. היא ביססה את היהדות על הרגש, על אהבת עם ישראל וארץ ישראל, מילאה אותה רצון חיים ונאמנות לציפיות הדורות לגאולה.

עד היום קיימות בארץ ובתפוצות הגולה אגודות, המעיינות בקבלה הלוריאנית, ומתיחדות, שנה שנה, עם זכרו של האר"י, ביום פטירתו.

רוח הקדושה והיופי, שהאר"י החדיר למנהגי השבתות והחגים, לנוסח הסידור, שרירים וקיימים ומקובלים על עדות בישראל, בלי שחלק מהעם יידע אפילו, מי היה יוצרם ומחברם.

החופשה שלי הגיעה לסיומה. ארזתי את מעט החפצים ומיהרתי להגיע הביתה, לקיבוץ. ישבתי באוטובוס, נהניתי מהנופים של חלק מארצנו ובהם הרים, גבעות, שדות, עצי פרי, פרדסים, הכנרת, הים. ומעל לכל ישובים, ישובים הנבנים על ידי יהודים, ובהם ילדים רבים, דור הולך וקם, ויש לדאוג לכוונו לדרך הנכונה.

בצפת הרגשתי ביתר עוז, עד כמה אני קשור לעמי ואיך הלבטים במשך תולדותיו הנם חלק מנפשי; בלבי התגברה הציפיה לגאולה ותפילה, שאזכה למעשים נכונים.

לא מצאתי את הדרך לצאת מן המבוכה שבה נתונה "עקיבא". בשנת 1943 כבר הגיעו אלי הידיעות, אף כי מקוטעות, על מאבקו של "החלוץ הלוחם" ועל חלקם בו של חניכי תנועתנו. ידענו, שאין סיכוי, כי בגמר המלחמה יעלו לארץ כל אלה, שכל כך ציפינו לבואם, והם, במלחמתם על כבוד ישראל, כה התגעגעו אלינו.

ופה, בארץ, אין דם חדש, שירענן את חיי הקיבוץ. התנועה החינוכית בארץ ישראל היתה עדיין בחיתוליה, והקמת המוסד החינוכי, שקיוינו להגשימה, נתקלה בקשיים; אחת ההנחות החשובות, שיבטיחו את הצלחתו של המוסד היתה — קיבוץ למופת, והנה הקיבוץ עומד על סף התפוררות. בכל זאת נסעתי רגוע ומצפוני היה שקט. האמנתי, כי הדרך הציונית, החינוכית, שבה בחרתי, היא הדרך הנכונה וממנה לא אסטה, גם אם יהיה גורלי לחיות את חיי בבדידות מוחלטת — אהיה שמח בחלקי ומאושר בעולמי. על כל פנים, החלטתי, שאהיה מהאחרונים שייצאו את שערי הקיבוץ. תהיה זו יציאה פיזית; במהות — לא ישתנה מאומה בחיי.

עוזיאל ליכטנברג

תנועת "הנוער הציוני" בפולין 1940—1944*

פרק הונגריה, מרס 1942 — מרס 1944

(חלק שלישי)

תהפוכות הגורל ונסיון החיים לימדו אותי הפעם. בעת הרישום במשרד הקבלה מסרתי שם חדש, חלילה לי מלחזור לשם הקודם. והדת — הפעם נוצרית. כאן לא שואלים והסברים לא דרושים, רושמים כל מה שתמסור, בעיקר כאשר אתה מובא ללא ניירות.בקשתי להכניסני לחדר היהודים, הידועים כשומרים על הנקיון וגם דוברים שפה נוספת פרט להונגרית. מידידי הוותיקים אין כבר אף לא אחד, פרט לגנבים, המשתחררים וחוזרים שוב ושוב. אני מרגיש בחדר ממש כמו בבית, הנגריה ממשיכה לפעול ובעליה מקבל אותי בשמחה. החלטתי לפעול למען יציאתי בהקדם ממקום זה מחשש שיגלו אותי בלשי המשטרה. בקשתי מבוססת על שחרורי מהצבא כפולני ושהותי כאן חייבת להיות רק שלב ביניים לקראת העברתי למחנה פולני. פנייתי נענתה רק חלקית. כעבור שבוע הועברנו שנינו למחנה "Magdolna", השוכן בטבורה של העיר. מחנה זה נחשב לבין הנוחים ביותר. בראש המחנה עמד יהודי אוסטרי, וייס, בעל רעמת שיבה, נוח לבריות. רוב שעות היום אנו נתונים למינהל עצמי, אנשי המשטרה מבקרים במקום אך אינם מתערבים. וייס מבקש להתנהג לפי ההוראות ולא לתת למשטרה עילה להתערבות. היציאה מכאן מוסדרת, בשעות היום רשאים אנו להמצא בחצר מעורבים, קיימים חדרי גברים ונשים ואסור למין אחד להיכנס לחדרי

* פרקים קודמים ראה "משואה" ט"ז, עמ' 156—175, "משואה" י"ז, עמ' 217—238, "משואה" י"ח, עמ' 151—173 ו"משואה" י"ט, עמ' 181—193.

המין האחר. היציאה העירה מוסדרת לפי אחוז יומי קבוע. חובה לחזור לפני חלוקת ארוחת הערב. במקרה שאחד לא יחזור יופסקו היציאות העירה, המחנה ייסגר וכעונש 10% מתושביו יוחזרו לבתי סוהר. אנו מצווים אפוא לנהוג במשמעת עצמית. היציאה לטיפוסים מפוקפקים נתנת רק בתנאי, שאחד העצורים מקבל על עצמו תפקיד של מלווה צמוד ואחראי להחזירו. היו בינינו אנשי העולם התחתון, אשר נידונו למאסר ורק הודות לשוחד הועברו אלינו. הם היו מקור לדאגה מתמדת למר וייס. לעתים נחלצתי לעזרתו כמתנדב מלווה. גם העבריינים העריכו את נכונותי ללוותם העירה והבטיחו להמנע מצרות. זכור לי מקרה אחד, ש"ידידי" לא עמד בפיתוי. חבריו בעיר הובילו אותנו מפונדק למסבאה, ובכל מקום לוגמים את "השפריץ" ההונגרי המפורסם. ניסו לשכר גם אותי. נצמדתי אליו וחיכיתי מאחורי הדלת בביקורו אצל ידידתו. לפנות ערב הבחור לא עמד על רגליו, גררתי אותו ברחוב, למזלי הופיעו שליחים נוספים מהמחנה, שחיפשו אחרי שנינו ועזרו לי להחזירו על הידיים. למחרת חיבק אותי הבחור והודה על הטרחה והמאמץ, שגרם לי.

התיידדתי כאן עם זוג צעיר, שניהם ציירים, ילידי וינה. בתחילת שנות השלושים לחייהם, ממשפחות מתבוללים, רחוקים היו מיהדות ומציונות. ה"אנשלוס" גרם להם אכזבה מרה, שכניהם הסוציאליסטים, קתולים וליברלים, התגלו כחסידי היטלר. קיבלו את היטלר ותורתו בהתלהבות, התהדרו במדי הנאצים והשתדלו לעלות באכזריותם על מוריהם הגרמניים. בני הזוג המשיכו גם כאן לצייר, בעיקר כציירי אופנה.

בלומה כבר בארץ, קבלתי מכתב קצר ממנה. הצטרפה, כמצופה, לקבוצת ניצנים. שמחתי מאוד. הרגשתי, כאילו בחלקי גם אני כבר שם. הצלחנו במאבקנו נגד היטלר ומנגנונו. יבוא יום וגם אני אצטרף אליה. חייתי באמונה בלתי מעורערת, שזה יתגשם. ביציאותי העירה אני נפגש עם זיגפריד, יודע על הקשר למשלחת עם קושטה, פעילות ועדת ההצלה והסיכויים להגדלת מאמצי ההצלה. הכוונה להצלת יהודי סלובקיה ודרכם להגיע ליהדות פולין.

מצבם הפוליטי של יהודי הונגריה הורע מאוד. הגרמנים לוחצים על ממשלת הונגריה לנקוט פעולות נגד היהודים. בסלובקיה פועל אייכמן ועוזריו לחיסול סופי של שארית היהודים. מנהיגות יהודי סלובקיה עדיין פעילה במקום, עיקר הצלת היהודים בבריחה להונגריה. והנה, ממשלת הונגריה פונה לפרלמנט ומציעה לחוקק חוקי נירנברג. ראש הממשלה, הגרף קללאי, הידוע בדיעותיו הליברליות, נואם בפרלמנט ומציג את תכנית הממשלה לנישול אזרחיה היהודים של הונגריה, מכל העמדות הכלכליות, כולל איסור לעסוק במקצועות חופשיים, במסחר ובעבודה החקלאית, וכן איסור להתגורר ברחובות ראשיים וכו'. הכל לפי כללי נירנברג. אומנם היהודים משתעשעים בתקווה, שהנאום מיועד רק לצורכי יצוא ובפועל לא ישתנה מצבם. כרגיל נפוצות בדיחות והן קנה המידה לדעות האנשים. אחת מסופרת כאילו אוטנטית. לראש הממשלה חוכר יהודי באחוזתו המשפחתית. החוכר האזין ברדיו לנאום בפרלמנט ורוחו נכאה. בסוף השבוע הגיע הגרף לאחוזתו ופוגש בחוכר, רואה במצוקתו והריהו מנחם אותו: "ראה, ידידי, אני חייב לך כסף, נכון? נכון, אומר היהודי. כמה פעמים הבטחתי לך לסלק את

החוב? אה, המון פעמים. נו הגד אתה לבד, כה הרבה פעמים הבטחתי ואף פעם לא קיימתי, למה תחשוב, שהפעם דווקא אעמוד בדיבורי". יהודים רוצים להאמין, שכאן, בהונגריה זה לא יקרה. יהודי הונגריה יותר הונגרים מההונגרים. אבל האוירה קשה, נשבר בטחונם. גם הם שמים את יהבם על סיום מהיר של המלחמה ומפלת היטלר.

בממשלה מתנהל מאבק בין הליברלים הנוטים למעצמות המערב ומאמינים בנצחונם ובין חסידי היטלר. בראשות משטרת ה"קאוג" (משטרה לנתיני חוץ) עומד מפקד אנטישמי מרטינאידס, העושה הכל, כדי לתפוש את הפליטים היהודים ולגרשם מעבר לגבול. נגדו עומד שר הפנים קרסטפישר ועוזרו, הממונה על מחלקת נתיני־החוץ, אישטוון אנטל, שניהם פרו־יהודים. המאבק ידוע גם ברחוב. הנה אירגנה המשטרה רכבת פליטים ושלחה אותם לפולין. כל האירגון נשמר בסוד ורק ברגע האחרון נודע לשר והוא הורה לעצור את הרכבת במחסום הגבול ולהחזירם למחנות מעצר בארץ. למזלנו, ראש המדינה, האדמיראל הורטי, הידוע במלחמתו בקומוניסטים ובדיכוי ההתקוממות הקומוניסטית בהונגריה לאחר מלחמת העולם הראשונה, מתנגד לתורת היטלר, לתורת הגזענות. מאמין במפלת הגרמנים, משתף פעולה במינימום ההכרחי, תומך בממשלתו באגף הליברלי. גזירות אנטי יהודיות והחוקים, שנתקבלו בפרלמנט בבודפשט, אינן מתבצעות בפועל. אבל השאלה היא, עד מתי?

מספר הפליטים היהודים מפולין, שהגיע לכאן מאז שבתי בכלא, מועטים ביותר, על כל פנים המגיעים לכאן מקבלים עזרה מוועדת ההצלה על ידי נציגי התנועות הפעילים. הוועדה, שהוקמה על ידינו, כאשר הגענו מסלובקיה, ממשיכה לפעול למרות מעצרם של רוב הפעילים הראשונים. התנועות האחיות המקומיות, שהופעלו על ידינו, ממשיכות בעזרתן הפעילה, "הקדר" המדרבן ומדריך אותם, הם הפליטים. בתנועתנו עיקר הפעולה מבוצעת על ידי זיגפריד. לי לא נמצא עדיין מחליף, בסלובקיה אין לנו תנועת אחות, ומפולין לא מגיעים פעילים.

במגדולנה, נרשמנו שנינו כנוצרים. לחיזוק ההצהרה הרינו נמנעים להשתתף בתפילות שבת וחגים. חג הפסח הקרב גורם גם כאן לתכונה מיוחדת. חדר אחד גדול פונה מדייריו והוכשר לעריכת הסדר. לובשים בגדי חג, יושבים ליד שולחנות מאולתרים, ה"אומז'ה" סיפקה יין ומצות, קוראים את ההגדה, שרים פזמונים לפי הנוסחאות של הארצות השונות. רק אנחנו, שני הגויים נשארנו בחוץ. שומרים בשער ולוגמים מדי פעם מבקבוק יין, שגנבנו מבעוד מועד. אחר חצות, נכנסנו כרגיל לחדר, בו מוסתר הרדיו, להקשיב לשידורי לונדון. שומעים הודעה של ממשלת פולין הגולה על מרד, שפרץ בגיטו ורשה. מודיעים על להבות העולות מאיזור הגיטו הלוחם. אלה הידיעות היחידות, שהגיעו לכאן. אינני יודע, כמה מיהודי הונגריה שמעו על כך. העתונות המקומית והרדיו הממשלתי לא פירסמו כל ידיעה. הידיעה הרעידה אותי. חברים ומכירים לחמו שם את מלחמתם האבודה מראש. הכרתי את הפולנים וידעתי, כי מצידם לא תבוא שום עזרה. לניצולים מהגיטו אין סיכוי לעזרה. כאן, החיים התנהלו כרגיל. בלילות שלאחר מכן ניסיתי להשיג ידיעות מהרדיו, אבל בידיעות חסרו פרטים. המאורע עבר ללא תגובה, כמעט ללא הד בציבור היהודי.

ימי המנוחה במגדולנה הגיעו לקיצם באופן פתאומי. בלשי ה"קאוג" מבקרים כאן לעתים תכופות. מציצים לחצר ומקבלים דיווח מהמנהל. ביקורים רגילים אשר כאילו לא נוגעים בנו. למזל הביש שלי הופיע לביקור הבלש שליווה אותי לפני שנה ממחנה רומבך לגבול הסלובקי ואשר בסיומו הבטיח לי, שידאג אישית, שלא אחזור להונגריה. בא לביקור, הכרתיו מיד, גידלתי שפם פולני גדול, כיאות לזהותי החדשה. קרא לי ושאל לשמי, אמרתי אבל זה לא עזר. "אתה ציפור לא רגילה, איך התגלגלת לכאן, אבל הפעם הפסדת". לפי הוראתו הוצאנו שנינו, הפעם רייכר זכה בגללי, ונשלחנו בטרנספורט מידי למחנה "גרן".

בבודפשט ישבתי בשלושה מחנות: רומבך, סובולץ ומגדולנה (על סובולץ לא כתבתי, שם ישבתי זמן קצר בלבד, כאשר הוצאתי מבית הסוהר ולפני שיבוצי במגדלונה), בכל אחד מהם פחות ממאה איש, הניהול כאן כמעט אוטונומי. לא כן במחנות המרוחקים מעיר הבירה. המחנות ממוקמים באיזור של יערות ומנוהלים על ידי אנשי משטרה בלבד. יושביהם מבודדים ומנותקים מכל מגע עם העולם החיצוני.

שלושה מהם הכרתי: את גרן, צ'רגי וריצ'ה. בכל אחד מהם מאות רבות של אנשים. הגרוע מבין השלושה הוא המחנה בגרן. יתכן שזה נבע מאופיה של האוכלוסיה המיוחדת, שהוחזקה כאן. במחנה מוחזקים גם עצירים פוליטיים ופליליים, שנעצרו במעצר אדמיניסטרטיבי. השווה בינינו, שכולנו יהודים. המשטר חמור, תנאי המגורים תת־אנושיים, יחס המשטרה גובל בהתעללות, מכים ומרביצים בכל הזדמנות, ללא סיבה ממשית. המחנה מורכב משניים: העליון והתחתון. בעבר היתה כאן אחוזה. למעלה, על פסגת הגבעה, בבנין המכונה "הקסטל", התגורר הפיאודל ומשרתיו, ולמטה, למרגלות ההר, החצר, מבנים גדולים ומחוברים בצורת ח' שימשו כמבני משק, רפת, אורווה וגורן. כעת פורקו הקירות, שהפרידו ביניהם ונוצר אולם ענק וממנו מספר יציאות לחצר. למבנים צמודה סככה, המשמשת כבית שימוש מאולתר לעצירים. מסביב למחנה גדר תייל צבאית, הנשמרת על ידי שוטרים מזויינים. ההתקרבות לגדר אסורה בהחלט. בחלק העליון, "בקסטל", שוכנת המפקדה, מגורי השוטרים, חדר חולים ומטבח. לצדם מחנה זוטר של עצירים, הנהנים מפרוטקציה. נמצאים כאן גברים ונשים. מותקן חשמל ומים זורמים. בחלק זה של המחנה לא ביקרתי אף פעם, רק שמעתי עליו מהתורנים העולים למטבח להביא את האוכל. עיקר המחנה בחלק התחתון, כאן אנו ישנים על דרגשים דו־קומתיים המסודרים שורות, שורות, ורק מעברים צרים מפרידים ביניהם. הדרגשים זוגיים, לוחות עץ עם מצע קש. אין כל אפשרות לשמירת היגיינה. מתרחצים ומכבסים את הלבנים בחצר, בשוקת ליד הבאר. אין כאן שום תעסוקה לאנשים, פרט לאמצאות השוטרים, כגון טאטוא מתמיד של החצר ואיסוף כל גרגיר של לכלוך הנראה רק להם. כל העבודות במקום עונשים משמעותיים, השכמה עם אור הבוקר, מסדר נוכחות וספירת אנשים בחצר. שלוש פעמים ביום עומדים בתור לקבלת אוכל, ושוב מסדר נוכחות וספירת האנשים לפני רדת החשיכה. מיד אחרי המסדר חייבים כלם לשכב לישון, בפנים אין תאורת חשמל, רק פנסי נפט תלויים מעל לדלתות היציאה לחצר. קשה לי לתאר לעצמי, איך חיים כאן אנשים בחודשי החורף. למזלי שהיתי

כאן בחודשי מאי־יוני, גם אז חדר הקור לעצמות בימים הגשומים ובעיקר בלילות הקרירים. במחנה התחתון נמצאים רק גברים. ההרגשה הקבועה, השוררת כאן, היא הרגשת רעב מתמיד. אחת ההתעללויות, הפוגעות קשה בעצירים, היא צורת חלוקת הלחם. כיכר לחם ניתנת לכל ארבעה וחצי איש, החלוקה גורמת לריב בלתי פוסק, המגיע לעתים למכות. מי חכם וידע לחלק כיכר לחם לארבע וחצי מנות, אין כאן מאזניים לשקילת המנות. והלחם יקר מכל. את מנת הלחם היומית מחלקים לפנות ערב, לכאורה, יש לחלקו לשלוש מנות, אבל אין כל מקום להחזיק אותו. האולם ריק מכל ריהוט, אין כאן ארונות. גם המזוודות נלקחו מאתנו מיד עם בואנו, המקום הפרטי היחיד הוא בחבילה, המוחזקת על הדרגש מתחת למצע, תחת הראש. אבל אבוי למי שסומך על זה. לחמו נגנב מיד. ככה זה קרה גם לי ביומי הראשון כאן. הברירה היחידה לגמור את המנה מיד עם קבלתה. מדי פעם מקבלים גם פרוסת נקניק מבשר סוסים. לארוחת ערב ובוקר מחלקים שתייה כהה, הנקראת קפה. בצהריים מנת מרק גריסים, שרק בני מזל מוצאים בו חתיכות שומן. הלחם הוא החלק הדומיננטי במזוננו ועליו עלינו לשמור, פן יגנב מאתנו. מטבח המחנה נמצא למעלה ב"קסטל", שלוש פעמים ביום עולים התורנים להביא דודי אוכל עבורנו. העליה בשביל העפר בימי גשם וסגריר — כאשר העפר בוצי וחלקלק — קשה ומסוכנת. קורה ואחד מהתורנים מחליק וכל התכולה נשפכת, ואז נשאר לנו לחכות למטה, עד ששאריות האוכל יזלו מעצמם עד לתחתית הדרך. אנשים לא מתאפקים ואוספים את השאריות המעורבות באדמה. אוכל חליפי לא ניתן לנו, נשאר רק לחכות לערב לקבל את מנת הלחם היומית.

כבר ביומי הראשון כאן, גיליתי חברים מתנועות שונות, שהובאו הנה לפני. התכנסנו לשיחה על המצב וחיפוש דרך להתמודד עם המציאות. כל החברים הסכימו להצעותי: א. לעבור לשינה מרוכזת באחת מפינות האולם. ב. להקים קומונה, לקבל את מנת הלחם ביחד; תורנים יפרסו את הלחם ויחלקו פרוסות אחידות, קצובות, והיתרה תישמר לשאר הארוחות. אנו אוכלים בצוותא. תורן שומר על איזור השינה מפני זרים. גם הבריונים אינם מעיזים לתקוף אותנו, כי כוחנו בקבוצה. למרות שייכותם לתנועות שונות, הרגילות למאבקים הדדיים, גילו האנשים כאן רוח של חברות יפה. החינוך התנועתי הוכיח את ערכו. רובם הכירו אותי כאחד מחברי הוועד הבין־תנועתי, וקיבלו את מרותי ללא ערעור. אז הגינו צעד נוסף לשיפור מצבנו. שיגרנו אל מפקד המחנה משלחת מדוברי הונגרית שבינינו וביקשנו רשות לעבד חלקת אדמה מעבר לגדר המחנה ולגדל ירקות. חלק נמסור למטבח הכללי, והיתר ישפר את מנת מזוננו. מעבר לתוספת המזון החשובה כשלעצמה, חשוב היה לנו לשמור על כושר גופני, לעסוק בעבודה כערך עצמי.

המשטרה קיבלה את הצעתנו בעין יפה. מדי יום אחרי ארוחת בוקר אנו מקבלים כלי עבודה וצועדים במאורגן לעבר החלקה. שוטר המתלווה אלינו, נמנע מלפגוע בנו, להיפך החידוש שנתגלל לו, יהודים העובדים בעבודה פיזית מרצון, מעוררים רק רגשי כבוד. רכשנו לנו כעין מעמד מיוחד במחנה. וכאשר פרסנו לארוחה צנוניות ובצל ירוק מגידול עצמי, הרגשנו טעם של מעדן.

חלק מדיירי המחנה התייחס אלינו בכבוד, אבל לא חסרו גם מתנגדים. מתנכלים

לנו, משום מה חושדים בנו, שמנותנו גדולות יותר, אחרת איך נסביר, שאנו אוכלים לחם לכל ארוחה. צועקים, אבל אינם מעיזים להתנכל לנו. הודענו בפירוש, שאנו מוכנים להחזיר מכות נאמנות, לכל מי שיעז לפגוע בנו. נוסף על כך, הצענו לכל הרוצה בכך להקים קבוצה נוספת במחנה כדוגמתנו.

שהותי בגרן באה במהירות אל קיצה הטוב. בתקופת השהות במגדולנה נפגשתי מספר פעמים עם ראשי הוועד הפולני, ניסיתי להניעם לטפל בנו (בי ובריכר). כעת ענינו לכל הקריטריונים, לפיהם הם פועלים. סיפרתי להם על השינוי במעמדי האישי, על רישומי כפולני נוצרי וכי הודות לצו שוחררנו מהצבא ההונגרי ממחנות עבודה ליהודים. ביקשנו, שיסדירו את העברתנו למחנה של פולנים, אבל סרבו לעזור. רגש האנטישמיות העז הכתיב את מהלכיהם. תוך כדי שיחות אתם נודע לי שמה של הגרפית Vegh, ממשפחת אצילים הונגרית, שעמדה בראש הוועד לידידות הונגריה—פולין. אשה ליברלית, קרובה גם לצרות היהודים, בעיקר בזכות ידידתה, הברונית רוזשי ווייס, הברונית היחידה ממשפחתה (משפחת ברון מנפרד וייס, יהודים מומרים, בעלי מפעלי נשק ופלדה "מנפרד ווייס", מעשירי הארץ), אשר לא התנצרה ומסרה מזמנה ומרצה למען פליטי יהודי פולין. היתה מקובלת בחוגי האצולה וחוגי הממשלה והודות למעמדה היתה מגיעה לביקורים במחנות פליטים הסגורים לציבור וניצלה את מלוא השפעתה לעזור לפליטים יהודיים מפולין. רבים מהפליטים חייבים לזוכרה לטובה. נפגשתי עם שתיהן, הוצגתי כנציג תנועת נוער מפולין, העצור במחנה. בעקבות הפגישה הבטיחה הגרפית Vegh לבקש התערבות הוועד הפולני לשחרורי בהקדם ולהציב אותי במקום, שאוכל לחזור לפעילות ציבורית. בהמלצתה פניתי שוב לוועד הפולני, אבל העברתי מבודפשט סיכלה כל פעולה אפשרית.

ליציאתי החפוזה מבודפשט היה גם צד טוב. שוב הובאתי לכאן ללא ניירות, אלו היו צריכים להגיע בדואר הרגיל. פקיד הרישום שאל לשמותינו, ואנו מסרנו שמות חדשים. אומנם באחד הימים יגיעו הניירות מבודפשט, אבל איש במשרד לא יטרח להשוות את השמות. שינוי השמות עוזר לטישטוש עקבות העבר. עם בואי כתבתי מכתב לגרפית, הודעתי לה על מקומי החדש וביקשתי את עזרתה. מכתבים הנשלחים מהמחנה נמסרים פתוחים ועוברים צנזורה משטרתית, לעולם אין לדעת, אם נמסרו לדואר למשלוח, אולם הפעם ידעתי, כי המכתב הגיע. מכתב ממוען לאצילה לא יעוכב כאן. הדאגה שקיננה בי, האם תזהה אותי בשמי החדש, גם זה התבדה. תשובה למכתבי לא הגיעה, אבל יום אחד נקראנו למשרד המחנה, בחדר המפקד ישבה הברונית ווייס. התעניינה בשלומנו, העליתי לפניה בגרמנית את טענתנו, על העוול, שנגרם לנו ובמקום למחנה פולני, כפי שמגיע לנו, נשלחנו לכאן. ביקשנו שהיא תפעל אצל השלטונות למעננו. הברונית ווייס תירגמה את דברינו והצטרפה לבקשתנו. לפחות, להעביר אותנו למחנה רגיל, שם נחכה לביקור וועדה ממשלתית ולהכרעה.

פעם לששה חודשים מבקרת וועדה ממשלתית במחנות ה־Jnternalotabor ולפניה מתייצבים המערערים על החזקתם במחנה. הוועדות הן סמכותיות ורשאיות לפעול ולהחליט במקום. התערבות הברונית עמדה לנו ועוד באותו יום נמסר לנו, שאנו מועברים מכאן.

גרן כמחנה עונשין מלא את תפקידו האכזרי. תושביו מושפלים על ידי המשטרה,

מורעבים, משועממים על ידי הבטלה מאונס, מלוכלכים בגלל חוסר תנאים היגייניים. השוהים כאן תקופה ממושכת, משתנים חיצונית וצריך הרבה דמיון ועין בוחנת, כדי להכיר חברים מימי הילדות. כרגיל מחפש אני בין הנוכחים חברים. והנה נדמה היה לי, שבחור אחד, נמוך קומה ורזה, מוכר לי. פניתי אליו ושאלתי לשמו ולמוצאו, אך הוא סירב לדבר איתי. מלוכלך, בגדיו בלואים, מגודל זקן פרא, שכינים רוחשים בו. אגב מכת הכינים נפוצה כאן מאוד, ומי שאין לו עדיין, הריהו מקבל אותם מיד עם בואו, כשבגדיו חוזרים אליו מה"חיטוי". למרות סירובו המשכתי לדבר אליו, לבסוף נתרצה ומסר לי את שמו "רוט" ומוצאו מקרפטו־רוס. אך מבטאו הלודז'אי הסגיר אותו, ולאחר נסיונות התחמקות גילה את סודו, שמו המרמש ומוצאו מלודז'. כעת מסרתי לו את שמי המקורי ואז רבתה השמחה. שנינו מאותה העיר, יחד היינו חברי הנוער הציוני, שייך היה לקבוצת הבוגרים, מדריכים של בני גילי. בוגר הגימנסיה העברית וכשאחרים יצאו להכשרה ועלו ארצה, הוא נסע לחו"ל ללמוד רפואה, ומאז לא נפגשנו יותר. לפי סיפורו סיים את הלימודים, חזר ללודז' בתחילת 1939, כאן החל לעבוד כרופא במוסד הרפואי "לינת צדק". עם פרוץ המלחמה ברח לגליציה, שנכבשה על ידי הרוסים. התיישב בכפר ליד לבוב, הכיר בחורה יהודיה התחתן איתה ונולד להם ילד. בשנת 1941 לאחר פרוץ מלחמת גרמניה—רוסיה, נכבש השטח על ידי הגרמנים. מלאכת השמדת היהודים החלה מיד אחרי הכיבוש והם החליטו לברוח להונגריה. מקום מגוריהם קרוב לגבול החדש עם הונגריה. אשתו ילידת כפר, שרוב תושביו אוקראינים, שלטה בשפה האוקראינית, קל לה להיקלט בכפר אוקראיני מעבר לגבול. לפני חציית הגבול שכרו מבריחים בכסף רב ומסרו להם את ילדם, אשר הבטיחו להבריחו בתנאים מיוחדים ולמסרו לידיהם לאחר שיגיעו למקום מבטחים. לאשתו היו קרובים בכפר המיועד ושם צריכים היו להיפגש. אבל הילד לא הובא אליהם. להתלונן לשלטונות לא יכלו, וכל המאמצים, שעשו על מנת לחפשו, לא הועילו. בסופו של דבר גם הם נעצרו, אמנם כיהודי המקום מחוסרי אזרחות והובלו למחנה. בעת מעצרם המשיכו במסע השגיאות. הכחישו כל קשר ביניהם, מסרו שמות נפרדים, וכה גרמו במו ידיהם להפרדה, כאשר נשלחו למחנות נפרדים, ואיבדו כל קשר ביניהם. מעוצמת המכות שנחתו עליו, נשבר ואיבד את הרצון והתקווה לחיים. שעות שוחחנו, תוך כדי פירוק המתח, שהיה חבוי בו. תיאר לי את הילד ואת אשתו, ידעתי, שאם אפגוש אותם, אכירם מיד. קרא להם בשמותיהם, אבל את שמה הנוכחי לא ידע. לא היה בכך כל פלא, כאשר נתקלתי במחנה הבא באשה, העונה לתיאור, שיצרתי בדמיוני. ניגשתי ומסרתי לה ד"ש מבעלה, וזה היה ראשית הקשר המחודש ביניהם. כעת לאחר, שגילה את סודו, הבטחתי לנצרו לעצמי. בכוח הבאתי אותו לברז, שיתרחץ ויגלח את זקנו, העתקנו את משכבו אלינו וצרפנו אותו לקומונה. ראשית החיאתו והחזרתו למעגל החיים.

היה לי גם מפגש אחר, מזווית אחרת. מדי פעם, כאשר מובאים חדשים, כולנו מתקבצים לראות מי הבאים. החדשים מוחזקים לזמן מה בקרנטינה, בשטח מגודר בתוך המחנה, לרישום וחיטוי. יום אחד הופיע גובי ועוזרו פולק, מי שהיו מנהליו של מחנה "Rombach". רבים מהנוכחים הכירו אותו וידעו על מעשיו הנתעבים. מראהו מדושן לבוש חליפה מהודרת ונעול מגפי עור מצוחצחים.

תוך דקות קרסה הגדר והאנשים התנפלו עליו בחמת זעם, קרעו את בגדיו והפליאו בו מכות. אלמלא נחלצה המשטרה ותגבורת, שהוזעקה מיד, היו עושים בו לינץ׳, כה רבה היתה השנאה אליו. מספר ימים הוחזק במעצר נפרד ורק כעבור זמן הוכנס למחנה. קשה היה להכירו, בגדיו קרועים, פניו חבולים, מורעב. כנראה שזאת לו פעם ראשונה במחנה, שסבל מרעב. מנודה ומפוחד, כאשר מבטיחים לו לדאוג עם סיום המלחמה להעמידו לדין על פשעיו לאחיו. בכל המחנות בבודפשט היו מנהלים יהודים, אבל רק הוא ניצל את מעמדו לרעה, התעלל בעצירים, הרכיב רשימות לגירוש, בהחליפו אנשים כאוות נפשו, שכב עם בחורות, בהבטיחו להן הצלה מגירוש, החליפן בחדשות, שהגיעו למחנה והכל בגלוי ובמצח נחושה. האיש, שמכר את נפשו לשטן וראוי היה, שיעמוד לדין, אם אמנם ניצל.

תחילת יוני 1943, בליווי שוטר הועברנו (אני ורייכר) מגרן למחנה החדש Ricse. שלושה עשר חודשים חלפו מיום מעצרי, תהפוכות ושינויים בלתי פוסקים, בתי סוהר, גירושים, גיוס למחנה עבודה צבאי, וכעת המחנה החמישי. בבדידותי קל יותר לשאת תהפוכות הגורל. בלומה מזמן בארץ ואני אופטימיסטן מושבע, מאמין ומשוכנע עמוק, שאכן אזכה לסיום המלחמה ואראה במו עיני את נצחוננו על הגרמנים. המשטר במחנה נוח. והנה דווקא כאן קרה לי ונתקפתי רגשי יאוש ודכאון. חולם חלומות בלהות. זכור לי לילה בשלהי חודש אוגוסט. התעוררתי עם זעקה היסטרית ואחרי זה לא נרדמתי. כל אותו יום לא נרגעתי, לא טעמתי אוכל, לא שתיתי, הייתי מוכה הלם, שאת פשרו לא ידעתי. דמעות עמדו לי בעיניים, מוכנות לפרוץ בבכי לא מוסבר. כולי הרגשת אין אונים, חלומות בלהות, הפוקדים אותי עד עצם היום הזה.

המחנה החדש נמצא בדרום מזרח הונגריה, באיזור העיר Satrouhely, בלב איזור חקלאי. המחנה מבודד, מוקף גדר תייל צבאית. אזרחים לא נראים באופק. המחנה מנוהל על ידי המשטרה ובראשו קצין משטרה. שטח המחנה כ־150 מטר על 150 מטר, מבנה המגורים בצורת U, מחולק לשני אגפים. השמאלי עבור גברים והימני לנשים, באמצעו צריף המשטרה, מרוחק מהאגפים מכל צד כ־15 מטר. שטח זה אסור לנו לחצות. שוטרי המחנה פוקחים עליו עין בלי הרף. במרכז המחנה כיכר ריקה ובאמצעו שני ארונות בטון. ארונות אילו מיועדים כמקומות מעצר לעוברי עבירות משמעת. מידות הארון כ־100 × 150 ס״מ וגובה אדם. מקום בו לאדם אחד. לישון או לשבת ניתן על רצפת הבטון. הנדון רשאי לקבל שמיכה צבאית לשעות הלילה בלבד. לצורכי אויר ונשימה קיים חריץ בקיר הבטון. בלילה קר וביום נצלים בחום השמש הלוהטת. זכיתי וקיבלתי שבעה ימי מחבוש, אבל על זה בהמשך.

מפקד המחנה — קצין משטרה, איש נוח לבריות, בעל השקפות ליברליות, אבל לצידו מפקח בלש מטעם ה״קאוג״, אנטישמי בעל נטיות סדיסטיות. למזלנו לא שהה בקביעות במחנה, היה מופיע באופן פתאומי ומתחיל בחיפוש אחרי עבריינים, מבקר בחדרים, מחטט בתוך החפצים שלנו. קורא כל פתק המזדמן לידיו, מחפש אחרי כתבים אי־ליגליים. מרבה להעמיד אנשים למשפטים משמעתיים. שיחה בין שני המינים אפילו מנוהלת ממרחקים בקריאות קולניות, הם לדידו עבירה חמורה. המשפטים מתקיימים לפני מפקד המחנה, והוא כתובע דורש להחמיר

בעונשים. אין, אפוא, כל פלא, שבימי ביקוריו הארונות תפוסים. למזלנו הוא מקצר בשהייה אצלנו ולעולם לא נשאר אחרי שקיעת החמה. בהעדרו נהגו השוטרים, בעיקר בהשפעת מפקדם, כלפינו בסלחנות. עם רדת החושך, היו פותחים את דלתות הארון לאפשר לעצורים בו ללכת לשירותים והיו חוזרים לנעול אותם לפנות בוקר. כך היו מקילים בסבל האנשים.

רוב אוכלוסיית המחנה היו יהודי סלובקיה, היתר יהודי קרפטו־רוס ובמקצת יהודי פולין. התזונה כאן מספקת, האוכל מבושל במטבח על ידי העצירים, טעים. תנאים סניטריים סבירים. הנשים ישנות על דרגשים בשתי קומות, בתוך חדרים בצריפים. הגברים באולמות גדולים על מצע קש על הרצפה. כל תושבי המחנה מועסקים בשעות היום. חלקם בהחזקת המחנה, בניקיון החדרים, המבוצע בתורנות על ידי יושביו; במטבח, שעובדיו קבועים, נתונים לפיקוח הוועד הפנימי; בבית מלאכה ובמסגריה וגם במוסך. יש גם מרפאה, עם רופא ושתי אחיות. כל יתר תושבי המחנה מועסקים בקילוף ענפים. מקום העבודה במרכז הכיכר, בשטח פתוח. כאן עובדים גברים ונשים ביחד. נמצאים במחנה זוגות נשואים, שמקום זה מאפשר להם בילוי שעות היום בצוותא. כאן גם אנו מקיימים קשר מתמיד בין כל חברי תנועות הנוער, העצורים במחנה. כאן מדווחים על ידיעות, המגיעות מהחוץ ומקיימים את האירגון הפנימי. העבודה יזומה על ידי מפקד המחנה, הראוי לכל מילות התודה וההוקרה. אכן, הגדיל המפקד לעשות והתיר לנו לנהל חיי חברה ותרבות בשעות הערב בחדר גדול, שהועיד לכך באגף הגברים.

הפליטים מפולין הנמצאים כאן, ברובם יוצאי גליציה המזרחית, רשומים כאן כנוצרים ובעקבותיהם רשומים כך גם יתר הפליטים הפולניים. בתירוץ לבקשת שינוי רישום הדת משמש כרגיל חוסר ידיעת השפה ההונגרית: "לא הבנו את שאלות הרושמים", או "נרשמנו בטעות". ריבוי האוכלוסיה הנוצרית עורר צורך בכנסיה במקום. אומנם הוכשר חדר באגף הגברים, הקיצוני מול צריף השוטרים, כמקום תפילה. לכאן באים בתהלוכה בכל יום א' גברים ונשים, אנוסינו הטריים, למקום מפגש ותפילה. פגשתי כאן את משפחת שינדלר, אמו, אחותו וגיסו של ארתור; את יצחק ומינה ברטלר וילדתם הקטנה דבורקה. כעת שמם הפולני ברטקובסקי. יצחק ד"ר למשפטים, ציוני דתי, המתגאה ביחוסו הרבני המפואר. מוצאו מקוסוב. ככה היו צועדים בימי א' וחגים נוצריים, כאשר אין ביניהם אף נוצרי אמיתי אחד. חייבים להתמיד בהעמדת הפנים, הם מאמינים, שזה יעזור להשתחרר מכאן, כאשר ועדת השחרור תגיע הנה. גם אני רשום כאן כנוצרי, הרי כך נאמר במכתב לוואי, שנמסר בבואי הנה, אם כי צוין, שגיירותי מבודפשט יועברו לכאן, מיד כשיתקבלו אצלם. אני מניח, שהסיבה, שגיירותי לא הגיעו, נעוצה ראשית כל בשינוי השמות, שנהגתי כל הזמן. קשה לי להזכר בשמות, שהשתמשתי בהם. נעצרתי בשם קרינדלר חיים, לבודפשט חזרתי בשם ינה ולבסוף עליתי ארצה בשם פרנץ זולטן. שאר השמות, שהשתמשתי בהם, נשמטו מזכרוני.

מצאתי כאן חבורה גדולה של חברי תנועות נוער שונות מסלובקיה. כולם מוכנים לשתף פעולה ולקיים מסגרת משותפת. ועדה מצומצמת תטפל בקיום הקשר החיצוני, משמעת עצמית ואירגון פעולות תרבות. התפקיד הוטל על ד"ר ברטלר ועלי. בפגישה אצל מפקד המחנה ביקשנו רשות לקיים בשעות

הערב הרצאות ללימוד התנ"ך והברית החדשה. שפת המרצים גרמנית. כמו כן הצענו לקיים ערבי משחקי חברה, דמקה, דומינו ושח, להוציא קלפים, האסורים עלינו, ושמרנו, שאומנם לא יהיו במחנה. המפקד ראה בעין יפה את ההצעות, שהבאנו לפניו, בעיקר כיוון שהוא עצמו היה נלהב למשחק השח. ברם, כפי שהתברר לנו, רמת משחקו היתה איומה, והיינו חייבים לקבוע תורנים לשחק אתו, שהתאמצו להפסיד, אבל לא תמיד הצליחו. בכל אופן הוא נהנה מאוד מהמשחק. ביתר הערבים קיימנו הרצאות על נושאים ציוניים, חינוכיים והרבה על הספרות העברית החדשה. הקהל השתתף בעירנות בהרצאות. למרות ששעת כיבוי אורות היתה 9.00 בערב, הורשינו להאריך לשבת, כאשר אנו האחראים דאגנו לסדר ולמשמעת. תאורת החשמל בחדרים עזרה הרבה להרמת המורל. אחת האטרקציות היתה מכונית המפקד. למפקד היתה מכונית סקודה אדומה. המכונית היתה ישנה ומצבה ירוד. לפנות ערב, כשעמד לשוב הביתה היתה מסרבת להידלק ואנו היינו נחלצים לעזור בדחיפה, כדי להתניעה. היינו דוחפים אותה כברת דרך בעלייה וכשהגענו לפסגה היה מתיישב בפנים ורק בדחיפה למורד היא נדלקה.

המפקד, גבר רחב כתפיים ומתנדנד בהילוכו, היה מביא לעתים את ילדו הקטן. הזאטוט היה דומה במבנה גופו לאביו והשתדל בהילוכו לחקותו. יחד עם האב היינו דוחפים את המכונית לכיוון העלייה. לימים אירגנו למענו מוסך במחנה, שמה הוכנסה המכונית מיד עם בואו בבוקר. כל היום היינו מטפלים, מתקנים ומצחצחים אותה, ולפנות ערב מצפים לנס, שתידלק מעצמה.

לא היו ביקורים מבחוץ, אבל שרות הדואר היה בסדר, מכתבים הגיעו, הקמנו קשר עם הוועד בבודפשט, ודיווחנו לכל תנועה על אנשיה הנמצאים כאן. התשובות שהגיעו, הובאו לידיעת כל החברים והמכתבים הושמדו לאחר הקריאה. מעמדי האישי השתנה, מאחר שמוניתי על ידי מפקד המחנה לתפקיד מיוחד. נתקבלה כאן הוראה להכין מפת המחנה. המחנה הוקם ללא תכנית. לצורך ביצוע המשימה קבלתי חדר עבודה ליד הכנסיה על גבול אגף הגברים. מכאן רשאי הייתי בשעות היום לחצות את הקו יחד עם עוזרי, לשוטט באיזור אגף הנשים, למדוד ולשרטט. אמנם אסור היה להיכנס לצריפים פנימה, אלא אם יצאו כל תושביהם לעבודה, אבל תמיד היתה אפשרות להחליף מלים דרך החלון ולראות את המתגוררות שם.

באחת הגיחות נתקלתי באשתו של חברי המרמש. תיאורו המדוייק לא הותיר לי ספק. את שמה לא ידעתי ובשבילה הייתי זר לגמרי. נסיונות השיחה אתה לא עלו יפה, סרבה לדבר אתי. טענה בעקשנות, שהיא רווקה ומוצאה מקרפטו־רוס. יום אחד שלחתי את עוזרי ממני וסיפרתי לה, שאני חבר לשעבר של בעלה ושנינו מלודז'. מסרתי לה ד"ש ממנו וכי הוא נמצא במחנה בגרן ושמו רוט. רק אז הודתה שאמנם היא זאת. אבל השביעה אותי לשמור על סודה מפני כל תושבי המחנה. העדיפה לשמור על כסותה כיהודיה מקומית ובלבד לא לפחד מפני גירוש לפולין. כבדתי את רצונה. אבל שוב נוצר הקשר עם בעלה. היא היתה מכתיבה לי ואני כתבתי ברמז על אחת "רוזה" המוסרת לו ד"ש ומקווה להיפגש אתו שוב. תשובותיו הגיעו אלי ואני מסרתי לה.

גם חברי רייכר הגיע כאן למעמד מיוחד. הוא נרשם כרופא שיניים, אבל

מאי נפקא־מינה! רופא המחנה, מהעצורים, שוחרר והמחנה נותר ללא רופא. אין השלטונות שולחים הנה רופאים, אלא אם נמצא אחד בין העצורים. המפקד פנה לד"ר רייכר והציע לו את התפקיד, והוא קיבלו ברצון. צורפו אליו שתי אחיות יפות. הוא נמוך קומה והן גבוהות ממנו בראש. היה מתהלך בין שתיהן כמו טווס. אבל לזכותו יאמר, שעשה את מלאכתו נאמנה. וטיפל בכל חולה שפנה אליו, ואת החולים הרציניים היה שולח ללא דיחוי לבית החולים מחוץ לכותלי המחנה. בזמנו לא נפטר אף אחד מחוליו. אשר לטיפול שיניים היה מפליא לעשות, את המחסור בכלים, היה מאלתר בחוש המיוחד שהיה טבוע בו. היה יוצר יש מאין וטיפולו היה מעולה. גם אני נזקקתי לטיפול בשיני המקולקלות והצטרכתי לסתימות. במרפאת המחנה חסרים היו המכשירים הפשוטים ביותר. ד"ר רייכר טיפל בי בעזרת כלים, שטיבם לא הובהר, ואת הסתימות עשה מעופרת, אותה התוך מכפית עופרת, אשר גילה במטבח ושימשה לו כחומר לביצוע סתימות. לימים, כאשר טיפל בשיני ד"ר קאופמן, התפלא לגלות בפי את הסתימות, שהחזיקו מעמד בצורה טובה שנים רבות.

הקייץ בעיצומו, ימי שמש נהדרים, חיינו סדורים ושקטים, כאילו לא היתה מלחמה בעולם. אנו עורכים אליפות המחנה בשח, למפקד המחנה מקום כבוד בחדר המשחקים. הרצאות מתקיימות בחדר הכללי. הקשר האירגוני בין שני חלקי המחנה נתון בידי. אני מעביר מכתבים ומחזיר תשובות. השוטרים אינם עוקבים אחרי.

לא כן הבלש. טיולי בין הצריפים מעוררים את חשדיו והוא מסתתר ועוקב אחרי כל תנועה שלי. נזהר אני מלהיכנס לתוך צריף הנשים, טרם יצאו ממנו השוכנות או העובדות בנקיון. את המכתבים זורק אני דרך החלון פנימה, ומקבל גם את התשובות באותה צורה, עד שיום אחד נתפסתי בשעת מעשה. החרים את הפתק ואותי הוביל ישר לארון. חם בפנים ומחניק, אני מחכה למשפטי. ארוחת צהריים לא קבלתי ומיד אחרי זה הועמדתי לדין. הבלש מקטרג ואני מודה באשמה, תיווך במכתב אישי בין בני הזוג. אי אפשר להכחיש, הפתק בידו. המפקד פסק לי שבעה ימי מחבוש. עם תום המשפט הוחזרתי לארון. הבטון לוהט, התפשטתי לגמרי ושכבתי על רצפת הבטון במקום הצונן קמעה, לפנות ערב לאחר יציאת הבלש מהמחנה, נפתחה הדלת והשוטר הרשה לי לצאת "לשרותים", אבל הבטיח לחזור בטרם יאיר היום לבדוק אם אני נמצא בפנים, הרמז ברור הלכתי לישון למקומי הקבוע מבלי להראות את עצמי בחדר התרבות ולפנות בוקר חזרתי על מנת להינעל ולהימצא בפנים עד שיגיע הבלש. בשעה שמונה בבוקר בישר לי השוטר התורן, כי מפאת דחיפות בהכנת מפת המחנה, ישחררו אותי לאחר ארוחת הבוקר לכל שעות היום, על מנת שאמשיך בעבודה, ורק לפנות ערב אמשיך לרצות את עונשי כדין. וכה זה נמשך במשך שבעת ימי עונשי. את הלילות ישנתי במקום משכבי הרגיל, קשה היה לתאר שינה בארון אשר אורכו פחות מגודל האדם, על רצפת בטון הקרה. למזלי זה נחסך ממני. מדי בוקר, בבואו למחנה, ניגש הבלש לארון ושיחרר אותי לעבודתי היומית מבלי לחשוד בקנוניה. מזלנו, שמפקד המחנה הוא אדם ליברלי ובעקבותיו כל סגל השוטרים. נגע האנטישמיות טרם פגע בהם.

הקיץ עבר, התחיל הסתיו, העונה יפה להפליא, סתיו מזרח אירופאי, אבל

השמועות המגיעות קשות ומדאיגות. מפולין קיבלנו קטעי ידיעות, מעטים המקומות בהם קיימים גיטאות. שליחים נוצרים חוזרים, בלי שהצליחו להגיע למקומות, אליהם נשלחו. בסלובקיה נאבקים המנהיגים המקומיים על קיום שאריות הקהילות. אצלנו מופצות השמועות על רצון השלטונות להסל את המחנות ואת העצורים לגרש לפולין. אנו מתכנסים להתייעצויות סגורות, ועד מצומצם של חברי תנועות החלוץ. בסיכום אנו מחליטים להתגונן, להתנגד לגירוש. מספר השוטרים במחנה מועט, וגם אלו מסתובבים ללא נשק. רוביהם מרוכזים בחדר בצריף המפקדה. עלינו להשתלט עליהם, לקחת את הנשק ולברוח ליערות הסמוכים. עם קבלת ההחלטה כינסנו את כל הבחורים חברי כל התנועות. והעלינו בפניהם את תוכניתנו. על העובדים במסגריה להכין סכינים ארוכות מפח פלדה ממסגרות של מיטות ישנות, לחתוך ולהשחיז, להתקין ידיות עץ. סכין לכל בחור במחנה. לנצל את הקשרים הטובים עם אנשי המשרד על מנת לקבל כל מידע שמגיע למשרד. סגן המפקד, הבלש המוכר לנו מדיעותיו האנטישמיות, מדבר מדי יום על גירוש יהודים מכאן, אבל אין אנו מקבלים את דבריו כהוויתן, נעדיף לחכות סימן כלשהו מידידינו השוטרים. המפקד, בכל הזדמנות מכחיש את השמועות. בכל אופן, אנו חיים במתיחות מתמדת, ומחליטים להיות בכוננות. לאחר שסיימנו שלב הצטיידות בסכינים, הכנסנו גם את הבחורות חברות התנועות בסוד הענינים גם הן מוכנות לברוח אתנו יחד ליערות.

החלטנו על שתי קבוצות פעולה, אחת תצטרך להשתלט על השוטרים, לכפות אותם. הקבוצה השניה תפרוץ למשרדי המחנה ותוציא את הנשק הנמצא שם. החלטנו לא לפגוע בשוטרים פרט לבלש השנוא עלינו. שעת האפס נקבעה לשעות החשיכה, כאשר לפי סימן מוסכם בחורה, אשר הועסקה במשרד בעבודות הנקיון, תחתוך את חוט הטלפון. הרוח החייה בהתארגנות היינו אנו, יוצאי פולין.

ההצטיידות בסכינים הסתיימה לפי לוח הזמנים שקבענו והם חולקו לבחורים. ברם לכלל פעולה לא הגענו. בניגוד לשמועות, שיוצרם ומפיצם היה בלש המחנה, לא היו כל שינויים לרעה. המחנה נשאר על תילו ובאופק מועד הופעת ועדת שיחרורים ממשלתית. בתחילת אוקטובר נמסר לכל תושבי המחנה על מועד בואה. כל אחד רשאי להרשם ולהופיע לפניה. שתי קבוצות הטוענות הן קבוצת יהודי קרפטו־רוס וקבוצת "הנוצרים". יוצאי פולין נרשמים כולם, אפילו בחורה, רבקה, הממונה על כשרות המטבח, אין בודקים בציציות. לאף אחד אין תעודות מקוריות. נצטרך להוכיח את בקיאותנו בשפה הפולנית, שמות הורים והורי הורים והעיקר לעמוד במבחן הידע בתפילות ובטכסים דתיים. הוועדה הביאה עמה מתורגמן פולני. מיום קבלת הידיעה ועד למועד בואם אנו לומדים בקדחתנות נוסחי התפילות ומשננים אותן בעל פה. מצבי שפיר לעומת האחרים. שפתי טובה, תפילות ידעתי בעל־פה. בילדותי למדתי בבית ספר ממשלתי, ושם כל בוקר, עם תחילת השעה הראשונה של הלימודים, הכיתה שרה את תפילת הבוקר. אנו, היהודים, פטורים היינו מלשיר, אבל חייבים היינו להיות נוכחים בכיתה. בצבא הפולני מסדרי בוקר צהריים וערב מתחילים ומסתיימים בשירת התפילות, תפילת המזון לפני האוכל חובה היא, ולא יגע חייל בצלחתו טרם הושרה התפילה בצוותא. כך למדתי להצטלב ברגע הנכון ובצורה הנכונה.

אני מעניק מהידע לכל דורש, מלמד ומדריך את הנוצרים הטריים".

ביום הופעת הוועדה הוזמנו, אחד, אחד. ליד הוועדה מפקד המחנה וסגנו הבלש. מזכיר הוועדה רשם את שמי, הורי ואבותיהם עד לדור השלישי (חוק שנתקבל בהונגריה) להוכיח את כשרות נצרותי לדורות. בנקודה זאת רושמים בלי חקירת יתר. הדגשתי שירותי בצבא הפולני (אין הדבר נחשב לחטא) ולבסוף הגענו לשלב ההוכחות. אני מצטט תפילות היום לפי סדרן, כאחד בקיא ורגיל. תפילות מסובכות אין צורך לדעת, כי הרי הן בלטינית והן ידועות לכומר בלבד. בתום מערכת השאלות והתשובות, אשר תורגמו במקום, יצאתי לפרוזדור לחכות להכרעה. כעבור דקות נקראתי בחזרה לחדר ושם נאמר לי, שאכן הוועדה שוכנעה בנכונות דברי ובקרוב יחזירו אותי לבודפשט ומשם אשלח למחנה פולני. במשך היום הופיעו כל הטוענים לשחרור ואומנם הרוב אושר. יהודי קרפטו־רוס הוחזרו לבתיהם ומיהודי פולין כמעט כולם אושרו. מעטים שלא עמדו במבחן התפילות ובעיקר הוכשלו בגלל אי ידיעתם להצטלב לפי הסדר הנכון, מהמצח בתנועה אנכית כלפי מטה ובהמשך ברוחב החזה.

ד"ר אריה באומינגר

ראשית דרכו של "האיחוד" בפולין*

פרקי זכרונות

(ב)

למחרת נסעתי ברכבת לקרקוב, עיר הולדתי והתאכסנתי ב"מלון הצרפתי". להפתעתי, שלא כוורשה, ההרוסה עד היסוד, קרקוב היפה עמדה על תלה. היה זה תיכנון גרמני מחושב מלכתחילה. הגרמנים החליטו עוד לפני פרוץ המלחמה, שבירת הגנרלגוברנמן תהיה בקרקוב ולא בוורשה. לכן הוחלט לא להרסה, אלא ליפותה ולהכניס לתוכה חיילים ואזרחים גרמניים רבים, וד"ר פרנק קבע את מושבו בארמון מלכי פולין — ואוול. לפולני היתה עובדת ישיבתו של הגנרל־גוברנטור בוואוול כשקץ בהיכל אצל יהודי. אפילו בתי־הכנסת היפים והעתיקים לא נחרבו, אף שהגרמנים טימאו אותם וניצלום למחסנים ולאורוות סוסים. הכל כדי שבירת הגנרלגוברנמן, בה היו מבקרים אורחים חשובים מבין אישי הממשלה הגרמנית, כמו הימלר וגבלס, תהיה יפה ו"נקיה מיהודים".

בבואי לקרקוב נודע לי, שהיהודים מתרכזים בבניין מסוים ברחוב דלוגה, ועל־כן שמתי את פעמי לשם. בין עשרות היהודיות והיהודים, שמצאתי במקום, חיפשתי מישהו מוותיקי התושבים של קרקוב, אך לשוא. הרוב היו מסביבות קרקוב ומגליציה המזרחית, כמו לבוב, בוריסלב ודרוהוביץ'. חלקם הסתתרו ביערות, חלקם הצטרפו לפרטיזנים, חלקם חזרו מרוסיה. רציתי למנות איש מקרקוב ליושב ראש של הוועד המחוזי, אך לא מצאתי איש כלבבי. מיניתי, אפוא, את ד"ר קופפרברג ממזרח גליציה ליושב־ראש הוועד המחוזי בקרקוב. מסרתי לו חותמת הוועד, שהכינונו עוד בוורשה וביקשתיו להקים ועד מחוזי

* חלק א' ראה "משואה" י"ט, עמ' 220—226.

בן שבעה חברים. אחר־כך שאלתי את ניצולי גיטו קרקוב, היכן נמצא ד״ר וייכרט? הוסבר לי, שלא רחוק מהמקום, בו השתכנו היהודים, כ־200 מטר משם, הוא מחלק מרק חם לנצרכים. הלכתי ברגל ואז נתגלה לפני מראה מוזר. עשרות אנשים, גברים ונשים, בפיז׳מות אפורות ופסים כחולים, סוחבים בקושי את רגליהם לכיוון מטבחו של ד״ר וייכרט. היו אלה ניצולי מחנה אושוויץ, שאחרי נסיגת הגרמנים הצליחו איך שהוא להסתתר עד יעבוד זעם וצעדו ברגל לעיר הגדולה. רובם היו רזים וללא שיניים, אבל עיניהם אמרו ״ובכל זאת ניצלנו!״

התקרבתי למטבחו של ד״ר וייכרט ועמדתי בצד, כדי לראות את מלאכת ההזנה. ואמנם האנשים עמדו בתור ולא נדחקו. לעומת זאת ה״מוזולמנים״ ישבו בתור, כי התעייפו מהדרך ברגל מאושוויץ לקרקוב וקשה היה להם לעמוד. כנראה היה משהו יוצא דופן בהופעתי במעיל עור שחור ובמגפיים רוסיים, בלי שעמדתי בתור לקבלת המרק. ד״ר וייכרט שהבחין בי, כשהוא עומד על־יד סיר גדול של מרק רותח ועמו אישה בסינר לבן מוזגת את המרק לקערות המתכת של הנצרכים, התקרב אלי. ״במה אוכל לעזור לאדוני״ — פנה אלי האיש הגבוה ורחב הכתפיים. עניתי, שבאתי בשליחות הוועד המרכזי של יהודי פולין בוורשה ואני רוצה לשוחח אתו בארבע עיניים. ״עכשיו קשה לי להתפנות, זה ייקח עוד כשעתיים עד שנגמור לחלק את המרק. זה הוא המזון היחיד, שאנשים אלה אוכלים ביממה״ — אמר וייכרט. ״אם־כן, יבוא אדוני אלי ל׳מלון הצרפתי׳ בשמונה בערב בדיוק״ — השבתי והסתלקתי משם, כשדמויות המוזולמנים מרצדות בעיני. ואכן, בשעה היעודה הופיע ד״ר וייכרט בחדרי במלון. אמרתי לו מיד בהתחלה, כי לפי דעת אחדים מבין חברי הוועד המרכזי, הוא אשם ששיתף פעולה עם הגרמנים בזמן הכיבוש בקרקוב. ״אדוני גר בעיר קרקוב ולא בגיטו, כשאר היהודים״. ״נכון״ — השיב האיש — ״קיבלתי רשות מהגרמנים לגור מחוץ לגיטו כנציג הצלב האדום בז׳נבה. הודות לכך היתה לי האפשרות לספק תרופות לחולי הגיטו ואבקת־חלב לתינוקות.״ המשכתי לשאול: ״למה הגרמנים בחרו דווקא בך?״ וייכרט ענה: ״כי היו לי קשרים עם הצלב האדום עוד לפני המלחמה״. לא כאן המקום לספר על השיחה הארוכה בת השעתיים, אך הודעתי לו, שאין אני ועדת חקירה, במיוחד שלא הייתי בקרקוב בזמן הכיבוש הגרמני. ברם קיימת ההחלטה של הוועד המרכזי, שעליו להפסיק כל עבודה ציבורית, עד שתתברר התנהגותו בזמן הכיבוש. כשהראיתי לו את החלטת הוועד המרכזי בכתב, החוויר קמעא וביקשני לאפשר לו להמשיך בחלוקת המרק עוד יומיים, ואחרי־כן יעביר לד״ר קופפרברג את כל המלאי של המזונות והתרופות. אחרי עלותי ארצה נודע לי שד״ר וייכרט הועמד לדין בבית משפט השלום, המחוזי והעליון בפולין ובכולם יצא זכאי. כאן ראוי לציין, שבתי־הדין בפולין היו מחמירים מאוד עם משתפי־הפעולה עם הגרמנים, שלא כבמדינות המערב. בשנות השישים עלה ד״ר וייכרט ארצה והוציא בהוצאת ״המנורה״ שלושה כרכים של זכרונותיו.

עוד בהיותי ברכבת מוורשה לקרקוב חשבתי, שאחד הדברים הראשונים, שאעשה בבואי לעיר מולדתי, הוא לגשת לביתי, לשמוע משהו על אחי השיק, מראשי תנועת המרי בגיטו קרקוב וכן לראות, מי גר בדירתנו. משום מה דחיתי את

הביקור הזה בנימוק, שצרכי ציבור קודמים לעניני הפרטיים. מלבד הנימוק הזה הרי ידעתי, שכל משפחתי נספתה בשואה ולא היה לי האומץ לראות את דירתנו מאוכלסת באנשים זרים. ביום האחרון לביקורי בקרקוב אזרתי עוז וניגשתי לביתנו ברחוב דיטלה 1. מיד עם התקרבי לבית ראיתי את השוערת יאנובה יושבת על השרפרף לפני שער הבית. שמתי לב ששערותיה החומות הלבינו כליל. אמרתי לה" בוקר טוב", אך היות והייתי לבוש כקומיסר רוסי, לא הכירה אותי, אולם כשהסרתי את קסקט־העור השחור מראשי ואמרתי "יאנובה", קמה מהשרשרף והצטעקה: "יזוס מריה!", הצטלבה ונפלה על כתפי בבכי. כשנרגעה קצת, אמרתי, שאני יודע את גורל משפחתי ואני מעונין להציץ לדירתנו. "ראשית־כל תשתה אצלי כוס קפה". נעניתי להפצרותיה. תוך כדי שתיה רציתי לשמוע משהו על אחי השיק, או כפי שהיא קראה לו, השיו. "לא פעם באו הגרמנים לדירתכם — סיפרה יאנובה — לחפש את השיו, וכשלא מצאו אותו, ירדו אלי ואמרו, שאני, כשוערת, חייבת לדעת על כל איש, שבא לבית הזה, גם אם לא גר בו באופן קבוע. אם ייוודע להם שהשיו היה כאן ואני לא הודעתי להם, יירו בי ובבעלי ככלבים. אבל בכל זאת — המשיכה יאנובה לספר — "פעמיים ביקר אצלי השיו, פעם מזוקן, וביקש מספריים ותער של בעלי, כדי לגלח את הזקן. ופעם בא מגולח למשעי, כששערותיו השחורות היו צבועות בלונד. בשני הביקורים האלה היה חמוש בשני אקדחים ושני פגיונים במגפיו. אף פעם לא עלה לקומה הראשונה לדירתכם. כל פעם היה מביא לבעלי קופסת סיגריות. אומרים, שירה בגרמנים, ובסוף גם הם ירו בו" — סיימה יאנובה.

אחרי סיפוריה של יאנובה החלטתי בכל־זאת לעלות לדירתנו. יאנובה עלתה יחד אתי ולחצה על הפעמון. אשה בגיל העמידה פתחה בזהירות את הדלת ועתון בידה. כנראה, שיאנובה לא אהבה אותה, ועל־כן מיד הודיעה: "הפאניץ' (האדון הצעיר) הזה הוא בעל הדירה". האשה החווירה והעתון נפל מידה על הרצפה. בלי לומר מלה צעדתי לעבר חדר האורחים. "איפה הרהיטים שלנו?" שאלתי. "הגרמנים גרשו אותנו מדירתנו וקיבלנו את הדירה הזאת ריקה ולכאן העברנו את הרהיטים שלנו." לא היה לי כל ענין לחקור את האשה הזאת וגם זמני היה מוגבל. אמרתי רק ש"עוד אשוב לכאן בהזדמנות הקרובה", כשידעתי, שלא אעשה זאת. נסעתי משם לתחנת הרדיו הקרקובאי וביקשתי לאפשר לי לשדר לחוץ לארץ את שמות היהודים הניצולים, שהתקבצו בקרקוב. משם חזרתי למועדון היהודי, שם כבר פשטה השמועה, שאשדר את שמות הניצולים לחוץ לארץ. ביקשתי מד"ר קופפרברג, שיכין את רשימת הניצולים, וכשקיבלתי את הרשימה, שידרתי בפולנית ובעברית את השמות לתחנת השידור של "קול ישראל" בירושלים. כשהגעתי ארצה, הודו לי הרבה אנשים, כי הודות לאותו שידור נודע להם על קרוביהם הניצולים. אחת מאלו היתה חברתי מהגימנסיה העברית בקרקוב, לולה שנירר, ששמעה בפעם הראשונה, שאביה חי. היא אמרה לי, שהיה זה היום המאושר ביותר בחייה.

חזרתי לוורשה ועבדתי כרגיל בשני התפקידים, הרשמי בוועד המרכזי והלא רשמי ב"איחוד". מספר חברי ה"איחוד" גדל מיום ליום, במיוחד אחרי שחרור פולין המערבית. כשהיינו בלובלין, עסקנו בעיקר בעבודת שיקום, תרבותי וחברתי, עתה, בוורשה, היתה מטרתנו העיקרית הכשרה ועליה. החברים התחילו לעיין

במפות ולשרטט דרכים באירופה המרכזית והדרומית, המתאימות והבטוחות להגיע לארץ ישראל. נשלחו שליחים בודדים לצ׳כיה ולהונגריה להכיר את הדרכים והמעברים המתאימים. השליחים חזרו ואמרו, שבגבולות נמצאים קצינים רוסיים, שאיתם אפשר ״להסתדר.״ יותר קשה יהיה להגיע ארצה בגלל מדיניות ממשלת הלייבור, העויינת לעליה, והצבא הבריטי, השומר על כניסת יהודים ל״פלסטיין״ בים, באוויר וביבשה. לא כאן המקום לתהות על הסיבות למדיניות עויינת זו של ממשלת ה״לייבור״ הבריטית לפליטי השואה, שזה עתה עזבו את מחנות המוות. ברם, זהו חטא, שלא יסולח לה לעולמים.

האווירה בוועד המרכזי השתנתה מקצה לקצה. לא יותר רוב ציוני בו, אף שד״ר זומרשטיין המשיך לכהן כנשיא. מיום ליום גברה השפעת הייבסקים, שחזרו מרוסיה ונהנו מתמיכת הממשלה הפולנית הקומוניסטית וגם נתמנו לראשי הוועדות החשובות. באחת השיחות הפרטיות רמזתי לד״ר זומרשטיין, שאני רוצה לעזוב את תפקידי ולעלות ארצה. זומרשטיין ביקשני להישאר בתפקידי עוד מספר שבועות, באומרו, שבקרוב תהיינה ״חדשות טובות״. עם כל הכבוד לנשיא ולהבטחותיו התחלתי להכין את הקבוצה הראשונה של ה״איחוד״ — רובם ״איחודניקים״ עוד מלובלין — כדי לברוח מפולין כמה שיותר מהר. כשבוע אחרי־כן ניגשתי בערב לביתו של ד״ר זומרשטיין. בחדר האורחים היו יחד אתו בתו וחתנו, שהיה רופא וקצין בצבא הפולני. אחרי שתיית תה ביקש זומרשטיין להשאיר אותנו לבד. בתו נשקה על מצחו הגבוה וביקשה שלא יתרגש ושלא ישכח לקחת את התרופה. כנראה ידעה כבר על כוונתי לעזוב את תפקידי בוועד המרכזי. כשנשארנו לבד, סיפר לי זומרשטיין, שקיבל ידיעות מוסמכות, כי בימים הקרובים צריך להגיע נציג הג׳וינט, מר גוז׳יק (Guzik) ובידו עשרה סרטיפיקטים. ״את הסרטיפיקט הראשון אתן לך ואת השני לבתי היחידה״. עניתי — לא בלב קל — , שאני כבר קשור עם חברי מה״איחוד״ ולא אוכל לעוזבם ולאכזב אותם. לפני צאתי אמרתי לו, כי הוא צריך למנות בהקדם מזכיר חדש בוועד המרכזי. ״אם אתה עוזב, ייבחר או ימונה כנראה מזכיר קומוניסטי״ — אמר זומרשטיין בפתח הדלת. הוא חיבק אותי והרגשתי בדמעות שזלגו על פניו האצילות. עבדתי עוד מספר ימים בוועד המרכזי, כרגיל לכאורה, והשתדלתי כלפי חוץ גם לשמור על יחסים טובים עם הקומוניסטים.

אחרי־כן הגשתי בקשה רשמית לחופשת מחלה של שבועיים. הבקשה היתה מצויידת בתעודות רפואיות והמלצה לנסוע לאחד מבתי־הבראה באוטבוצק (אוטבוצק היתה ידועה לפני המלחמה כמקום קיט ליהודי ורשה ולודז׳). ואכן נכנסתי לאחד הפנסיונים באוטבוצק ולמראית עין שכבתי רוב הזמן במיטה. חברי ה״איחוד״, בעיקר אלה, שהחליטו להצטרף לקבוצתי לעליה, היו מבקרים אותי, כפי שמבקרים חולים, ובידיהם מתנה קטנה או זר פרחים. היינו יוצאים בערבים לחדר־האוכל, שהתפנה מהחולים ושיחקנו שח־מט. תוך כדי המשחק היינו משוחחים ומתווים את פרטי הבריחה. על הטפסים של ״הוועד המרכזי״, שהיו בידי, הודפסו עשרים שמות של ״יהודים יווניים״, שניצלו באושוויץ והמלצת הוועד המרכזי לעזור להם להגיע ליוון, ארץ מולדתם. הרשימה וההמלצה הודפסו בפולנית וברוסית. אחד מחברינו, שידע רוסית הדפיס את הרשימה ברוסית. ואכן הרשימה ברוסית היתה חשובה מאוד. חותמת הוועד המרכזי היתה

בידי, דבר מקובל במדינות קומוניסטיות, שהמזכיר מחזיק את החותמת העגולה בכיסו או בתיקו. החבר גרף עשה העתק מהחותמת, כדי שתהיה אתנו גם בדרך וגם שהחותמת שלי תוחזר למשרד הוועד המרכזי. השליחים, שהיו בצ׳כוסלובקיה, יעצו לנו גם לקנות מספר שעוני־יד, כי הקצינים הרוסים לא מסתפקים לפעמים במסמכים רשמיים, וצריך להוסיף ״מתנת־יד״ וכמובן בקבוק וודקה.

בו בערב יצאנו 20 יהודים ״יווניים״ מקרקוב בכיוון צ׳כוסלובקיה. היינו מצויידים היטב ופעילי ה״איחוד״ מקרקוב ליוו אותנו עד לגבול והביאו לנו גם שני בקבוקי וודקה, אם לחימום הגוף בלילות הקרים, אם כמתנה לקצינים הרוסיים בגבול. כשהתקרבנו לגבול הצ׳כי, ראינו מרחוק בית קטן ונקי עם רעפים אדומים ובפתח הבית כתובת בצ׳כית וברוסית — ״עצור, הגבול לפניך״. בפתח הבית עמד חייל צ׳כי עם רובה רוסי אוטומטי. היות והשפה הצ׳כית דומה לפולנית, ניגשתי אליו והראיתי לו את המסמכים בפולנית. אני שתקתי, שהרי הייתי ״יווני״, אך מדבריו הבנתי, שהענין אינו בסמכותו אלא בסמכותו של המיור הרוסי, היושב בפנים המשרד. החלטנו, שהרופא שלנו ד״ר אמשצ׳ינובסקי, הדובר רוסית, ייגש אל המיור. והיה אם ישאל המיור מנין הרוסית ל״יווני״, יאמר, שלמד את השפה מהשבויים הרוסיים, שהיו באושוויץ וגם מה״ולאסובצי״, שערקו מהצבא האדום ושרתו כשומרים וכ״קאפואים״ במחנות ריכוז. בחיל ורעדה נכנס ד״ר אמשצ׳יבובסקי ללשכתו של המיור הרוסי, כשבאמתחתו בקבוק וודקה ושני שעונים. אחרי כחצי שעה יצא הדוקטור מהמשרד, כשפניו צוהלות ומסר לי את ״הפרופוסק״ (תעודת מעבר) ועליו חותמת עגולה ברוסית (קרוגליה פייצ׳אט׳). התברר, שהענין סודר בעד שעון־יד בלבד ובקבוק הוודקה נשאר בתיקו של הדוקטור. משם נסענו ברכבת והגענו לברטיסלבה. מצאנו שם חיי קהילה יהודיים מאורגנים וכן תנועות ציוניות פועלות כמעט באופן חופשי. בליל שבת הלכנו לבית־הכנסת, בו היו כששים יהודים וביניהם צעירים ציוניים, שנתנו לנו כמה עצות להמשך דרכנו. רוב חברינו הוזמנו לארוחת שבת בבתים פרטיים. בארוחת הערב, שאליה הוזמנתי, הכרתי את ד״ר נתן, מנהל המשרד הארץ־ישראלי בבודפשט, איש סימפטי ואינטליגנטי. הוא יעץ לנו להשתדל להגיע לבוקרשט, כי שם נמצאת משלחת ישראלית, היחידה במזרח אירופה. עם ד״ר נתן עמדתי בקשרים הדוקים בשנים 1945—1947, כששי־משתי כמנהל המשרד הארץ־ישראלי באיטליה. את יום השבת החלטנו להקדיש לביקורים בתנועות נוער ציוניות, בתקוה להחדיר בנוער הזה את האידיאולוגיה של ה״איחוד״. לצערנו לא הצלחנו. התברר, שהקדימו אותנו כל מיני שליחים מהארץ והפיצול הרעיוני בתוך שארית הפליטה לא היה שונה מזה שבתוך הישוב בארץ. למחרת בבוקר, בסוף יוני 1945, יצאנו לדרך לפי התדריך, שקיבלנו מד״ר נתן. עשינו את דרכנו לסירוגין ברגל וברכבות, לרוב רכבות משא. אחרי שבועיים הגענו לבוקרשט, שנראתה לנו אחרי ערי פולין ההרוסות כעיר יפה ואלגנטית. השארנו את חבילותינו בתחנת הרכבת ופנינו מיד לבנין, בו השתכנה המשלחת הישראלית. המזכירה קיבלה אותנו יפה ויעצה לנו באיזו סביבה להשתכן והיכן להחליף את הכסף למטבע רומני. ביקשתי פגישה עם אנשי המשלחת, המזכירה אמרה, שאם נסתדר במשך היום, נבוא למחרת בבוקר ותקבע לנו פגישה. היא גם מסרה, לפי בקשתנו, את שמות

חברי המשלחת: משה אברבוך מכפר גלעדי, יושב ראש, דוד צימנד מ"העובד הציוני" וקלרמן מהתנועה הרביזיוניסטית. קבלת הפנים על־ידי המשלחת היתה לבבית. מצדנו השתתפו ד"ר ראובן בן־שם, אלפונס קוסובר ואני. אנשי המשלחת שאלו לשמותינו ולתפקידינו בפולין. אחרי שיחת נימוסין קצרה שמנו את הקלפים על השולחן: בקשנו עשרים סרטיפיקטים לארץ ישראל, כמספר חברי קבוצתנו. אברבוך ענה, שלא יכולים לתת לנו יותר משבעה סרטיפיקטים, מפני שמספר הסרטיפיקטים שברשותם הוא מצומצם, וגם מפני שבקרוב צריכות להגיע לבוקרשט קבוצות חדשות של נוער ציוני. אמרנו, שאנחנו קבוצה מגובשת של ה"איחוד", ולא נוכל להתפצל, כי זה סותר את הרוח החברית שלנו. החלטנו, שניפגש שנית בעוד יומיים. לפני שיצאנו, ביקש אותי אברבוך להשאר, כדי למסור לו אי אלו פרטים על הוועד המרכזי ליהודי פולין. נשארתי לבד עם משה אברבוך. הגיעו אלינו שמועות, שד"ר פלדשוה־בן־שם כאילו שיתף פעולה עם הגרמנים בוורשה", אמר אברבוך. נדהמתי לשמע 'שמועות' כאלה והגבתי מיד: "אין לדברים האלה כל יסוד. אני עובד עם ד"ר בן־שם כשנה שלמה, הן בוועד המרכזי, הן ב"איחוד". "אף פעם לא שמעתי 'שמועות' כאלה, לא מהפולנים ואפילו לא מהקומוניסטים היהודים. בן־שם היה בגיטו ורשה, היה פעיל ב"עונג־שבת" של ד"ר רינגלבלום ואיבד בגיטו את אשתו וילדו. אני דוחה בשאט־נפש את ההשמצות האלה", עניתי. על כך השיב אברבוך: "את הידיעות האלה מסר לנו מנהיג ציוני צעיר ידוע. הצעתי היא, שד"ר בן־שם יעמוד בפני ועדה, ויסביר את עמדתו בנדון ואם יצא זכאי, יהיה אחד המועמדים לקבלת הסרטיפיקטים. אמרתי, שמסופקני, אם בן־שם יהיה מוכן לעמוד בפני ועדה, ושאלתי, האם האדם, שהביא את ה'שמועות' האלה, יהיה נוכח בוועדה?" "לא — השיב אברבוך — "הוא היה כאן לפני מספר ימים ועזב".

בלית ברירה, וכדי לא לסכן את קבלת הסרטיפיקטים, החלטתי לספר לד"ר בן־שם את מה, ששמעתי ממשה אברבוך. בן־שם שתק כמה דקות, ואחרי־כן אמר: "זאת היא נבזות ונבלה. אני משער, מי הוא המלשין, שהיה בבוקרשט לפני מספר ימים. שמעתי על מעשיו בפרטיזנקה ביערות וילנה, ואתו צריך לעשות ברור, ולא רק ברור." ראיתי שהוא נרגש עד עומק נפשו, ולא רציתי ללחוץ ולשאול, האם יהיה מוכן לעמוד לברור בפני ועדת המשלחת הישראלית. למחרת ניגש אלי בן־שם ושאלני, מה דעתי? האם סירובו להופיע עלול להזיק לקבוצתנו בהשגת הסרטיפיקטים. עניתי, שאיני יודע. "אם כן — אמר בן־שם — אני מוכן להתיצב בפני הוועדה, ובהקדם האפשרי. טלפנתי מיד לאברבוך על החלטתו של ד"ר בן־שם והוא הזמין אותו לבוא למחרת בבוקר. למחרת התלוויתי לבן־שם עד לבנין המשלחת ואמרתי לו, שאחכה לו בבית־הקפה הסמוך. תוך חצי שעה בא ד"ר בן־שם לבית הקפה, בו חיכיתי בחוסר סבלנות. לאחר שהתישב, אמר "זאת היתה טרגיקומדיה. לא היו להם כל הוכחות קונקרטיות, כי לא קיימות כאלה. הסתמכו על 'שמועות' של אדם אחד. לא רצו לומר לי את שמו, כי הייתי וודאי תובע אותו לדין עם הגיענו ארצה. אני כמעט בטוח, מי הוא המלעיז. ואני יודע, כי הוא מתנגד חריף ל"איחוד" ולאידיאולוגיה שלו. למחרת בערב החלטנו לחגוג את "טיהורו" של ד"ר בן־שם במסעדה יוקרתית. (לחם או לחמניות לא היו, היה רק מאפה טירס־ממליגה).

ד"ר בן־שם, שהיה רגיל להדר בלבושו, הופיע בחליפה קיצית חדשה ובהירה. לאחר שסעדנו את לבנו, ברכתי את בן־שם על "טיהורו", בתקווה, שירדה אבן מלבו ועתה פתוחה הדרך לקבלת הסרטיפיקטים לקבוצתנו. ד"ר בן־שם הודה על הברכות החמות והביע תקוה, שנגיע בקרוב למחוז חפצנו. הוא הוסיף: "אינני מאושר. עצם הופעתי בפני הוועדה היתה בשבילי השפלה. אתם רואים את חליפתי הבהירה החדשה? תתארו לכם, שכשנצא מכאן ירד גשם זלעפות ותעבור מכונית ותתיז מים מלוכלכים על חליפתי. אני אמסור אותה לכביסה, אבל היא כבר לא תהיה אותה חליפה נקיה וחדשה. הופעתי בפני הוועדה בגלל שתי סיבות: 1) ידעתי שאין האשמות אמיתיות נגדי, אלא עלילה נבזית, ורציתי טיהור רשמי ממוסד ישראלי. 2) חשבתי, כי הופעתי תוכל לעזור לכולנו לקבל את הסרטיפיקטים במהרה בימינו". בימים שלאחר מכן ניהלנו יום־יום משא ומתן מייגע עם חברי המשלחת. מצדנו השתתפו: ד"ר אמשצ'ינובסקי, אלפונס קוסובר ואני. אחרי שיחות וויכוחים מתמשכים הודיע לנו משה אברבוך, שהמשלחת יכולה להקצות לנו — לכל היותר — שבעה סרטיפיקטים. הסברנו, שאנחנו קבוצה מגובשת חברתית ואידיאולוגית ולא נוכל להפלות בין איש לרעהו. באותם הימים הגיעו שמועות, וגם חברי המשלחת אישרו אותן, כי מאיטליה ישנן אפשרויות שונות להגיע לארץ ישראל, וזאת בעזרתה של הבריגדה הארצישראלית הנמצאת שם. על אף שדוד צימנד, חבר המשלחת, שהיה קרוב לנו אידיאולוגית, יעץ לנו להתעכב עוד מספר שבועות בבוקרשט, בתקווה, שמא יגיעו סרטיפיקטים נוספים, החלטנו לשים את פעמינו לאיטליה. הדבר לא היה פשוט. הקופה המשותפת שלנו התדלדלה בגלל השוחד, שהיינו משחדים את הקצינים הרוסיים, וכן בגלל יוקר המחיה בבוקרשט. נוסף לכך היו בקבוצה שלושה אנשים מעל גיל החמישים, ואשה אחת בהריון. על־אף הקשיים החלטנו לנוע בכיוון איטליה. חזרו הקשיים, שהיו לנו בדרכנו מפולין לבוקרשט, בהבדל מהותי אחד: בדרך מפולין לבוקרשט לא נתקלנו בקבוצות ציוניות, הפעם פגשנו מספר קבוצות, שפניהם היו לאיטליה, כמונו. הקבוצות התחלקו בידיעות, ששמעו על המצב בארץ־ישראל, וכל אחת נתנה לשניה עצות טובות על המעבר בגבולות. בגבול אוסטריה—איטליה, בהרי האלפים, היה עדיין שלג כבד, שהכביד את המעבר לאיטליה. במעבר הזה הסתובב פעיל אחד ושמו ד"ר כץ, כשעל שרוולו סרט של הצלב האדום. הוא דיבר הונגרית ועברית ושימש כמדריך ויועץ לקבוצות הרבות שהתקבצו שם. הוא יעץ לנו להסתפק במטען מצומצם ואת יתר חפצינו להשאיר אצלו, והוא ידאג להעברתם לארץ. גם דיפלומות אקדמיות לא רצוי לסחוב, כי הקצינים הרוסיים, השומרים על הגבולות, אינם אוהבים אינטליגנטים. ואמנם הרבה אנשים מסרו לו שמיכות, כריות וגם דיפלומות. את כל החפצים האלה, אמורים היו לקבל, בבואם ארצה, אצל הרופא בקיבוץ "כפר המכבי". בקבוצתנו לא היו שמיכות־פוך וכריות, אבל כמה חברים מסרו לו דיפלומות. בהגיעם ארצה, נסעו ל"כפר המכבי" לקבל את הדיפלומות. כשבאו לקיבוץ, התברר שה"ד"ר כץ" הוא בסך־הכל סנדלר. האנשים אמרו לו "כל הכבוד למקצוע הסנדלר, אבל היכן הדיפלומות?" הרופא המתחזה טען, שבגבול החרימו לו את כל החפצים. אף אחד לא האמין למנוול הזה. בעברנו את הגבול, פגשנו קבוצה של חיילי

הבריגדה הארצישראלית ליד כמה מכוניות־משא שחנו בצדי הכביש מתחת לעצים. זה היה ביולי 1945. בשבילנו, הציונים, היה זה מחזה מרגש מאוד, לראות חיילים יהודים, עם סמל של מגן־דוד על הכתפיים, מדברים עברית. בקבוצתנו דיברו כולם עברית. בקבוצות אחרות, שלא כולם דיברו עברית, התנהלה השיחה עם החיילים ביידיש או בפולנית. אחרי שיחה קלה ולבבית עם חיילי הבריגדה, הייתי עד למחזה, שלא אשכחהו לעולם. מאחת הקבוצות צועד איש מבוגר ולקראתו רץ חייל טמיר ויפה מהבריגדה, והחייל צועק: "אבא!", מחבק, מנשק את אביו ושניהם בוכים מרוב אושר. את האב הכרתי בגיטו קובנה, היה זה עורך־הדין רבינוביץ', החי עתה בתל־אביב. חייל אחר מבוגר ניגש לקבוצתנו, הודיע לנו על פרטי המשך דרכנו ונתן לנו פתקאות לקבל שמיכות וצרכי מזון בקנטינה בעיירה הקרובה. כן אמר, ששמע, כי בקבוצתנו נמצא המזכיר הכללי לשעבר של הוועד המרכזי ליהודי פולין. אמרתי, שזה אני. "אם כן, חבר צעיר" — אמר — "אנו רוצים לשמוע ממך פרטים על מצב יהודי פולין. אתה מוזמן היום לארוחת ערב עם כמה ממנהיגי הבריגדה". נעניתי ברצון להזמנה. הארוחה התקיימה באחד הצריפים, עליו התנוסס הדגל של הבריגדה. אחרי החלפת ברכות וארוחה דשנה תארתי את המצב העגום של יהדות פולין, השינויים הפרסונליים בוועד המרכזי ליהודי פולין, כשהכוח העיקרי הוא בידי הייבסקים והקומוניסטים המקומיים. עמדתי במיוחד על התגברות האנטישמיות, שקווינו שתיעלם אחרי המלחמה ואחרי השמדת שליש מעמנו. היהודים בורחים מערים קטנות לגדולות, בתקווה, ששם ימצאו יותר בטחון. יהודים מתבוללים, לא ציונים, משתדלים להשתלב במנגנון הממשלתי, העירוני והבטחוני. הרבה מהם משנים את שמות משפחותיהם לשמות פולניים ומתחתנים עם לא־יהודיות. אך ההתבוללות והטמיעה לא הורידו את רמת האנטישמיות והפולנים, שרובם ככולם קתולים אדוקים, רוטנים, שהיהודים שולטים בפולין והא ראיה: מזכיר המפלגה הקומוניסטית הוא יעקב ברמן — "סטלין" הפולני.

(כשביקרתי ב־1987 בפולין פגשתי בהזדמנויות שונות, בנים ובנות של אותם יהודים מתבוללים, בלי שהבנים ידעו כי אחד מהוריהם הוא יהודי. ההורים עשו זאת כדי לא לפגוע בקריירה של בניהם.)

סיפרתי, כמובן על ייסוד ה"איחוד" ועל מאות הצעירים והצעירות, שהצטרפו לתנועה החדשה הזאת. סיפרתי בפרוטרוט על פעלו של השר ד"ר זומרשטיין ועל סבלותיו בבתי הכלא ברוסיה. שמתי לב, כי המצב החברתי־כלכלי מענין אותם יותר, מאשר ה"איחוד" והתפתחותו. כאשר עליתי ארצה וראיתי את הפיצול המפלגתי והשנאה הבינמפלגתית, נזכרתי בפניהם החתומות של מנהיגי הבריגדה, שעה שסיפרתי על ה"איחוד" והצלחתו. השיחה נמשכה עד ארבע לפנות בוקר. כשעמדנו כבר לקום, פנה אלי דובדבני, המבוגר ביניהם ואמר "אנו רוצים להציע לך, שתארגן ותנהל את המשרד הארץ־ישראלי באיטליה למשך כמה חודשים ואחרי־כן תקבל סרטיפיקט ותעלה ארצה." "ומה עם חברי? אנו קבוצה מגובשת חברתית ואידיאולוגית" — אמרתי. "אין לך מה לדאוג" — אמר דובדבני — "יש לנו מספר סרטיפיקטים למקרים מיוחדים, והצעירים הבריאים ביניהם יגיעו ארצה דרך בארי בדרום איטליה, בעליה ב' ו־ג'. כשנפרדנו, אמרתי, שאתן לו תשובה למחרת, לאחר שאתייעץ בחברי. אחרי שינה של כארבע

שעות זימנתי את חברי הקבוצה וסיפרתי להם על הצעת מנהיגי הבריגדה. כל הנוכחים הסכימו לקבל את ההצעה, וזאת מכמה סיבות: בהיותם כמה ימים באיטליה, שמעו כבר מחברי קבוצות אחרות על ההצלחות של עלייה ב׳ ו־ג׳. בסתר לבם גם חשבו, שאם חברם ישמש כמנהל המשרד הארץ־ישראלי, יהיו אולי הסרטיפיקטים בהישג ידם. אחרי קבלת הסכמתם של חברי הלכתי אל דובדבני להודיע את תשובתי החיובית. הוא הסביר לי, כי המשרד הא״י נמצא זמנית בדירת ״דלסם״ (Delasem), העוסק בעיקר בפליטי יוגוסלביה ובבעיות מקומיות של יהודי איטליה. בקרוב יעבור המשרד לדירה מרווחת על־יד בית־הכנסת הגדול, בצד השני של הטיבר, ברחוב קטלנה 3. אמנם יישב שם יהודי איטלקי מכובד, סטימיו סורני, אבל הוא, הוסיף דובדבני, מדבר אך ורק איטלקית.

דובדבני הוסיף, כי באיטליה נמצאים עתה כחמישים אלף יהודים, המדברים בשבע שפות, ״ואתה הלא יודע את השפות האלה״ — סיים דובדבני.

במשרד החדש הצלחתי להעסיק את מייטק שפירא, גיסו של קוסובר. הוא היה פקיד מסור וחרוץ. כשעליתי ארצה בפברואר 1947 פגשתי את כל חברי קבוצתי מסודרים בשיכון ועבודה.

את עבודת ה״איחוד״ המשיכו בפולין בעיקר: מיכאל קוסובר, מרדכי זונשיין ואברהם רוזנמן וכשאלו עלו ארצה, בא דור צעיר חדש, אשר המשיך בהכשרה ועליה ברוח האידיאולוגיה של ה״איחוד״. בין המנהיגים החשובים ראוי לציין את: דוד מלר, הלל זיידל, לאון לוסטיג, מילק טאוכנר ודב יוהנס שאחר כך עלו ארצה, היו פעילים במסגרת המפלגה הפרוגרסיבית, ותפסו עמדות בחיים הפוליטיים והחברתיים.

עזריאל לוי

המסע לאוגוסטובו*

ההתגוננות האקטיבית

בין חברי המחתרת בקובנה נסב עיקר הויכוח בנושא ההתנגדות האקטיבית: כיצד לפעול, על מנת לצאת מן הגיטו, כדי להשאר בחיים ובאיזה דרכים יש לנקוט, על מנת ליישם צעד גורלי זה. באירגון היו הדעות שונות. היו שטענו, שאם תהיה אקציה של מבוגרים, של זקנים, כי אז אין לגלות התנגדות אקטיבית. לעומת זאת, אם תהיה אקציה של בני נוער, אזי יש להתנגד. אך איש לא אמר, כיצד להתנגד, באיזו נקודת זמן להפעיל את ההתנגדות ומה הם סיכוייה להצלחה כלשהי.

הדעה הנפוצה בקרב חברי האירגון א.ב.צ. ובעיקר בקרב המנהיגות אמרה, שבמקרה הטוב ביותר, זאת אומרת, אם כתוצאה מהצטרפותנו לפרטיזנים ומהשתתפותנו בלחימה אתם צפוי לנו להשאר תחת השלטון של הסובייטים — מה אם כן הואילו חכמים בתקנתם? הרי יש לנו נסיון עם השלטון הסובייטי. שנה שלמה הרגשנו את נחת זרועו של אותו שלטון. היו לנו צרות צרורות ממנו. רדפו אותנו, היגלו את חברינו בגלל חטאים, כביכול, של הוריהם או בגלל הלשנות של חברים שלנו לשעבר, שהיו פעילים בקומסומול. טיעוני אותם חברים היו די משכנעים. דעתי היתה בכל זאת שונה תכלית שינוי. טענתי, שיש ללכת ולהלחם בגרמנים בכל הדרכים, באופן אקטיבי ועם נשק ביד. כרגע אויבינו הם הגרמנים הנאצים. נלחם בהם בכל דרך אפשרית. ודאי שזו תמימות לחשוב, שחברי א.ב.צ., שיצאו מגיטו קובנה והצטרפו לפרטיזנים, יכולים לנצח את הגרמנים. אבל אם נלחם, יהיה לנו חלק, ולו גם קטן שבקטנים, בנצחון הצבאי. אם נשאר בחיים, נוכל להגיד, שמשהו עשינו במאבק אכזרי

* פרק מזכרונותיו של המחבר על המחתרת בגיטו קובנה.

זה. תרמנו תרומה כלשהי במאמץ חשוב זה. הדבר ודאי ישפיע על הרגשתנו הטובה ועל דימויינו בעיני עצמנו. אחרי שהמלחמה תסתיים, נחפש את הדרכים המתאימות למציאת האני הציוני שבתוכנו.

המסע לאוגוסטובו והשלבים בדרך

בחודשים ספטמבר—אוקטובר 1943 היה צריך להכריע. החל מהאחד באוקטובר שונה מעמדו של הגיטו. לא עוד גיטו אלא מחנה ריכוז קובנה. (קונצנטראציונס לאגער קואן), שמפקדו הוא ליפצר, סוכן הגיסטאפו.

היו גם שמועות, שיש תכנית לחסל סופית את הגיטו. (אנשים נבונים וקרי מזג אף פעם בתקופות השונות של הגיטו לא פקפקו בזה. השאלה היתה הנסיבית והעיתוי.) אגב, טיעון טוסף של השוללים את ההצטרפות לשורות הפרטיזנים היה, כי אין האירגון רוצה ויכול לגרום לשבירת מסגרות משפחתיות. לא כל אחד מבני המשפחה יכול היה וכשיר היה ללכת ליערות ולהלחם עם הפרטיזנים. נגד טענה זו קשה היה להתווכח. הודעתי, שאני רוצה לצאת ואפילו באוטריאד הראשון (פלוגה בלשון הפרטיזנים). חברי לאירגון, מיכאל גלבטרונק, אף הוא הודיע כך. האירגון, לא התלהב אולי מהחלטתנו, אך גם לא הביע התנגדות לה.

משנפלה ההחלטה, קבלנו בצורה חפוזה למדי כמה שיעורים בשימוש בנשק, רימון, אקדח ורובה, על ידי מדריך מטעם הקומוניסטים, חיים דוד ראטנר. האישיות הדומיננטית והמפעיל העיקרי של כל המערך הזה של ההצטרפות לפרטיזנים היה הקומוניסט היהודי חיים ילין, איש משכמו ומעלה, שקשר את כל הקשרים הנחוצים עם הגורמים החיצוניים, שלא נרתע מכל סכנה ושנשא על שכמו את הנטל הכבד הזה של האחריות למבצע.

בכל זאת איש לא יכול היה להבטיח, כי "כיבוש" היעד הזה, הנקרא יער אוגוסטובו, יוכתר בהצלחה. הסיפור על אותו יער אוגוסטובו, שלשם אמורים היינו להגיע ולהקים בו בסיס פרטיזנים ועל ידי הדלקת מדורה לאותת למטוסים, הנושאים צנחנים רוסיים, שיעברו מעלינו ויצניחו לנו נשק ותחמושת, — נשמע לנו רומנטי למדי, אך מציאותי פחות מדי. תאריך היעד נקבע לעשרים וששה באוקטובר 1943. האוטריאד הראשון אמור היה למנות 40 איש. אור ליום העשרים וששה לאוקטובר, לנה כל הקבוצה במקום לא רחוק משער הגיטו ברחוב קריקשציוקיצו. אך בשעה מוקדמת של אותו בוקר התבשרנו, שיש עיכוב ביציאתנו.

הגיטו נסגר. באותו יום בוצעה אקצית אסטוניה. הגרמנים תבעו מהאלטסטנ־ראט, שיעמיד לרשותם 3,500 איש מהגיטו, על מנת להעבירם למחנה עבודה באסטוניה (אם זה בכלל אסטוניה, מי יכול להאמין?). עובדה זו לא ניתנה לחיזוי. האלטסטנראט לא יכול היה ואף לא רצה "לספק" את 3,500 היהודים. לפיכך הגרמנים ביצעו זאת בעצמם. היציאה של האוטריאד נדחתה, אפוא, ביום. אך במקום 40 איש התיצבו 25 בלבד. אולי קיבלו החמישה עשר שלא הגיעו, פיק ברכיים, שמא התחרטו מסיבות אחרות. עובדה, שנשארו עשרים וחמישה, שהתחלקו לשתי קבוצות משנה. מא.ב.צ. יצאו שניים: מיכאל גלבטרונק

ואני. אחד בכל קבוצת משנה. בקבוצה בה אני הוצבתי היו 12 איש: 10 בחורים ושתי נשים. בראש הקבוצה עמד נחמיה אנדלין, אדם בעל כושר מנהיגות, כריזמטי ובעל יכולת אירגון. הסייר היה שמוליק מורדקובסקי מהחלוץ.

בקבוצה שלי היינו 2 ציונים: מורדקובסקי ואני ועשרה קומוניסטים. ההליכה התבצעה בזוגות. בן הזוג שלי היה דוד גולדין, שלמד אתי בגמנסיה. הוא היה בנו של הרב מהעיירה ווישיי. היינו הזוג הצעיר ביותר מבין ששת הזוגות. (אגב 2 מבין הזוגות היו נשואים). משער הגיטו יצאנו כקבוצת עבודה. עד לחוות מארוויאנקה הלכנו ללא הפרעה כבריגדת עבודה (קבוצה). במקום זה נפרדנו התחלקנו, כאמור לעיל, לזוגות וכל חצי שעה שוגר זוג לדרך עם תדריך לא כל כך מעודכן.

כל ששת הזוגות הגיעו לעת ערב, לפני רדת החשכה, למקום המיועד, לעליית גג של אורווה. שם לנו את הלילה הראשון. למחרת בבוקר קבלנו את ההנחיות להמשך המסע. המשמעת היתה רופפת למדי. הליכה לפרטיזנים איננה פיקניק. אתה הולך בסביבה עוינת, בהכנה פיסית לא מספקת. היו חברה, שחששו ללכת לאבוד ולכן השתהו בדרך עד להגעת הזוג שמאחריהם, על מנת ללכת ביחד. נחמיה קצת נרגז ובצדק אמר לנו, כי נפילת זוג בידי האויב מסוכנת יותר מהפחד ללכת לאיבוד. מאוד לא רצוי, שזוג יפול בידי האויב וייחקר על מטרת הליכתו והקשורים אליו. הוא הדגיש, כי זוג הוא שלמות אחת, כשהאחד אחראי לשני. ליתר בטחון, אמר, הוא משנה את הטקטיקה והוא ומורדקובסקי ילכו כזוג אחרון וידאגו לאסוף זוגות "התועים בדרכי החיים", אם יהיו כאלה.

תוך כדי שיחתנו בנדון, מופיע איש הקשר ומבשר לנו, כי קבוצת המשנה המקבילה נכשלה בדרכה. היא התגלתה על ידי המשטרה הליטאית, התפתח קרב קצר, לוחם אחד נפל ושוטר אחד נהרג. בידי הקבוצה היו מפות ומצפנים. אחרי הכל היתה צריכה להגיע לאותו יעד סופי, כמונו. נוצרה בעיה ולגמרי לא פשוטה, האם להמשיך במסלול המתוכנן ולהסתכן בחשיפה או לחשוב על כיוון אחר. הוחלט להמשיך. נשארנו ללון בעיר. למצע ולכיסוי קטפנו הרבה ענפי אשוח. השוכב באמצע אסור היה לו להתרומם, כי אז יוכל לחשוף את כולם. היה אחד (שמעון בלוך) שסבל משלשול, הושכב בצד, כדי שיוכל לקום, כשיצטרך, בלי להעיר אף אחד.

נקודת המפגש הבאה היתה ביער בוקאטו, מרחק של 55 קילומטר מקובנה. ביער זה אמורים היינו לפגוש קבוצת פרטיזנים ותיקים. לסיסמתנו אליהם בליטאית "קאס בלדזיאסי" (מי דופק שם) היתה צריכה להיות תשובתם "טאוו ליימה" (אושרך). ביער זה אמורים היינו לשהות חמישה ימים.

באיזור עבדה בריגדת עבודה מהגיטו, שהניחה כבל תת קרקעי על יד הכביש. עובדה זו הקלה עלינו את ההסתובבות בכפרים לשם השגת מזון. למעשה היתה הדאגה להשגת מזון מוטלת על שני חברים, שמואל אינגל ומשה גרבר. הם נראו כגויים והצליחו לבצע את משימתם כנדרש. הם הביאו לא רק מזון אלא גם י"ש — סמוגון, תוצרת עצמית, שהיה חשוב ביער הקר והטחוב של חודשי אוקטובר—נובמבר.

שוב קרתה תקלה ושני בחורים מקבוצתנו לא הגיעו במועד. התברר, כי הם העדיפו לישון אצל גוי באורווה, מאשר ביער הרטוב והקר. סוף סוף הם

הגיעו ושוב היינו 12. שלושה ימים נשארנו ביער זה, במקום חמישה כמתוכנן. סרקנו את היער לאורכו ולרוחבו, אך עקבות של אנשים, שאמורים היינו לפגוש אותם, לא גילינו.

במצב רוח מרומם למדי (מלאכותי במקצת, לדעתי) התחלנו לשכנע את עצמנו, כי נגיע למטרה גם בלי עזרה. החברים ביקשו לשנות את הטקטיקה של המסע והציעו, כי נחמיה ושמוליק ילכו ראשונים וישאירו בצומתי דרכים סימנים מוסכמים על כיוון ההמשך. התעוררה בעיה חדשה, אף זוג לא היה מוכן ללכת אחרון, מחשש שאם יתעה, לא יהיה מי שיאסוף אותו.

הוחלט להפיל גורל על ידי משיכת קשרים ממימחטה. הגורל נפל עלי ועל דוד גולדין. אך אנו סרבנו. היו לנו חששות כבדים, שיש פה משהו שאיננו כשורה, ראינו מתוך ההתנהגות של כמה חברים, לא איכפתיות, חוסר משמעת ובדלנות. פתאום, תוך כדי ויכוח לא נעים, מתערב שמואל אינגל ואומר, שהוא ורעיתו לאה פורט לא מתנגדים ללכת כזוג אחרון. נחמיה הביע את הסכמתו, אך הרגיש, שיש כאן בעיה. נוצרו לפתע פערים באמון. התחילו להתגלות ספקות לגבי תכלית המסע. הקבוצה המקבילה נכשלה, כאמור, ואנשיה נעצרו על ידי המשטרה הליטאית. האנשים, שאמורים היו לפגוש אותנו ולעזור לנו, לא הגיעו. התברר, שאותו זוג, שהסכים זה עתה ללכת אחרון, סיכם יום קודם לכן עם איכר, שהסכים להסתיר אותו עד סוף המלחמה.

לנקודת המפגש הבאה הגיעו רק ששה איש (שלושה זוגות), נחמיה ושמוליק, שמעון בלוך ורעיתו רבקה, ואני עם דוידקה גולדין. דבר מעין זה לא גורם לא לשיפור האוירה ולא להעלאת המוראל.

הדרך חזרה

לאחר לינת הלילה ביער המשכנו, כאמור, שלושה זוגות בלבד. הגענו, דוידקה ואני, עד לעיירה לאזדיי שעל הגבול, 120 קילומטר מקובנה. לפי מיטב ידיעתנו, לא כמתוכנן במסע. התיעצנו בינינו, מה לעשות וקיבלנו החלטה, כי חוזרים לגיטו, על מנת להזהיר את המפקדה העליונה הכללית, כי נושא מסע אוגוסטובו טעון חקירה יסודית וכי רצוי ואפילו הכרחי לעכב את הקבוצות הבאות, אם טרם הספיקו לצאת מהגיטו. החלטה זו נתקבלה אצל שנינו ביום הארבעה עשר ליציאתנו מהגיטו. התחלנו ללכת חזרה, כשהסיכוגים להתפס הם אותם הסיכונים. והנה אנו רואים, שמתקרבים לקראתנו שני שוטרים ליטאים. לאחר שנתפסנו על ידם, התעללו בנו, "כיבדו" אותנו במכות רצח, שדדו אותנו והביאו אותנו לכפר איגלישקליאי, כ־13 קילומטר מעיר המחוז מאריאמפול. למחרת העבירו אותנו לבית הסוהר במאריאמפול.

יצחק ברקאי

המעגל נסגר — בעקבות ביקור בלבוב

חלפו חמישים וחמש שנים מאז עזבתי כנער את עיר ילדותי ונעורי — לבוב. ב־1936, בשיא פעילותו כמנהל רשת בתי ספר עבריים "תרבות" בגליציה המזרחית — החליט אבי משה ברנוק לפרוש מתפקידו החשוב והמעניין ולעלות עם משפחתו ארצה. בימים ההם הקיפה "תרבות" בגליציה המזרחית מאות בתי ספר וגני ילדים, שהיו פזורים בכל הערים והעיירות של חבל ארץ זה וכן גימנסיה עברית בלבוב.

הבית שלנו היה בית ציוני (אם כי אבי סירב להצטרף לאחת מהמפלגות הציוניות הרבות). זכור לי, כי מגיל צעיר דיברנו בבית בשתי שפות — פולנית ועברית. אני עצמי למדתי תחילה בבי"ס עממי ושנה בגימנסיה פולנית (התשיעית), ששליש מתלמידיה היו יהודים, שליש אוקראינים ורק שליש פולנים. עם הווסדה של הגימנסיה העברית של "תרבות" עברתי ללמוד בה.

הצטרפותי ל"הנוער הציוני" היתה בלתי שגרתית. באסיפה של הכיתה בגימנסיה העברית החלטנו להזמין את נציגי כל תנועות הנוער הציוניות, שיציגו בפנינו את "האידיאולוגיה" שלהן, בתנאי שההרצאות תושמענה בעברית. אכן הופיעו נציגי השומר הצעיר, גורדוניה, בית"ר, בני עקיבא והנוער הציוני. בשם בני עקיבא הופיע יצחק ורפל, מאוחר יותר רפאל — שר הדתות בממשלת ישראל. הופעת נציגי התנועות בביה"ס היתה מקרה לא מקובל ואכן, התסיסה את חיי הכיתה וביה"ס. לבסוף התחלקו התלמידים בין כל תנועות הנוער, כשהקבוצה הגדולה היתה זו של "הנוער הציוני".

עם הצטרפותי לתנועה נשביתי בקיסמה והיא הפכה להיות הנושא המרכזי בחיי. בתנועה סופחתי לקב' "כפירים" בקן המרכזי ברחוב זיגמונטובסקה. קני ה"נוער הציוני" בלבוב מנו אז למעלה מאלף חברים ובקן המרכזי עצמו היו כמה מאות. ראש הקן היה ארטק קוולר (כיום אהרון מעיין) שהחליף את

זיגו ומפל שעלה ארצה (כיום ברוך לביא בקיבוץ תל־יצחק). כעבור שנה, ואני אז בן 15, נתמניתי לראש קן קטן וחדש באחד מפרברי העיר. בתפקיד זה הספקתי לכהן פחות משנה. כאמור ב־1936 עלתה משפחתנו ארצה ואני המשכתי בפעילותי התנועתית בקן התנועה, שהתארגן בתל־אביב.

עם עלייתי היתה מטרתי, ככל בני דורי, להיות "ישראלי" מוקדם ככל האפשר. זכורני, כי אחרי שבוע מיום עלייתי, הלכנו כל חברי התנועה במוצ"ש ברחוב אלנבי וחילקנו פתקים "עברי דבר עברית". עבורנו אז לא היתה זו סיסמה בלבד.

מאז הפסקתי לדבר פולנית והתנתקתי מכל דבר הנראה כ"גלותי". בגימנסיה בלפור בת"א, בה המשכתי את לימודי עשיתי עצמי "צבר" לכל דבר. כך נמשך המצב עשרות שנים, גם בהיותי חבר קיבוץ תל־יצחק, בו דיברו רבים פולנית — אני דיברתי עברית ורבים לא ידעו, שאני מבין פולנית.

במרוצת הזמן עם התגברות תודעת השואה וגל "חיפושי שורשים" מזה ואופנת פסטיבלי העדות השונות כגון מימונה, סהראנה, פולקלור התימנים וכיו"ב — חלפו בי הרהורים, האם אין אנו חוטאים כלפי עצמנו ועברנו; כלפי ההיסטוריה היהודית — על ידי השכחת החיים היהודיים של שלושה וחצי מיליון יהודי פולין מלפני השואה, ועל כל העושר התרבותי, הדתי והלאומי ותרומתם להגשמת החלום הציוני ולמדינה שבדרך. כל זה הולך ונשכח ואינו ידוע כלל לדורות החדשים ואף לבנינו ונכדינו.

והרי בין שתי מלחמות העולם, הראשונה והשניה — התרכז רוב רובו של העם היהודי בחבלי ארץ שבין ורשה למוסקבה. בפולין, ברוסיה המערבית, בארצות הבלטיות, ברומניה והונגריה, חיו כ־10 מיליון יהודים.

המבקר בלבוב של היום לא ימצא סימנים רבים לעברה המפואר והטרגי של העיר. בשלוש המאות האחרונות החליפה העיר ארבע זהויות וארבעה שמות. עד 1772 היתה עיר פולנית. מאז ועד 1918 נשלטה על ידי אוסטריה (חלוקת פולין). שמה הוסב מלבוב ללמברג והיא בירת גליציה המזרחית. באותה תקופה וביחוד בעת שלטון הקיסר פרנץ־יוזף משגשגת העיר; נבנים בה בניני ציבור מפוארים ופארקים מרשימים. זו גם תקופת הפריחה של הישוב היהודי בתוכה. עם הקמת פולין החדשה ב־1918 חוזרת העיר לשלטון פולין ושמה מוסב חזרה מלמברג ללבוב והשפה הפולנית מחליפה את הגרמנית. בפולין החדשה לבוב היא העיר השלישית אחרי ורשה ולודז'. הרכבה הדמוגרפי של העיר מיוחד במינו — שליש אוקראינים, שליש יהודים ושליש פולנים. למעלה ממאה אלף יהודים נהנים מעובדת היותם לשון המאזנים בין הפולנים והאוקראינים. בהיות העיר בירת גליציה המזרחית שימשה היא מרכז תרבותי וכלכלי המקיף אוכלוסיה של כמיליון יהודים, שהיו מפוזרים במאות ערים ועיירות.

בימים ההם רוחשת לבוב היהודית פעילות תרבותית וכלכלית ענפה. כוחם של הציונים עולה וכל המפלגות ותנועות הנוער הציוניות פעילות בה. בין התנועות נלחמו "הנוער הציוני" ו"השומר הצעיר" על הבכורה. בעיר פועל תיאטרון יהודי, מופיעים שלושה עתונים — שניים בפולנית (חווילה ואופיניה) ועתון ביידיש. רשת בתי ספר עבריים, סמינר למורים, מוסדות דת ובתי כנסת רבים ואף מועדוני ספורט יהודיים, כשהבכיר שבהם, "השמוניאה" (חשמונאים) שולחת קבוצת כדורגל לליגה הפולנית הראשונה. בקרב הרופאים ועורכי הדין

מהווים היהודים רוב. כמו כן עולה מספר התלמידים באוניברסיטה ובטכניון.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה ולפי הסכם מולוטוב—ריבנטרופ נעשית לבוב לחלק מאוקראינה הסובייטית ומשנה שוב את זהותה אולם כיבוש העיר וכל האיזור על ידי הנאצים ב־1941 שם קץ לכל. בעת כניסת הצבא הנאצי מונה הישוב היהודי בלבוב 150 אלף נפש, בתוכם פליטים משטחי הכיבוש במערב פולין. האקציות בלבוב נמשכו בשנים 3—1941, כשרוב היהודים מושמדים בעיר או נשלחים למחנה המוות בבלז׳יץ׳ או מחנה יאנובסקה בפרברי לבוב.

כאשר ביקרנו בסתיו 1990 בעיר, מנה הישוב היהודי כ־15 אלף נפש, מהם כמה אלפים ילידים או שרידי האוכלוסיה היהודית הוותיקה ורובם יהודים מרוסיה, שהעדיפו להתקרב לגבול המערבי של ארצם.

אין כעת קושי להגיע לכל אחת מערי פולין השונות; גם מוסקבה, לנינגרד, קייב ורוב עריה של ברית־המועצות פתוחות לתיירים. משום מה נותרה לבוב איזור מוגבל. היא איננה עוד פולין, גם לא רוסיה ואוקראינה המקורית. היא איזור "חדש" של אוקראינה המערבית. לכן אחרי מאמצים ושיקולים רבים הוסענו ללבוב דרך פולין. הטיסה תל־אביב—ורשה פשוטה וקצרה. ורשה, אף שאינה לונדון או פריס עבור תייר, בכל זאת מורגש בה הרצון להיות "מערבית". מוורשה היה עלינו לנסוע באוטובוס עד הגבול הרוסי ולחצותו בברסט־ליטובסק ומשם בדרך־לא־דרך לאורך הגבול הרוסי—פולני (בצד הרוסי) עד לבוב. דרך שארכה למעלה מ־12 שעות עם המתנה ממושכת בגבול. בקשותינו לחצות את הגבול בדרך קרקוב—לבוב, נענתה בשלילה, למה? — ככה...

ללבוב הגענו בשעות הערב. עבור הנהג הפולני ומורת הדרך הביאלורוסית (שלא הפסיקה לגדף ולקלל את הרוסים ואת גורבצ׳וב כבר אז), היה זה ביקורם הראשון בלבוב ומשום, שלא ידעו את הדרך — התארכה הכניסה לעיר דרך שכונות ופרברים. המפגש הראשון של יוצאי לבוב עם עירם היה מאכזב ומפי רבים שהכירוה היטב נשמעה הצהרה: "זו לבוב שלנו?" לא יתכן. רק כשלבסוף הגענו לשדרות "לגיונוב", שבינתיים הוחלף שמם כיתר רחובותיה של העיר — התעודדנו במקצת.

למחרת, בעת הסיור בעיר, התגלו כמה תופעות, שלא ידענו אז. על כל הבנינים הציבוריים התנוססו דגלי כחול־צהוב האוקראיניים ואין זכר לדגל האדום. שם העיר הוחלף מלבוב (רוסית) ללביב (אוקראינית). הרוסית אינה רצויה בלבוב.

ממבט מה"זמק" (הטירה המלכותית) וסיור ברחובותיה וכברותיה מתגלה עיר יפה כשהיתה. הפארקים הרבים והגדולים, בנין תחנת הרכבת שהיה פארה של העיר, התיאטרון הגדול, המוזיאונים, האוניברסיטה, הפוליטכניקום והפסלים הרבים; אכן כל אלה הזכירו לכולנו את העיר, כפי שנחרתה בזכרוננו.

אולם, בסיורים נוספים בעיר, כשנפגשנו עם רחובותיה מקרוב — ראינו עיר מוזנחת, אפורה ודהויה. החנויות המעטות ריקות מסחורה, בתי הקפה המפורסמים נעלמו ואינם. חדוות החיים והעליצות, שאפיינו את העיר, התחלפו בעצב ובעייפות. לרבים מאיתנו התברר, כי עיר אינה רק בנינים, פסלים ופארקים — אלא בעיקר הנוף האנושי, השפה, התרבות ומבחינה זו לבוב של היום אינה לבוב שהכרנו. למען האמת ההיסטורית יש לציין, שרוב בניני הפאר של העיר

הם ירושת התקופה האוסטרית ואדריכליה. לא רק שמות הרחובות הוחלפו מפולנית לרוסית, כעת הוסרו פסלי לנין ובמקומם באו משורריה האוקראינים פרנקו ושבצ'נקו וגיבוריה חמלניצקי ופטלורה... רק פסלו של המשורר הפולני הלאומי אדם מיצקביץ נותר במקומו.

לבוב ללא מאת אלף תושביה היהודים היא עיר אחרת, זרה. ביקרנו ברחובות, שהיו פעם לב האיזור היהודי ולא מצאנו זכר לכל מה שהיה. יום שלם הוקדש לביקורים פרטיים של כל אחד מאתנו על מנת להתיחד עם עברו שלו. היו מי שביקרו בבתים ובדירות שגרו, אחרים חיפשו את בתי הספר, בהם למדו, בתי כנסת או לפחות חורבותיהם. יום זה היה יום עצוב. ביום האחרון ביקרנו באיזור של מחנה ההשמדה "יאנובסקה", ותחנת הרכבת באיזור, ממנו נשלחו יהודים רבים למחנה המוות בלזץ'. ב"יאנובסקה" ממוקם כעת מחנה צבאי, שהכניסה אליו אסורה. במקום אין זכר, אין מצבה, או אף שלט, שיציין, מה קרה שם בשנות הארבעים הנוראות.

לבוב של היום היא עיר של שמונה מאות אלף תושבים, רובם המכריע אוקראינים; רק 1—2 אחוזי פולנים ויהודים. העיר עצמה כמעט ולא נפגעה בעת המלחמה, חוץ מאיזור הגיטו היהודי ו"הטמפל" (ביה"כ הגדול והמודרני) שנמחק מעל פני האדמה. כמחצית מתושבי העיר מתגוררים באיזורים החדשים ובבניני השיכונים הגדולים, האופיניים לברית המועצות, כבחגורה סביב העיר. בעיר עצמה לא נבנה אף בניין מודרני.

באחד הערבים נפגשנו עם כמה עשרות פעילי הקהילה בבניין, שהועמד לרשותה על ידי העיריה. באותו בניין פגשנו גם מורה ישראלית (בוגרת חוות הנוער הציוני בירושלים) המלמדת עברית למחזור של כ־300 תלמיד, רובם צעירים. באותה אסיפה, שהתנהלה בשפות רוסית—אוקראינית—יידיש ועברית — סיפרנו להם על ישראל ועל לבוב, שלא הכירו ולא ידעו והם הציגו את בעיותיהם. מהנדס יהודי צעיר, המכהן כחבר הנהלת העיריה, סיפר לנו על יחס השלטונות ליהודים. לדעתו מפגינים האוקראינים בלבוב יחס ידידותי ומנסים לשכנעם להישאר בעיר ולא להגר. כהוכחה לכך הזכיר, כי בלבוב אין סניף של האירגון האנטישמי "פמיאט" ושתנועת "רוק" האוקראינית עושה מאמצים לשלב בתוכה יהודים. במסגרת מדיניות זו שופץ בית־כנסת והועמדו לרשות הקהילה חדרים, בבניין המשמש בשעת הבוקר גימנסיה ממשלתית. כן הסכימה העיריה לתקן את העוול של העדר יד זכרון ליהדות לבוב ומחנה ההשמדה "יאנובסקה", כמובן במימון יוצאי לבוב היהודים בישראל ובארצות־הברית.

כל זאת משום שהם מקווים, כי לא רחוק היום ותקום מדינה אוקראינית עצמאית ופניה אל המערב. ברור שהחזיון, שהיהודים יפתחו בפניהם את שערי העולם המערבי, חוזר על עצמו גם כאן. (הדברים נאמרו זמן רב לפני התהפוכות האחרונות בברית המועצות).

למרות מחוות ידידות אלה מצד השלטונות האוקראיניים מתכוונים רבים מבין יהודי לבוב לעלות ארצה. אולם הידיעות על מצב האבטלה בארץ הם המונעים עליה כעת ורבים ממתינים ומקוים שהמצב אצלנו ישתפר ואזי יעלו.

הביקור שלנו בלבוב תם. זה לא היה ביקור קל, אולם עבור רבים זו סגירת מעגל.

נמדף הספרים

נתן גרוס

"בין צללי עיר"*

מאיר בוסאק, היסטוריון, משורר, מוסמך האוניברסיטה של ורשה והאוניברסיטה היאגילונית בקרקוב, לשעבר אסיר במחנה פלאשוב, צאצא למשפחה קרקובאית ותיקה — עלה לישראל זמן קצר אחר קום המדינה והכה בה שורשים כסופר ומשורר עברי, שהוציא לאור כ־15 כרכי שירה ופרוזה, כיהן כמורה בבתי־ספר בישראל, זכה להערכה ולשורה של פרסים ספרותיים, היה חבר בועדת השופטים ל"פרס ביאליק" היוקרתי. ובכל זאת שורשיו, מקורות השראתו, התעניינויותיו ההיסטוריות ומסורותיו המשפחתיות קשורים קשר עמוק בקרקע עיר מולדתו, קרקוב, עיר בעלת מסורות יהודיות עשירות, עירם של רבנים בעלי־שם ושל מנהיגים ועסקנים ציוניים דגולים, עיר, בה חיו לפני מלחמת העולם השניה למעלה מ־60 אלף יהודים ואילו כיום אין הקהילה היהודית שם מונה יותר מ־250 נפש.

ספרו של בוסאק "בין צללי עיר" מכיל פרקים מרתקים מתולדות קרקוב היהודית — מאה וחמישים שנה אחרונות שלה, כפי שהן משתקפות בעיניו של המחבר כפרט וכהד לנסיונותיו האישיים. זהו פסיפס מורכב מזכרונות מבית ההורים, ממפגשים עם אישים דגולים ועם ההיסטוריה. נמצא בהם ביטוי לתהליכים היסטוריים של שחרור מכבלי ימי הבינים — הפנימיים והחיצוניים, — למלחמת היהודים ביהודים על רקע השמרנות והקידמה, החסידות ומתנגדיה, הציונות וההתבוללות, מאבק היהודים לשויון זכויות וכו' וכו'. מתוך סיפוריו של המחבר, האנקדוטות, הקוריוזים והאגדות, — שואב הקורא מידע ופרטים על חיי היהודים ברובע קאז'ימייז', על בתי־כנסת ותולדותיהם, על בתי־ספר יהודיים בקרקוב, על יהודים — פטריוטים פולניים, על סופרים, שכתבו יידיש, עברית ופולנית,

* מאיר בוסאק, בין צללי עיר. תל־אביב, "עקד", בהשתתפות אירגון יוצאי קרקוב בישראל, 1986.

על היהדות הנאורה ועל מומרים, על בעיות חברתיות, דמוגרפיות, תרבותיות. ובתוך כל אלה משולבים עשרות דיוקנאות של אישים, הקשורים לקרקוב היהודית, חלקם ידועים ומפורסמים וחלקם שנשכחו ואשר הודות לספרו של בוסאק שבו לעורר התענינות ומעשירים את הידע על אופיו של עמנו ותולדותיו, — יתכן שדווקא פרקים אלה הם היותר מענינים של הספר. את הקורא הקרוקבאי — אך גם את מי שאינו קרקובאי — יענינו ללא ספק הזכרונות, המיפגשים והפרטים הפיקנטיים, שבוסאק מביא על גבירטיג, על הפרופסור בלבן, על הדוקטור טהון, על הרב מייזלס (שדמותו מוצגת בספר מתוך היבט חדש ומרתק במיוחד). אך מי יודע, מי שמע על ד"ר זיגמונט קירכבאום, שבעת לימודי הרפואה שלו בברלין התקרב אל האירגון להפצת ידע ותרבות יהודיים (שעם חבריו נמנו בין השאר: חוקר מחשבת היהדות, ליאופולד — יום־טוב ליפמן — צונץ, היינריך היינה, הפילוסוף אדוארד גנץ ועוד) — והוא — קירכבאום — היה לאחד ממבשרי הציונות בספרו "הוראות לימות המשיח" (Wskazowki na mesjanskie czasy) שפירסם בשנת 1822? איש רב פעלים זה בתחום הרפואה, החינוך והדת, התנצר למרעית־עין, כדי לקבל את האחוזה, שהובטחה לו בתנאי זה על ידי ממשלת הרפובליקה של קרקוב — והחליט להפיץ את הדת החדשה שהמציא.

או הרב אהרן מרקוס, היהודי הגרמני שהשתקע בפולין, הפך לחסיד ותמך בציונות, התכתב עם הד"ר הרצל והוכיח לו, שלפי התלמוד קפריסין היא חלק מארץ ישראל ואפשר לישב בה מאה אלף יהודים. (חוגים מסויימים היו בוודאי גם היום "קונים רעיון זה...)

או שמעון ברמן, דון קיחוט של ההתישבות היהודית על הקרקע — שנים רבות לפני הרצל, — שבספרו "מסעי שמעון" (Podroze Szymona — יצא לאור בקרקוב, בשנת 1879) מספר על מאמציו להקים ישוב חקלאי בארץ ישראל, על הנסיונות לארגן עליה יהודית מאמריקה, מאירופה, מפולין, שגרמו לו אכזבה רבה בגלל "חוסר הפטריוטיות לארץ הקודש".

כאמור, דיוקנאות אלה של דמויות ידועות יותר וידועות פחות, של רבנים, עסקנים ציבוריים, פרופסורים של האוניברסיטה היאגילונית — ומאידך של טיפוסים עממיים, כמו זה של הבעש"ט, מפוזרות על פני דפי הספר כלו.

זכרונותיו האישיים של בוסאק — זכרונות הילדות, סיפוריה של סבתא, הסאגה המשפחתית של סוחרי מוצרי ברזל, שישבו מזה דורות בקאז'ימייז' (כגון ליפא בוסאק, יהודי אדוק, מגודל זקן ופאות, שבלי כוונה היה לגיבור המרד הפולני של ינואר 1963, וכן בנו, סבו של מאיר, שהיה אמור לקבל בשל כך מדליה מידי ממשלת פולין). תולדותיה של חנות מוצרי הברזל של המשפחה ושל לקוחותיה הפולנים — זכרונות, העוקפים הפעם את תקופת השואה (עליה הרחיב המחבר את הדיבור בפרסומים קודמים שלו) וממשיכים עם יום שובו של בוסאק לקרקוב: הפוגרום ב־11 באוגוסט 1945 על רקע של"עלילת דם" — רצח ילד נוצרי לצרכי פולחן יהודי, — דפי יומן מהימים שקדמו להקמת המדינה, הכרזת העצמאות: מאיר בוסאק היה הנואם היחיד בטקס, שהתקיים בבית־הכנסת "היכל נאורים" — הטמפל — בקרקוב והביא לעם את הבשורה המשמחת מעל הדוכן, שממנו דרש במשך שנים רבות את דרשותיו הרב ד"ר אברהם יהושע טהון ז"ל.

פרק "אישי" אחר הוא סיפור מאבקו של בוסאק להחזרת בית־הכנסת הנאה

של ר׳ אייזיק ב״ר יעקילש לרשותו של הציבור היהודי. שלטונות פולין רצו לעקל את הבנין באמתלה, שבית־כנסת זה היה מלכתחילה כנסיה ע״ש יעקב הקדוש, אשר — על פי הדעה הכוזבת שבספרו של ההיסטוריון המפוקפק, ד״ר הרבוט — נמכר כביכול ליהודים על ידי שלטון הכיבוש האוסטרי. בית כנסת נהדר זה, שנבנה במאה ה־17 על ידי ר׳ אייזיק ב״ר יעקילש, בתמיכתו של המלך הפולני ולדיסלב הרביעי, נשתמר וניצל מחורבן בזמן המלחמה הודות לכך, שהתיאטרון העירוני תפס את הבנין לצורך אחסנת תפאורות. רק הודות להתערבותו הנמרצת של מאיר בוסאק, שידע להוכיח על סמך תעודות היסטוריות, שכנסיית יעקב הקדוש עמדה במקום אחר — הוחזר בית הכנסת לקהילה היהודית. אלא, שלמרבה הצער והבושה, לא נמצא מנין יהודים, שיתפללו בו...

בספר ניתן תיאור של האירגונים הציוניים הראשונים, החל ב״ראש פנה״, שנוסד על ידי הרב שמעון סופר ור׳ אהרן מרקוס (שהוזכר לעיל) בשנת 1883 ואירגון הסטודנטים ״לבנון״, שבמרוצת הזמן הסב את שמו ל״השחר״ — ולסירוגין מתוארים חוגי המתבוללים, התלכדו מסביב לכתב העת Ojczyzna (מולדת), שיצא לאור בשנים 1882—1903 ושימש בטאון לפטריוטים מסורים, שהאמינו, כי שויון זכויות ליהודים יתרום לחיסול האנטישמיות.

למרבה הצער נאלצו להודות, ששויון הזכויות, שחולל את התפתחותו של הציבור היהודי בתחומים שונים, לא הביא עמו את החלשת העוינות והשנאה לעם הנבחר... כאשר כעבור עשר שנים היה הכרח להפסיק את פרסומו של ״מולדת״, כתב וילהלם פלדמן במאמר הפרידה: ״סבורים היינו ואנו סבורים גם כעת, כי לאזרח (את היהודים) אפשר רק תוך שיתוף פעולה של החברה הפולנית. היה נדמה לנו, שהחברה הפולנית תושיט לנו יד למען עבודה משותפת זו, למען התועלת המשותפת... התאכזבנו... לפיכך היום מצטיירת בעינינו התמונה אחרת, מאשר לפני עשר שנים. אצל הנוצרים זו האדישות, אצל היהודים — יחידים, הצועדים בראש בהשכלה ובמעמד, אוהבים יותר את כבודם העצמי, מכדי לכפות את עצמם, כפי שהם אומרים, על החברה הפולנית, הדוחה את התקרבותם הכנה: הנוער שנפגע ונעלב, מפנה את התלהבותו לכיוון אחר.״

מאיר בוסאק מביא בספרו עוד פרטים מעניינים רבים מתקופת ההתעוררות הלאומית בשנות המעבר מהמאה ה־19 למאה ה־20. במקום ניתוח ביקורתי אסתפק באמירה בקיצור: קראתי את הספר בהנאה מרובה ובעניין ולמדתי ממנו רבות. ואף כי הספר דן בקרקוב, סבור הנני, שיעורר ענין לא רק בין יוצאי קרקוב, שכן קרקוב זו, שתוארה על ידי בוסאק, מקרינה על כל העולם ובמיוחד על ישראל ונוגעת בלבו של כל יהודי.

צבי שפט

"קשת בענן" — קורות משפחה אחת

מאת ד"ר נח קפלינסקי

זה סיפורה של משפחה אחת במזרח פולין, שמלחמת העולם השניה נשאה אותה על גליה הסוערים ורק שרידים ממנה הצליחו להגיע לחוף מבטחים, לאחר פרידה ממושכת. ביניהם היה המחבר, רעייתו ובנו. האור הקלוש בקצה המינהרה והתקווה, כי אולי מישהו מהם יינצל, נתנו להם את הכח הנפשי הרב ואת התושיה הבלתי נלאית להיאבק ואמנם יד הגורל היטיבה עמהם ולו במעט. זהו סיפור אנושי ומרתק, השופך אור על טיפה אחת מתוך המבול הנורא, שהציף את יהדות אירופה, ועל השנים שקדמו לו ובאו אחריו.

פצעי השואה טרם הגלידו והספר מבטא את החרדה לגורלו של העם היהודי בנכר, הנוטה לשכוח את הזוועות, שעשה העמלק הנאצי, המרים שוב ראש. הספר כתוב בסגנון ובשפה ברורה ונעימה לקריאה, הוא משקף בבהירות את חייהם של שלושה דורות של משפחות יהודיות, החל במלחמת העולם הראשונה, את חוויותיהם, קשייהם והתלבטויותיהם בחיי יום־יום ואת הדאגה לעתיד.

ד"ר נח קפלינסקי נולד בשנת 1909, בעיר סלונים במזרח פולין, כיום בביילורוסיה, בבית לאומי־מסורתי. למד ב"חדר מתוקן" ולאחר מכן בגימנסיה פולנית ממלכתית ובפקולטה לרפואה של אוניברסיטת וילנה. היה ממנהיגי הסטודנטים היהודים באוניברסיטה והתקדם בתפקידיו הציבוריים והציוניים. השכיל להיאבק ולהנהיג את הציבור, אותו ייצג, בעתות של טרדות ופרעות אנטישמיות ופעל רבות להגנתו.

לאחר השתלמותו במקצוע הרפואה בווילנה ובוורשה השתקע עם רעייתו בעיירה סקידל, בה נולד בנם הבכור. שימש כרופא מצליח ונמנה בין נכבדי הקהילה. עם פרוץ המלחמה ב־1939 חזר לעירו סלונים, שנכבשה על ידי הצבא

הסובייטי, מונה למנהל בית־היולדות המקומי ופעל לפיתוחו ולהעלאתו לרמה גבוהה.

עם כיבוש העיר על ידי הגרמנים ב־1941 פעל כרופא בבית החולים העירוני הלא־יהודי והקים בית־חולים ומרפאה בגיטו.

רצה הגורל, שבעת פלישת הנאצים לברית־המועצות היו רעייתו ובנו הרחק מאיזור החזית ובדרך נס ממש ניצלו וזכו להגיע לארץ־ישראל.

הבעל והאב עבר את כל אימי הגיטו והמחנות, בהם ניספו כל בני משפחתו. הוא עצמו ניצל, עלה ארצה, בה התאחד עם רעייתו ובנו והקימו מחדש בית חם ואוהב.

ד״ר קפלינסקי השתרש בחיי הארץ לאחר חבלי קליטה ראשונים, נטל חלק בהגנה, בפעילות רפואית וציבורית ענפה כאדם וכמנהיג מקובל ומוסרי וכנואם משכנע. שימש כיו״ר הסתדרות הרופאים, היה בין מקימי בית־הספר לרפואה של אוניברסיטת תל־אביב ושימש כדיקן משנה שלו. היה חבר פעיל במפלגה הפרוגרסיבית ובגלגולה המאוחר. הליברלים העצמאיים, כיהן כסגן ראש עירית חולון ומילא תפקידים ציבוריים רבים אחרים.

עם פרישתו לגימלאות התמסר להוצאתם של כתבי עת רפואיים.

בסיכום אפשר לאמר: יש סופר המתהלל בספרו ויש ספר המתהלל בסופרו. בד״ר נח קפלינסקי נתקיימו שני הדברים כאחד.

צבי הרמן

בקומה זקופה

(1939—1945) *

לפנינו ספר־תיעוד חשוב בשרשרת הארוכה של ספרים על השואה והגבורה. הספר מגולל את סיפוריהם של עשרים ושישה נשים וגברים, שנפגשו ביערות נארוץ׳ בביילורוסיה. הם בילו את שנות המלחמה ביחידות פרטיזנים לוחמים, בשוחות כרויות בתוך האדמה בעבי היערות, שהסתירום מעיני משמרות הצבא הגרמני, ויש להוסיף — גם מעיני הפולנים, שלא פעם הלשינו עליהם למיפקדות הגרמניות. לידת הספר חריג במקצת. זוג אחד מבין העשרים וששה, שלום וורדה יורן, עשו חייל מבחינה כלכלית בארצות הברית. הזמינו אליהם את כל החבורה עם ילדיהם, כיסו את כל הוצאותיהם ודאגו לאירוחם במשך שבוע ימים. ואם כי קדם למיפגש בקינגס־פוינט, בארצות הברית, מיפגש חברתי־נוסטלגי של שרידי הלוחמים והמסתתרים ביערות נארוץ׳ ב־1957 בפתח־תקוה, ספר־תיעוד לא נולד ממנו. שבוע ימים העלו זכרונות, סיפרו על אירועים והרפתקאות, הקליטו את הנאמר, כדי שידו האמונה של העורך משה קלכהיים יצור להם צורת ספר. המשתתפים רובם בני העיירות קרוניץ, ויילייקה, פוסטב, מולודצ׳נו, סווינצ׳אן מזרחית לווילנה, אך היו ביניהם גם מגיטו ווילנה, מירוסלב ומוורשה. שרה שנר־נשמית הקדימה מבוא מדעי ממצה "מגיטאות ליערות נארוץ".

מיד עם הכיבוש הגרמני עבר הכורת על הקהילות היהודיות במרחב הביילו־רוסי הזה. איזור רחב ידים זה מכוסה יערות, שחוצים אותם נהרות ונחלים רבים. במרוצת הדורות נוצרו אגמים וביצות טובעניות נרחבות. טבעי, שיהודי

* פרקים בתולדות הלחימה הפרטיזנית ביערות נארוץ׳. העורך: משה קלכהיים. הוצאת אירגון הפרטיזנים, לוחמי המחתרת ומורדי הגיטאות בישראל; 355 עמ׳.

המרחב, שהצליחו להימלט מן הגיטאות ומן האקציות הנאציות, חיפשו מיסתור ומיקלט בעבי היערות האלה. וטבעי, שביערות האלה נתכוננו פלוגות פרטיזנים ביילורוסיים ופולניים (אלה שתיעבו את הכיבוש הנאצי והחליטו להילחם בו), כדי לשבש את דרכי התחבורה של הצבא הגרמני וכדי להציק לו בכל דרך אפשרית.

הסיפורים הנם למעשה וריאציות על אותם נושאים מרכזיים: כניסת הגרמנים והוללות ההרג בעקבותיה, הבריחה ליערות נארוץ' והחיים בהם, ההתארגנות הפרטיזנית ומעללי הפרטיזנים היהודיים. ואם כי הנושאים הם תמיד אותם הנושאים ולפעמים משתתפי השיח מתארים אותם האירועים, טוב עשה העורך, שלא ניפה את דבריהם במקרים אלה. כל מספר וכושרו התיאורי וזווית הראייה שלו; תמונת האירועים רחבה ושלמה יותר.

אין אנו יודעים בדיוק, מה היה מספר היהודים, שהסתתרו ביערות, כשם שאיננו יודעים, כמה מהם התארגנו כפרטיזנים יהודיים. רושמי העתים הרוסיים מציינים, שהלוחמים היהודיים היוו 4.5% (ארבעה וחצי) מצבא הפרטיזנים שביערות נארוץ', אך אין הם מעלים על נס את עלילות גבורתם, חרף העובדה, שאחדים זכו אפילו לאותות הצטיינות גבוהים. אם כבר נזכר שם יהודי בין הלוחמים המצטיינים, הרי הוא נמנה על "נאמני המולדת הסובייטית"; מוצאו היהודי נשתכח.

הפרטיזנים־הלוחמים היהודיים באיזור יערות נארץ' השתייכו רובם ככולם לבריגדה הפרטיזנית "וורושילוב" בפיקודו של הפולקובניק פיודור מרקוב. משתתפי השיח חלוקים ביניהם, האם מרקוב עצמו היה אנטישמי, אם לאו, ברם, אין חילוקי דעות וספק ספיקא, שבכל המערכת הפרטיזנית לא שררה "אחוות לוחמים". האנטישמיות היתה מבזה וברוטלית גם בין מתנגדי הנאצים ושונאיהם. היהודים אינם לוחמים טובים — היתה הדעה הקדומה; ומלבד זאת משפחותיהם והיהודים האחרים, שמסתתרים ביערות, הם מעמסה ומיטרד, והעיקר — אין בידם נשק. בדרך כלל בידי הפרטיזנים היה נשק; על היהודים הוטלה המשימה להשיג לעצמם נשק ומזון.

"...אני נושא את אקדח העץ הנתון בתוך נרתיק־עור. מושיו, יז'י ושמעון נשארו בחוץ, מצויידים במקלות, שנראו כרובים. בעזרת מקלות ביקשנו לעשות רושם... שאנחנו פרטיזנים חמושים ברובים". (מתוך עדותו של שלום ירון) "...באחת מפגישותינו... סיפר איליה אלפרוביץ בשם יהודי חיים סוצקובר (לא המשורר, אף שמוצאו מאותה סביבה), כי בין הכפר פוקין ובין רחוב מיאדזל, על יד נחל, נמצא רובה שהוא הטמינו... למחרת בערב יצאנו אפוא, אמו של נחום איצקלה איינבינדר ואנוכי, — להביא את הרובה. אמו של נחום הצטיידה להבאת עשב לפרות..." (מתוך עדותו של זלמן אורי גורביץ). הרפתקה שלמה: ואיזה אושר! הרובה הראשון!

מזון? לפעמים תפוחי אדמה קלויים וגם בלתי קלויים, כל מיני בולבוסין ואספקה מכל מה שאפשר היה לסחוט מהאיכרים המתנגדים, באיומי רובי־עץ ורובים אמתיים. ומים? במשורה, גם זאת לא תמיד. "...התחיל הצמא להציק לנו. אחד הבחורים התקרב בזחילה אל המים, מילא כלי קטן והעבירו בין היושבים. השתייה לא היתה פשוטה כל עיקר, כי כדי לא לבלוע את הליכלוך

שבמים, פרשנו ממחטה על הכלי, ודרכה גמענו לאט לאט..." (מתוך עדותו של משה קלכהיים).

על אפם ועל חמתם נאלצו הגויים להכיר בכך, שהפרטיזנים היהודיים הנם לוחמים, שאינם נופלים מהם. אולי נהפוך מזה. הרי המוטיבציה שלהם היתה כפולה ומכופלת. הפרטיזנים היהודיים עמדו בגאון במשימות. העזתם, אומץ־רוחם, חושיהם ודבקותם הנחרצת ונאמנותם למטרה בלטו במאוד. הכרה זו הניעה את המפקד מרקוב להחליט על הקמת גדוד יהודי, שנשא את השם "נקמה". הגדוד מנה 70 לוחמים. כאשר יצא שמו ושמעו ביערות, תפח תוך זמן קצר ביותר ל־260 לוחמים. מיבצעי הגדוד לתפארת. הסוף? במסדר הגדוד המפקד מרקוב הודיע על פירוק הגדוד; על הלוחמים למסור את נשקם לאוקראינים ולביילורוסים, שזה עתה נצטרפו ואין עדיין נשק בידם. הנימוק? לגדוד "נקמה" הצטרפו גם יהודים, שאינם בעלי כושר קרבי...

הספר כולו רווי מצוקות גדולות ושמחות קטנות, סבלות אין־קץ וסיפוקים ארעיים. אך מעבר לכל — סיפורי הלוחמים מעידים על רצון נחוש ועל תקווה מאירה שבלב. מרגש.

לא פחות מרגשת היא תגובת הצעירים — דור ההמשך — שהשתתפו במיפגש והקשיבו. עלי פלבסקי מזכיר את "שיר הערש" של ילדותו: "...שקט, שקט בני, נחרישה / כאן צומחים קברים / ... האם תזכור איך לימדתיך / להחזיק אקדח נכון לירי? / עם שחר מן היער אז יצאנו / כוכבי שלג על הראש / ... עולם שותק, כאשר עם הולך ונשמד, ואחר כך האשמת הקרבנות, שלא התנגדו להשמדה... זה שקר. זאת עלילה. כי היו פרטיזנים יהודים שנלחמו כשנשק בידם..." מעל לכוכבי שלג על הראש היו כוכבי שמיים מאירי גורל יהודי אכזר, גם מנחמים ומחממים.

ב"משואה"

מ. וירט

צרור ידיעות

פרסי "משואה"

פרס "משואה ע"ש יצחק קובוביצקי לשנת תש"ן לד"ר דינה פורת על ספרה הנהגה ממילמוד; הישוב נוכח השואה 1942—1945. תל־אביב, עם עובד — ספרית אפקים, 1981. 580 עמ'.

החלטת ועדת השופטים

מבקרים ספרותיים — בעיקר אנגלו־סכסיים — אומרים, ששייקספיר שינה את הספרות העולמית וכל מי, שכתב אחריו, הוא למעשה תלמידו. איננו בטוחים, אם קביעה כוללנית זו אכן נכונה היא. אולם על פלס זה אנחנו אומרים, שהשואה שינתה את מערך תפיסותינו המקובלות, את שיפוטנו ההיסטורי ואפילו את מושגי הזמן, בו אנחנו חיים. אדם חי בהווה. שנייה לשנייה מצטרפת וקולחת — וכל זה הווה, תדיר הווה. אך רוח האדם בגאוניותו יצר בתוך הנהר השוטף והזועף של הזמן שתי גדות: עבר ועתיד. אדם חי את חיי ההווה בטלטלה המתמדת בין זכירות העבר ואיומי העתיד ופחדיו, ומשתדל למצוא איזון רוחני־נפשי ביניהם; לא תמיד בהצלחה. ברם, העבר והעתיד ארוגים בארג חיינו ומבליחים ללא הפוגות על צמרות המחשבה והזיכרון. אחרי השואה עברנו, עתידנו, מחשבתנו והווייתנו יהיו מוכרעים לדורות רבים — ביודעים ובלא יודעים — על ידי השואה.

מבתי קברות, יותר נכון מן הקברות, תמיד נושבת רוח־צינה. אולם מששה מיליונים קרבנות, שלא זכו לקבורה, נושבת רוח לוהטת־מקפיאה נשמה. הם משמיעים את זעקתם המרטיטה ואנחנו עומדים המומים־מהורהרים גם לאחר

כמעט חמישים שנים. אלפי ספרים נכתבו על השואה ועד היום הזה איננו משיגים לאשורו מה קרה, איך קרה. אי־הבנה מסכסכת את שכלנו ונפשנו ותלווה את בני ישראל דורות על דורות ותזעזע את שלוותם. וכל מי שמצליח לזרוק סילון־אור ולהאיר לפחות קטע מן העלטה התהומית הזאת — יבורכו מעשי ידיו.

אחת מבין אלה, שהצליחה להאיר ולהסביר פרשיות שואה, היא ד"ר דינה פורת. היא פירסמה סידרה ארוכה של מסות ומחקרים, שזרקו סילוני אור, בבטאונים מדעיים שונים בארץ ובחוץ לארץ, ובאחרונה ערכה עריכה מדעית את הספר "גיטו יום־יום" — יומנו ותעודותיו של אברהם תורי מגיטו קובנה. יקצר המצע להעריך את מגוון הנושאים בעבודות אלה. נתרכז בספרה רב הממדים — 580 עמודים — שהנו, לפחות עד היום הזה, magnum opus, היצירה הגדולה שלה. "הנהגה במילכוד" הוא ספר־מחקר חלוצי, למיטב ידיעתנו ראשון מסוגו, שמטפל בשאלה השנויה במחלוקת של יחס ההנהגה הציונית ושל הישוב העברי לשואה. נכתבו מאמרים רבים מלאי נתזים קנטרניים או ארסיים וכן מאמרי סניגוריה להוטים, אך מניעי רובם, אם לא של כולם, שרשם ביריבויות ובניגוחים הפוליטיים־המפלגתיים של ישראל.

ספרה המקיף והממצה של ד"ר דינה פורת משקף נאמנה את לבטיהם ויחסם של ההנהגה הציונית ושל הישוב העברי להתרחשויות השואה, בלא כל ניסיון לטשטש או לטייח, אך בלא כל רצון לקנטר. כאמודאי כשרוני צללה המחברת בים העמוק והרחב של דיונים, דינים וחשבונות, פרטיכלים, עתונות יומית, עתונות פריודית, ספרות של התקופה, ראיונות בעל פה על התקופה — ובמסמכים של הממשל הבריטי, שאין סוף מספרם ובחלקם הגדול היו חסויים עשרות בשנים. אף בזאת עבודתה חלוצית היא לאין שיעור. הספר מנסה לחשוף את האמת ולערטלה מסמרטוטי הפולמוסים העקרים בשתי שאלות:

א. האם ההנהגה הציונית והישוב העברי עשו כמיטב יכולתם להציל?

ב. האם אפשר היה להציל?

ד"ר דינה פורת היא היסטוריונית צעירה, וודאי איננה שייכת לדור השואה. הספר הוא ספר מדעי על פי תיעודו הקפדן בהתאם לכל הדיקדוקים האקדמיים. אולם מבין השיטין של המדע ושל האקדמאיות בוקעת התחושה הנפשית הרגישה, שהמחברת ניחנה בה ולא הצליחה להסתירה חרף כל חישוקי ההגיון והמשמעת האקדמיים. הן כל המבנים האינטלקטואליים שלנו נשארים קרים ומנוכרים, חסרי חיים, בלי התכונה הזאת, בדומה למכונה מסובכת ומתוחכמת ביותר, אך חסרת כוח חשמלי להניע אותה.

הספר מחולק לשלושה שערים. א. קליטת הידיעות על אודות השואה והתארגנות בארץ בעקבותיה. אדמת אירופה כולה נתכסתה פיטריות־חטא מפלצתיות־לעונות, שארסן החניק את נשימתם ונשמתם של ששה מיליונים יהודים. הידיעות הגיעו לארץ בסוף 1942 וגם אז, כפי שאומרת המחברת "...אי־אפשר לומר בפסקנות, שמאותו פרק זמן ואילך הבין כל הציבור בארץ והבינה הנהגתו את מלוא משמעותן של הידיעות על ההשמדה השיטתית..." ביעותי ההתרחשויות האפילו על כל דמיון מזויע וחרגו מכל ניסיון היסטורי־אנושי. השכל לא השיג וקשה היה להאמין. הישוב הוכה בהלם, שמסוגל לשתק בני־אדם לזמן־מה. אנחנו

מביאים להלם זה את עדותו של אורי צבי גרינברג, משורר פוליטי ענק, שבפרטו על מיתריו, השמיע צלילי קיטרוג עזים. בתחילה היה בהלם ורב את ריבו עם מי? לא עם בני תמותה ולא עם הנהגת הישוב, כי אם עם אלוהים.

"...והנה לא באת, אלוהים!
ובא האויב וקבצם קיבוץ גליות של כליון...
בורות כרו בידי עצמם לעצמם;
קהילות, קהילות הלכו אל הכבשנים... אלו עדריך אלהים!
עכשיו אין עוד צורך בגאולה. שב, שב בשמיך אלהים!
איך נהרגו, איך שורפו? הלשון אומרת: זועל ומלה דומה... ולא יותר.
אני אדם, אבל אתה אלהים ולך דמיון יוצר;
ודאי היית במעמדם באושוויץ ובמידנק, בבלזיץ וטרבלנקי, בפונר וברגן־בלזן
ובכלשדה הרג ובכל מחנה מגור בין הריין ודניסטר,
בין חוף ים שחור וים בלטי וחוף ים אדיר..."

אורי צבי גרינברג קיטרג בחושיו המחודדים על אלוהים, כי בחירוק שתק המרום הקמצן בין כוכביו. כאשר הידיעות חדרו להכרה בעקבות דיונים עמוסי כאב ורוויי זעם והתלהטות יצרים, התחילה ההתארגנות לפעולות הצלה. יחידים וגופים העלו רעיונות רבים והצעות שונות ומגוונות. המחברת מצטטת את דבריו הלאים של יצחק גרינבוים, ראש ועד ההצלה מטעם הנהלת הסוכנות והישוב: "...אנחנו נמצאים במצב בלי מוצא. לצערי הגדול אני מוכרח להגיד... אינני מאמין, שנוכל לעשות איזה דבר ממשי. אינני מאמין שהממשלות תעשינה משהו, שיהיה בו ממש. וקשה לי להאמין, שהיטלר יתן ליהודים רשות לצאת. כמובן, שאין אנו רשאים להמנע מכל פעולה, מלעשות כל דבר, שאנו יכולים... אבל התקוות הן אפסיות..."

בשער השני — "מאמצי הצלה" — מונה המחברת אחת לאחת את כל התכניות וניסיון פעולות הצלה מוועידת ברמודה ותכניות פינוי אירופה, דרך סחורה תחת דם ועד הפצצת אושוויץ ושיגור צנחנים לארצות הכבושות. אנו לומדים מיד ראשונה על "קשר ההשתקה" הציני בהדרכתה העוינת של בריטניה הגדולה ובהסכמתה הדו־פרצופית והאדישה של ארצות הברית. הזעקה לא נשמעה בעולם כי העולם היה אטום. מה היה איכפת אז לעולם, שהיטלר משמיד מיליונים יהודים? הזעקה היתה מפריעה למאמץ המלחמתי...

ישוב יהודי קטן בארץ ישראל עם משאבים כספיים מוגבלים, מנותק מן העולם, נתון בכף הקלע של מלחמת העולם, של סכנת כיבוש והשמדה מצבאות רומל, של עולם ערבי שואף להכרית כל זרע ושל שילטון מנדטורי עוצם עין לכל התנכלות בישוב העברי. ובידי הישוב הקטן הזה הפיקדון ההיסטורי להמשיך לבנות עתיד ומקלט לעם היהודי.

ובכל זאת. בשער האחרון — "ההצלה והמדיניות הציונית" — מסכמת ההיסטור־יונית לעצמה ולנו את לקחי כל הדוקומנטציה הענפה שבספר. מטרידים אותה, כשם שמטרידים אותנו, שני פערים: פער הזמן ופער היחס, כאשר תפס הישוב מה מתרחש באירופה, כבר פעלו מחנות ההשמדה שם, כבר פעלו מזמן תאי הגאזים באושוויץ ובמקומות אחרים. וכותבת דינה פורת: "... למרות הנסיון,

שנעשה כאן להבין את שלבי הגעתו של המידע ארצה ואת בעיות קליטתו — זהו פער, שאולי לא הוסבר עד תומו ואולי יישאר סתום ומטריד כמקודם...״

ופער היחס. חרף העובדה, שהיו רבים בישוב, שהאסון באירופה הדריך את מנוחתם ושהתנדבו לפעולות שונות ומשונות, בהן גם מסוכנות ביותר, הישוב כציבור ״לא שינה את אורח חייו בגלל השואה; הוא לא הפסיק להשקיע ממיטב כוחו בבעיות פנימיות ומפלגתיות... בהתקדמות בתעשייה, בבניין ובהתישבות בארץ ישראל... דברים אלה ניתן לומר ללא קשר לאפשרויות הריאליות להצלחת ההצלה, ואין בהם שמץ של המעטה בערך תרומתם של האנשים הרבים בישוב, שנחלצו לפעולות הצלה בארץ או סיכנו חייהם בחוץ לארץ...״

שאלות מביכות, בהן נשמעת נימת ביקורת בהתאפקות־ביטוי, בסולם מינורי, אך חריפה ביותר, למרות, שהמחברת ממתיקה במידת־מה את הגלולות המרות במשפטיה האחרונים: ״...ייתכן, שהישוב יכול היה לעשות יותר, לו התעורר ולו השקיע מוקדם יותר. אך ספק, אם יכול היה לעשות הרבה יותר. צרת העם עמדה גם עמדה במרכז עולמם... אך קצרה ידם מלהושיע. זוהי, כנראה האמת המרה...״

רזי ההיסטוריה אינם ניתנים לפיענוח קל ומהיר. לפעמים עומדים הם לנצח נצחים. ברעש האדמה, שנקרא שואה, שפקד את עולמנו, רבים, רבים מאוד הרזים. ד״ר דינה פורת ניסתה לפענח פנים חשובים מאוד במכלול רזי השואה בחריצות אין־שנייה לה, בחדירה מעמיקה, בחוש ביקורתי מפותח אך מאוזן, בעין בוחנת ובתחושה פסיכולוגית מחודדת. היא העמידה לנו ספר מחקר מדעי מובהק, שהוא הרבה יותר מספר מדע: הוא מיקרא מרגש.

על מחקריה ועל ספרה החליטה ועדת השיפוט לפרס יצחק קובוביצקי — קטה קול, ד״ר שאול קובוביצקי, מנחם וירט וצבי הרמן להעניק את הפרס לד״ר דינה פורת.

פרס ״משואה״ ע״ש מיכאל קוסובר ז״ל לשנת תשנ״א לחנה שלומי על עבודת המחקר ״תולדות האיחוד״ — התאחדות ציונים דמוקרטים, בשנה הראשונה לקיומו.

החלטת ועדת השופטים

1. הועדה מחליטה על הענקת ״פרס קוסובר״ לגב׳ חנה שלומי על עבודת המחקר שלה — ״תולדות האיחוד״ — התאחדות ציונים דמוקרטים בפולין בשנה הראשונה לקיומו״.

2. מחקר זה עוסק בראשית התארגנות האיחוד, אשר החלה מיד עם שחרור לובלין באוגוסט 1944; בהעברת מרכזו לוורשה והקמת מוסדותיו; בתנופה אירגונית, שהקיפה את מרכזי הישוב היהודים שלאחר המלחמה — עם דגש מיוחד על לודז׳, צ׳נסטוחובה, קיילצה, קרקוב; בהתפתחות תנועת הקיבוצים ובתי הילדים הקשורים ב״איחוד״ וחלקם במפעל ה״בריחה״; ביחסי ה״איחוד״

עם ה"ליגה" ועם הועד היהודי המרכזי ולבסוף בהרהורים אידיאולוגיים, שעלו וגברו עם שקיעת החלום על אחדות ציונית כוללת.

3. עבודתה של חנה שלומי מצטיינת בידע התקופה וביסודויות מחקרית הראויה להוקרה. עדויות אישיות, תעודות ומסמכים, פרסומים תנועתיים ועתונות, שימשו את חנה שלומי כחומר בסיסי לעריכת מחקרה, אשר מהווה תרומה חלוצית להרחבת הידע על ראשית התארגנותה של שארית הפליטה בפולין ובמיוחד על צעדיה הראשונים של תנועת ה"איחוד". מן הראוי לציין, כי המחברת רשמה לזכותה גם בעבר מספר עבודות מחקר חשובות, העוסקות בגורלה של שארית הפליטה בפולין.

4. ועדת השופטים סבורה, כי נושא המחקר הנדון תואם במיוחד את מהותו של הפרס, הנושא את שמו של מיכאל קוסובר, מראשוני ה"איחוד", מייסדיו ומנהיגיו.

*

פרס "משואה" ע"ש מיכאל קוסובר ז"ל לשנת תשנ"א לאיה בן־נפתלי על עבודתה הסמינריונית "הפורט התשיעי — קורות אתר השמדה 1941—1944".

החלטת ועדת השופטים

1. הועדה החליטה להעניק פרס ע"ש מיכאל קוסובר ז"ל לאיה בן־נפתלי על עבודתה הסמינריונית במסגרת החוג להיסטוריה של עם ישראל, באוניברסיטת תל־אביב, על הנושא: **"הפורט התשיעי, קורות אתר השמדה 1941—1944"**.

2. עבודת המחקר הנ"ל תכליתה להנציח אתר השמדה המוני, שנועד להשמיד, לאבד ולרצוח את יהודי גיטו קובנה.

מגמת המחקר להוכיח את השתוללותם האכזרית של הנאצים ועוזריהם הליטאים, בניגוד לנסיונות "הפוסט מלחמתיים" לצמצם ולהכחיש את מעללי ההשמדה ההמונית.

3. איה בן־נפתלי בעבודתה המעמיקה מתארת בהרחבה את פעולות ההשמדה של יהדות ליטא ויהודי הרייך השלישי, שהובאו לאתר גיא ההריגה של "מצודת המוות" בפורט התשיעי.

המחקר המונוגרפי של איה בן־נפתלי מושתת על תיעוד ומקורות אוטנתיים של תעודות ומסמכים היסטוריוגרפיים, שהתגלו בארכיונים וראיות, שהובאו בפני בתי משפט, שדנו על פשעיהם המלחמתיים של אנשי הס"ס ומשרתיהם וכן על עדויות של ניצולי "מצודת המוות", שנותרו בחיים.

עבודת מחקר זו תורמת לסתירת המגמה הזדונית של "הכחשת השואה", תופעה, שאנו עדים לה ושמקורה באנטישמיות הבינלאומית ו"בעלי המצפון", שרוצים להשתחרר מהנטל המוסרי המעיק עליהם. העבודה שלפנינו מקיימת את המצווה של "והגדת לבנך ביום ההוא לאמור". אביה ז"ל — מיכאל יצחק,

היה ניצול אתר ההשמדה "הפורט התשיעי, ממנו הצליח לברוח ולהינצל.

איה, תבדל לחיים ארוכים, המשיכה בדרכי אביה ז"ל, שפירסם את הסיפור של אתר השמדה זה מעל במת כתב העת היידי־ההיסטורי "פון לעצטן חורבן", שהופיע במינכן, תחת הכותרת "מצודת המוות".

ועדת השופטים משוכנעת, כי נושא המחקר הנידון תואם את המטרה, להעמיק את זכר השואה בקרב הדורות הבאים ולכן אנו מוצאים את איה בן־גפתלי ראויה לקבלת הפרס ע"ש מיכאל קוסובר ז"ל, לשנת תשנ"ב — 1991.

המרכז להוראת השואה

בשנת תשנ"ב נפתח ב"משואה" — "המרכז להוראת השואה". מטרת המרכז — לתרום לשיפור דרכי ההוראה במערכת החינוך הפורמלית והבלתי־פורמלית, באמצעות הכשרת מורים ופיתוח תוכניות לימודים ועזרי הוראה.

הנסיון הייחודי, שרכש המכון ללימודי השואה ב"משואה" בשני העשורים של פעילותו — עמד ביסוד ההחלטה על הקמת "המרכז להוראת השואה". אנו מאמינים, כי באמצעות הנחלת הגישה החינוכית של "משואה" לשדרות רחבות

מר אלכס גרוסמן, יו"ר אגודת ידידי "משואה" בקנדה, עם קבוצת ילדים אתיופיים.

של עובדי חינוך בארץ ובתפוצה יהיה בידינו להשפיע על העמק הדיון החינוכי בסוגיות מתקופת השואה ולהציע תוכניות לימודים איכותיות ומגוונות.

תחומי הפעולה של "המרכז להוראת השואה"

א. **המרכז הפדגוגי** — זכה למשכן חדש, בתרומת המגבית היהודית בקנדה ואגודת ידידי "משואה". במבנה — ספריה, חדרי עיון ומחקר ואולפן להקלטות בוידיאו.

צוות המרכז הפדגוגי מציע שרותי הדרכה וייעוץ לעובדי חינוך ותלמידי תיכון, השוקדים על כתיבת עבודות גמר בנושא השואה. לרשות המשתמשים — ספרית מחקר, אוסף עשיר של תוכניות לימודים מעובדות משנות החמישים ועד שנות התשעים, עזרי הוראה, ארכיון, קטעי עתונות וספרית סרטים (וידיאו), סרטי עדות, תיעוד וסרטים עלילתיים בנושא השואה.

ב. **הכשרת מורים** — השנה נפתח קורס שנתי ראשון למורים בשנת שבתון ולמורים פעילים. הקורס יתקיים במתכונת של פגישות דו־שבועיות ונערך באישור אגף השתלמויות עובדי הוראה במשרד החינוך ובסיועו.

יום עיון למורים ומחנכים בנושא "קולנוע והיסטוריה בהוראת השואה" נערך בחופשת חנוכה, בהשתתפות ד"ר שלמה זנד, ד"ר יהודה נאמן וד"ר אילן אבישר.

בחודשים מרץ־אפריל נערכת סדרה של ימי עיון לרכזי חינוך חברתי במחוזות השונים ויום עיון למפקחים ומנהלי אגפים של מינהל חברה ונוער במשרד החינוך.

ג. **תוכניות לימודים** — תוכניות הלימודים הראשונות, שהופקו על ידי צוות הפיתוח של "המרכז להוראת השואה", יצאו בימים אלה ממכבש הדפוס.

"משואה", בתיאום עם משרד החינוך — מינהל חברה ונוער, מציעה מתכונת שונה לפעילות החינוכית של בתי־הספר התיכוניים ביום הזכרון לשואה ולגבורה. יום עיון, המשלב מגוון של פעילויות חינוכיות — סדנאות, מרכזי למידה, סרטי תעודה, עדויות ניצולי שואה וטכס התיחדות, המתמקד בנושא מרכזי. הכוונה היא לקיים בכל שנה יום עיון ביום הזכרון לשואה ולגבורה בנושא שונה.

למטרה זו פיתח צוות המרכז להוראת השואה ערכות הוראה, המציעות לבתי־הספר נושאים מעובדים לפעולות של 5—6 שעות הוראה כ"א.

ערכות ההוראה כוללות: מדריך למורה, חוברות לתלמידים וקלטת וידיאו בת כשעה, המלווה את פרקי התוכניות.

בשנה"ל תשנ"ב הוצעו לחט"ע של בתי־הספר התיכוניים ערכות ההוראה הבאות:

1. **"החיים בצל המוות" — גיטו קובנה והפורט התשיעי לציון 50 שנה לראשית ההשמדה ההמונית. המחבר — רוני שטאובר**

התוכנית עוסקת בסוגיית הידיעה וההבנה של מציאות הרצח ההמוני ובדילמות של היחיד וההנהגה היהודית נוכח ההשמדה — באמצעות סיפורה של קהילה אחת, במהלכה נחשפים התלמידים לפרשה ייחודית של מרי יהודי — הבריחה ממצודת המוות — "הפורט התשיעי".

2. תוכנית בשפה הרוסית

התוכנית לציון 50 שנה לראשית ההשמדה ההמונית תורגמה לשפה הרוסית לתלמידים עולים בבתי הספר התיכוניים למערכת החינוך היהודית בחבר העמים (בריה"מ לשעבר).

3. "שלוש שורות בהיסטוריה — תנועות הנוער בתקופת השואה"

המחבר — ד"ר אביהו רונן. התוכנית מתמקדת בשלוש תקופות: "אל תשמע בני" — נערים ותנועות בין שתי מלחמות עולם 1918—1939; "האם מותר?" — תנועות הנוער בגיטו; "שלוש שורות בהיסטוריה" — תנועות הנוער נוכח ההשמדה.

4. פרויקט תיעוד עדויות ניצולי שואה בוידיאו

פרויק תיעוד עדויות ניצולי שואה בוידיאו, המשותף ל"משואה", אוניברסיטת ייל (ארה"ב) ומוזיאון השואה בוושינגטון, מסיים את שנת פעילותו הראשונה, במהלכה הוקלטו עדויותיהם של כשישים ניצולי שואה. מתוך מאגר העדויות המוקלטות נערכו השנה שני סרטי עדות כחלק מתוכניות הלימודים, שהופקו על ידי "המרכז להוראת השואה".

עם קבלת המבנים החדשים — חדרי מגורים, אולם הרצאות וכיתות לימוד, אפשרויות הפעולה החינוכית התרחבו. הדבר בא לידי ביטוי ברור כבר בשנה זו: אנו קולטים יותר תלמידים בכל סמינר — כ־120 במחזור. ב"משואה" מתקיימים מדי שבוע לפחות 2 סמינרים. משמעות הדבר כ־240 תלמידים מכיתות י"א—י"ב מדי שבוע.

זו השנה השניה, שאנו עורכים ימי עיון לתלמידים בחטיבות הביניים — כיתות ח'—ט'. לשם כך פותחו על ידי צוות המורים ב"משואה" תוכניות מיוחדות, המתאימות בתכנים לדרך העבודה לקהל הצעיר של המשתתפים.

בשנה זו הרחבנו את הפעולה החינוכית בקרב עולים חדשים:

א. ימי עיון לעולים מבוגרים מרוסיה;

ב. ימי עיון לתלמידים עולים בחט"ב;

ג. סמינרים בני יומיים לעולים חדשים;

פותחו תוכניות מיוחדות בשפה הרוסית, תורגמו סרטים, תודרכו מנחים מצוות המכון, דוברי רוסית.

ד. ימי עיון לעולים חדשים מאתיופיה.

אלמו אשתה, עולה ותיק מאתיופיה, בסיוע המרכז להוראת השואה ב"משואה", פיתח תוכנית לימודים יחודית לעולים מאתיופיה, הכוללת — סיור במכון, סדנא ומפגש עם ניצולי שואה.

פעילות חינוכית רחבה ייחדה שנה זו.

מרכזות הסמינרים — לבנה פרנק ועדנה לבינגר, יחד עם צוות המורים, פיתחו תוכניות לימודים חדשות, המבוססות על שילוב בין־תחומי — אומנות, ספרות, קולנוע והיסטוריה. בגישה זו פותחו תוכניות בנושא: "ציות לסמכות" ו"הנאציזם בקולנוע העכשווי".

בעקבות נסיון חיובי של שילוב תערוכה דידקטית כבסיס לסדנא על יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם אנו ממשיכים בקו זה ומתכננים תערוכה דידקטית נוספת, שתתלווה למרכז למידה על "גיטו לודז'".

במשך שנה זו שמנו דגש מיוחד לפיתוח תוכנית חינוכית כוללת לתלמידים קשי־למידה, אשר הוגדרו כטעוני טיפוח. עבודה זו נעשתה בהדרכתה של גב' אילה קמון ובהשתתפות מנחי המכון.

המוזיאון לדואר השואה

כאשר נפתח המוזיאון (במשכנו הזמני ב־1980), נוצרה האפשרות ליצור קשר הדוק יותר עם הציבור. שתי מטרות מעשיות היו לפנינו בנוסף למהותו ומטרתו של המוזיאון:

א) חשבנו, כי עם פתיחת המוזיאון יווצר קשר הדוק עם הציבור ואכן מטרה זו הושגה ובמרוצת הזמן קיבלנו חומר רב. כיום ברשות המוזיאון אוסף גדול של אלפי פריטים וזהו, ככל הנראה, אחד האוספים הגדולים בעולם, אם לא הגדול ביותר. החומר רשום, מקוטלג, מתורגם לעברית (כמעט כל המכתבים כתובים לועזית כמו גרמנית בעיקר, לפעמים גם פולנית, רוסית וכו' ואף יידיש).

ב) מטרה שניה — מימון מתאים ופיתוח המוזיאון, רכישה של פריטים החסרים לשם השלמה וכו'. — מטרה זו לא הושגה במלואה ובעיית התקציב לא באה על פתרונה. רק השנה נוצרה אפשרות של השגת סכום יותר רציני ממשרד החינוך והתרבות. ברם, טרם נמצא פתרון מתאים לבעיית מיקומו של המוזיאון. כאמור, המקום, הזמני עד כה, אינו מתאים, בפרט לאחר החורף הקשה השנה.

יהיה עלינו עתה להשקיע יותר מאמץ ויזמה בפיתוח הפרויקט המיוחד הזה, הזוכה להערכה חיובית ביותר.

תפקידו ומטרתו של המוזיאון, כאמור, הוא ריכוז והצלה של החומר מסוג זה (מכתבים, גלויות, אף מעטפות וכן בולי דואר — הכל לשם ריכוז המידע, מחקר ותצוגה.

הבהרה

לבקשתו של מר נפתלי צחר, מחבר המאמר "מלחמה יהודית" — הלוחמה הפסיכו־לוגית של הנאצים באמצעות בולי דואר מזוייפים (קובץ י"ח, עמ' 132—137), הננו לאשר, כי במאמרו נעשו שינויים שלא על דעת המחבר.

השינויים נתחייבו בשל אריכותה היתרה של ההקדמה ההיסטורית לנושא.

מן המערכת

תיקון טעות

למאמרה של הגב׳ מרגלית שליין ״מאמצי הטעייה גרמניים בטרזיינשטאט בראי תעודה מאוקטובר 1942״ (קובץ י״ט, עמ׳ 105—111) יש להוסיף הערה: ״חלק מעבודת גמר לתואר שני (מ.א.) ״יעקב אדלשטיין — מנהיג יהודי תחת עול הכיבוש הגרמני בפראג ובגיטו טרזיינשטאט״ — אוניברסיטת תל־אביב, 1978. כ״כ לא נרשמו ליד שמה ברשימת המשתתפים הפרטים הבאים: מרצה בהוראת השואה ב״יד ושם״, סניף תל־אביב והמרכז, בהיכל יהדות ווהלין, גבעתים. בגוף המאמר יש לתקן כדלקמן: 1) בעמ׳ 108, כקטע המרכזי, שורה 3 נדפס: 1,988 — צריך להיות 1,988; 2) באותו עמוד, בשורה 5 מלמטה נדפס: יוני 1942 — צריך להיות ספטמבר 1943 — יוני 1944; 3) בעמ׳ 111 נדפס: טרנספורט BV — צריך להיות BU.

עם המחברת הסליחה.

*

במאמרה של ד״ר דינה פורת ״האגדה על מאבקם של יהודים מן הרייך בפורט התשיעי ליד קובנה, 1941—1942 (בקובץ זה, עמ׳ 72—95) יש לתקן כדלקמן: בעמ׳ 72, שורה 3 מלמטה: כבתי סוהר,; בעמ׳ 73, בפיסקה, המתחילה במלים ״לפי הערכה״, בשורה הרביעית יש לכתוב: על המורל של יהודי קובנה; בפיסקה שלאחריה באותו עמוד, בשורה הרביעית, צ״ל הגסטאפו; באותו עמוד בשורה האחרונה: יהודים מדרום גרמניה; בעמ׳ 76, בשורה הראשונה של הפיסקה, המתחילה במלים ״הפורט היה״, במקום הר גבוה צ״ל גבעה; בעמ׳ 77, שורה 5, צ״ל סרן יונס וילאביציוס; באותו עמוד, שורה 8, צ״ל: ה״אירגון״!; באותו עמוד, שורה 10, צ״ל: לפי מספרם; בעמ׳ 79, בפיסקה, המתחילה במלים ״גרפונקל העריך״, בשורה 3, צ״ל: בדיוק[42]; בראש השורה שלאחרי זה צ״ל: וספירה; בעמ׳ 80, שורה 21, צ״ל: הממונה על ההשמדה; באותו עמוד, בשורה 13 מלמטה, יש להוסיף אחרי המלים ״לפני הוצאתם לבורות,״: ״להתקוממות ולחופש״[46]. העתון אינו מזכיר כלל, שמדובר היה ביהודים; בעמ׳ 87, שורה 10 מלמטה, צ״ל: 1941. חיזוק נוסף היא עדותו של דיטר ויסליצ׳ני, לפיה ראה אייכמן ב״צו הקומיסארים״, שהוצא ערב הפלישה לברית המועצות, הזדמנות להשמיד לא רק את היהדות, שחייתה שם. לפיכך החל ביזמתו האישית — כפי שהודה אחרי־כן — ובהסכמת ריינהרד היידריך, ראש המשרד הראשי לבטחון הרייך, ומילה, ראש הגסטאפו, לשלח את יהודי הרייך בסתיו 1941 לאיזורים, שבהם היה ״צו הקומי־סארים״ בתוקף, כמו ריגה ומינסק. עוד מוסיף ויסליצ׳ני, כי שטלהאקר היה ידיד קרוב לאייכמן[99].

המשתתפים

יוחנן כהן — מפעילי "הנוער הציוני" בפולין לפני המלחמה; נמנה עם מייסדי קיבוץ תל־יצחק; שליח "המוסד" לפולין ומראשי "הברי־חה"; חבר הכנסת השלישית; כתב וערך את "ספר הנוער הציוני — צמיחתה של תנועה"; היה איש משרד החוץ, בו כיהן בתפקידים בכירים — היה קונסול כללי בבוסטון ושגריר ברומניה ובפינלנד.

יצחק גולן — יליד פולין, בוגר הגימנסיה העברית בלבוב; מראשי תנועת "הנוער הציוני" בפולין; בארץ משנת 1936; חבר קיבוץ אושה; כיהן בתפקידים ציבוריים ותנועתיים שונים ומגוונים, בין השאר במוסדות העליונים של התנועה, המפלגה הפרוגרסיבית ול"ע, חבר הועד הפועל הציוני, חבר כנסת ועוד; יו"ר בפועל של הנהלת "משואה" ומדרשת פורדר עד פטירתו.

צבי הרמן — מפעילי תנועת "הנוער הציוני" ברומניה ומראשי המפלגה הליברלית העצמאית בישראל; סופר ומחזאי.
ד"ר משה בייסקי — ניצול השואה, חבר הנהלת "משואה", יו"ר הוועדה לחסידי אומות העולם שעל יד "יד ושם", שופט בית המשפט העליון (בגימלאות).

עו"ד גדעון האוזנר — בעבר חבר כנסת; יו"ר מועצת "יד־ושם"; יו"ר הוועדה המדינית של ל"ע; יו"ר הוועדה הפדגוגית של "משואה". ספרו "משפט בירושלים" הדן במשפט אייכמן, בו שימש כתובע כללי, פורסם בלשונות אחדות באירופה והופיע גם בעברית. נפטר בשנת תש"ן.

ד"ר אביהו רונן — היסטוריון, חוקר השואה. פירסם מספר מאמרים ב"ילקוט מורשת" ובקובץ "משואה". עבודת הדוקטורט שלו "יהודי זגלמביה בתקופת השואה, 1939—1943" תפורסם בהוצאת מורשת. חבר צוות "משואה".

פרופ' אניטה שפירא — היסטוריונית, דיקן הפקולטה למדעי הרוח של אוניברסיטת תל־אביב משנת 1990; סיימה בהצטיינות את כל שלושת שלבי ההשכלה האוניברסיטאית באוניבסיטת תל־אביב. בסגל האקדמי של האוניברסיטה משנת 1966, כמרצה בחוג לתולדות ישראל; במשך השנים כיהנה בתפקידים אחראיים שונים, בין השאר כמנהלת

המכון לחקר הציונות. חברה בגופים מדעיים רבים בישראל ובחו"ל, השתתפה בשורה של כנסים מדעיים בינלאומיים ושימשה כמרצה־אורחת באוניברסיטאות בארצות־הברית. חיברה ספרים ומאמרים רבים בתולדות הציונות והישוב היהודי בארץ ישראל.

פרופ' דב לוין — ראש המדור לתיעוד בע"פ במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים, עורך פנקסי קהילות ליטא, לטביה ואסטוניה ב"יד ושם"; חתן פרס "משואה" ע"ש ד"ר יהושע א. גלבוע לשנת תשמ"ט על ספרו "תקופה בסוגרים — 1939—1941".

ד"ר דינה פורת — חוקרת תולדות השואה במכון לחקר התפוצות ומרצה בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת תל־אביב. חיברה ספרים ומאמרים בנושא השואה. כלת פרס "משואה" ע"ש יצחק קובוביצקי לשנת תש"ן על ספרה "הנהגה במילכוד".

יעל פלד — מוסמכת האוניברסיטה העברית בירושלים. עבדה כמורה בבי"ס תיכון, עוסקת בחקר השואה במסגרת החוג ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית. כתבה מחקר לתואר שלישי על "ההתנגדות היהודית בקרקוב בתקופת הכיבוש הנאצי".

יגאל בנימין — יליד מגנצה (מיינץ, גרמניה), חניך תנועות נוער ציוניות בגרמניה ובהולנד והכשרה חקלאית בהולנד. מ־1942—1944 במחתרת בהולנד ובצרפת. עלה ארצה דרך ספרד ב־1944. רכש השכלה גבוהה בחקלאות ועבד כמדריך חקלאות מטעם הסוכנות היהודית ומשרד החקלאות. אחרי צאתו לגימלאות למד באוניברסיטת בר־אילן במח' לתולדות ישראל. כעת תלמיד מחקר מהמנין לתואר דוקטור לפילוסופיה, עוסק בחקר תולדות התנועה החלוצית בהולנד מראשיתה (1917) ועד הקמת מדינת ישראל.

בלה גוטרמן — בעלת תואר מ"א בהיסטוריה; מורה בבי"ס תיכון בהרצליה.

יצחק ילון — יליד בוקובינה (רומניה), פעיל בתנועת "הנוער הציוני" שם ובמחתרת בגירוש טרנסניסטריה ובמחנות קפריסין. עלה ב־1949, שרת בצה"ל עד פרישתו בדרגת אל"מ. עבד בתעשיה וביצוא.

דוד כוכבי — מוסמך אוניברסיטת פיטסבורג בהיסטוריה, מורה בבית־הספר הריאלי בחיפה ובמכון "משואה". מתמחה במחקר האנטישמיות והיחסים בין יהודים וגויים; חוקר תולדות ברזיל.

פסח שינדלר — יליד מינכן (גרמניה), למד בישיבות ובאוניברסיטאות בניו־יורק; עלה ארצה בתש"ב, מנהל בתי הכנסת המאוחדים באמריקה ובישראל והמרכז ליהדות המסורתית בירושלים; מרצה אורח באוניברסיטה העברית בירושלים ובמכון ללימודי היהדות בירושלים.

חנה שלומי (מקודם קמפל) — ילידת לבוב; עלתה ב־1946 כמדריכה של קבוצת ילדים ישראליים, שנשארו ללא הורים בפולין בעת המלחמה ובסיומה קיבלו סרטיפיקטים; בוגרת אוניברסיטת תל־אביב; פירסמה מאמרים בקבצים גל־עד ושבות על יהודי פולין בברית־המועצות ועל יהודי פולין לאחר מלחמת העולם השניה.

גוסטה דוידזון־דרנגר הי"ד — מראשי קן תנועת "עקיבא" בקרקוב לפני מלחמת העולם השניה, פעילה במחתרת היהודית בקרקוב בזמן המלחמה לצד בעלה שמשון דרנגר הי"ד. מחברת "יומנה של יוסטינה" — רשימות על המחתרת, שרשמה על נייר טואלט בכלא מונטלופיך, בו מצאה את מותה מידי הנאצים.

יהודה אורנשטיין — ד"ר למשפטים, ראש תנועת "עקיבא" בפולין, ממייסדי קיבוץ בית יהושע (כיום מושב עובדים); ציר לקונגרסים ציוניים מטעם מפלגת הציונים הכלליים בפולין; חבר הוועד הפועל הציוני; עם קום המדינה נתמנה ליועץ המשפטי של משרד התעשיה והמסחר.

עוזיאל ליכטנברג — מראשי תנועת "הנוער הציוני" בפולין בתקופת השואה; שליח המחתרת להונגריה; כיום מהנדס בתל־אביב.

יצחק ברקאי — ממייסדי "הנוער הציוני" בארץ ישראל לפני מלחמת העולם השניה והקיבוץ הראשון של התנועה בארץ, "שרשים", בלוביה ליד יבנאל. מייסדו ומנהלו הראשון של המוסד החינוכי "נוה הדסה" ליד קיבוץ תל־יצחק. בעבר מזכ"ל המפלגה הליברלית העצמאית וחבר הועדה המרכזת של ההסתדרות ויו"ר המחלקה לקליטה ופיתוח. פירסם מאמרים בעתונות העברית בישראל.

ד"ר אריה באומינגר — לשעבר מפקח ארצי במשרד החינוך והתרבות; חבר המועצה הבינלאומית של "יד־ושם"; חבר הוועדה לציון חסידי אומות העולם ב"יד־ושם"; פירסם ספרים ומחקרים בנושא השואה והגבורה.

עזריאל לוי — מראשוני א.ב.צ. (אירגון בני־ציון) — תנועה ציונית מחתרתית בקובנה לאחר סיפוחה לברית־המועצות ובהמשך בגיטו ובמחנות הריכוז בגרמניה. הצטרף לפרטיזנים. ב־1948 עלה ארצה מאיטליה בראש קבוצת בני־נוער, ניצולי השואה. עבד שנים רבות במוסד מוסינזון במגדיאל, כיהן כמנכ"ל מפעלי "העובד הציוני" ומנכ"ל "יסודות".

נתן גרוס — במאי סרטים, משורר ועיתונאי; בוגר הגימנסיה העברית ע"ש ד"ר חיים הילפשטיין בקרקוב והמכון הממלכתי לקולנוע; פעיל באירגון יוצאי קרקוב בישראל; חתן פרס "משואה" ע"ש ליאון לוסטיג לשנת תשמ"ו על ספרו "מי אתה אדון גרימק?"

צבי שפט — יליד סלונים (פולין), פרטיזן במלחמת העולם השניה, ממעפילי "אקסודוס" תש"ז. בעל השכלה הנדסית־ניהולית, עבד כמנהל בכיר בתע"ש. עוסק בחקר השואה ובהנצחת קהילת סלונים, יו"ר אירגון יוצאי סלונים בישראל.

מנחם וירט — מראשי תנועת "עקיבא" בפולין; ממייסדי מושב בית־יהושע; מנהל המחלקה החקלאית של "רסקו" במשך שנים רבות; מנכ"ל "משואה".

The Beginnings of "The Union" in Poland (pt. 2)	Dr. Arye Bauminger	231
The Journey to Augustovo	Azriel Levy	240
The Circuit has been Closed: a Visit in Lvov	Yitzhak Barkai	244

FROM THE BOOK-SHELF

"Between the Shadows of a Town", by Meir Bosak	Natan Gross	248
"The Rainbow", by Dr. Noah Kaplinsky	Zvi Shafat	251
"With Pride", ed. by Moshe Kalchheim	Zvi Herman	253

AT "MASSUA"

Package of news	M. Wirth	256
"Massuah" Prices		256
The Center for Teaching the Holocaust		261
The Museum of Holocaust-Mail		264
Editorial notes		265

CONTENTS

BEACON

With the Appearence of the 20th Issue of Massuah	Yohanan Cohen	7
45 Years after the Liberation from the Extermination Camps	Yitzhak Golan (of Blessed Memory)	10
Yitzhak Golan — the Man of Duty	Zvi Herman	14
To Remember and not to Forget !	Dr. Moshe Beisky	18
Insensitivity to Popular Emotions	Gideon Hausner (of Blessed Memory)	23
Alex Gatmon — Fighter	Dr. Avihu Ronen	26

HISTORICAL STUDIES AND REFLECTIONS

The Holocaust and Force	Prof. Anita Shapira	42
The 16th Division, the "Claipedian"	Prof. Dov Levin	68
The Legend of the Fighting of the Jews from the Reich in the 9th Fort near Kovno, 1941—1942	Dr. Dina Porath	72
The Organization "Hehalutz Halohem" in Cracow	Dr. Yael Peled (Margolin)	96
The Hachsharoth in Holland during the Holocaust — Verification of the Numerical Data and their Implications	Yigal Binyamin	114
The Blood-Meeting ; The Jews of Lvov in the First Days of Suffering	Bela Guterman	128
The Holocaust of the Jews of Roumania in Numbers	Yitzhak Yalon	140
Historical Reflections on Antisemitism and its Development	Zvi Herman	148
Antisemitic Literature in the Modern Times	David Kochavi	160
"Tikkun" as Answer to Destruction: "Em Habanim Semeha" by Rabbi Issachar Shlomo Teichtal, Budapest 1943	Pessach Schindler	167
History of the "Ichud" — Union of "Democratic Zionists" in Poland in the First Year of its Existence: August 1944 — August 1945 (Incl.)	Hana Shlomi	191

MEMOIRS AND DOCUMENTS FROM THE DAYS OF HOLOCAUST

From within the Prison Walls	Gusta Davidsohn-Draenger (הי"ד)	200
Pages from the Diary	Yehuda Orenstein	207
The "Hanoar Hatzioni" Movement in Poland, 1940—1944; the Chapter of Hungary, March 1942 — March 1944 (pt. 3)	Uziel Lichtenberg	218

MASSUAH

A YEARBOOK ON THE HOLOCAUST AND HEROISM

April 1992

No. 20

Editor: A. Brauner
Editorial Board Secretary: M. Wirth
Editorial Board: Yohanan Cohen, Zvi Herman,
Dr. David Sha'ari, A. Brauner, M. Wirth

This Yearbook is Published with the Support
of The Memorial Fund of Polish Jewry

©

All Rights Reserved

Massuah, Tel-Aviv, 48 King George St., Israel